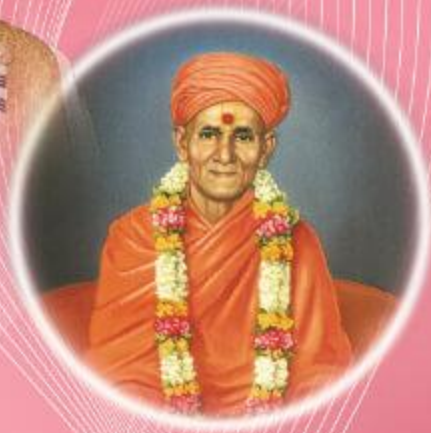

શિક્ષાપત્રી રહસ્યાર્થ

ભાગ
૧

સ. ગુ. પુરાણી મુનિસ્વામી શ્રી કેશવપ્રિયદાસજી

ધર્મધુરંધર આચાર્યશ્રી ૧૦૦૮ શ્રી દેવેન્દ્રપ્રસાદજી મહારાજના
શુભાશીર્વાદથી

સર્વજીવહિતાવહ ગ્રંથમાળા - ૨૦

સંસ્થાપક : અ.મુ.પ.પૂ. શ્રી નારાયણભાઈ ગી. ઠક્કર
શ્રી સ્વામિનારાયણ ડિવાઈન મિશન
નારણપુરા, અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૧૩

શ્રી સ્વામિનારાયણ ડિવાઇન મિશનનું પ્રતીક

પ્રતીકમાં શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાનના ચરણકમળમાં સામુદ્રિકશાસ્ત્રમાં વર્ણવેલાં ભગવત્સ્વરૂપનાં સોળ વિલક્ષણ ચિહ્નો છે:

જમણા ચરણકમળમાં નવ ચિહ્નો

સ્વસ્તિક: માંગલ્યમય ભગવત્સ્વરૂપને સૂચવે છે.

અષ્ટકોણ: ઉત્તર-દક્ષિણ-પૂર્વ-પશ્ચિમ-અગ્નિ-ઇશાન-નેત્રત્ય-વાયવ્ય એવી આઠે દિશામાં ભગવત્-કરુણા વહી રહી છે તેનું પ્રતીક છે.

ઉર્ધ્વરેખા: ભગવત્કૃપાથી થતું જીવોનું સતત ઉર્ધ્વીકરણ દર્શાવે છે.

અંકુશ: સર્વને અંકુશમાં રાખવા સર્વકારણના કારણ રૂપ ઐશ્વર્યનું ધોતક છે ને અંતઃશત્રુને વશ રાખવાનું સૂચવે છે.

દ્વય: અથવા કેવુ સત્યસ્વરૂપ ભગવાનની વિજય-પતાકા છે.

વજ્ર: ભગવત્સ્વરૂપનું વજ્ર જેવું શક્તિશાળી બળ જીવના દોષો નષ્ટ કરી કાળ-કર્મ-માયાના ભયથી મુક્ત કરે છે તેમ નિર્દેશો છે.

પદ્મ: જલકમલવત્ નિર્લેપ કરનાર ભગવત્સ્વરૂપની કરુણાસભર મૃદુતા સૂચવે છે.

બાંબુફળ: ભગવત્સ્વરૂપમાં જોડાયેલાને મળતા દિવ્ય સુખરૂપી રસનું સૂચક છે.

જવ: અગ્નિમાં જવ, તલ આદિ અનાજ હોમી અહિંસામય યજ્ઞ કરનારા અને ભગવત્સ્વરૂપમાં જોડાયેલાના ઘનધાન્ય ને યોગક્ષેમનું ભગવાન પોતે વહન કરે છે તેમ સૂચવે છે.

ડાળા ચરણક્રમભાગમાં સાત ચિહ્નો

મીન: સામા પ્રવાહે વહી ઉદ્ભવસ્થાને પહોંચતા મત્સ્યની પેઠે ઐશ્વર્ય-સુખના ઉદ્ભવસ્થાન ભગવત્સ્વરૂપને પામવાનું સૂચવે છે.

ત્રિકોણ: જીવને આદિ, વ્યાધિ, ઉપાધિમાંથી છોડાવી ઈશ્વર, માયા, બ્રહ્મની ત્રિપુટીથી પર પરબ્રહ્મ-સ્વરૂપને વિષે સ્થિતિ કરવાનું નિર્દેશક છે.

દળુષ: અધર્મ થકી પોતાના આશ્રિતોના આરક્ષણનું પ્રતીક છે.

ગોપદ: ભગવત્પ્રિય ગોવંશ અને ભગવત્પ્રિય સત્પુરુષોના પરોપકારી લક્ષણને સૂચવે છે.

વ્યોમ: ભગવત્સ્વરૂપનો આકાશવત્ નિર્લેપપણે સર્વત્ર વ્યાપ સૂચવે છે.

અર્ધચંદ્ર: ભગવત્સ્વરૂપના ધ્યાન વડે ચંદ્રકળાની જેમ વૃદ્ધિ પામી પૂર્ણતા પ્રાપ્ત થાય છે એમ દર્શાવે છે.

કળશ: ભગવત્સ્વરૂપની સર્વોપરીતા અને પરિપૂર્ણતાનું પ્રતીક છે.

પ્રતીકમાં રહેલા ભગવત્સ્વરૂપનાં ચિહ્નોનાં રહસ્યને દૃષ્ટિ સમક્ષ રાખી, સર્વ જીવનું હિત થાય એવી નિઃસ્વાર્થ જ્ઞાન-ધ્યાન-સેવા પ્રવૃત્તિ સદૈવ કરતા-કરાવતા રહેવાના મિશનના પુરુષાર્થમાં ભગવત્કૃપા વહા કરો એવી શ્રીહરિના ચરણક્રમભાગમાં પ્રાર્થના.

.....

॥ सहजानंद मन लाई सदाई, सहजानंद मन लाई; ॥
सहजानंद मनोहर मूरति, प्रीत करी उर लाई. ॥

॥ ब्रह्ममहोल वासी अपिनाशी, मनुष्य देह धरी आई; ॥
जे जन आई रहे धन शरने, मुक्ति मुक्ति सब पाई. ॥

॥ काल कर्म को दुःख अति लारी, सो सब देवे छोराई; ॥
सुखकारी धनश्याम भजनसे, लप लटकन भीट जाई. ॥

॥ अंतर प्रीत रीतसुं करी के, मूरति मन हराई; ॥
काम क्रोध मद लोल सहजमें, अपधप्रसाद हराई. ॥

.....

सर्वोपरी ँपास्य मूर्ति
पूरुषोत्तम श्री स्वाभिनारायण लगवान

॥ सहजानंद सुप्रदाई लज्ज मग, सहजानंद सुप्रदाई. ॥
॥ श्री धनश्याम मनोहर भूरुति, ध्यान धरो उर लाई. ॥
॥ सुंदर बोलनी सुंदर हसनी, मुशकनी बरनी न जाई. ॥
॥ शोभा धाम सुप्र सूरत, संत मुक्त संगत आई. ॥
॥ अवधप्रसाद निरंतर ऐही छबी, अंतरमें ठहराई. ॥

અનપદિ મહાપુત્રરાજ શ્રી-અનપદાપા

ભવચામ શ્રી સ્વામિનારાયણ-મરુવા કર્તવ્ય

મરુચામ શ્રી સ્વામિનારાયણ-મરુવા કર્તવ્ય

જ્ઞાન-ધ્યાન-ઉપાસના ખંડ-(ભાઈઓ)

સુંદર શ્રી ઘનશ્યામ સદાઈ, શરનાગત સુખકારી રે;
એહી છબી અંતરમેં ઘરી તેં, દેત ગર્ભ દુઃખ ટારી રે.

અઘમ ઉઘાર પતિત કે પાવન, ભક્ત વત્સલ ભયહારી રે;
એસેં હરિ સુખકારી વિસારત, સો નર હોત ખુવારી રે.

જેહી જન આઈ રહે ઈન શરને, હો ગયે ભવજન પારી રે;
અવઘપ્રસાદ શાનકી છબીપેં, વાર વાર બલિહારી રે.

ज्ञान - ध्यान - उपासना भंड - (अढेनो)

અર્પણ

અનંતકોટિ મુક્તના સ્વામી

અને સદા સાકાર

દિવ્ય મૂર્તિ એવા પરમ કૃપાળુ

શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાનના

ગૂઠ રહસ્ય જ્ઞાનને સમજાવનારા ,

એ મહાપ્રભુના સુખનિધિ સ્વરૂપનું સર્વોપરીપણું

સર્વત્ર પ્રવર્તાવનારા અને અનાદિમુક્તની

સર્વોત્તમ સ્થિતિનો અનુભવ કરાવનારા

- આ રીતે સમગ્ર સત્સંગ ને માનવકુળ

પર મહદ્ ઉપકાર કરનારા પરમ દયાળુ

અનાદિ મહામુક્તરાજ

પ. પૂ. શ્રી અબજીબાપાશ્રીના

ચરણકમળોમાં સાદર સમર્પિત

રહસ્યજ્ઞાન પ્રદાતા
અનાદિ મહામુક્તરાજ શ્રી અબજુબાપા

અધ્ય

શ્રીજીમહારાજ તથા બાપાશ્રીના
સર્વોપરી તત્ત્વજ્ઞાનને વૈજ્ઞાનિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં પ્રસ્તુત
કરી આધ્યાત્મિક, સામાજિક તેમ જ શૈક્ષણિક ક્ષેત્રે,
અદ્વિતીય યોગદાન આપનાર, ધર્મશુદ્ધિ, વહીવટશુદ્ધિ ને
ચારિત્ર્યશુદ્ધિના પ્રખર હિમાયતી તથા ચૈતન્યનું ઊર્ધ્વોક્તરણ
કરવારૂપ પ્રહ્લયજ્ઞાની આઠલેક જગાડવા સર્વજીવહિતાવહ
સંસ્થા 'શ્રી સ્વામિનારાયણ ડિવાઇન મિશન'નું
સ્થાપન કરનાર કરુણામૂર્તિ સદ્ગુરુવર્ય
અનાદિ મુક્તરાજ પૂજ્યશ્રી નારાયણભાઈના
ચરણકમળમાં શતકોટિ વંદન!

સંસ્થાપક

અનાદિ મુક્તરાજ
પૂજ્યશ્રી નારાયણભાઈ ગીગાભાઈ ઠક્કર

..... સંપાદકીય વિશેષ

શ્રી સ્વામિનારાયણ ડિવાઇન મિશન એવી ગ્રંથશ્રેણી પ્રકાશિત-સંપાદિત કરવા ઉત્સુક છે કે જે સમગ્ર માનવજાત માટે કલ્યાણકારી હોય અને જેના વાચનથી ભારતીય સંસ્કૃતિનો ઉચ્ચતમ હેતુ પર આવતો હોય.

વર્તમાન બુદ્ધિયુગમાં ઉચ્ચ શિક્ષણનો વિસ્તાર પ્રતિદિન વધતો જાય છે. ઉચ્ચ શિક્ષણનો મૂળભૂત હેતુ જીવનમાં ઉચ્ચતર મૂલ્યો પ્રસ્થાપિત કરવાનો છે અને જીવનનું ઊંચામાં ઊંચું મૂલ્ય પરમાત્માના પરમસુખનો અનુભવ કરવો તેમાં રહેલું છે. આ હેતુઓ તરફ દોરી જવામાં આ ગ્રંથશ્રેણી સહાયભૂત બને એવી અપેક્ષા છે.

શિક્ષણ, વિજ્ઞાન ને યંત્રવિદ્યાના સતત વધતા જતા વ્યાપને આપણે એવી રીતે ઢાળવો છે કે એ કેવળ ભૌતિક સુખની પ્રાપ્તિના સાધન બની ન રહેતાં, માનવીના આંતરિક વિકાસમાં ઉચ્ચતમ મદદગાર બની રહે; સાથોસાથ આપણે એવી સમજણ પ્રસારવી છે કે ઉત્ક્રાંતિનું અંતિમ લક્ષ્ય ઉત્તરોત્તર વિકસીને પરમાત્માના દિવ્ય સુખમાં મળી જવામાં છે.

દિવ્યાનંદની પ્રાપ્તિ માટે સતત વિકસતા જવાની પ્રાકૃતિક અંતઃ પ્રેરણા માનવને ઈશ્વરે આપેલી અણમૂલ બક્ષિસ છે. તે એવું સૂચવે છે કે આપણે સૌ સાથે મળીને એવી સામાજિક, આર્થિક ને રાજકીય પરિસ્થિતિનું નિર્માણ કરીએ કે જેથી જીવનના ઊર્ધ્વાકરણની પ્રક્રિયા નિર્બાધ રીતે પૂરતી મોકળાશથી ખીલી ઉઠે. આ કાર્યને વેગ મળે એવા પ્રેરણાદાયી સાહિત્યનું સર્જન કરવાનું આવશ્યક છે.

માવનજાતના આધ્યાત્મિક અને સામાજિક શ્રેય માટે શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાને, જીવનને સતત ઊર્ધ્વ બનાવી, આત્યંતિક દિવ્ય સુખને પમાય એવો સર્વસમન્વયી જ્ઞાનમાર્ગ

.....

પ્રસ્થાપિત કરેલ છે; તેમની શ્રીમુખવાણી ‘વચનામૃતમ્’ તથા ‘શિક્ષાપત્રી’માં એ તત્ત્વજ્ઞાનનું ઊંડાણ અનન્ય છે અને સવિસ્તર સરળ ભાષામાં પ્રસ્તુત થયેલ છે. તદ્ઉપરાંત પોતાના બ્રહ્મનિષ્ઠ સંતો ને ગૃહસ્થી મુક્તપુરુષો દ્વારા સર્વહિતાવહ સાહિત્ય પણ વિપુલ પ્રમાણમાં તૈયાર કરાવ્યું છે.

ઉપરોક્ત ગ્રંથોમાં સર્વગ્રાહ્ય ભારતીય સંસ્કૃતિ ને જીવન જીવવાની ખરી દિશા બતાવવામાં આવી છે. તેથી આ ગ્રંથશ્રેણીમાં સર્વજનો-પૂર્વના હોય કે પશ્ચિમના, સૌને દિવ્યતા તરફ દોરી જવામાં પથદર્શક નીવડે એવા એ આદર્શો તથા જ્ઞાનને અર્વાચીન જ્ઞાનના પ્રકાશમાં રજૂ કરવાનો ઉત્તમ પ્રયત્ન કરવામાં આવશે. અમને ખાતરી છે કે તેનાથી માનવજીવનમાં સંવાદિતા આવશે ને આધુનિક જીવનની વિષમતા ધીરે ધીરે ઓછી થતી જઈ દૂર થઈ જશે.

ભારત કે વિશ્વનું અન્ય સાહિત્ય કે જેમાં દર્શાવેલ વિચારો અમારા ઉદ્દેશો સાથે સુસંગત હશે તો તે પણ આ ગ્રંથશ્રેણીમાં આવરી લેવામાં આવશે.

અમારી ઇચ્છા એવી છે કે આ ગ્રંથશ્રેણીનાં પુસ્તકો ફક્ત ગુજરાતી ભાષામાં જ નહિ બલ્કે હિન્દી, અંગ્રેજી વગેરે ભાષાઓમાં પણ પ્રકાશિત કરવાં, જેથી અન્યભાષી વાચકોને પણ આ ગ્રંથશ્રેણીનાં પુસ્તકોનો લાભ મળે.

મિશનની આ પ્રવૃત્તિને સફળતા બક્ષવામાં સૌનો સાથ-સહકાર ઇચ્છીએ છીએ અને મિશનના સર્વ કાર્યમાં સદૈવ પ્રભુકૃપા ભળે એ જ અભ્યર્થના.

સં. ૨૦૪૨, શ્રીહરિજ્યંતી
એપ્રિલ ૧૮, ૧૯૮૬
અમદાવાદ

દાસાનુદાસ
નારાયણભાઈ ગી. ૬૬૬૨
સ્થાપક પ્રમુખ
શ્રી સ્વામિનારાયણ ડિવાઇન મિશન

.....

નિવેદન : તૃતીય આવૃત્તિ

ભગવાન શ્રી સ્વામિનારાયણનું પ્રાગટ્ય મોક્ષમાર્ગના તેજપથમાં સીમા-ચિહ્ન છે. એમાં પૃથ્વી પર સદ્ધર્મનું સ્થાપન કરવું, એકાંતિક-ભાગવતધર્મના સ્વરૂપને વૈજ્ઞાનિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં સમજાવી તેનું આચરણ કરી બતાવી વિશ્વમાં તેનો ફેલાવો કરવો, મુમુક્ષુજનોને પરમાત્માના સર્વોપરી સ્વરૂપ વિશે જાગૃત કરવા વગેરે ઉત્કૃષ્ટ ઉદ્દેશો હતા. તે ધર્મનું રહસ્ય ભગવાને સ્વરચિત આચાર-સંહિતા 'શિક્ષાપત્રી' નામના સદ્ગ્રંથમાં ઉતાર્યું. જીવનમાં આ ધર્મમાર્ગનું સંપૂર્ણતઃ પાલન કરનાર શ્રીજીસમકાલીન યોગીવર્ય, સિદ્ધમુક્ત શ્રી શતાનંદમુનિએ 'શિક્ષાપત્રી ભાષ્ય'ની રચના કરી. ત્યાર બાદ તેનો વિસ્તાર વિવિધ સત્શાસ્ત્રોના આધારે અનુભવજ્ઞાની સ. ગુ. પુરાણી મુનિસ્વામી શ્રી કેશવપ્રિયદાસજીએ કર્યો. તેના ફલ-સ્વરૂપે જે ગ્રંથ સર્જાયો તે 'શિક્ષાપત્રી રહસ્યાર્થ' નામે પ્રસિદ્ધ થયો.

'શિક્ષાપત્રી'નો રહસ્યાર્થ પ્રગટ કરવાના સંબંધમાં ઉલ્લેખ કરતાં ગ્રંથકર્તા સ. ગુ. મુનિસ્વામીએ પ્રથમ આવૃત્તિના 'નિવેદન'માં દર્શાવ્યું છે કે પોતાના જ્ઞાનગુરુ અબજીબાપાશ્રીની આજ્ઞાનુસાર તેઓશ્રીએ આ ગ્રંથમાં ભગવાન શ્રી સ્વામિનારાયણે જેને 'મદ્રૂપમિતિ મદ્વાણી' કહેલ છે તે દિવ્ય વાણીનો 'પરોક્ષાર્થ' (એટલે સામાન્ય સિદ્ધાંત) કહેવા ઉપરાંત તેમાં સમાયેલો 'પ્રત્યક્ષાર્થ' (એટલે મુખ્ય

સિદ્ધાંત)—એમ બંને અર્થો સવિસ્તર રજૂ કર્યા છે. તેથી મુમુક્ષુજનોને શ્રીજીમહારાજની પરાવાણી યથાર્થ સમજી, ભાગવતધર્મનું આચરણ કરવાનું માર્ગદર્શન સહજ રીતે મળી રહે છે.

તેમ કરવામાં ગ્રંથકર્તા સ. ગુ. મુનિસ્વામીએ શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાને ‘શિક્ષાપત્રી’માં નિર્દિષ્ટ આઠ સત્શાસ્ત્રોમાંથી અનેક આધાર-સંદર્ભ લઈ, તેની સાથે સાથે શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાનની સ્વમુખ વાણી ‘શ્રીહરિવાક્યસુધાસિંધુ’ ગ્રંથમાંથી શ્લોકો ટાંકી, ‘શિક્ષાપત્રી’ના પ્રત્યક્ષાર્થ સમજાવ્યા છે. તદુપરાંત શ્રી સત્સંગિજીવન, શ્રી સત્સંગિભૂષણ, શ્રીહરિલીલાકલ્પતરુ, શ્રી હરિકૃષ્ણલીલામૃત, શ્રી ઘનશ્યામલીલામૃતસાગર, શ્રીહરિલીલામૃત તેમ જ અનાદિમુક્ત સ. ગુ. શ્રી ગોપાળાનંદ સ્વામીની વાતો, શ્રી ભક્તચિંતામણી આદિ ગ્રંથોમાંથી તેમ જ મુક્તાનંદ સ્વામી, બ્રહ્માનંદ સ્વામી, નિષ્કુળાનંદ સ્વામી આદિ સદ્ગુરુઓના કીર્તનોમાંથી પ્રમાણરૂપ સંદર્ભો મૂક્યા છે.

ગ્રંથકર્તા સદ્ગુરુએ અથાગ પ્રયત્ન કરી આ પ્રકારના લેખનથી ભગવાન શ્રી સ્વામિનારાયણની દિવ્ય વાણીના ગૂઢાર્થ સરળ રીતે સ્પષ્ટ કર્યા છે. તેથી ‘શિક્ષાપત્રી’ ગ્રંથનો સિદ્ધાંત ભગવાનની આજ્ઞા અને ઉપાસના એમ બંને પાસાંઓને અનુલક્ષીને યથાર્થપણે સમજવાનું શક્ય બન્યું છે.

આ સિદ્ધાંતરૂપ ગ્રંથની રચનામાં શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાનના જીવન, કવન અને કાર્ય પર આપોઆપ પ્રકાશ

પડે છે. ગ્રંથકર્તા સ. ગુ. મુનિસ્વામીએ આ વિદ્વતાસભર ગ્રંથમાં અવતારી મહાપ્રભુ ભગવાન શ્રી સ્વામિનારાયણ દ્વારા પ્રવર્તેલ ધર્મ અને ભક્તિના સમન્વયરૂપ ભાગવતધર્મ તથા તેના આચરણથી મુમુક્ષુઓને પ્રાપ્ત થતાં દિવ્યગુણો, ઐશ્વર્યો તેમ જ મુક્તદશાની સ્થિતિના ભેદો ઇત્યાદિ ગહન મુદ્દાઓ પોતાની સિદ્ધહસ્ત કલમે ઠેર ઠેર દર્શાવ્યા છે. આવો અનુપમ આ ગ્રંથ ‘શિક્ષાપત્રી રહસ્યાર્થ’ સત્સંગમાં સત્સંગ ઓળખવા માટે અનિવાર્ય ભોમિયા જેવો છે.

દષ્ટાંતરૂપે જોઈએ તો ‘શિક્ષાપત્રી’ શ્લોક ૧૧૫ (ધ્યાન નિરૂપણ) અને શ્લોક ૧૨૧ (વિશિષ્ટાદ્વૈત નિરૂપણ) એ બે શ્લોકોના વિવેચનમાં ગ્રંથકર્તા સ. ગુ. મુનિસ્વામીએ શ્રીમુખવાણી ‘વચનામૃતમ્’, સ. ગુ. ગોપાળાનંદ સ્વામીની વાતો ઇત્યાદિ ઉપરાંત પૂર્વે નિર્દેશ કરેલા વિવિધ શાસ્ત્રોમાંથી ૬૦ શ્લોકો શિ. શ્લો. ૧૧૫ માટે, અને ૩૪ શ્લોકો શિ. શ્લો. ૧૨૧ માટે આધારરૂપે ટાંક્યા છે, જેથી ભગવાન શ્રી સ્વામિનારાયણનો સિદ્ધાંત ગ્રંથમાં સંપૂર્ણતયા યોગ્ય સ્વરૂપમાં રજૂ થયો છે.

તદુપરાંત પાન ૮૧૩ ઉપર અનાદિ ‘શ્રીકૃષ્ણ’ સ્વરૂપનું વિવરણ કરતાં ગ્રંથકર્તા સદ્ગુરુ લખે છે: ‘... અનાદિ ભગવાનનું નામ જ ‘શ્રીકૃષ્ણ’ છે અને વસુદેવના ગૃહે શ્રીકૃષ્ણ પ્રગટ થયા તે પહેલાં પણ ‘બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણ’માં સ્થળે સ્થળે ‘શ્રીકૃષ્ણ’ શબ્દનો નિર્દેશ થયેલ છે.’ આ રીતે પ્રત્યાક્ષાર્થ તારવીને યથાર્થ જ્ઞાનપ્રકાશ પાડવા માટે જ્ઞાનપિપાસુ મુમુક્ષુઓ સ. ગુ. મુનિસ્વામીના સદાય

ઋણી રહેશે.

આમ 'શિક્ષાપત્રી'માં આજ્ઞા તેમ જ ઉપાસના-બંને જ્ઞાનપ્રવાહો સાથે વહી રહ્યા છે. આ રીતે જોતાં તે અધ્યાત્મ ગ્રંથરાજ 'શ્રી વચનામૃતમ્'ને પૂરક બની રહે છે; અને તે બંને ગ્રંથવાણી જીવાત્માને શ્રીહરિના દિવ્ય સ્વરૂપમાં જોડનારી અદ્વિતીય શક્તિઓ છે. તેથી જે રીતે 'વચનામૃતમ્' સમજવા માટે રહસ્યાર્થની જરૂર છે, તે જ રીતે 'શિક્ષાપત્રી' સમજવા માટે પણ રહસ્યાર્થની આવશ્યકતા છે, જે આ ગ્રંથ પૂરી પાડે છે.

આ દુર્લભ ગ્રંથ તેના મૂળ પ્રસિદ્ધકર્તાઓ અ. નિ. અ. મુ. પૂ. શ્રી હીરજીભાઈ ભીમજીભાઈ ચાવડા તથા અ.મુ.શ્રી વિઠ્ઠલજીભાઈ કેશવજીભાઈ દવે તરફથી સર્વ પ્રથમ તા. ૨૯-૧૦-૧૯૬૬ (સંવત ૨૦૨૨ની શરદપૂર્ણિમા)ના દિવસે પ્રસિદ્ધ થયેલ. શ્રીહરિના લાડીલા આ પ્રકાશકોએ આ ગ્રંથના પ્રકાશનના સર્વ હક્ક સુસ્થાપિત સંસ્થા 'શ્રી સ્વામિનારાયણ ડિવાઈન મિશન'ને કાયદેસર લેખિત સ્વરૂપે સુપ્રત કર્યા છે. તે માટે આ સંસ્થા તેઓશ્રી પરત્વે આભારની ઊંડી લાગણી વ્યક્ત કરે છે.

આ સર્વજીવહિતાવહ ઉપયોગી ગ્રંથ હવે અલભ્ય બનતાં તેનું પુનઃ પ્રકાશન કરવાની જરૂરિયાત ઉપસ્થિત થઈ છે, માંગ પણ ખૂબ જ છે. આથી આ ગ્રંથની તૃતીય આવૃત્તિ તેના મૂળ સ્વરૂપે છપાવી સર્વ સુલભ થાય એ આશયથી મિશન દ્વારા પ્રકાશિત કરતા અમો આનંદ અનુભવીએ છીએ.

અંતમાં, સત્સંગ હિતાર્થે આ ગ્રંથ તૈયાર કરનાર સ.
ગુ. મુનિસ્વામી શ્રી કેશવપ્રિયદાસજી સ્વામીના દિવ્ય
સ્મરણાર્થે કોટાનકોટી વંદન સાથે આ ગ્રંથની તૃતીય આવૃત્તિ
સત્સંગ સેવામાં રજૂ કરતાં કૃતાર્થતા અનુભવીએ છીએ.

ઈ. સ. ૨૦૧૮, ૧૬ ફેબ્રુઆરી પ્રકાશન સમિતિ
સં. ૨૦૭૫, મહા સુદ એકાદશી શ્રી સ્વામિનારાયણ ડિવાઈન મિશન

લેખકશ્રી પૂ. મુનિસ્વામીશ્રીનું નિવેદન

(પ્રથમ આવૃત્તિ)

શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાને ‘સ્વાંગપ્રકાશરૂપ’-પોતાના તેજરૂપ અક્ષરધામને પંચાળાના ૭મા વચનામૃતમાં જેમ પોતાનું સ્વરૂપ કહ્યું છે તેમ, પોતાની વાણીને પરમ આદરપૂર્વક પોતાનું સ્વરૂપ માનવાનું, શિક્ષાપત્રી શ્લોક ૨૦૮માં જણાવેલું છે. તે કહ્યું છે:—

‘મદ્રૂપમિતિ મદ્વાણી માન્યેયં પરમાદરાત્ ।’

‘આ જે મારી વાણી છે તે મારું સ્વરૂપ છે એ રીતે પરમ આદર થકી માનવી’ આ ઉપરથી એવું ફલિત થાય છે કે, શિક્ષાપત્રીની પરાવાણી-એ તેજના પ્રવાહરૂપ છે. શ્રીજીની મૂર્તિનું તેજ અને એમની પરાવાણી-એ પર્યાયવાચક છે. તેજના પ્રવાહરૂપ આ દિવ્યવાણી, ગઢડા મધ્ય પ્રકરણના ત્રીજા વચનામૃતમાં કહ્યા પ્રમાણે સર્વનું કારણ, આધાર ને વ્યાપક હોઈ, સિદ્ધમુક્તોને પણ તેનું પાલન કરવાનું રહ્યું. શ્રીહરિએ શિક્ષાપત્રીના આરંભમાં સ્પષ્ટ કર્યું:— ‘આ શિક્ષાપત્રી આચાર્ય, બ્રહ્મચારી, સાધુ, ગૃહસ્થ બાઈ-ભાઈ સમસ્ત પ્રત્યે લખું છું. ધ. ધુ. આદિ આચાર્ય શ્રી અયોધ્યાપ્રસાદજી, ધ. ધુ. આદિ આચાર્ય શ્રી રઘુવીરજી, મુકુંદાનંદ બ્રહ્મચારી, મુક્તાનંદ સ્વામી, મયારામ ભટ્ટ વગેરે અનાદિમુક્તોના નામનિર્દેશથી મુક્ત, મુમુક્ષુ ઈત્યાદિ પોતાના આશ્રિતમાત્રને ઉદેશીને શિક્ષાપત્રી લખી છે; અર્થાત્, તે સર્વને શિક્ષાપત્રીનું પાલન, સાવધાનપણે, પ્રીતિપૂર્વક કરવાનું કહ્યું છે.’

અનાદિમુક્ત સ. ગુ. નિષ્કુળાનંદ સ્વામી લખે છે:—

મોટાને પણ માનવા જોગ્ય,
આજ્ઞા શ્રી જગદીશની;
છોટી મોટી જે આગન્યા,
તે સર્વે છે વસા વીસની.

માટે સિદ્ધમુક્તોએ પણ, આ આજ્ઞા ‘અલ્પ છે, કે મહત્ છે’-એવો વિચાર ન કરતાં, શિક્ષાપત્રીની દરેકે દરેક આજ્ઞા ‘વીસ વસાની’ છે એવું સમજી તેનું પાલન અવશ્ય કરવું જોઈએ.

શ્રીજીમહારાજે જેમ પોતાના સ્વરૂપની ઉપાસના પ્રવર્તાવી તેમ તેઓશ્રીએ, શિક્ષાપત્રી સ્વયં લખીને, પોતાના વાણીસ્વરૂપની પણ ઉપાસના પ્રવર્તાવી છે. આ શિક્ષાપત્રી એ, શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાનની વાઙ્ગમય મૂર્તિ છે; તેમ છતાં, ગઢડા અંત્ય પ્રકરણના બીજા વચનામૃતમાં કહ્યા પ્રમાણે ‘એવું અલૌકિકપણું સર્વેને સમજાતું નથી અને દેખવામાં પણ આવતું નથી.’ તેથી તેવા દિવ્યભાવનું વિવેચન આ ગ્રંથમાં કરવામાં આવ્યું છે; અર્થાત્, શિક્ષાપત્રીમાં પરોક્ષાર્થ અને પ્રત્યક્ષાર્થ ગૂઢપણે રહેલા છે તે વાસ્તે આ ગ્રંથમાં તેનું નિરૂપણ કર્યું છે. વાસ્તવિક રીતે તો, શ્રીજીમહારાજની અક્ષરધામમાં રહેલી મૂર્તિમાં, અને હરિકૃષ્ણ મહારાજ કે ઘનશ્યામ મહારાજની મૂર્તિમાં જેમ સાકરના રસના નાણિયેરની માફક ભાગ-ત્યાગ નથી, તેમ શ્રીજીની પરાવાણીરૂપ પોતાના સ્વરૂપમાં પણ ભાગ-ત્યાગ છે જ નહિ. તે, શ્રીહરિ ગ. મ. પ્રકરણના ૧૭મા વચનામૃતમાં કહે છે: ‘ભગવાન તે ભગવાન; એને વિશે ભાગ-ત્યાગ કર્યાનો માગ નથી.’ આ દૃષ્ટિએ

વિચારીએ તો, જેમ શ્રીજીમહારાજની સરખામણી બીજા અવતારો સાથે ન થઈ શકે, તેમ શ્રીજીમહારાજની વાણીરૂપ મૂર્તિની સરખામણી પણ, બીજા કોઈ પણ અવતારની વાણી કે મુક્તની વાણી સાથે થઈ શકે નહિ. વળી તે જ વચનામૃતમાં શ્રીજીએ સ્પષ્ટ કર્યું છે કે, ‘ભગવાનના ભક્ત હોય તેને, ભગવાનના સ્વરૂપમાં તત્ત્વ છે કે નથી એવું ચૂંથણું કરવું ગમે જ નહિ’ —આ વિચારસરણીએ જોતાં તો શિક્ષાપત્રી ઉપરનું ભાષ્ય, તે ઉપરની ટીકા, કે તે ઉપરનું વિવરણ પણ અપેક્ષિત નથી. શ્રીજીની વાણી સદા દિવ્ય છે—શ્રીજીની દિવ્યમૂર્તિ જ છે, એમ સમજી એનું સેવન થઈ શકે; અને તેમ કરવામાં ભાષ્ય, ટીકા કે વિવરણ મદદરૂપ બને —એટલો જ આ ‘શિક્ષાપત્રી રહસ્યાર્થ’ લખવાની પાછળ મારો આશય છે.

આ શિક્ષાપત્રીની દિવ્યવાણી, શ્રીજીમહારાજના તેજરૂપ હોઈ એમની અભેદશક્તિ છે. શ્રીજી તો કહે છે:—

શિક્ષાપત્રી માંહિ અમે રે’શું રે;
રહી એમાં સહુને સુખ દેશું રે.

હું અધોઊર્ધ્વ પ્રમાણે રહિત તેજ:પુંજમાં-શિક્ષાપત્રીમાં રહીને તમને સર્વેને મારી મૂર્તિનું સુખ આપીશ.

શ્રીજીની મૂર્તિના તેજરૂપ શિક્ષાપત્રીની આ પરાવાણી, અક્ષરપર્યંત સર્વનું નિયમન કરે છે, માટે એને પણ આ મૂર્તિમાન જાણવી. જેમ શ્રીહરિની મૂર્તિને નૈવેદ્ય ધરવામાં આવે છે એમ શિક્ષાપત્રીને પણ નૈવેદ્ય ધરવામાં આવે છે તેનું પણ આ જ કારણ છે. શ્રીજીમહારાજની મૂર્તિના તેજની માફક, કર્મફળપ્રદાતા પણ શિક્ષાપત્રીની આ દિવ્યવાણી છે; એટલું જ નહિ પરંતુ એનું પાલન કરનારના ‘કર્મની રેખ પર મેખ’

વાગી, તેનું પ્રારબ્ધ પણ અન્યથા થાય છે; એ વાણીને ધારણ કરનારનું પ્રારબ્ધ પણ શ્રીજીમહારાજ પોતે સ્વીકારી લે છે.

ભાગવતધર્મ, શ્રીજીની મૂર્તિનું તેજ ને પુરુષોત્તમનારાયણની પરાવાણી-એ બધાં સમાનઅર્થવાળાં છે, એટલે શિક્ષાપત્રીના ‘નિજાત્માનં બ્રહ્મરૂપમ્’-એ શ્લોકનો પણ એ જ અર્થ છે કે, ‘બ્રહ્મરૂપ થઈને’ અર્થાત્, શ્રીજીની વાણીરૂપ જે ધર્મ તેણે સહિત, શ્રીજીની સર્વકાળમાં ભક્તિ કરવી. શ્રીજી, મુક્તમાં રહીને બોલે છે, છતાં એવા મુક્ત પણ શ્રીજીમહારાજના તેજરૂપ વાણીની મર્યાદાનું અતિક્રમણ કરે તો તે, પોતાનું તથા બીજાનું આત્યંતિક કલ્યાણ કરી શકે નહિ; ‘સર્વજીવહિતાવહ’ એવા આ સિદ્ધાંતની સ્પષ્ટતા માટે મેં આ ગ્રંથ લખેલ છે.

વળી, આ ગ્રંથ લખવાના વિચારનો ઉદ્ભવ આ પ્રમાણે છે: વચનામૃતના સિદ્ધાંતોનું રહસ્ય જાણવા માટે, ‘રહસ્યાર્થટીકા’ લખાયેલી છે; પરંતુ શિક્ષાપત્રી ઉપર રહસ્યાર્થ લખાયેલ નહિ હોવાથી, અનાદિમુક્ત સ. ગુ. ગોપાળાનંદ સ્વામીના શિષ્ય જે સ. ગુ. સ્વામી નિર્ગુણદાસજી, તેમના શિષ્યભાવને પામેલા મારા જ્ઞાનગુરુ અબજીબાપાશ્રીએ પોતાની શુભેચ્છા મારી આગળ પ્રદર્શિત કરેલી કે, ‘શિક્ષાપત્રી રહસ્યાર્થ’ લખવાનો સંકલ્પ રાખજો. તે વચન માથે ચડાવી, મેં તેમની સંનિધિમાં આ ગ્રંથ લખવાની શરુઆત કરેલી અને કેટલોક ભાગ લખ્યો પણ ખરો; લખાયેલ ભાગ વાંચી જઈ, તેમણે પ્રસન્નતા દર્શાવતાં જણાવેલું- ‘‘આ પ્રમાણે સમગ્ર ગ્રંથ પૂરો કરજો અને એમ કરવામાં શ્રીજીમહારાજનો ઘણો રાજીવો છે અને આવા ગ્રંથના પ્રકાશનથી ઉપાસના સમજવામાં તથા

આજ્ઞાપાલનમાં, શ્રીજીના આશ્રિતમાત્ર ઉપર સંપ્રદાયમાં ઘણો ઉપકાર થશે અને સત્સંગમાં અત્યંત સમાસ થશે.” તદનુસાર મેં આ ગ્રંથ પૂરો કરી, ધર્મભાર્તડ, ધર્મધુરંધર, આચાર્ય ચૂડામણી ૧૦૦૮ શ્રી દેવેન્દ્રપ્રસાદજી મહારાજને બતાવ્યો; જેઓશ્રીએ અમદાવાદના પરમભગવદીય મણિલાલ લક્ષ્મીદાસ ભાલજા-બી.એ. એલ.એલ.બી. એડવોકેટને તપાસી જવાની આજ્ઞા કરી; જે ઉપરથી તેમણે આ ગ્રંથની હસ્તલિખિત પ્રત આપંત તપાસી જઈ ઉપયોગી સૂચનો કર્યા; તેમાંથી શક્ય તેટલાં સૂચનો આ ગ્રંથમાં સમાવી લેવામાં આવ્યાં છે.

આ ગ્રંથ તૈયાર થયા પછી, તે સાકાર સ્વરૂપ પામે તે પહેલાં, ધર્મધુરંધર આચાર્ય મહારાજશ્રીએ આ ગ્રંથ માટે પ્રસન્નતા દર્શાવીને પોતાના શુભાશીર્વાદ પાઠવ્યા છે.

શિક્ષાપત્રીરૂપ દિવ્યગ્રંથના શ્લોક ૨૧૨ છે; તેનો ‘ગુજરાતી અનુવાદ’-ગુજરાતી ટીકા, શ્રીજીના પરમ કૃપાપાત્ર અનાદિમુક્ત સ. ગુ. નિત્યાનંદ સ્વામીએ રચેલ છે. આ ગ્રંથમાં તે મૂળશ્લોકનો ગુજરાતી અનુવાદ મોટા અક્ષરોથી મૂળશ્લોક સાથે છપાવવામાં આવ્યો છે. મૂળશ્લોકના વિવરણમાં સંપ્રદાયના માન્ય ગ્રંથો તેમ જ સાંપ્રદાયિક ગ્રંથોનો આધાર લેવામાં આવ્યો છે. અને વિવેચનમાં યોજેલા શ્લોકોની સંખ્યા કેટલી છે તેના અંક, શ્લોકના અંતે, એક પંક્તિમાં સરખા અક્ષરથી મૂકવામાં આવ્યા છે; એટલું જ નહિ પરંતુ તે તે પ્રમાણભૂત શ્લોકોનો અંક, મૂળગ્રંથમાં કેટલામો છે, તેનો અંક પણ શ્લોકના અંતે મથાળે નાના અક્ષરથી મૂકવામાં આવેલ છે.

આ ગ્રંથનું મુદ્રણકાર્ય તદ્દન નવા ટાઈપથી અમદાવાદ નવજીવન પ્રેસમાં કરવામાં આવેલ છે.

આ 'શિક્ષાપત્રી રહસ્યાર્થ' ગ્રંથના પ્રકાશનમાં, અમદાવાદ મંદિરસ્થ અનાદિમુક્ત સ. ગુ. મહાનુભાવાનંદ સ્વામીની શિષ્યકોટીમાં રહેલા, લીમડાવાળા સ. ગુ. સ્વામી નારાયણસેવકદાસજીના શિષ્ય સ. ગુ. પુરાણી સ્વામી બાળમુકુંદદાસજી, પ. ભ. ડૉ.મણિલાલ ખોડીદાસ આદેશરા, પ. ભ. ગોવિંદભાઈ વિઠ્ઠલજીભાઈ, સરસપુર મંદિરના કોઠારી પ. ભ. ગોરધનભાઈ ઈશ્વરભાઈ, તેમ જ અન્ય સંત હરિભક્તોએ શ્રીજી પ્રસન્નતાર્થે સાથ-સહકાર આપ્યો છે તે માટે શ્રીજીમહારાજ તથા મોટા મુક્તો પ્રસન્ન થઈ, તે સર્વેને શ્રીજીમહારાજની મૂર્તિના સુખભોક્તા એવા અનાદિમુક્તની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરાવી મૂર્તિમાં રાખે એવી શ્રીજીને પ્રાર્થના કરી વિરમું છું.

આ ગ્રંથના શ્રવણ-વાંચન-મનન-નિદિધ્યાસથી, શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાનના સમાશ્રિતમાત્રને, શ્રીજીની શિક્ષાપત્રીની આ દિવ્ય પરાવાણી તે શ્રીજીની મૂર્તિ જ છે, એવું દિવ્યપણું દઢ થવાપૂર્વક તે તે વચનોને દિવ્યભાવે ધારણ કરવાની દિવ્ય પ્રેરણા મળી રહેશે તો, મારો આ ગ્રંથ લખવાનો હેતુ સફળ થશે.

શ્રીજીમહારાજ સર્વે સ્વાશ્રિતમાત્રને આજ્ઞા-ઉપાસનાનો સુમેળ સાધવાનું અલૌકિક બળ આપે-એવું પ્રાર્થી વિરમું છું.

વિક્રમ સં. ૨૦૨૨,
શરદપૂર્ણિમા
તા. ૨૯-૧૦-૧૯૬૬

મુનિસાધુ કેશવપ્રિયદાસ
સ્વામિનારાયણ મંદિર
અમદાવાદ

ગ્રંથકર્તા

પૂ. મુનિસ્વામીશ્રીનો ટૂંક પરિચય

ગુરુપરંપરા :

કટોસણ તાલુકામાં, કટોસણ પાસે, 'રાંતોજ' ગામ છે. ત્યાં ડુંગરજી તથા કસિયાજી નામે બે સહોદર-સગાભાઈ જોધપુરિયા રાઠોડ- ગરાસિયા રહેતા હતા. તેમાં ડુંગરજી તો ઘરનો ત્યાગ કરી સાંખ્યયોગ ગ્રહણ કરી ગઢપુર જઈને શ્રીજીમહારાજની સેવામાં પાર્ષદ થઈને, રહી ગયા હતા. અને કસિયાજી ગૃહસ્થાશ્રમી રહ્યા હતા; છતાં પણ, પ્રસંગે-પ્રસંગે બેચર ચાવડા, જેમ શ્રીજીમહારાજની સેવામાં જોડાતા, તેમ તેઓ પણ સમય ઉપર શ્રીજીમહારાજની સેવામાં હાજર થઈ જતા. પછી જ્યારે તેઓ વિધુર થયા ત્યારે તેમણે વિચાર કર્યો કે, આપણને આવા સ્વામિનારાયણ ભગવાન મળ્યા ને તેમના સંત પણ મળ્યા, માટે મારું શેષ આયુષ્ય તેમની સેવા અર્થે વ્યતીત થાય તો સારું. એમ વિચાર કરી, પોતાને બે પુત્રો હતા તેમને સાથે લઈ પોતે અમદાવાદ આવ્યા. તે વખતે અનાદિમુક્ત સદ્. મહાનુભાવાનંદ સ્વામી અમદાવાદ મંદિરના આઘ મહંત હતા. તેમને પોતાના બંને પુત્રોને સોંપ્યા ને કહ્યું કે, સ્વામી ! આ બંને છોકરાઓને સાધુ કરી આપની સેવામાં રાખો ને હું પણ આપની સેવામાં રહીશ. વળી હું ઘેરથી ૫૦૦ (પાંચસો) રૂપિયા લાવ્યો છું તેની જેમ આપને

ઠીક લાગે તેમ વ્યવસ્થા કરો.

પછી સદ્. મહાનુભાવાનંદ સ્વામીએ તેમને કહ્યું કે, શ્રીજીમહારાજ હાલ જેતલપુરમાં વિરાજે છે, તો તમે તેમનાં દર્શન કરી આવો ને જે રૂપિયા લાવ્યા છો તે શ્રીજીમહારાજને ભેટ કરજો. પછી કસિયાજી જેતલપુર ગયા ને ત્યાં શ્રીજીમહારાજના દર્શન કરીને તે રૂપિયા ભેટ મૂક્યા. વળી પોતાના બે દીકરાઓને સાધુ કરવા માટે સદ્. મહાનુભાવાનંદ સ્વામીને સોંપ્યા છે તે વાત પણ કરી. આ વાત સાંભળીને શ્રીજીમહારાજ કસિયાજી ઉપર બહુ રાજી થયા. તે સમયે જેતલપુરમાં શ્રીજીમહારાજ ભેળા સંતો ઘણા હતા તેથી તે રૂપિયાની જેતલપુરમાં, શ્રીજીમહારાજે સંતને બિરંજ-પૂરીની રસોઈ કરાવી ને પોતે પંક્તિમાં પાંચ વાર ફરીને સંતોને ખૂબ બિરંજ પીરસ્યો ને પીરસતાં-પીરસતાં બિરંજના બે પરિયા પોતે ભરીને, કસિયાજી જ્યાં જમવા બેઠા હતા તેમની પાસે મૂક્યાં ને કહ્યું કે, આ પ્રસાદી તમારા બેય દીકરાઓને જમાડજો. પછી કસિયાજી ત્યાંથી અમદાવાદ આવ્યા ને શ્રીજીની પ્રસાદી પોતાના બેય દીકરાઓને જમાડી. પછી વળી મહાનુભાવાનંદ સ્વામીએ તે બંને છોકરાઓને, ધ. ધુ. આચાર્યશ્રી અયોધ્યાપ્રસાદજી મહારાજ પાસે વાસુદેવી મહાદીક્ષા અપાવીને સાધુ કર્યા. તેમાં એકનું નામ 'જીષ્ણુદાસજી'ને બીજાનું નામ 'નંદકિશોરદાસજી' પાડ્યું હતું.

એક વખત વડતાલમાં અનાદિમુક્ત સદ્. ગોપાળાનંદ સ્વામી માંદા હતા તેથી અનાદિમુક્ત સદ્. મહાનુભાવાનંદ સ્વામી, તે સ્વામીશ્રીના દર્શનની ઈચ્છાથી તથા પોતાના શિષ્ય

જીષ્ણુદાસજી તેમ જ નંદકિશોરદાસજીને સ્વામીશ્રીનાં દર્શન કરાવવાના આશયથી, તેમને સાથે લઈને પોતે વડતાલ પધાર્યા. ત્યાં દેવનાં દર્શન કરી સ્વામીશ્રીના આસને ગયા. તે વખતે સદ્. ગોપાળાનંદ સ્વામીએ મહાનુભાવાનંદ સ્વામીને પૂછ્યું — આ બંને નાના સંતને શ્રીજીમહારાજની વિરહલીલાનાં પદ આ વડે છે ? ત્યારે મહાનુભાવાનંદ સ્વામીએ કહ્યું કે, હા. પછી તે બંને સંત શ્રીજીના વિરહનાં કીર્તનો બોલ્યા; તેથી સ્વામીશ્રી તેમના ઉપર અત્યંત રાજી થયા ને તે બંને સંતને બાથમાં ચાંપીને મળ્યા ને મસ્તકે હાથ મૂક્યા. વળી મહાનુભાવાનંદ સ્વામીને ભલામણ કરી કે, આ બંને સંતને ગઢપુર અનાદિમુક્ત સદ્. પ્રેમાનંદ સ્વામી પાસે સંગીત શીખવા માટે મોકલી આપજો. એ વચનાનુસાર મહાનુભાવાનંદ સ્વામીએ તે બંને સંતોને પ્રેમાનંદ સ્વામી પાસે ગઢપુર મોકલી આપ્યા. ત્યાં બંને સંતોએ ૧૨ વર્ષ સુધી સ્વામીશ્રી ભેળા રહી સંગીતનો વિદ્યાભ્યાસ કર્યો ને સાથે સાથે સ્વામીશ્રીની સેવા-સમાગમ પણ કર્યા. વળી શ્રીજીમહારાજની આજ્ઞાથી પ્રેમાનંદ સ્વામી માટે શ્રી ગોપીનાથજીના થાળની પ્રસાદી જે કાયમ આવતી, તે પ્રસાદીનો લાભ પણ તે બંને સંતને પ્રેમાનંદ સ્વામીના અનુગ્રહથી હંમેશા મળતો. પછી જ્યારે પ્રેમાનંદ સ્વામી આ લોકમાંથી અંતર્ધાન થયા ત્યારે ધ. ધુ. આચાર્યશ્રી અયોધ્યાપ્રસાદજી મહારાજે, સદ્. મહાનુભાવાનંદ સ્વામીને કહ્યું : ‘બડા પ્રેમાનંદ તો જીવત્પર્યંત ગઢપુરમાં રહ્યા, પરંતુ છોટા પ્રેમાનંદને તો હવે અહીં બોલાવી લો.’ પછી તે બંને સંતને અમદાવાદ બોલાવ્યા. તે બંને સંતમાંથી સ્વામી જીષ્ણુદાસજી સંગીત વિદ્યામાં નિપુણ થયા,

પરંતુ સ્વામી નંદકિશોરદાસજી સંગીત-કળામાં હજુ તેટલા પારંગત થયા ન હતા.

પરિચય :

સદ્. નંદકિશોરદાસજી સ્વામીના શિષ્ય સદ્. સ્વામી મોરલીમનોહરદાસજી હતા અને તેમના બે શિષ્ય, સ્વામી કેશવપ્રિયદાસજી તથા સ્વામી શ્રીરંગદાસજી હતા; તેમાંથી સ્વામીશ્રી કેશવપ્રિયદાસજી તે આ ગ્રંથના લેખક. તેઓ શ્રીહરિની મૂર્તિનું અખંડ મનન કરતા તેથી તેઓ ‘મુનિસ્વામી’એ નામથી પ્રખ્યાત થયા. તેમના પૂર્વાશ્રમની હકીકત ઉપલબ્ધ થઈ શકી નથી, પરંતુ જે કાંઈ અલ્પ માહિતી અમને પ્રાપ્ત થઈ છે તેનો સંક્ષેપમાં ઉલ્લેખ આ સ્થળે કરવામાં આવ્યો છે. તેઓશ્રીનું પૂર્વાશ્રમનું નામ હીરાભાઈ હતું. વૈશ્ય કણબી જ્ઞાતિમાં તેઓ જન્મ પામ્યા હતા. તેમના પિતાશ્રીનું નામ માંડણભાઈ અને માતૃશ્રીનું નામ હરિબા હતું. તેઓ ચાર ભાઈ હતા-પીતાંબરભાઈ, જેઠાભાઈ, હીરાભાઈ અને સૌથી નાના પ્રાગભાઈ. તેમાં આ મુક્તરાજ શ્રી હીરાભાઈનો જન્મ સં. ૧૮૩૬માં મૂળી પાસે ‘યાણપર’ ગામમાં થયો હતો; તેઓ વઢવાણ પાસે ‘રતનપુર’ ગામમાં પણ રહેતા હતા. તેઓ અત્યંત વૈરાગ્યવાન હોવાથી ગૃહસ્થાશ્રમ પસંદ નહિ કરતાં, ૧૪ વર્ષની ઉંમરે મંદિરમાં આવી પોતાના ગુરુ પાસે એકાદ વર્ષ પાર્ષદાવસ્થામાં રહ્યા ને સં. ૧૮૫૧ ચૈ. સુ. ૮ના રોજ વાસુદેવી પરમહંસની મહાદીક્ષા ધ. ધુ. આચાર્યશ્રી પુરુષોત્તમપ્રસાદજી મહારાજ પાસે ગ્રહણ કરી સાધુ થયા. આ દરમ્યાન મોટા મોટા સંતોના દર્શન-સમાગમનો તેમને અપૂર્વ

લાભ મળ્યો હતો; ઉપરાંત ઉનાવાના મહામુક્ત શ્રી છલાભાઈ જે શ્રીજીમહારાજને મળેલા હતા તેમના દર્શન-સમાગમ પણ ઘણી વાર થયેલ. વળી ટૂંક સમયમાં જ તેમણે સંસ્કૃત વિદ્યાભ્યાસ કરી, પોતાના ગુરુને પણ વિદ્યાએ તથા સેવાએ કરીને રાજી કર્યા. ત્યાર બાદ સમય જતાં પોતાના ગુરુ, સ્વામી શ્રી મોરલીમનોહરદાસજી જ્યારે ભૌતિક દેહ ત્યાગ કરી મૂર્તિના સુખે સુખિયા થયા ત્યારે તેઓ સં. ૧૯૭૩ના ચૈત્ર માસમાં ભુજ મંદિરમાં જઈને રહ્યા. ત્યાં ભુજમાં તથા આજુબાજુના ગામડાઓમાં કેટલાક સંસ્કૃત ગ્રંથોના પારાયણો વાંચ્યાં ને કેટલાક સંતોને સંસ્કૃત ગ્રંથો પણ શીખવ્યા. વળી ભુજ મંદિરમાં શ્રીઠાકોરજીની સેવા પણ બાર મહિના સુધી કરી. કચ્છના અનાદિ મહામુક્તરાજ ‘અબજીબાપાશ્રી’ પોતાના જ્ઞાનગુરુ હોવાથી મુનિસ્વામીશ્રી અવારનવાર વૃષપર (બળદીઆ) તેમનાં દર્શન-સેવા-સમાગમ કરવા જતા. પછી જ્યારે બાપાશ્રી આ લોકમાંથી અંતર્ધાન થયા ત્યારે આ મુનિસ્વામી થોડો સમય ભુજમાં રહી પાછા ગુજરાતમાં આવ્યા. તેઓશ્રીએ વિરમગામ પાસે ‘પાટડી’ ગામે શ્રી સ્વામિનારાયણ મંદિરમાં બહુધા ઘણાં વર્ષો રહી કારણ સત્સંગના ઉદ્ધાનને સારી રીતે ખિલવ્યો અને સર્વોપયોગી ઉત્તમ સાહિત્ય પ્રગટ કરી સત્સંગ સેવામાં મૂક્યું તેમાં પણ શિક્ષાપત્રી રહસ્યાર્થ નામક આ દળદાર ગ્રંથ રચી, તે ગ્રંથ ધ. ધુ. આચાર્ય શ્રી દેવેન્દ્રપ્રસાદજી મહારાજના શુભાશીર્વાદથી સં. ૨૦૨૨ની શરદપૂર્ણિમાના મંગળ દિવસે પ્રસિદ્ધ કરાવેલ હતો.

-પ્રકાશન સમિતિ

વિષયાનુક્રમણિકા

વિષય

	પૃષ્ઠ
શિક્ષાપત્રી રહસ્યાર્થ લેખકની ગ્રંથસમારંભ-સ્તુતિ.	૧
શ્રી સહજાનંદ સ્વામીએ પૃથ્વી પર કરેલા કાર્યની રૂપરેખા.	૪
શિક્ષાપત્રી લખવાનો નિશ્ચય તથા પ્રારંભ.	૮

મંગળાયરણાદિ પૂર્વ ભૂમિકા

શિ.શ્લો.	વિષય	પૃષ્ઠ
૧	શ્રીહરિકૃત ધ્યાનરૂપ ‘મંગળાયરણ’.	૧૧
૨	શિક્ષાપત્રીના લેખક તથા સ્થળની નોંધ.	૩૧
૩	શિક્ષાપત્રી કોના કોના પ્રત્યે લખી છે, એ વગેરે માહિતી.	૩૬
૪		૩૭
૫		૪૦
૬	શ્રીહરિના આશીર્વાદ.	૪૨
૭	શિક્ષાપત્રી લખવાનું પ્રયોજન વિચારવાની આજ્ઞા વગેરે.	૪૪
૮	સદાચાર-પાલનનું ફળ વગેરે.	૪૫
૯	સદાચાર-ઉલ્લંઘનનું ફળ વગેરે.	૫૦
૧૦	શિક્ષાપત્રી પ્રમાણે વર્તવાનો આદેશ.	૫૩

સાધારણ ધર્મ

૧૧	સ્થૂળ તથા સૂક્ષ્મ જૂ આદિ, જીવપ્રાણીમાત્રની હિંસાનો નિષેધ.	૫૫
૧૨	દેવતા, પિતૃ ને યજ્ઞને અર્થે પણ બકરા આદિક જીવહિંસાનો નિષેધ.	૬૬

૧૩ સ્ત્રી, ધન ને રાજ્યની પ્રાપ્ત્યર્થે પણ મનુષ્યહિંસા નિષેધ.	૭૫
૧૪ આત્મઘાત કરવારૂપી સ્વહિંસાનો નિષેધ.	૭૬
૧૫ યજ્ઞશેષ-માંસભક્ષણ તથા સુરામદ્યપાન નિષેધ.	૭૮
૧૬ એકાદ સ્વ-પર અંગનું છેદન કરવારૂપી હિંસાનો નિષેધ.	૮૩
૧૭ ધર્મ કરવાને અર્થે પણ, ચોરીનો નિષેધ.	૮૫
૧૮ વ્યભિચાર, ઘૂતાદિ વ્યસન તથા ભાંગ આદિ માદક વસ્તુના ભક્ષણનો નિષેધ.	૮૭
૧૯ જેનું અન્ન તથા જળ ન ખપતું હોય, તેનું અન્નજળ ગ્રહણ કરવાનો નિષેધ.	૧૦૩
૨૦ મિથ્યાપવાદ આરોપણનો તથા અપશબ્દ ઉચ્ચારણનો નિષેધ.	૧૦૫
૨૧ દેવતા, તીર્થ, બ્રાહ્મણ, પતિવ્રતા, સાધુ ને વેદનિંદાનો નિષેધ.	૧૦૮
૨૨ જે દેવતાને સુરામાંસનું નૈવેદ્ય થતું હોય તથા જેની આગળ હિંસા થતી હોય તેવા દેવતાના નૈવેદ્ય ગ્રહણનો નિષેધ.	૧૧૦
૨૩ માર્ગમાં શિવાલયાદિક દેવમંદિર આવે તો, આદરપૂર્વક નમસ્કાર-દર્શનની આજ્ઞા.	૧૧૨
૨૪ વર્ણાશ્રમ-ધર્મત્યાગનો તથા પરધર્માદિ આચરણનો નિષેધ.	૧૧૩
૨૫ જેની વાત સાંભળવાથી ભગવાનની ભક્તિથી તથા સ્વધર્મથી પડી જવાય તે થકી, ભગવાનની કથાવાર્તા-શ્રવણનો પણ નિષેધ.	૧૧૬
૨૬ સત્ય વચન બોલવાની વિક્તિ, કૃતઘ્નીસંગ-ત્યાગ કરવાની આજ્ઞા ને લાંચ લેવાનો નિષેધ.	૧૧૮

૨૭	ચોર, પાપી, વ્યસની, પાખંડી, કામી તથા ધૂર્તનો સંગ નિષેધ.	૧૨૩
૨૮	સ્ત્રી આદિકમાં આસક્ત ભક્તિજ્ઞાનયુક્ત મનુષ્યસંગનો નિષેધ.	૧૨૬
૨૯	ભગવાન તથા ભગવાનના અવતારખંડન કરનારાં શાસ્ત્ર નિષેધ	૧૩૦
૩૦	ગાળ્યા વગરનું જળપાન, દૂધપાન તથા જંતુમય જળસ્નાનાદિનો નિષેધ.	૧૭૯
૩૧	દારૂ-માંસયુક્ત ઔષધ લેવાનો તથા અજ્ઞાતવૈદ્યનું ઔષધ લેવાનો નિષેધ.	૧૮૧
૩૨	લોકશાસ્ત્રનિષિદ્ધ સ્થાનમાં મલમૂત્ર-થૂંકવા વગેરેનો નિષેધ.	૧૮૩
૩૩	ચોરમાર્ગે આવવા-જવાનો, ને ધણિયાતા સ્થાનમાં ધણીને પૂછ્યા વિના ઉતારો કરવાનો નિષેધ.	૧૮૫
૩૪	પુરુષને, સ્ત્રીના મુખથી જ્ઞાનવાર્તા શ્રવણનો તથા સ્ત્રી સાથે વિવાદનો નિષેધ.	૧૮૬
૩૫	ગુરુ, શ્રેષ્ઠ, પ્રતિષ્ઠિત, વિદ્વાન અને શસ્ત્રધારી મનુષ્યના અપમાનનો નિષેધ.	૧૮૯
૩૬	વિચાર્યા વિના વ્યવહારકાર્ય ન કરવું, ધર્મકાર્ય તત્કાળ કરવું, ભણેલી વિદ્યા ભણાવવી ને સંત સમાગમ કરવો.	૧૯૪
૩૭	દેવ, ગુરુ ને રાજાના દર્શને ઠાલે હાથે ન જવું, કોઈનો વિશ્વાસઘાત ન કરવો તથા પોતાના મુખે પોતાના વખાણનો નિષેધ	૨૦૪
૩૮	અંગ દેખાય તેવું ભૂંડું વસ્ત્ર પહેરવાનો નિષેધ.	૨૦૬
૩૯	ધર્મરહિત ભક્તિનો ને અજ્ઞાનિંદાથી ભગવાનની સેવાત્યાગનો નિષેધ.	૨૦૮

૪૦	દેવમંદિરમાં સ્ત્રી-પુરુષના અન્યોન્ય સ્પર્શ નિષેધ.	૨૨૨
૪૧	દ્વિજાતિને તુલસીમાલા તથા ઊર્ધ્વપુંડ્ર તિલક ધારણ કરવાની આજ્ઞા.	૨૨૪
૪૨	ગોપીચંદન કે ચંદન વડે ઊર્ધ્વપુંડ્ર તિલક કરવાની આજ્ઞા.	૨૩૬
૪૩	ગોપીચંદન કે કુંકુમથી ચાંદલો કરવાની આજ્ઞા.	૨૩૬
૪૪	સચ્ચૂદ્રને કંઠી તથા ઊર્ધ્વપુંડ્ર તિલક, દ્વિજાતિવત્ ધારણ કરવાની આજ્ઞા.	૨૩૭
૪૫	અસચ્ચૂદ્રને કંઠી તથા કેવળ ચાંદલો ધારણ કરવાની આજ્ઞા	૨૩૮
૪૬	વિપ્રને કુલપરંપરાથી પ્રાપ્ત થયેલ ત્રિપુંડ્ર તથા રુદ્રાક્ષનો ત્યાગ ન કરવાનો આદેશ.	૨૪૦
૪૭	નારાયણ અને શિવજીનું એકાત્મપણું જાણવાની આજ્ઞા.	૨૪૨
૪૮	અલ્પ આપત્કાળમાં આપદ્ધર્મ ગ્રહણ ન કરવાની આજ્ઞા.	૨૪૬
૪૯	સૂર્યોદય પહેલાં, જાગી જવાની તથા ભગવત્સ્મરણાદિની આજ્ઞા.	૨૪૭
૫૦	દંતધાવન તથા સ્નાનાદિકની આજ્ઞા.	૨૫૨
૫૧	શુદ્ધ આસન ઉપર બેસીને આયમન કરવાની આજ્ઞા.	૨૫૬
૫૨	પુરુષોને તિલક-ચાંદલો ને સ્ત્રીઓને કેવળ ચાંદલો કરવાની આજ્ઞા.	૨૫૮
૫૩	વિધવાને તિલક-ચાંદલો નિષેધ; સર્વને માનસીપૂજાની આજ્ઞા.	૨૬૦
૫૪	પૂજા તથા અષ્ટાક્ષરમંત્ર જપની આજ્ઞા.	૨૭૦

૫૫ આત્મનિવેદીને પણ પૂર્વોક્તવિધિ, અનુક્રમે કરવાની આજ્ઞા.	૨૭૫
૫૬ આત્મનિવેદી ભક્તનો પૂજા પ્રકાર તથા મંત્રજપની આજ્ઞા.	૨૮૩
૫૭ સ્તોત્રાદિનો પાઠ ને નામકીર્તન કરવાની આજ્ઞા.	૩૦૮
૫૮ નૈવેદ્યાન્ન જમવાની ને ભગવત્સેવાપરાયણ થવાની આજ્ઞા.	૩૩૧
૫૯ ભગવાનના સંબંધે કરીને ભક્તનું નિર્ગુણપણું.	૩૩૮
૬૦ આત્મનિવેદીને ભગવત્પ્રસાદીભૂત જ જળફલાદિક ગ્રહણ કરવાની આજ્ઞા.	૩૪૦
૬૧ સ્વસેવનીય ભગવત્સ્વરૂપ આપત્કાળમાં અન્યને દેવાની આજ્ઞા.	૩૪૨
૬૨ ધર્મવંશી આચાર્યશ્રીએ આપેલું વા પ્રતિષ્ઠા કરેલું એવું જે ભગવત્સ્વરૂપ-તેના જ સેવનની આજ્ઞા; અન્યથા નિષેધ.	૩૪૩
૬૩ સાયંકાળે મંદિર જવાની તથા ભગવન્નામ -કીર્તનની આજ્ઞા.	૩૪૫
૬૪ કર્તાવાર્તા કરવા-સાંભળવાની અને ઉત્સવના દિવસે વાજિંત્રસહિત કીર્તન કરવાની આજ્ઞા.	૩૪૭
૬૫ પૂર્વોક્તપ્રકારે સદાચારસંપન્ન થઈ સદ્ગ્રંથોના અભ્યાસની આજ્ઞા.	૩૫૦
૬૬ યોગ્યતા વિચારીને કાર્યમાં યોજવાની આજ્ઞા.	૩૫૧
૬૭ સ્વસેવકની, સામર્થ્ય પ્રમાણે સંભાવના કરવાની આજ્ઞા.	૩૫૨
૬૮ હરકોઈ પુરુષને યથાગુણ દેશકાળાનુસારે બોલાવવાની આજ્ઞા.	૩૫૩

૬૯	ગુરુ, રાજા, વૃદ્ધ, ત્યાગી, વિદ્વાન ને તપસ્વીના સન્માનની આજ્ઞા.	૩૫૪
૭૦	ગુરુ, દેવ તથા રાજાની સમીપમાં અને સભામાં અસભ્યતાપૂર્વક બેસવાનો નિષેધ.	૩૫૬
૭૧	આચાર્યશ્રી સાથે વાદ-વિવાદ નિષેધ; તેમનું પૂજન કરવાની આજ્ઞા.	૩૫૮
૭૨	આચાર્ય સન્મુખ જવાની તથા વળાવવા જવાની આજ્ઞા.	૩૬૦
૭૩	કોઈ પણ ફળની લાલચે, ધર્મરહિત આચરણ કરવાનો નિષેધ.	૩૬૧
૭૪	પૂર્વે મોટા પુરુષોએ કરેલું અધર્મચરણ ગ્રહણ કરવાનો નિષેધ; તત્કૃત ધર્મચરણ ગ્રહણ કરવાની આજ્ઞા.	૩૬૩
૭૫	ગુહ્યવાર્તા પ્રકાશ કરવાનો નિષેધ તથા દરેક જીવનું યોગ્ય સન્માન કરવાની આજ્ઞા.	૩૬૫
૭૬	ચાતુર્માસમાં અને અસમર્થને શ્રાવણ માસમાં વિશેષ નિયમ ધારણ કરવાની આજ્ઞા.	૩૬૭
૭૭	ભગવાનની કથાશ્રવણ વગેરે આઠ વિશેષ નિયમનો નામનિર્દેશ.	૩૭૦
૭૮	આઠ નિયમમાંથી ચાતુર્માસમાં એક વિશેષ નિયમ, ભક્તિપૂર્વક ધારણ કરવાની આજ્ઞા.	૩૭૪
૭૯	એકાદશી, જન્માષ્ટમી, શિવરાત્રી આદિ વ્રત કરવાની આજ્ઞા.	૩૭૮
૮૦	વ્રતના દિવસે, દિવસની નિદ્રાનો નિષેધ.	૩૮૭
૮૧	વ્રતોત્સવનિર્ણય, તે શ્રી વિઠ્ઠલનાથજીએ કરેલ નિર્ણયાનુસાર જાણવો.	૩૮૮

૮૨	તત્કૃત વ્રતોત્સવનિર્ણય ને તેમણે કહેલ સેવારીતિ ગ્રહણ કરવાની આજ્ઞા.	૩૮૮
૮૩	દ્વારિકાદિ તીર્થ કરવાની તથા દીનજન પ્રતિ દયાવાન થવાની આજ્ઞા.	૩૯૦
૮૪	વિષ્ણુ-શિવાદિક પંચાયતનદેવ પૂજ્યપણે માનવાની આજ્ઞા.	૩૯૭
૮૫	ભૂતાદિક ઉપદ્રવમાં નારાયણકવચ કે હનુમત્સ્તોત્રજપની આજ્ઞા.	૩૯૮
૮૬	સૂર્ય-ચંદ્ર ગ્રહણમાં પવિત્ર થઈને મંત્રજપ કરવાની આજ્ઞા.	૪૦૧
૮૭	ગ્રહણ મૂકાઈ રહ્યા પછી સ્નાન-દાન- પૂજાદિકની યથાધિકાર આજ્ઞા.	૪૦૫
૮૮	જન્મ-મરણના સૂતકપાલનની આજ્ઞા.	૪૦૮
૮૯	બ્રાહ્મણને શમાદિ ને ક્ષત્રિયને શૂરવીરાદિ ગુણેયુક્ત થવાની આજ્ઞા.	૪૧૫
૯૦	વૈશ્યને કૃષિકર્માદિ ને શૂદ્રને સેવાદિકની આજ્ઞા.	૪૧૫
૯૧	દ્વિજોને ગર્ભાધાનાદિ સંસ્કાર, આહ્નિક તથા શ્રાદ્ધ કરવાની આજ્ઞા.	૪૨૦
૯૨	ગુરુ-લઘુ પાપનું યથાશક્તિ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાની આજ્ઞા.	૪૨૫
૯૩	} વેદાદિ આઠ સચ્છાસ્ત્રનો નામનિર્દેશ	૪૪૨
૯૪		
૯૫		
૯૬	આઠ સચ્છાસ્ત્ર સાંભળવાં ને દ્વિજોને ભણવા-ભણાવવા વગેરેની આજ્ઞા.	૪૪૪
૯૭	આચારાદિનિર્ણયમાં મિતાક્ષરા ટીકાવાળી યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિગ્રહણની આજ્ઞા.	૪૪૭

૯૮	શ્રીમદ્ભાગવતના દશમ-પંચમ સ્કંધને સર્વાધિકપણે માનવાની આજ્ઞા.	૪૪૯
૯૯	દશમ-પંચમ સ્કંધ ને યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિ, તે અનુક્રમે ભક્તિશાસ્ત્ર, યોગશાસ્ત્ર ને ધર્મશાસ્ત્રજાણવાં.	૪૫૧
૧૦૦	વ્યાસસૂત્રનું શ્રીભાષ્ય તથા ભગવદ્ગીતાનું રામાનુજ ભાષ્ય, તે બંને અઘાત્મશાસ્ત્ર જાણવાં.	૪૫૫
૧૦૧	આઠ સચ્છાસ્ત્રમાંથી પણ કયાં વચન પ્રધાનપણે માનવાં તેની વિક્તિ	
૧૦૨		તથા ધર્મે સહિત ભક્તિ કરવાની આજ્ઞા.

વિષયાનુક્રમણિકા

(પ્રકાર બીજો)

શ્લો.સંખ્યા	વિષય	શિ. શ્લોકાંક
૩	પ્રથમ, મધ્યમ ને અંત્ય મંગલાચરણ.	(શ્લો.૧, ૧૦૮, ૨૧૨)
૯	પૂર્વ ભૂમિકા	('' ૨ થી ૧૦)
૯૦	સાધારણ ધર્મ. ...	(શ્લો. ૧૧ થી ૯૨, ૧૧૪ થી ૧૨૧)
૧૦	સમ્પ્રદાયનો નિર્દેશ ...	(શ્લો. ૯૩ થી ૧૦૨)
૧૦	ધર્મોદ્ધિકની વ્યાખ્યા ...	(શ્લોક ૧૦૩ થી ૧૦૭, ૧૦૯ થી ૧૧૩)
૧	શિ. શ્લો. ૧૧ થી ૧૨૧ સુધીના સાધારણ ધર્મનો ઉપસંહાર.	
	(શ્લો. ... ૧૨૨)
૧૦	આચાર્યશ્રીના ... વિશેષ ધર્મ	('' ૧૨૩ થી ૧૩૨)
૨	આચાર્યપત્નીઓના ... '' ''	('' ૧૩૩ તથા ૧૩૪)
૨૦	ગૃહસ્થના ... '' ''	('' ૧૩૫ થી ૧૫૪)
૨	ધનાદ્ય ગૃહસ્થના ... '' ''	('' ૧૫૫ તથા ૧૫૬)
૨	રાજાના ... '' ''	('' ૧૫૭ તથા ૧૫૮)
૪	સધવા સ્ત્રીઓના ... '' ''	('' ૧૫૯ થી ૧૬૨)
૧૦	વિધવા સ્ત્રીઓના ... '' ''	('' ૧૬૩ થી ૧૭૨)
૨	સધવા - વિધવાના સંયુક્ત '' ''	('' ૧૭૩ થી ૧૭૪)
૧૩	નૈષ્ઠિકવર્ણના ... '' ''	('' ૧૭૫ થી ૧૮૭)
૯	સાધુના ... '' ''	('' ૧૮૮ થી ૧૯૬)
૬	નૈષ્ઠિકવર્ણી - સાધુના સંયુક્ત'' ''	('' ૧૯૭ થી ૨૦૨)
૯	પાશ્ચાત્ય ભૂમિકા ... '' ''	('' ૨૦૩ થી ૨૧૧)

૨૧૨

સંક્ષેપોની સમજ

સ.જી.	સત્સંગિજીવન	શિ. શ્લો.	શિક્ષાપત્રી શ્લોક
સ.ભૂ.	સત્સંગિભૂષણ	બ્ર.	બ્રહ્મચારી
અં.	અંશ	સ.ગુ.	સદ્ગુરુ
અ.	અધ્યાય	સદ્.	સદ્ગુરુ
પ્ર.	પ્રકરણ	હ.લી.ક.	હરિલીલાકલ્પતરુ
હ.સુ.ત.	હરિવાક્યસુધાસિંધુ તરંગ	હરિ. કલ્પ	હરિલીલાકલ્પતરુ
શ્રી.ભા.સ્કં.	શ્રીમદ્ભાગવત સ્કંધ	ભ.ચિં.	ભક્તચિંતામણિ

॥ ॐ नमोऽवतारिणे श्री स्वामिनारायणाय ॥

शिक्षापत्री रहस्यार्थ

स्तुति

सततं निजमूर्तिचिंतकानामधिकश्वेतमनोहरप्रकाशे ।

हृदि दर्शितरम्यदिव्यरूपं भगवंतं तमहं हरिं नमामि ॥ १ ॥

पोतानी मूर्तिनुं अખंड ચિંતવન કરનારા ભક્તજનોને
હૃદયાકાશમાં અધિક શ્વેત ને મનોહર પ્રકાશના મધ્યે રમણીય
દિવ્યરૂપે દર્શન આપતા એવા મારા ઈષ્ટદેવ ભગવાન
શ્રીહરિ સહજાનંદ સ્વામીને હું (સાધુ કેશવપ્રિયદાસ) નમસ્કાર
કરું છું. ૧.

શરણાગતદેહિનાં ચ માયાં ત્રિગુણાં યશ્ચ કઠોરકર્મબંધાન્ ।

કરુણાર્દ્રદૃશૈવ નાશયિત્વા નયતિ બ્રહ્મપુરં સુદુર્લભં તાન્ ॥ ૨ ॥

જે શ્રી સ્વામિનારાયણ મહાપ્રભુ, પોતાના શરણને
પામેલા ભક્તજનોની માયા તથા માયાના સત્ત્વ, રજ ને તમ
એ ત્રણ ગુણના બંધનને, તેમ જ કઠોર કર્મના બંધનને કરુણાથી
ભીનાં લોચન વડે નાશ કરીને અતિ દુર્લભ એવું પોતાનું
અક્ષરધામ તેને પમાડે છે, તેમનું હું ધ્યાન કરું છું. ૨.

હવે સિદ્ધમુક્ત શતાનંદમુનિની સ્તુતિ કરું છું:—

સિદ્ધો મુક્તવરઃ ત્રિકાલમતિમાન્ યો દિવ્યદૃષ્ટિઃ શ્રુતઃ

સ્વાતન્ત્ર્યેણ સદાશ્રમે બદરિકાખ્યેઽબાધિતા યદ્ગતિઃ ।

સત્સંગ્યુત્તરજીવનાદિ વિવિધગ્રંથપ્રણેતા ચ યઃ
સોઽયં મે મનસિ સ્ફુરત્વનુ શતાનન્દો મુનિઃ સામ્પ્રતમ્ ॥ ૩ ॥

ત્રિકાળના જ્ઞાનવાળા, દિવ્ય દૃષ્ટિવાળા, સિદ્ધદેશને પામેલા, સ્વતંત્રપણે બદરિકાશ્રમમાં નિરાવરણ ગતિ કરનારા ને સત્સંગિજીવનાદિ ગ્રંથના પ્રણેતા એવા શતાનંદમુનિ તમે મારા અંતઃકરણને વિશે આ શિક્ષાપત્રી રહસ્યાર્થ ગ્રંથ રચવામાં સ્ફુરાયમાન થાઓ. ૩.

હવે શ્રી નરનારાયણદેવ દેશ પીઠસ્થ ધ. ધુ. આદિ આચાર્ય મહારાજશ્રીની સ્તુતિ કરું છું.

યઃ સમ્પ્રદાયસ્ય રહસ્યવેત્તા
કર્તા ચ લીલામૃતસાગરસ્ય ।
આચાર્ય આદ્યઃ સ કરોતુ વાર્ણી

શ્રીમાન્ પવિત્રામવધપ્રસાદઃ ॥ ૪ ॥

શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાને નરનારાયણદેવના દેશની ગાદીના પીઠાધીશ્વર તરીકે નિયુક્ત કરેલા અને સંપ્રદાયના સર્વે શાસ્ત્રના રહસ્યજ્ઞાનના જ્ઞાતા તથા જેમણે ‘શ્રી ધનશ્યામ લીલામૃતસાગર’ એ નામક મોટો ગ્રંથ રચ્યો છે એવા શ્રીમાન આદિ આચાર્ય શ્રી અયોધ્યાપ્રસાદજી મહારાજ મારી વાણીને (આ રહસ્યાર્થ રચવામાં) પવિત્ર કરો ૪.

હવે શ્રી લક્ષ્મીનારાયણદેવ દેશ પીઠસ્થ ધ. ધુ. આદિ આચાર્ય મહારાજશ્રીની સ્તુતિ કરું છું:—

વૃત્તાલયસ્થં પ્રથમં નુમસ્તં આચાર્યવર્યં રઘુવીરસંજ્ઞં ।
યઃ સાધુસેવાસુ પરશ્ચકાર હર્યાદિલીલાંકિતકલ્પવૃક્ષમ્ ॥ ૫ ॥

શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાને લક્ષ્મીનારાયણદેવના

દેશની ગાદીના પીઠાધીશ્વર તરીકે વડતાલમાં નિયુક્ત કરેલા એવા જે પ્રથમ આચાર્ય કે જેઓ સાધુસેવામાં નિરંતર તત્પર રહેતા ને જેમણે ‘હરિલીલાકલ્પતરુ’ નામક મોટો ગ્રંથ રચ્યો છે એવા શ્રી રઘુવીરજી મહારાજને હું નમસ્કાર કરું છું પ.

હવે શ્રીજી સમકાલીન સંતોની સ્તુતિ કરું છું:—

મુક્તાનન્દગુણાતીતબ્રહ્માનન્દમહાનુભા: ।

ગોપાલવાસુદેવાદ્યા: સન્ત: સિદ્ધિં દિશન્તુ મે ॥ ૬ ॥

સદ્. મુક્તાનંદ સ્વામી, સદ્. ગોપાળાનંદ સ્વામી, સદ્. ગુણાતીતાનંદ સ્વામી, સદ્. વર્ણી વાસુદેવાનંદ સ્વામી, સદ્. બ્રહ્માનંદ સ્વામી, સદ્. મહાનુભાવાનંદ સ્વામી એ વગેરે સંતો મને આ ગ્રંથ રચવાના કાર્યમાં સિદ્ધિ આપો દ.

હવે વર્તમાન આચાર્ય મહારાજશ્રીની સ્તુતિ કરું છું:—

ત્યાગિનશ્ચ ગૃહિણોઽમૃતદૃષ્ટ્યા યોઽનિશં નયતિ મોક્ષપથાય ।
તં નમામિ સતતં પદસ્થિતં કેશવોઽદ્ય દેવેન્દ્રદેશિકમ્ ॥ ૭ ॥

પોતાની અમૃત દૃષ્ટિ વડે ત્યાગી અને ગૃહસ્થને નિરંતર આત્યંતિક મોક્ષને માટે જે પ્રેરણા કરે છે એવા, શ્રી નરનારાયણદેવ દેશ પીઠસ્થ વિદ્યમાન આચાર્ય શ્રી દેવેન્દ્રપ્રસાદજી મહારાજને હું સાધુ કેશવપ્રિયદાસ નિરંતર નમસ્કાર કરું છું ૭.

હવે જ્ઞાનગુરુની સ્તુતિ કરું છું:—

મૂર્તિસ્થિતં મમ ગુરું તમનાદિમુક્તં

શ્રીજીકૃપોચ્ચસુખદં મહનીયકીર્તિ ।

ભક્તૈશ્ચ ત્યાગિગૃહિભિર્નિતરાં પ્રશસ્યં

શ્રી અબ્જીતાતમનિશં પ્રણમામિ ભક્ત્યા ॥ ૮ ॥

હું મારા જ્ઞાનગુરુ અબજીબાપાશ્રીને નિરંતર ભક્તિભાવ વડે નમસ્કાર કરું છું; તે કેવા છે તો અખંડ શ્રીજીમહારાજની મૂર્તિમાં રહ્યા છે અર્થાત્ શ્રીજીની કૃપાથી મૂર્તિમાં રહી મૂર્તિનું સુખ અનુભવે છે અને શ્રીજીની કૃપાથી અન્યને પણ સર્વાધિક એવું મૂર્તિનું સુખ પમાડે છે, ને શ્રીહરિના આશ્રિત એવા સાધુ તથા હરિભક્ત તે પણ જેમની સ્થિતિનાં અતિશય વખાણ કરે છે અને જેમની કીર્તિ અતિશય મોટી છે ને જે અનાદિમુક્ત છે ૮.

શ્રી સહજાનંદ સ્વામીએ પૃથ્વી પર કરેલા કાર્યની રૂપરેખા

સર્વથી પર તેજના સમૂહરૂપ શ્રી સ્વામિનારાયણ મહાપ્રભુનું અક્ષરધામ છે. તે કેવું છે તો વૈકુંઠ, મહાવૈકુંઠ, ગોલોક ને શ્વેતદ્વીપાદિ ભગવાનનાં ધામ તે થકી પર ને અતિશય રમણીય છે, અનંત અપાર છે, સર્વનું પ્રકાશક છે ને સર્વનું આધાર છે. તે અક્ષરધામને વિશે શ્રી સ્વામિનારાયણ મહાપ્રભુ સદા વિરાજમાન છે. તે કેવા છે તો અનંતકોટી પરમ-એકાંતિક મુક્ત તથા અનંતકોટી અનાદિમુક્તોએ સહિત છે. વળી તે સર્વે મુક્તના સ્વામી ને સુખદાતા છે અને સ્વતંત્ર, સ્વપ્રકાશ તથા દિવ્ય મૂર્તિમાન છે. તે જ ભગવાન પોતે મુમુક્ષુ જીવોને પોતાનું સર્વોપરી જ્ઞાન ને ઉપાસના સમજાવીને તેમનો આત્યંતિક મોક્ષ કરવાનો ને એકાંતિકધર્મનું પૃથ્વીને વિશે પ્રવર્તન કરવાનો સંકલ્પ કરતા હતા. પછી ઉત્તર કોશલદેશમાં છપૈયા ગામમાં શ્રી ધર્મદેવ ને તેમનાં પત્ની ભક્તિદેવી તેમના પુત્રરૂપે સંવત ૧૮૩૭ના ચૈત્ર સુદિ ૯ (ઈ.સ. તારીખ ૨, એપ્રિલ ૧૭૮૧)ને સોમવારની રાત્રી ૧૦ ઘડી વ્યતીત થતાં

પ્રકટ થયા. તે શ્રી ઘનશ્યામ મહારાજ ૧૧ વર્ષ, ૩ માસ ને ૧ દિવસ પર્યંત પોતાનાં માતા-પિતા જે ભક્તિધર્મ અને સ્વજનને અદ્ભુત બાળચરિત્ર કરીને આનંદ આપતા હતા.

પછી માતા-પિતાને દિવ્યગતિ આપીને વર્ષાવિશ ધારણ કરી તથા પોતાના ઘરનો ને કુટુંબનો ત્યાગ કરીને વનમાં જતા હતા. ત્યાં મોટા પર્વત ને ઘોર વનમાં વિચરણ કરતા થકા મુક્તનાથને પામીને એક પગે ઊભા રહી મહા ઉગ્ર તપશ્ચર્યા કરી. ત્યારે નરનારાયણદેવ અને સૂર્યનારાયણ ત્યાં આવીને શ્રીહરિની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા, તે પ્રાર્થના સાંભળીને તે તપની સમાપ્તિ કરી. પછી કેટલાક વનપર્વતને ઉલ્લંઘીને નાનાં-મોટાં તીર્થોને પાવન કરતા થકા સૌરાષ્ટ્ર દેશને વિશે લોજ ગામમાં પધાર્યા. ત્યાં રામાનંદ સ્વામીના શિષ્ય મુક્તાનંદાદિ સંતમંડળને સં. ૧૮૫૬ના શ્રાવણ વદિ દને દિવસે મળતા હતા ને તે સંત ભેળા દશ માસ રહ્યા. પછી ત્યાંથી પીપલાણા ગામમાં આવી રામાનંદ સ્વામીને સં. ૧૮૫૬*ના જ્યેષ્ઠ વદિ દ્વાદશીના દિવસે મળતા હતા. ત્યાર પછી સં. ૧૮૫૭ના કાર્તિક સુદિ ૧૧ના દિવસે રામાનંદ સ્વામી થકી ભાગવતી મહાદીક્ષાનું ગ્રહણ કરતા હતા. પછી રામાનંદ સ્વામીએ તે શ્રીહરિનાં ‘સહજાનંદ સ્વામી’ ને ‘નારાયણમુનિ’ એ બે નામ પાડ્યાં. પછી શ્રી સહજાનંદ સ્વામી રામાનંદ સ્વામીની સાથે ગામોગામ વિચરણ કરતા થકા જેતપુર આવ્યા, ત્યાં તે સ્વામીશ્રીએ સર્વે દિવ્યગુણ ને ઐશ્વર્યસંપન્ન

* આંહી શંકા થાય છે કે સં. ૧૮૫૭ની સાલ જોઈએ પણ ૧૮૫૬ની સાલ અઘાડી વર્ષ પ્રમાણે બરાબર છે

તથા અતિ સમર્થ તે નારાયણમુનિને જોઈને સં.૧૮૫૮ના કાર્તિક સુદ ૧૧ના રોજ પોતાની ધર્મધુરા સોંપી. પછી રામાનંદ સ્વામી શ્રીહરિને સાથે લઈને ત્યાંથી ફણેણી ગામ પધાર્યા. ત્યાં રામાનંદ સ્વામીએ પોતાના સંતમંડળને તથા ગૃહસ્થ હરિભક્તોને કહ્યું : ‘આ નારાયણમુનિ સાક્ષાત્ પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ ભગવાન છે માટે મેં એમને મારા સ્થાને સ્થાપન કર્યા છે, તેથી તમે સર્વે એમની આજ્ઞામાં રહેજો.’ આ પ્રમાણે સર્વે પોતાના શિષ્યોને ભલામણ કરીને રામાનંદ સ્વામીએ સં. ૧૮૫૮ના માગશર સુદ ૧૩ના દિવસે અંતર્ધાન લીલા કરી.

ત્યાર પછી શ્રી સહજાનંદ સ્વામી મહાપ્રભુ કેટલાક સંત-મંડળને સાથે લઈને સૌરાષ્ટ્ર, કચ્છ, ગુજરાત આદિ દેશમાં વિચરણ કરતા થકા પોતાનો પ્રતાપ જણાવતા હતા અને ત્વિન્નત્વિન્ન મતને અવલંબન કરીને રહેલા એવા મુમુક્ષુ જીવોને મોટા યોગીને પણ દુઃસાધ્ય એવી સમાધિ કરાવતા હતા; તે સમાધિમાં કેટલાકને ગોલોકધામમાં ગોપગોપીના ગણે સહિત રાધાકૃષ્ણરૂપે પોતાનું દર્શન આપતા હતા. કેટલાકને બ્રહ્મપુર ધામમાં નિરન્નમુક્તે સહિત વાસુદેવરૂપે પોતાનું દર્શન આપતા હતા ને કેટલાકને સર્વથી પર પોતાના અક્ષરધામને વિશે અનંતકોટી મુક્તે સહિત પોતાનું દર્શન આપતા હતા. એ હેતુથી એ સર્વે મુમુક્ષુ જીવો શ્રીજમહારાજને રામકૃષ્ણાદિક સર્વે અવતારના કારણ અવતારી જાણીને તેમનો દઢ આશ્રય કરીને અનન્યપણે તે શ્રીહરિને જ ભજવા લાગ્યા. એવી રીતે હજારો મનુષ્ય શ્રીહરિના આશ્રિત થયા ને શ્રીહરિની ઈચ્છાથી અક્ષરધામ તથા બીજા ધામમાંથી જે મુક્ત આવ્યા હતા તે પણ

શ્રીહરિને આવીને મળ્યા. તેમાં કેટલાક તો પરમહંસ થઈને સેવામાં રહ્યા. કેટલાક બ્રહ્મચારી થઈને, તો કેટલાક પાર્ષદ થઈને શ્રીહરિની સેવામાં રહેતા હતા.

અને શ્રી સ્વામિનારાયણ મહાપ્રભુ મુમુક્ષુને પોતાની મૂર્તિનો સંબંધ કરાવવા મોટા વિષ્ણુયાગ કરાવતા હતા, તેમાં યજ્ઞના વિધિને જાણનારા વિપ્રો યજ્ઞકુંડમાં વેદવિધિથી હોમ કરે ને પરનાળાથી અખંડધારે ઘી હોમાય. તે સમયે બ્રહ્માદિક દેવો યજ્ઞમાં આવે ને શ્રીહરિનાં દર્શન કરી યજ્ઞમંડપમાં બેસે ને પોતાનો ભાગ લઈને પછી સ્વસ્થાને જાય. વળી તે યજ્ઞમાં શ્રીહરિ નિત્ય રર હજાર બ્રાહ્મણને જમાડતા અને બીજા સાધુ સત્સંગી ને અન્નાર્થી સર્વેને જમાડતા, તેમાં ધૃત, સાકર, ગોળ વગેરે તથા લોટ, દાળ, ચોખા વગેરે સીધાં-સામાન તો એવાં અખૂટ કરી દીધાં કે તે બ્રાહ્મણ ગમેતેમ વાપરે, તળાવમાં નાખી દે તો પણ જેટલું હોય તેટલું જ રહે, તે જો મીઠાજળના સમુદ્રમાંથી પાણી ખૂટે તો તે ખૂટે; તેવાં સીધાં-સામગ્રી અખૂટ કરી દીધાં. અને બ્રાહ્મણને દક્ષિણાઓ તો જેમ વરસાદ વરસે તેમ દીધી, તેને જોઈને સર્વેજનો આશ્ચર્ય પામી ગયા. તેમાં જે મુમુક્ષુ હતા તે તો શ્રીહરિનો આવો પ્રતાપ જોઈને શ્રીહરિજીના આશ્રિત થયા.

વળી દુર્ગપુર (ગઢપુર)ના ઉત્તમરાજા (દાદાખાયર)ના પ્રેમને વશ થઈને તેમનાં દરબારમાં શ્રીજીમહારાજ પોતે મુક્તાનંદ સ્વામી, બ્રહ્માનંદ સ્વામી આદિ પરમહંસ તથા ભગુજી, ડુંગરજી આદિ પાર્ષદો સહિત રહેતા હતા અને નિત્યે મહાસભામાં દિવ્ય આસન ઉપર વિરાજમાન થઈને સર્વે

સંત-હરિભક્તને વચનામૃતરૂપી અમૃતનું પાન કરાવી પોતાની મૂર્તિનું સુખ આપતા હતા. અને દેશદેશના મુમુક્ષુજનો સંત પાર્ષદે સહિત શ્રીહરિ મહાપ્રભુનાં દર્શન-સેવા સમાગમનો લાભ લેવા આવતા અને જતા. તેમ જ શ્રીહરિ પણ મોટા ઉત્સવ-સામૈયા કરીને સર્વેને સુખ આપતા.

વળી શ્રીજીમહારાજે ગગનચુંબી શિખરયુક્ત મોટાં મંદિર કરાવીને તેમાં પોતાના સંકલ્પસ્વરૂપ એવા નરનારાયણ, લક્ષ્મીનારાયણ ને રાધાકૃષ્ણ આદિ સ્વરૂપો પધરાવ્યાં, તથા પોતાના ભક્તોને પોતાનું ધ્યાન કરાવવા માટે શ્રી સહજાનંદ સ્વામી ને શ્રી હરિકૃષ્ણનામક પોતાની મૂર્તિઓ પણ પધરાવી અને આ સર્વ સ્વરૂપે હું અખંડ રહીશ ને સેવા અંગીકાર કરીશ તથા મોક્ષ કરીશ, એમ ભક્તજનોને વરદાન પણ આપ્યાં. તેમ જ શ્રી અયોધ્યાપ્રસાદજી મહારાજ તથા શ્રી રઘુવીરજી મહારાજને સર્વે સાધુ-સત્સંગીના ગુરુરૂપ આચાર્યપદે સ્થાપન કર્યાં. પછી અચિંત્યશક્તિ ઈશ્વર એવા શ્રી સ્વામિનારાયણ મહાપ્રભુ સર્વે મોક્ષાર્થી જીવોના સંસૃતિરૂપ ત્રિવિધ તાપોપશમનપૂર્વક પરમ મોક્ષની પ્રાપ્તિના અર્થે સર્વજીવહિતાવહ શિક્ષાપત્રી ગ્રંથને લખતા હતા.

શિક્ષાપત્રી લખવાનો નિશ્ચય તથા પ્રારંભ

અમદાવાદ શ્રી નરનારાયણદેવના દેશ તરફથી પ્રસિદ્ધ કરેલ સત્સંગિજીવન ગ્રંથની પ્રતમાં પ્ર. ૪, અ. ૬૩માં તથા વડતાલ શ્રી લક્ષ્મીનારાયણદેવના દેશ તરફથી પ્રસિદ્ધ કરેલ સત્સંગિજીવન ગ્રંથની પ્રતમાં પ્ર. ૪, અ. ૪૩માં સુપ્રતમુનિ તથા પ્રતાપસિંહ રાજાના સંવાદે કરીને નીચે પ્રમાણે સિદ્ધમુક્ત

શતાનંદમુનિએ આ બાબતનો ઉલ્લેખ કરેલો છે:—

અપરાહ્ને તતઃ સ્વામી વિજનસ્થો હિતં નૃણાં ।

ચિન્તયન્ પત્રિકાં તેભ્યો લિખિતું નિશ્ચિક્રાય સઃ ॥ ૧૮ ॥

ત્યાર પછી અપરાહ્ણ સમયે શ્રી સહજાનંદ સ્વામીએ એકાંત સ્થળમાં બેસીને સર્વજનોનું હિત કરવું એવો વિચાર કરી પોતાના ભક્તો પ્રતિ શિક્ષાપત્રી લખવાનો નિશ્ચય કર્યો. ૧૮. હવે તેને લખવાનો હેતુ કહે છે:—

સકલેષ્વપિ દેશેષુ ધર્મશિક્ષાર્થપત્રિકામ્ ।

લિખામિ તેન મદ્ભક્તા વર્તિષ્યન્તે તથૈવ હિ ॥ ૧૯ ॥

સર્વે દેશમાં રહ્યા જે મુમુક્ષુજન તે પ્રત્યે ધર્મની શિક્ષાને અર્થે હું પત્રિકાને લખું, જેણે કરીને મારા સર્વે ભક્તો એ શિક્ષાપત્રી પ્રમાણે જ વર્તી શકે ૧૯.

મમાશયો યાદૃશોઽસ્તિ તાદૃશં ચાપિ તેઽખિલાઃ ।

તથૈવાવગમિષ્યન્તિ ભવિષ્યન્ત્યપ્યસંશયાઃ ॥ ૨૦ ॥

અંતર્હિતે મયિ ભુવો મદીયાનાં ચ સર્વશઃ ।

સ્ફુટમદ્વાક્યરુપા સા ભવિત્ર્યાલમ્બનં ભુવિ ॥ ૨૧ ॥

(સ. જી. પ્ર. ૪, અ. ૪૩)

હું અહીંથી અંતર્ધાન થતાં ભૂમિપર રહેલા મારા સમસ્ત આશ્રિતજનો મારો જેવો અભિપ્રાય છે તેવો સ્પષ્ટ જાણીને સંશયરહિત થઈ એ પ્રમાણે જ વર્તશે, એટલે આ મારી વાણીરૂપ આ પત્રિકા જ આ લોકમાં સર્વે મારા આશ્રિતોને અવલંબનરૂપ થશે. ૨૦-૨૧.

एवं विचार्य धर्मात्मा काकुदं खटिकां च सः ।

आनयामास भृत्येन लेखिनीं च सुशोभनाम् ॥ २२ ॥

સચ્છાસ્ત્રાણાં સ સર્વેષાં સારમાકૃષ્ય સદ્વિયા ।
લિલેખ પત્રિકાં સ્વામી સદ્ધર્મ સ્થાપયન્ ભુવિ ॥ ૨૩ ॥

(સ. જી. પ્ર. ૪, અ. ૪૩)

એવો સંકલ્પ કરીને ધર્માત્મા શ્રીહરિએ પોતાના સેવક શુકાનંદસ્વામી પાસે કાગળ, ખડિયો ને સુંદર એવી કલમ મંગાવી લીધાં ૨૨. પછી શ્રીહરિએ સદ્ધર્મનું પૃથ્વીને વિશે સ્થાપન કરવા સકળ સચ્છાસ્ત્રના સારાંશને સન્મતિથી સમુદ્ધરીને શિક્ષાપત્રી લખવાનો પ્રારંભ કર્યો ૨૩.

હવે શ્રીહરિની પત્રિકાલેખન સમયની શોભા કહે છે:—

उरौ दक्षे पट्टकं काकुदस्य

कृत्वा धृत्वा वामदोषणा नतास्यः ।

दक्षे पाणौ लेखिनीकुञ्चिताग्रे

बिभ्रत् पत्रीं सोऽलिखद्भूमिपेत्यम् ॥ ૨૪ ॥

હે ભૂમિપ ! કહેતા હે પ્રતાપસિંહ રાજન્ ! ભગવાન શ્રી સ્વામિનારાયણ મહાપ્રભુ જમણા સાથળ ઉપર કાગળ મૂકવાની પાટીએ સહિત કાગળને ધારણ કરી તેને ડાબા હસ્તથી પકડી રાખીને (કલમ લીધેલી-પકડેલી હોવાથી) સંકુચિત છે આંગળીઓના અગ્ર ભાગ જેમના, એવા જમણા હસ્તમાં કલમને ધારણ કરતા થકા કિંચિત્ નમ્ર મુખ રાખીને આગળ કહેવાશે એ પ્રમાણે શિક્ષાપત્રી લખતા હતા ૨૪.

પૂર્વ ભૂમિકા

શિ. શ્લો. ૧ લો

(મંગળાયરણ)

વામે યસ્ય સ્થિતા રાધા શ્રીશ્ચ યસ્યાસ્તિ વક્ષસિ ।

વૃન્દાવનવિહારં તં શ્રીકૃષ્ણં હૃદિ ચિન્તયે ॥ ૧ ॥

શ્રી સહજાનંદ સ્વામી જે તે પોતાના સત્સંગી પ્રત્યે શિક્ષાપત્રી લખતા થકા પ્રથમ પોતાના ઈષ્ટદેવ જે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન તેનું ધ્યાનરૂપ મંગળાયરણ કરે છે: હું જે તે મારા હૃદયને વિશે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનું ધ્યાન કરું છું. તે શ્રીકૃષ્ણ કેવા છે, તો જેના ડાબા પડખાને વિશે રાધિકાજી રહ્યાં છે અને જેના વક્ષ:સ્થળને વિશે લક્ષ્મીજી રહ્યાં છે અને વૃન્દાવનને વિશે વિહારના કરનારા છે ૧.

પરોક્ષાર્થ

આ શિક્ષાપત્રી પરોક્ષાર્થ અને પ્રત્યક્ષાર્થ એમ દ્વિ અર્થવાળી છે. તેમાં પરોક્ષ અર્થ એ ‘સામાન્ય’ સિદ્ધાંત છે અને પ્રત્યક્ષ અર્થ એ ‘મુખ્ય’ સિદ્ધાંત છે, તેમાં પ્રથમ પરોક્ષ અર્થ કહીએ છીએ : રામ, કૃષ્ણ, નરનારાયણાદિ સર્વે અવતારના કારણ અવતારી પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ એવા અનાદિ શ્રીકૃષ્ણ જે શ્રી સ્વામિનારાયણ મહાપ્રભુ, તે જ પોતે નરનાટ્યની લીલા કરતા થકા ભક્તજનની શિક્ષાને અર્થે ને અજ્ઞાની જીવોને મોહ પમાડવા સારું મનુષ્યલીલામાં

ઈષ્ટદેવસ્વરૂપે માનેલા એવા પોતાના અવતારસ્વરૂપ જે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન તેનું ધ્યાનરૂપ મંગળાયરણ કરે છે, એમ જે કહ્યું તે પરોક્ષાર્થ જાણવો.

પ્રત્યક્ષાર્થ

હવે વિશેષ સિદ્ધાંત કહેતાં મુખ્ય આદેશ જે પ્રધાન વચન તેને કહીએ છીએ : જેમ અવતારસ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણના ડાબાં પડખાંને વિશે રાધિકાજી રહ્યાં છે અને વક્ષઃસ્થળને વિશે લક્ષ્મીજી રહ્યાં છે, તેમ રામકૃષ્ણાદિક અવતારના અવતારી શ્રી હરિકૃષ્ણ મહાપ્રભુના ‘ડાબા પડખાને વિશે’ એટલે દાસભાવે ચારેકોર પરમ એકાંતિક મુક્તનાં મંડળ રહ્યા છે અને ‘વક્ષઃસ્થળને વિશે’ એટલે મૂર્તિને વિશે અનાદિમુક્તને રાખ્યા છે એમ જે સમજવું તે પ્રત્યક્ષાર્થ છે.

ચારેકોર મુક્તનાં મંડળ

મારી ચોમેર અનંતકોટી મુક્તનાં મંડળ રહ્યાં છે એમ શ્રીમુખે શ્રીજીમહારાજ પોતાના ભક્તોને સ. ભૂ. અંશ ૨, અ. ૬૪માં કહે છે:—

અહં દિવ્યે બ્રહ્મપુરે વસામિ મૂર્તિમાન્સદા” ।

દિવ્યદેહોઽમિતૈશ્વર્યઃ કોટિમુક્તગણૈર્વૃતઃ ॥ ૧ ॥

હું સદા દિવ્યસાકાર મૂર્તિમાન છું ને ‘ચોમેર મુક્તના સમૂહ’ સહિત છું ને અનંત ઐશ્વર્યયુક્ત એવો હું તે મારા દિવ્યધામને વિશે એવી રીતે રહ્યો છું ૧.

લોયાના ૧૪મા વચનામૃતમાં શ્રીજીએ કહ્યું છે: ‘સર્વેથી પર એક મોટો તેજનો સમૂહ છે તે તેજનો સમૂહ અધોગિર્ધ્વ

તથા ચારેકોર પ્રમાણે રહિત છે ને અનંત છે ને તે તેજના સમૂહના મધ્ય ભાગને વિશે એક મોટું સિંહાસન છે, તેની ઉપર દિવ્યમૂર્તિ એવા જે શ્રી નારાયણ પુરુષોત્તમ ભગવાન તે વિરાજમાન છે ને તે સિંહાસનને ‘ચારેકોરે અનંતકોટી મુક્ત’ બેઠાથકા તે નારાયણનાં દર્શન કરે છે.’

ગઢડા મધ્ય પ્રકરણના ૧૩મા વચનામૃતમાં પણ શ્રીહરિ કહે છે: “તેજને વિશે એક ભગવાનની મૂર્તિ દેખાય છે તે અતિ પ્રકાશમય છે ને તે મૂર્તિ ઘનશ્યામ છે તો પણ અતિશય તેજે કરીને શ્યામ નથી જણાતી-શ્વેત જણાય છે ને તે મૂર્તિ દ્વિભુજ છે અને તે મૂર્તિને બે ચરણ છે અને અતિશય મનોહર છે પણ ચાર ભુજ કે અષ્ટ ભુજ કે સહસ્ર ભુજ એ મૂર્તિને નથી; એ મૂર્તિ તો અતિ સૌમ્ય છે અને મનુષ્યના જેવી આકૃતિ છે ને કિશોર છે. તે મૂર્તિ ક્યારેક તો એ તેજમાં ઊભી દેખાય છે ને ક્યારેક બેઠી દેખાય છે ને ક્યારેક હરતી-ફરતી દેખાય છે ને એ મૂર્તિને ‘ચારેકોર મુક્તનાં મંડળ’ ભરાઈને બેઠા છે; તે સર્વે મુક્ત છે તે એક નજરે ભગવાનની મૂર્તિ સામું જોઈ રહ્યા છે.”

મૂળ શ્લોકમાં-“જેમના ડાબા પડખાને વિશે રાધિકાજી રહ્યાં છે” એમ કહ્યું છે. એ વાક્યથી શ્રીજીમહારાજને વિશે દાસભાવે ચોમેર મુક્તના સમૂહ રહ્યા છે એમ સમજવું, એ શ્રીહરિનો મુખ્ય સિદ્ધાંત છે અર્થાત્ શ્રીહરિનું પ્રધાન વચન છે.

અક્ષરધામના પાર્ષદોનું દિવ્યપુરુષાકારપણું

ગઢડા અંત્ય પ્રકરણના ૩૮મા વચનામૃતમાં શ્રીજી કહે છે: “ભગવાનના અક્ષરધામને વિશે જે ભગવાનનો આકાર છે તથા તે ભગવાનના પાર્ષદ જે મુક્ત તેમના જે આકાર છે તે સર્વે

સત્ય છે ને દિવ્ય છે ને અતિશય પ્રકાશે યુક્ત છે અને તે ભગવાનનો ને મુક્તનો જે આકાર તે પુરુષના જેવો દ્વિભુજ છે.”

ભાવાર્થ:— જેમ ગોલોકાદિ ધામને વિશે સ્ત્રી આકારે રાધિકા તથા રમા આદિ મુક્ત છે તેમ અક્ષરધામને વિશે સ્ત્રી આકારે કોઈ મુક્ત નથી; સર્વે મુક્ત પુરુષાકાર જ છે અને તે સર્વે મુક્ત ભગવાનના સાધર્મ્યને પામેલા છે. તે મુક્તના એકેક રોમને વિશે કોટી કોટી સૂર્યના જેવો પ્રકાશ છે અને દાસભાવે પોતાના સ્વામીનો આનંદ અનુભવે છે.

લક્ષ્મીવત્ અનાદિમુક્તનું મૂર્તિમાં રહેવાપણું

અને જેમ અવતારસ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણના વક્ષઃસ્થળને વિશે લક્ષ્મીજી રહ્યાં છે, તેમ રામ-કૃષ્ણાદિક અવતારના અવતારી અને સર્વના કર્તાધિકા પણ અકર્તા ને જગતની ઉત્પત્ત્યાદિ કાર્યના ઉપકરણ જે કાળ, માયા, પુરુષ આદિ છે તે વિના પણ સૃષ્ટિકાર્ય કરવા સમર્થ માટે અન્યથાકર્તા અને પરમ એકાંતિક ને અનાદિમુક્તના સ્વામી એવા શ્રી સ્વામિનારાયણ મહાપ્રભુએ કેવળ કૃપા કરીને પોતાના સ્વરૂપમાં અનંતકોટી અનાદિમુક્તને મૂર્તિના સુખભોક્તાપણે રાખ્યા છે. તે હરિવાક્યસુધાસિંધુ તરંગ ૮૮માં પોતે જ કહ્યું છે:—

સામ્યં સાધર્મ્યમિત્યુક્તં પ્રાપ્નોતિ પરમં સ તત્^{૧૧} ।

ન બદ્ધ્યતેऽતો હરિવત્ કર્મભિશ્ચ શુભાશુભૈઃ ॥ ૨ ॥

અતિસ્નેહેન લક્ષ્મીવત્ પ્રાપ્નોત્યૈવ્યં ક્વચિદ્ધરૌ^{૧૨} ।

ક્વચિત્પૃથક્સ્થિતો ભક્ત્યા સેવતે તદ્વદેવ તમ્ ॥ ૩ ॥

ક્રિયાસુ ચ સ્વતંત્રત્વં પ્રાપ્નોતિ ભગવાનિવ^{૧૩} ।

ઈદૃક્ સામર્થ્યસંપ્રાપ્તિઃ કૃપયા ભવતિ પ્રભોઃ ॥ ૪ ॥

શ્રીજીમહારાજ એવો હું, તે જે ભક્ત ઉપર કૃપા કરું છું તે ભક્ત મારા પરમ સાધર્મ્યને પામે છે. તે સાધર્મ્ય તે શું ? તો સર્વે મુક્તનું સ્વામીપણું, સુખદાતાપણું ને નિયંતાપણું તે વિના બીજા રૂપ, ગુણ, ઐશ્વર્ય, પ્રતાપ, સામર્થ્ય ઇત્યાદિ દિવ્ય ને કલ્યાણકારી ગુણો કરીને સરખાપણું જે તુલ્ય ભાવ તેને સાધર્મ્ય કહ્યું છે; ને તે મુક્ત મારી કૃપાથી શુભ-અશુભ કર્મે કરીને શ્રીહરિની પેઠે બંધાતો નથી ૨. અને તે મુક્ત ક્યારેક લક્ષ્મીજીની માફક પોતાના સ્વામીમાં ઐક્ય પામે છે ને ક્યારેક પૃથક્ રહીને ભક્તિએ કરીને લક્ષ્મીજીની માફક તે શ્રીહરિને સેવે છે ૩. અને ક્રિયાને વિશે ભગવાનની પેઠે સ્વતંત્રપણું પામે છે, આવું સામર્થ્ય શ્રીહરિ એવો હું તે મારી કૃપાથી પ્રાપ્ત થાય છે ૪.

ભાવાર્થ:— શ્રીજીમહારાજ જ પોતે જે મુક્તને અતિ કૃપા કરીને પોતાનું પરમ સાધર્મ્ય પમાડે છે તે જ મુક્ત એકાત્મભાવે મૂર્તિમાં રહીને મૂર્તિનો યથાર્થ આનંદ અનુભવે છે.

વળી સ. ભૂ. અં. ૩, અ. ૨૪માં શ્રી વ્યાપકેશમુનિ કહે છે:—

તસ્થિતોઽસાવપિ મૂર્તિસ્થત્વાન્નિર્વિગ્રસ્મૃતિઃ^૭ ।...।। ૫ ॥

આ સચ્ચિદાનંદમુનિ દુર્ગપુરમાં રહ્યા છે તો પણ તે મુનિ ધર્મપુરમાં રહેલા શ્રીહરિજીની મૂર્તિમાં રહ્યા છે તેથી તે મુનિને દેહની સ્મૃતિ નથી ને મૂર્તિમાં રહ્યા થકા જ શ્રીહરિજીની સર્વે લીલાને દેખે છે ને શ્રીહરિ ભેગા જમે છે ૫. આ શ્લોકમાં સચ્ચિદાનંદમુનિ મૂર્તિમાં જ રહ્યા છે એમ સ્પષ્ટપણે કહ્યું છે.

મૂર્તિમાં મુક્ત રહે છે તેનાં પ્રમાણો

અનાદિમુક્ત પોતાના સ્વામીના સ્વરૂપમાં લીન રહે છે તેમાં અહીં જળમાં જળની માફક લીનપણું ન સમજવું; કેમ કે મુક્ત સ્વામીસેવકભાવે એકાત્મ્ય પ્રાપ્ત કરીને સળંગ મૂર્તિનો આનંદ અનુભવે છે. તે શ્રી શતાનંદ સ્વામીએ આ જ શ્લોકની ટીકામાં કહ્યું છે: ‘બહિસ્તુ જનાદૃશ્યરુપેણ રાધિકાવત્ સેવાયામેવ તત્પરાડસ્તીત્યર્થઃ ।’ લક્ષ્મીજીને બહારથી તો અન્યજનો દેખી શકતા નથી પરંતુ રાધિકાની પેઠે જ સેવામાં (સુખ લેવામાં) તત્પર થઈ રહેલાં છે.

વળી અનાદિમુક્ત સદ્. શ્રી નિષ્કુળાનંદ સ્વામીએ ગાયું છે:—

એક વ્યાપકાનંદ મુનિ, અ.^૧ તે પર મે’ર મોટી પ્રભુની. અ. (૧૮)
 સદા રહે મૂર્તિમાંઈ, અ. હરે ફરે હરિ ઈચ્છાઈ. અ. (૧૯)
 એક હરિજન પર્વતભાઈ, અ. સદા રહે હરિ મૂર્તિમાંઈ અ. (૨૬)

તેમ જ અનાદિમુક્ત સદ્ મુક્તાનંદ સ્વામીકૃત ‘બ્રહ્મસૂત્ર ભાષ્યરત્ન’માં મુક્ત મૂર્તિમાં રહે છે એમ કહ્યું છે:—

અવિભાગેન દૃષ્ટત્વાત્

“જેના ગુણ-રૂપ ભગવાનના સમાન છે એવા મુક્તો તે નિરતિશય આનંદસ્વરૂપ મુક્તાત્મા એવા પરબ્રહ્મ પરમાત્માની સેવામાં રહ્યા થકા પરબ્રહ્મનું સુખ ભોગવે છે અને ક્યારેક અતિ પ્રેમે કરીને પરબ્રહ્મમાં લીન થઈ જાય છે, ત્યારે તો એકાત્મપણે પરબ્રહ્મના સુખને ભોગવે છે માટે દાતાભોક્તાભાવ કાયમ રહે છે.”

૧. અચરજકારી છે. (હરિસ્મૃતિ ચિંતામણી ૭)

અને વળી અનાદિ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન તે અતિ સ્નેહવાળા મુક્તોને પોતાની મૂર્તિમાં રાખે છે, એમ શ્રીજીમહારાજે પોતે જ શિ. શ્લો.૧૧૧માં કહ્યું છે:—

एते राधादयो भक्तास्तस्य स्युः पार्श्वतः क्वचित् ।

क्वचित्तदंगेजतिस्नेहात् स तु ज्ञेयस्तदैकलः ॥ ६ ॥

“એ જે રાધાદિક ભક્ત તે ક્યારેક તો તે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને પડખે હોય છે અને ક્યારેક તો અતિ સ્નેહે કરીને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના અંગને વિશે રહે છે ત્યારે તો તે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન એકલા જ હોય એમ જાણવું દ.”

ભાવાર્થ:— જેમ રાધાદિક મુક્તો ક્યારેક શ્રીકૃષ્ણના અંગમાં રહે છે અને લક્ષ્મીજી જેમ અતિ સ્નેહે કરીને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના અંગને વિશે રહે છે તેમ અનાદિ શ્રીકૃષ્ણ શ્રી સ્વામિનારાયણ મહાપ્રભુ પણ પોતાના અનાદિમુક્તોને પોતાના સળંગ સ્વરૂપમાં એકાત્મપણે રાખે છે અને તે મુક્તો ઐક્યભાવથી મૂર્તિમાં રહે છે તેને શ્રીજીમહારાજ તથા મૂર્તિમાં રહેલા મુક્તો જ દેખે છે પણ બીજા દેખતા નથી.

‘વૃન્દાવનવિહારં તં’

(પરોક્ષાર્થ અર્થાત્ સામાન્ય સિદ્ધાંત)

“વૃન્દાવને વિહારઃ = તાભ્યાં સહ ક્રીડનં યસ્ય, તં”

“ગોલોકવાસી રાધારમાના પતિ શ્રીહરિના અવતારસ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન મથુરામાં વસુદેવ-દેવકી થકી પ્રકટ થયા ને ગોકુળમાં નંદ-જશોદાને ઘેર મોટા થયા ને બાળચરિત્રનું તેમને સુખ આપ્યું. વળી મથુરામાં આવીને કંસને માર્યો, વૃંદાવનમાં ગોપીઓ સાથે રાસરમણ કર્યું, યાદવને

સુખી કર્યા, દ્વારિકામાં વસ્યા ને અષ્ટ પટરાણીઓને પરણ્યા, તે સ્થાનમાં તેમણે જે જે લીલાચરિત્ર કર્યા તે કૃષ્ણ ભગવાનના આશ્રિત વ્યાસાદિક કવિઓ તેમણે ગાન કર્યા છે.” આમાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને જે જે સ્થાનકમાં લીલા કરી તે વૃંદાવન જાણવાં આ પરોક્ષાર્થ છે.

પ્રત્યક્ષાર્થ

“વૃન્દાવનેષુ = છપૈયાદુર્ગપુરાદિસ્થાનેષુ વિહારઃ = ક્રીડનં યસ્ય,
તં અનાદિશ્રીકૃષ્ણમ્ = શ્રીસ્વામિનારાયણમ્ ।

શ્રીકૃષ્ણ નરનારાયણાદિ અવતારના અવતારી, અક્ષરધામના ધામી પૂર્ણ પુરુષોત્તમ શ્રી સ્વામિનારાયણ મહાપ્રભુ તે છપૈયામાં ધર્મભક્તિ થકી પ્રકટ થયા ને ત્યાં બાળચરિત્ર કરીને માતાપિતા આદિને સુખ આપ્યાં. પછી વનવિચરણ કરી લોજપુરમાં આવી પીપલાણામાં રામાનંદ સ્વામીને મળ્યા ને તેમના થકી જેતપુરમાં પટ્ટાભિષેક પામી સત્સંગમાં વિચર્યા અને ગઢપુર, નારાયણક્ષેત્ર,* હરિતીર્થ** આદિ સ્થાનમાં રહ્યા. તે તે સ્થાનમાં રહીને શ્રીહરિએ પોતાના મુક્ત તથા સંતહરિભક્તની સાથે અનેક લીલાચરિત્ર કરીને તેમને નિઃસીમ સુખ આપ્યાં છે માટે ‘પ્રત્યક્ષાર્થ’ એટલે મુખ્ય સિદ્ધાંતમાં તો વૃંદાવન નામે કરીને છપૈયા, ગઢપુર, હરિતીર્થ, નારાયણક્ષેત્રાદિ સ્થાનવિશેષ જાણવાં; કેમ કે સંપ્રદાયના ઈષ્ટદેવના સિદ્ધાંતનાં તથા ચરિત્રનાં શાસ્ત્ર સત્સંગિજીવન આદિમાં મુક્તમંડળ સહિત શ્રી હરિકૃષ્ણ મહાપ્રભુનો વિહાર તેમ જ નિવાસ તે ગઢપુર આદિ પૂર્વોક્ત સ્થાનમાં જ કલ્પો છે,

* જેતલપુર

** વડતાલ.

માટે તે સ્થાનને જ વૃંદાવનાદિ નામે કરીને કહ્યાં છે.

વળી સત્સંગિભૂષણના પ્રથમ અંશના ચૌદમા અધ્યાયમાં શ્રી વ્યાપકેશમુનિ કહે છે:—

સ ગ્રામ આરભ્ય જનેશ્ચ તસ્ય હ્યનન્યસામ્યો હરિવાસતસ્તુ^{૪૮} ।

સ્વસ્થૈર્ગુણૈશ્ચૈષ નૃપાક્ષરત્વં ગોલોકવૈકુંઠપદત્વમાપ ॥ ૭ ॥

હે જયેષ્ઠજીત્ રાજન્ ! તે શ્રીહરિના જન્મથી આરંભીને શ્રીહરિના નિવાસને લીધે આ છપૈયા ગામ, બીજા અવતારોનાં પ્રાદુર્ભાવ સ્થાનોથી પણ અધિક કહેવાય; કેમ કે છપૈયાનું માહાત્મ્ય તેથી અનંતગણું અધિક છે; આ છપૈયા તો પોતામાં રહેલ ગુણે કરીને વૈકુંઠ, ગોલોક ને અક્ષરધામ તુલ્ય મોટપ પામ્યું છે ૭. અને છપૈયાને જેમ અક્ષરધામ, ગોલોક આદિ નામે કહેવાય છે તેમ જ છપૈયાને વૃંદાવન ને ગોકુળ આદિ નામે પણ કહેવાય છે. વળી જેમ સત્સંગિભૂષણમાં છપૈયાનું માહાત્મ્ય કહ્યું છે તેમ જ તે ગ્રંથમાં હરિતીર્થ ને દુર્ગપુરનું માહાત્મ્ય પણ કહ્યું છે તે ત્યાં થકી જાણવું.

હવે ગઢપુરમાં જેમ શ્રીજીએ ઉત્સવો કર્યાં છે તેમ વડતાલ, અમદાવાદ તથા જૂનાગઢ વગેરે સ્થળોમાં પણ તેવા જ ઉત્સવો કર્યાં છે. તે સ. જ. પ્ર. ૩, અ. ૪૬માં કહ્યું છે:—

વૃત્તાલયે શ્રીનગરે જીર્ણદુર્ગાદિષુ પ્રભુઃ^{૪૯} ।

ઉત્સવાન્મહત્શક્રે સુખચન્નાત્મસંશ્રિતાન્ ॥ ૮ ॥

દ્વિતીયે વા તૃતીયેઽબ્દે જીર્ણદુર્ગે મહોત્સવમ્^{૫૦} ।

ચક્રે શ્રીનગરે ત્વેષ પ્રત્યબ્દં સ્વજનાર્થિતઃ ॥ ૯ ॥

વૃત્તાલયે ત્વબ્દમધ્યે દ્વિસ્ત્રિર્વાપિ ક્વચિચ્ચતુઃ^{૫૧} ।... ॥ ૧૦ ॥

સુપ્રતઃપિ પ્રતાપસિંહ રાજા પ્રત્યે કહે છે: “શ્રીજી-

મહારાજ પોતાના ભક્તને સુખ આપતા થકા વડતાલ, અમદાવાદ ને જૂનાગઢ આદિ સ્થાનમાં મોટા ઉત્સવોને કરતા હતા. ૮. પોતાના ભક્તોની પ્રાર્થના સ્વીકારી શ્રી હરિકૃષ્ણ મહાપ્રભુ તે જૂનાગઢમાં બીજા-ત્રીજા વર્ષે ઉત્સવ કરતા, ને તે પ્રભુ શ્રીનગરમાં વર્ષોવર્ષ ઉત્સવ કરતા હતા. ૯. અને વડતાલમાં તો વર્ષમાં બે, ત્રણ અને ક્યારેક ચાર ઉત્સવો પણ કરતા હતા.” ૧૦. વળી દુર્ગપુરમાં પણ શ્રીહરિ રહેતા ને ઉત્સવો કરતા. એટલે આ સ્થાનોમાં જ શ્રીહરિનો વિહાર-નિવાસ જણાય છે.

શ્રીજીમહારાજે કૃપા કરી પરોક્ષપણે સામાન્ય સિદ્ધાંતમાં વૃંદાવન, ગોકુળ, મથુરાં ને દ્વારિકા આદિ નામે જે સ્થાનનો નિર્દેશ કર્યો છે તે પ્રત્યક્ષાર્થમાં પ્રકટ પ્રભુના સંબંધવાળા છપૈયા, ગઢપુર, નારાયણક્ષેત્ર તથા હરિતીર્થ ઇત્યાદિ સ્થાન જાણવાં; કારણ કે શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાને સ્વયં પોતાના ભક્તજનોને સત્સંગિજીવનના ચતુર્થ પ્રકરણના ૩૩મા અધ્યાયમાં આવી રીતે કહેલું છે:—

અત્ર શ્રીદ્વારિકાધીશઃ કૃષ્ણઃ સ્વયમુપાગતઃ^૧ ।

ઇતિ તુ જ્ઞાતમેવાદ્ય સર્વેઃ પ્રત્યક્ષદર્શનાત્ ॥ ૧૧ ॥

તસ્માદેતાં પુરીં વિત્ત દ્વારિકામેવ તત્પુરીમ્^૨ ।

તડાગં ગોમતીં વિત્ત તત્ર તીર્થાનિ સર્વશઃ ॥ ૧૨ ॥

હે ભક્તજનો ! “આ વૃત્તાલયપુરમાં શ્રી દ્વારિકાધીશ સ્વયં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન અમારી ઇચ્છાથી આવ્યા છે અને તેમનાં તમને હાલ પ્રત્યક્ષ દર્શન થયાં છે ને તેથી તમે પણ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન સાક્ષાત્ આવ્યા છે એમ જાણો છો, માટે આ

વૃત્તાલયપુરીને તમે દ્વારિકાપુરી જ જાણો અને આ ધારુ તળાવને સર્વે તીર્થોથી વીંટાયેલી ગોમતી જાણો ૧૧-૧૨.” આવી રીતે પ્રત્યક્ષ ભગવાનનાં સ્થાન જે છપૈયા, વડતાલ, અમદાવાદ, જૂનાગઢ, ગઢપુરાદિ તેને પરોક્ષ ભગવાનનાં સ્થાન, વૃંદાવન, ગોકુળ, મથુરાં ને દ્વારિકા આદિ નામે કરીને કહ્યાં છે.

‘શ્રી કૃષ્ણં હૃદિ ચિન્તયે’

અને એ છપૈયાદિ સ્થાનમાં મુક્ત-નિત્યમુક્તરૂપ સંત-હરિભક્તો સાથે ‘વિહાર’ એટલે વિવિધ પ્રકારની લીલા છે જેમની એવા ‘કૃષ્ણ’ એટલે આનંદઘન મૂર્તિ પ્રત્યક્ષ શ્રી હરિકૃષ્ણને જાણવા. અને ‘શ્રી’ એટલે સકળ મુક્તને ‘પ્રકાશિકા’ જે શોભા તેણે યુક્ત એવા, ને પોતાના નૃનાટ્યને દીપાવવાને અર્થે પોતાના સ્વરૂપને પરોક્ષપણે કરીને કહેતા અને જેમનું અનાદિ શ્રીકૃષ્ણ નામ છે એવા અક્ષરધામના નિવાસી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન તેમનું હું ધ્યાન કરું છું, એટલે મને મારું સ્વરૂપ કોઈ સમયે ક્ષણ પણ વિસ્મરણ થતું નથી; કેમ જે હું તો સર્વોપરી પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ ભગવાન છું; ધ્યાન, જ્ઞાન, ભક્તિ, તપ, વ્રત વગેરે જે કરું છું તે ભક્તની શિક્ષાને અર્થે કરું છું. આવી રીતે ‘શ્રીકૃષ્ણ’ નામ અનાદિ શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાનનું છે ને પોતે પોતાનું જ ધ્યાન કરે છે.

શ્રીહરિનું કૃષ્ણ એવું અનાદિ નામ

પ્રશ્ન — કૃષ્ણ નામ તો ગોલોકધામના નિવાસી રાધા-રમાના પતિ મહાપુરુષ ભગવાનનું છે એમ તો જાણ્યું છે પણ અક્ષરધામના નિવાસી ને મુક્ત તથા નિત્યમુક્તના સ્વામી

એવા શ્રી સ્વામિનારાયણનું શ્રીકૃષ્ણ નામ છે તેમ સાંભળવામાં આવ્યું નથી, એમ જો કોઈને શંકા થતી હોય તો તે ન કરવી; કેમ કે શ્રીકૃષ્ણ, નરનારાયણાદિ સકળ નામો સર્વે અવતારના અવતારી શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાનનાં છે; અન્ય અવતારને વિશે તો તે નામ ઔપચારિક છે એટલે જેને-જેને વિશે અવતારી શ્રી પુરુષોત્તમ ભગવાનનાં ગુણ-ઐશ્વર્યનો આવિર્ભાવ થાય છે તેને તેને શ્રીકૃષ્ણાદિક નામની ઉપમા દેવાય છે પણ વાસ્તવિક શ્રીકૃષ્ણાદિ નામ શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાનનાં જ છે.

વળી હરિવાક્યસુધાસિંધુ તરંગ ૨૭૨માં પણ શ્રીહરિએ કહ્યું છે:—

તેજઃપુંજેઽક્ષરે ધામ્નિ નિત્યં કૃષ્ણો વિરાજતે^{૧૨} ।

તદ્ભક્તાશ્ચ તદાકારાઃ સેવન્તે સ્વામિનં હિ તમ્ ॥ ૧૩ ॥

“તેજઃપુંજરૂપ અક્ષરધામને વિશે અનાદિ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન સદાય વિરાજમાન છે. તેમના મુક્તો-ભક્તો પણ ‘તદાકારાઃ’ કહેતાં એ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના જેવો જ જેમનો આકાર છે, અર્થાત્ એમના આકાર રાધિકા આદિ ગોપીઓના જેવા નહિ પરંતુ શ્રીહરિજીના જેવા એમના આકાર છે ને તેવા આકારે યુક્ત રહી તે પોતાના સ્વામીની સેવા કરે છે ૧૩.” આ પ્રમાણથી જણાય છે કે શ્રીજીમહારાજનું અનાદિ શ્રીકૃષ્ણ નામ છે.

વળી સત્સંગિજીવનની અમદાવાદ પ્રતિના પ્રકરણ ૪ના અધ્યાય ૧૦૩માં પણ કહ્યું છે:—

આત્યંતિકે લયે પૂર્વ ભગવાનેક એવ હિં ।
 આસીત્સ્વયં વાસુદેવઃ સ્વકીયેઽક્ષરધામનિ ॥ ૧૪ ॥
 સ શ્રીકૃષ્ણો દિવ્યમૂર્તિઃ પ્રોચ્યતે પુરુષોત્તમઃ^૭ ।
 પરમાત્મા પરંબ્રહ્મ વિષ્ણુર્નારાયણશ્ચ સઃ ॥ ૧૫ ॥

“પૂર્વે આત્યંતિક પ્રલય હતો ત્યારે સ્વયં વાસુદેવ ભગવાન જે શ્રી સ્વામિનારાયણ તે પોતાના અક્ષરધામમાં વિરાજમાન હતા. અને એ અક્ષરધામમાં ભગવાન રહ્યા છે તે જ પોતે દિવ્યમૂર્તિ છે, તેમને જ ‘શ્રીકૃષ્ણ’ નામે કહેવાય છે અને તે સર્વે મુક્તના સ્વામી છે માટે પુરુષોત્તમ કહેવાય છે ને આત્મા જે પોતાનો તેજઃપુંજ તેના પણ આધાર છે માટે પરમાત્મા કહેવાય છે ને બ્રહ્મ જે સ્વતેજઃપુંજ તેના પણ કારણ છે માટે પરબ્રહ્મ કહેવાય છે ૧૪-૧૫.” આવી રીતે સત્સંગિજીવનમાં શ્રીજીમહારાજે પોતાના શ્રીકૃષ્ણ આદિ નામો અનાદિ છે એમ જણાવ્યું છે.

અને અક્ષરધામમાં અનાદિ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન વિરાજમાન છે તેમની સેવામાં ભગવદ્ભાવને પામેલા દિવ્ય પુરુષાકાર મુક્ત જ રહ્યા છે, પરંતુ ગોલોકના મુક્ત રાધિકાજી અને લક્ષ્મીજી આદિ જેમ સ્ત્રીરૂપે ભગવાનની સેવામાં છે તેમ અક્ષરધામમાં નથી.

વળી ગોલોકમાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન છે એ અવતારસ્વરૂપ છે અને અક્ષરધામમાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન છે તે અવતારી છે. તે સ. ભૂ. અં. ૧, અ. ૧માં કહ્યું છે:—

હરિઃ સ્વામિનારાયણ ઇતિ જગદ્વસ્ય સકલં^૩ ।

પુનાત્યાખ્યા કૃષ્ણઃ સ મમ વિમલાં ગાં પ્રકુરુતાત્ ॥ ૧૬ ॥

સ. ગુ. વાસુદેવાનંદ સ્વામી શ્રીજીમહારાજની પ્રાર્થના કરે છે: “જે કૃષ્ણના હરિ ને સ્વામિનારાયણ એવાં બે નામ સકળ વિશ્વને પવિત્ર કરે છે, તે કૃષ્ણ અર્થાત્ સ્વામિનારાયણ નામે પ્રકટ છે તે અનાદિ શ્રીકૃષ્ણ મારી વાણીને ‘વિમલાં’ એટલે સત્સંગિભૂષણ ગ્રંથ કરવામાં પારદર્શક કરો ૧૬.” આ રીતે શ્રીકૃષ્ણ-નરનારાયણ વગેરે નામો શ્રીજીમહારાજનાં છે અને ગોલોકવાસી શ્રીકૃષ્ણાદિક અન્ય અવતારને વિશે એ નામોનો પ્રયોગ તો ઔપચારિક છે. વળી આ શ્લોકમાં વાસુદેવાનંદ સ્વામીએ અક્ષરધામના નિવાસી શ્રીકૃષ્ણની સ્તુતિ કરી છે પરંતુ ગોલોકવાસી ભગવાનની સ્તુતિ કરી નથી તેથી શ્રીજીમહારાજ અવતારી છે અને શ્રીકૃષ્ણ અવતાર છે એમ પણ સૂચવ્યું છે.

પ્રશ્ન — શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાનનું શ્રીકૃષ્ણ નામ અનાદિનું છે એમ શ્રીજીમહારાજના વચનથી તમે જે સમજાવ્યું તે તો યથાર્થ છે; તેમાં શંકાનો લેશ પણ નથી, પરંતુ ગીતા ભાગવતાદિ શાસ્ત્રમાં જે પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કહ્યા છે તે મહામાયાના પતિ મહાપુરુષ છે અને ગોલોકધામના નિવાસી છે, તેમ જ રામચંદ્રાદિ અવતારના અવતારી છે ને શ્રી વાસુદેવ ભગવાનના અવતાર છે, આ બધું સ્પષ્ટ રીતે કયા વચનામૃતમાં તથા સત્સંગિજીવનના કયા પ્રકરણમાં છે ?

ઉત્તર — ગઢડા મધ્ય પ્રકરણના ૩૧મા વચનામૃતમાં, લોયાના ૧૨મા વચનામૃતમાં, પંચાળાના ૬૬ વચનામૃતમાં તેમ જ સ. જી. પ્ર. ૪ માં જ્ઞાનોપદેશ*માં એ વાત કહી છે તો * સ. જી. પ્ર. ૪. અ. ૬૮ થી ૭૩ એ છ અધ્યાય જ્ઞાનોપદેશ કે જ્ઞાનામૃત કહેવાય છે.

તે થકી જાણવું.

અને શ્રીકૃષ્ણ, નરનારાયણાદિ સર્વે સ્વામિનારાયણ મહાપ્રભુના અવતાર છે; શ્રી સ્વામિનારાયણ એ સર્વે અવતારના અવતારી છે એમ લોયાના ૧૪મા વચનામૃતમાં તથા સ. ભૂ. અં. ૪, અ. ૨૨માં સ્પષ્ટપણે કહ્યું છે તો ત્યાંથી જાણવું.

સામાન્ય સિદ્ધાંત

પ્રશ્ન — શ્રી સ્વામિનારાયણ મહાપ્રભુ અવતારના અવતારી દિવ્યમૂર્તિ પૂર્ણ પુરુષોત્તમ ભગવાન છે એમાં કાંઈ સંશય નથી, પણ તે મહાપ્રભુએ એમ કેમ કહ્યું કે, “હું મારા હૃદયને વિશે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનું ધ્યાન કરું છું ? (શિ. શ્લો. ૧).” “તે શ્રીકૃષ્ણ આપણા ઈષ્ટદેવ છે ને ઉપાસના કરવા યોગ્ય છે ? (શ્લો. ૧૦૮).” “એવા જે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન તે અમારા સમગ્ર મંગળને વિસ્તારો ? (શ્લો. ૨૧૨).” “રાધિકાએ સહિત એવા જે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન તેમનું ધ્યાન કરવું ? (વચનામૃત ગઢડા પ્રથમ પ્રકરણ પ).” “અમારા હૃદયમાં તો નરનારાયણ પ્રકટ વિરાજે છે અને હું તો અનાદિમુક્ત જ છું ? (વચના. ગ. પ્ર. પ્ર. ૧૮).” “અને એવો સાધુ તો હું છું ? (વચના. ગ. પ્ર. પ્ર. ૪૪).” આવી રીતે શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાને કહ્યું તે કહેવાનો શો હેતુ હશે ?

ઉત્તર — જ્યારે ભગવાન પોતાના ભક્તના મનોરથ પૂરા કરવા નૃનાટ્યને ધારણ કરે છે ત્યારે પોતાનો દિવ્યભાવ ગુપ્ત રાખીને મનુષ્યભાવે જ વર્તે છે એ સામાન્ય સિદ્ધાંત છે અને નવા આદરવાળાના સમાસને અર્થે છે અને મુમુક્ષુ જીવોના

મોક્ષને અર્થે પોતાનો દિવ્યભાવ તથા સર્વોપરીપણું પણ દેખાડે છે, એ મુખ્ય સિદ્ધાંત એટલે વિશેષ સિદ્ધાંત છે; તે એકાંતિક ભક્તો માટે છે. “સામાન્યં ચ વિશેષેણ બાધ્યતે” આ ન્યાય પ્રમાણે વિશેષ જે મુખ્ય સિદ્ધાંત છે તે ગ્રહણ કરવો.

મુખ્ય સિદ્ધાંત

શ્રીજીમહારાજ શ્રીમુખે પોતાનો મુખ્ય સિદ્ધાંત પોતાના એકાંતિક ભક્તો માટે નિરુપણ કરે છે. તે સત્સંગિભૂષણમાં કહ્યું છે:—

અહં દિવ્યે બ્રહ્મપુરે વસામિ મૂર્તિમાન્સદા ।

દિવ્યદેહોઽમિતૈશ્વર્યઃ કોટિમુક્તગણૈર્વૃતઃ ॥ ૧૭ ॥

સદાય સાકાર એવો હું મારા દિવ્ય બ્રહ્મપુરધામમાં નિવાસ કરીને રહ્યો છું અને અનંતકોટી મુક્તનાં મંડળે સહિત છું ને અનંત ઐશ્વર્યે યુક્ત છું ૧૭.

વળી હરિવાક્યસુધાસિંધુ ત. ૧૪૬માં શ્રીજી કહે છે:—

ભૂરિ તેજસિ યઃ પ્રોક્તો ભગવાન્ દિવ્યવિગ્રહઃ^{૧૩} ।

મામેવ તં તુ જાનીત સ્થિતમત્ર નરાકૃતિમ્ ॥ ૧૮ ॥

અધોઊર્ધ્વ પ્રમાણે રહિત જે તેજ તેમાં જે દિવ્યમૂર્તિ છે તે મારી છે એમ તમે જાણજો અને તે જ હું આ લોકમાં નરાકૃતિ ધારણ કરીને રહેલો છું ને તમારી સમક્ષ આ સત્મામાં વિરાજમાન છું ૧૮. તેવી રીતે તરંગ ૨૨૭માં પણ કહ્યું છે:—

...। અહમેવાખિલાંડાનાં જન્માદેહેતુરસ્મિ વૈ^{૧૪} ॥ ૧૯ ॥

મત્તઃ પરતરઃ કશ્ચિન્નાસ્ત્યેવ ભગવાન્ ક્વચિત્^{૧૫} ॥ ૨૦ ॥

અનંતકોટી બ્રહ્માંડની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ ને લય તેનો કર્તા

પણ હું જ છું; મારા વિના બીજો કોઈ ભગવાન નથી; હું એક જ સર્વોપરી ભગવાન છું ૧૯-૨૦. વળી તરંગ ૧૬૮માં પણ શ્રીહરિએ કહ્યું છે:—

મચ્ચરિત્રાણિ જ્ઞેયાનિ શ્રોતવ્યાનિ ચ સાદરમ્^{૩૪} ।

મમ ધ્યાનં વિધાતવ્યં સ્મર્તવ્યા મત્કૃતોત્સવાઃ ॥ ૨૧ ॥

મારા ભક્તોએ મારાં ચરિત્ર દિવ્ય જાણીને પ્રેમથી આદરપૂર્વક ગાવવાં ને સાંભળવાં અને મારી મૂર્તિનું જ ધ્યાન કરવું અને મેં કરેલા ઉત્સવો સંભારવા ૨૧.

શ્રીહરિનાં આવાં સિદ્ધાંતવચન જાણી-વિચારીને ગ્રહણ કરવાં. પરંતુ “હું મારા હૃદયને વિશે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનું ધ્યાન કરું છું. એ આદિ વચનો તે મનુષ્યલીલાને અનુકરણ કરીને બીજા ગુણબુદ્ધિવાળા ભક્તજનોના સમાસને અર્થે કહ્યાં છે એમ જાણવું.”

સ્વસ્વરૂપનું ધ્યાન

વળી જનમંગલ સ્તોત્રમાં “રાધાકૃષ્ણેષ્ટદૈવતઃ” એમ કહ્યું છે માટે અનાદિ શ્રીકૃષ્ણ જે શ્રી સ્વામિનારાયણ તે પોતાના અવતારસ્વરૂપ રાધા-રમાના પતિ શ્રીકૃષ્ણનું ધ્યાન કરે છે એમ સમજવું? ના, એમ ન સમજવું; કેમ કે શ્રીજીમહારાજને તો પોતાના સ્વરૂપનું જ ધ્યાન છે.

અનાદિમુક્ત સદ્. વાસુદેવાનંદ સ્વામી પણ સ્વરચિત ગ્રંથ સત્સંગિભૂષણ અંશ. ૧, અધ્યાય ૪૨માં લખે છે:—

સોઽથ કં ભૂપ્રદેશં ચાશોકછયાશ્રિતં શુચૌ^{૨૨} ।

તત્રાશ્રિત્યાસને દધ્યૌ નિષદ્યાત્માનમાત્મનિ ॥ ૨૨ ॥

સદાનંદં સ્વતોડપારં સાક્ષિત્વેનાક્ષરે સ્થિતમ્^{૨૩} ।

બ્રહ્મણિ તત્પૃથગ્નિત્યં તજ્જ્યોતિરુન્મહોજ્વલમ્ ॥ ૨૩ ॥

શ્રીહરિ સ્વસ્વરૂપનું ધ્યાન કરવા સારુ સરયૂ નદીના તટ પ્રત્યે ગયા. પછી તે શ્રીહરિ મહાપ્રભુ અશોકવૃક્ષની છાયાએ યુક્ત એવા કોઈક ભૂપ્રદેશને આશરીને પવિત્ર એવી તે પૃથ્વીને વિશે પાથરેલ આસન ઉપર બેસીને પોતાના હૃદયને વિશે સ્વસ્વરૂપનું ધ્યાન કરતા હતા ૨૨. હવે તે સ્વસ્વરૂપ કેવું તેને કહે છે: અખંડ આનંદરૂપ અને સ્વરૂપે અપાર એટલે તેજ:પુંજબ્રહ્મના પણ આધાર ને મૂર્તિમાન અક્ષરબ્રહ્મને વિશે સાક્ષીપણે (અંતર્યામી શક્તિએ) રહ્યા છે ને તે મૂર્તિમાન અક્ષરબ્રહ્મ થકી પૃથક્ વ્યતિરેકસ્વરૂપે પોતાના તેજ:પુંજને વિશે રહ્યા છે, તે અક્ષરબ્રહ્મના તેજ થકી અધિક તેજે કરીને અતિશય તેજોમય અને નિત્ય દિવ્યમૂર્તિમાન એવો આત્મા જે પોતાનું સ્વરૂપ તેનું શ્રીહરિ ધ્યાન કરતા હતા એમ પૂર્વ શ્લોક સાથે સંબંધ છે ૨૩. તેમ જ સ. ભૂ. અં. ૨, અ. ૬૩માં કહ્યું છે:—

...। उपाविशत्ततः शुद्धे मृदुले परमेश्वरः^{૨૪} ॥ ૨૪ ॥

ततो दध्यौ निजात्मानं सर्वकारणकारणम्^{૨૫} ।... ॥ ૨૫ ॥

ત્યાર પછી શ્રી હરિકૃષ્ણ મહાપ્રભુ પવિત્રને કોમળ આસન ઉપર બેસીને પછી મુક્ત અને અનાદિમુક્તનો કારણ એવો પોતાનો આત્મા જે સ્વસ્વરૂપ તેનું ધ્યાન કરતા હતા ૨૪-૨૫. સત્સંગિજીવનના ત્રીજા પ્રકરણના અધ્યાય ૩૬માં પણ કહ્યું છે:—

अलब्धनिद्र एवाऽसावुत्तस्थौ सहसा ततः^{૨૬} ।

स्वस्वरूपं हृदि ध्यात्वा साकं भक्तैर्नदीं ययौ ॥ ૨૬ ॥

નિદ્રાએ રહિત એવા શ્રી સહજાનંદ સ્વામી મહાપ્રભુ તે તત્કાળ શયન થકી જાગ્રત થઈ આસન વાળીને વિરાજમાન થયા. પછી પોતાના હૃદયમાં સ્વસ્વરૂપનું ધ્યાન કરતા હતા. ધ્યાન કર્યા પછી શ્રીહરિ મહાપ્રભુ ભક્તજનને સાથે લઈને ઉન્મત્તગંગાએ સ્નાન કરવા સારુ પધાર્યા ૨૬.

શ્રીહરિને તપ-ધ્યાનાદિ કરવાનો હેતુ

આત્મારામ ને પૂર્ણકામ એવા ભગવાનને તપ, વ્રત, જપ, ધ્યાનાદિ શુભ આચરણ કરવું, એ સર્વે નિજાશ્રિતોના ઉપદેશ માટે તથા તેમના મોક્ષને અર્થે છે, એમ સચ્છાસ્ત્ર ને સત્પુરુષોનો અભિપ્રાય છે.

તે સ. ભૂ. અં. ૪, અ. ૩૦માં કહ્યું છે:—

પૂર્ણકામોઽપિ ભગવાનનુકુર્વન્ નૃનાટનમ્^૧ ।

વર્ણાશ્રમોચિતં ધર્મમાચચાર સ્વયં સદા ॥ ૨૭ ॥

વ્રતોપવાસનિયમાન્ યથાકાલં યથોચિતમ્ ।

જનાનાં શિક્ષણાર્થં વૈ ચકાર સ્વયમીશ્વરઃ ॥ ૨૮ ॥

‘પૂર્ણકામ’ કહેતાં સકળ ઐશ્વર્યસંપન્ન એવા શ્રીહરિ મનુષ્યલીલાને કરતા થકા પોતે વર્ણ તથા આશ્રમને ઘટિત એવો ધર્મ તેને સદાય આચરણ કરતા હતા ૨૭. તેમ જ પોતે સર્વના કારણ છે તો પણ ભક્તને શીખવવા સારુ જેમ ઘટિત હોય તેમ સમય પ્રમાણે એકાદશી આદિ વ્રતના ઉપવાસ તથા નિત્યનિયમ તેને કરતા હતા. ૨૮. વળી સ. જી. પ્ર. ૩, અ. ૩૬માં પણ કહ્યું છે:—

ईश्वरोऽनेकशिष्योऽपि दर्शयन् हरिसेविनाम्^૨ ।

दासधर्मं स्वयं तोयमानिनाय निजाश्रमम् ॥ ૨૯ ॥

આ શ્રી સહજાનંદ સ્વામી સાક્ષાત્ ઈશ્વર છે ને પોતાને ઘણા સેવક છે તો પણ પોતાના સેવકોને દાસધર્મ શીખવવાને અર્થે પૂજામાં મૂર્તિને સ્નાન કરાવવા સારું જળ તે ઉન્મત્તગંગા થકી આશ્રમ પ્રત્યે પોતે જ લાવતા હતા ૨૯. વળી સત્સંગિભૂષણ અંશ ૨, અધ્યાય ૩૫માં પણ કહ્યું છે:—

યદ્યપ્યસ્તિ સ્વયં સાક્ષાદ્ભૂપતે ! ભગવાનસૌ^{૨૯} ।

શિક્ષાયૈ તન્નૃણાં ચક્રેઽસ્મત્સદૃશાં તદાન્વહમ્ ॥ ૩૦ ॥

હે રાજન્ ! આ શ્રી સહજાનંદ સ્વામી સાક્ષાત્ સ્વયં ભગવાન છે તો પણ આપણા જેવા ભક્તજનને શીખવવાને અર્થે નિત્યે આરતી, ધુન, ધ્યાન વગેરે કરે છે ૩૦. તેમ જ સ. જી. પ્ર. ૫, અ. ૬૬માં સિદ્ધમુક્ત શતાનંદ સ્વામી કહે છે:—

શિક્ષાર્થમત્ર નિજભક્તિમતાં નરાણા^{૩૦}

મેકાન્તધર્મમખિલં પરિશીલયન્તમ્ ।

અષ્ટાંગયોગકલનાશ્ચ મહાવ્રતાનિ

ત્વાં ભક્તિધર્મતનયં શરણં પ્રપદ્યે ॥ ૩૧ ॥

હે હરે ! તમે પૂર્ણ પુરુષોત્તમ ભગવાન છો, તો પણ પોતાના ભક્તને શીખવવા સારુ સમગ્ર એકાંતિકધર્મનું પરિપાલન કરો છો, અષ્ટાંગયોગ સાધો છો ને મોટાં વ્રત કરો છો, એવા હે ભક્તિધર્મના પુત્ર ! હું તમારા શરણને પામ્યો છું ૩૧.

આવી રીતે શ્રી સહજાનંદ સ્વામીએ સ્વાશ્રિતોને કોઈ પણ કાર્યનો આદર કરતાં પહેલાં પોતાની મૂર્તિનું ધ્યાન કરવું એ વગેરે દાસધર્મ શીખવવા માટે તથા ભક્તજનોના ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચારેય પુરુષાર્થની સિદ્ધિને અર્થે, તેમ

જ ગ્રંથ લખવાનો જે શિષ્ટાચાર તેને અનુલક્ષીને શિક્ષાપત્રીના આ પ્રથમ શ્લોકમાં સ્વસ્વરૂપના ધ્યાનરૂપ મંગળાચરણ કરેલું છે. ઈતિ શ્લો. ૧.

શિ૦ શ્લો૦ ૨

લિખામિ સહજાનન્દસ્વામી સર્વાન્નિજાશ્રિતાન્ ।

નાનાદેશસ્થિતાન્ શિક્ષાપત્રી વૃત્તાલયસ્થિતઃ ॥ ૨ ॥

અને વૃત્તાલય ગામને વિશે રહ્યા એવા સહજાનંદ સ્વામી જે અમે તે અમે, નાના પ્રકારના જે સર્વે દેશ તેમને વિશે રહ્યા એવા જે અમારા આશ્રિત સર્વે સત્સંગી તે પ્રત્યે શિક્ષાપત્રી લખીએ છીએ ૨.

‘વૃત્તાલયે’ કહેતાં શ્રીહરિનાં ચરણરજથી પવિત્ર ઉત્તમ તીર્થરૂપ હરિતીર્થ નામનું વડતાલપુર તેને વિશે. ‘સ્થિતઃ’ એટલે પત્રી લખવા સમયે રહેલા; વળી ‘સ્થિતઃ’ એ પદથી એવું સૂચન કર્યું છે કે પોતાનો એક જ સ્થાનમાં કાયમનો નિવાસ હોતો નથી એવા સહજાનંદ સ્વામી.

હવે આ નામની વ્યુત્પત્તિ આ પ્રમાણે છે:—

‘સહજાનંદઃ = સહજઃ સ્વભાવસિદ્ધો ન ત્વન્યવત્ સાધનંજન્યઃ આનંદો યસ્યેતિ સહજાનંદઃ, યદ્વા સહન્તે જ્ઞાનબલેન દ્વંદ્વાનીતિ સહાઃ = સાધુજનાઃ, તાન્ આનંદયતીતિ સહજાનંદઃ’ ।

જે સ્વતઃસિદ્ધ આનંદઘનસ્વરૂપ છે પરંતુ એમનો આનંદ ‘અન્યની પેઠે’ કહેતાં જીવ, ઈશ્વર, માયા, પુરુષ, બ્રહ્મ, અક્ષર ને મુક્તની પેઠે ‘સાધને કરીને’ કહેતાં ધર્મ-જ્ઞાન-વૈરાગ્યે યુક્ત એવી ભક્તિએ કરીને અથવા બીજા કોઈ સાધને કરીને પ્રાપ્ત

કરેલો નથી; અર્થાત્ જેમનામાં સ્વભાવસિદ્ધ આનંદ હોય તે ‘સહજાનંદ’ કહેવાય, અથવા તો જ્ઞાનબળથી સુખદુઃખાદિ દ્વંદ્વને સહન કરનારા એવા જે સાધુજનો તેમને પોતાના સ્વરૂપનો આનંદ આપે છે માટે ‘સહજાનંદ’ અને ‘સ્વામી’ એટલે જે નિરવધિકાતિશય ઐશ્વર્યે યુક્ત હોય, સર્વના નિયામક હોય, ને સ્વતંત્ર હોય તે ‘સ્વામી’ કહેવાય, એવા જે શ્રીહરિ તે જ સ્વયં પોતાના પ્રેમી ભક્તને પોતાની મૂર્તિનો આનંદ આપવાને માટે પોતાના તેજઃપુંજરૂપ અક્ષરધામથી છપૈયાપુરમાં શ્રીધર્મદેવ થકી ભક્તિદેવીને વિશે દિવ્ય મનુષ્યસ્વરૂપે પ્રાદુર્ભાવને પામેલા છે. તે કેવા છે તો નિત્યસિદ્ધ, દિવ્ય ને અદ્ભુત અનંત અત્યધિક આનંદમય છે સ્વરૂપ જેમનું એવા અને અનેકકોટી અક્ષર તથા સર્વે અવતાર ને સર્વે મુક્ત તેમ જ નિત્યમુક્તના સ્વામી છે, માટે (સહજાનંદસ્વામી) ‘સહજાનંદ સ્વામી’ એટલે પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાન જાણવા.

વળી કહ્યું છે:—

સ્વામિનારાયણઃ કૃષ્ણો ભગવાન્યુરુષોત્તમઃ ।

તેજઃપુંજાક્ષરે ધામ્નિ નિત્યં યશ્ચ વિરાજતે ॥ ૧ ॥

સકલૈશ્વર્યજુષ્ટેન જીવકલ્યાણકારિણા ।

આત્મીયેનૈવરુપેણ જજ્ઞે છુપ્પયસિ સ્વયમ્ ॥ ૨ ॥

અનાદિ શ્રીકૃષ્ણ પુરુષોત્તમ શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાન છે; તે પોતે પોતાના અંગના તેજનો સમૂહ તે રૂપ અક્ષરધામને વિશે નિત્ય વિરાજમાન છે ૧. અને તે જ છપૈયાપુરને વિશે પ્રકટ થયા છે; અર્થાત્ જે શ્રીહરિ અક્ષરધામમાં રહ્યા છે એ જ

પોતે સકલ ઐશ્વર્યયુક્ત એવા પોતાના સ્વરૂપે કરીને જીવોના આત્યંતિક મોક્ષ કરવા સારુ છપૈયાપુરમાં પ્રકટ થયા છે ૨.

એવા સહજાનંદ સ્વામી અમે તે અમે, નાના પ્રકારના સર્વે દેશ તેમને વિશે રહ્યા એવા જે સર્વે અમારા આશ્રિત સત્સંગી, તે પ્રત્યે શિક્ષાપત્રી લખીએ છીએ.

હવે ‘નાના પ્રકારના દેશમાં’ એમ કહ્યું તે ઉપરથી એવું પ્રતીત થાય છે કે શ્રી હરિકૃષ્ણ મહાપ્રભુના આશ્રિતોની અત્યધિક સંખ્યા છે અને શ્રીહરિનો પ્રતાપ સમુદ્રપર્યંત સર્વત્ર વ્યાપી રહ્યો છે. વળી ‘સ્થિતાન્’-નાના પ્રકારના દેશને વિશે ‘ભક્ત રહ્યા છે’ એમ કહ્યું, તેથી એમ સમજવાનું છે કે, પોતાના ભક્તને શ્રીહરિની મૂર્તિને વિશે માહાત્મ્યજ્ઞાને સહિત ભક્તિની દૃઢતા હોવાથી તથા પ્રકટ શ્રીજીની મૂર્તિ સિવાય અન્યને વિશે વૈરાગ્ય હોવાથી ઘરમાં મહેમાનની માફક રહેલા છે.

અને તેવા નિર્વાસનિક ભક્તને ગૃહસ્થાશ્રમને વિશે રહેવું એ તો કેવળ ભગવાન તથા ભગવાનના ભક્તની સેવાને અર્થે જ છે. તે સ. જ. પ્ર. ૪, અમદાવાદ દેશની પ્રત અ. ૭૯માં કહ્યું છે:—

તાદૃશાનામપિ ગૃહે સ્થિતિહેતુસ્તુ ભૂપતે !^{૧૫} ।

લાભો ભાગવતાતિથ્યકૃતિરુપો યથાવિધિ ॥ ૩ ॥

યથા ગૃહસ્થૈર્વિધિવત્કર્તુ શક્યતે પૂજનમ્^{૧૭} ।

હરેર્હરિજનાનાં ચ તથા નાન્યાશ્રમસ્થિતૈઃ ॥ ૪ ॥

હે ભૂપતે ! તેવા વૈરાગ્યવાન ભગદ્ભક્તને ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહેવું તે અન્ન, જળ, વસ્ત્રાદિ પદાર્થે કરીને

સત્પુરુષની યથાવિધિ સેવાનો લાભ મળે તે જ છે ૩. કેમ કે ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહેલા ભક્તને જેવી રીતે શ્રીહરિનું અને શ્રીજીના ભાગવત એવા પરમહંસનું વિધિ પ્રમાણે પૂજન-સેવા કરી શકાય છે તેવું અન્ય આશ્રમમાં રહેલા ભક્તજન તેમણે કરી શકાતું નથી ૪.

વળી જ્ઞાની ને વૈરાગ્યવાન ભક્ત ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહે છે તો પણ નિર્લેપ રહે છે. તે સ. ભૂ. અં. ૧, અ. રમાં કહ્યું છે:—

સ ગૃહસ્થાશ્રમે તિષ્ઠન્નપિ દુઃખાલયે સુધીઃ^{૨૦} ।

કુત્ર તત્રાપ્યનાસક્તસ્તિષ્ઠત્ત્રાધુર્ણિકો યથા ॥ ૪ ॥

જ્ઞાને સહિત વૈરાગ્યવાન ભક્તજન દુઃખના સ્થાનરૂપ એવા ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહે છે તો પણ સ્ત્રી, પુત્ર, દ્રવ્યાદિ પદાર્થમાં આસક્તિએ રહિત રહે છે; જેમ કોઈક પુરુષ બીજાને ઘરે મહેમાન તરીકે ગયો હોય, તે જેમ બીજાના ઘર વગેરેને પોતાનું માનતો નથી, તેમ જ્ઞાની ભક્ત ગૃહસ્થાશ્રમમાં અહંમતાએ રહિત મહેમાનની માફક રહે છે ૫.

‘નિજાશ્રિતાન્’-આ શિક્ષાપત્રી પોતાના આશ્રિતો પ્રત્યે લખી છે; કેમ કે શિક્ષાપત્રીનો અર્થ જલદી ગ્રહણ કરવામાં તેમનો મુખ્ય અધિકાર છે, પણ તેથી બીજાઓનો અનધિકાર છે એમ ન જાણવું; કારણ કે પોતે શ્રીહરિ જ આગળ કહેશે કે આ શિક્ષાપત્રીનો લેખ ‘સર્વજીવહિતાવહ’ છે. અર્થાત્ સર્વ જીવના હિતને માટે શ્રીજીમહારાજે શિક્ષાપત્રી લખી છે.

હવે ‘શિક્ષાપત્રી’ એટલે શું ? તો ‘શિક્ષાર્થા પત્રીતિ

શિક્ષાપત્રી' 'શિક્ષા' જે શ્રીજીમહારાજનાં વચનરૂપી હિતોપદેશ અને 'પત્રી' કહેતાં પોતાનો અભિપ્રેત અર્થ જેનાથી સ્થાનાંતરમાં લઈ જઈ શકાય તેવી પત્રી; અર્થાત્ ધર્માદિ ચારે ય પુરુષાર્થની સિદ્ધિને અર્થે શ્રી સહજાનંદ સ્વામીએ સ્વહસ્તે લખેલી પોતાના ઉપદેશામૃતરૂપી પત્રી.

'શિક્ષા' શબ્દથી નિરુપણ કરેલું અતિશય હિતકારી ધર્મતત્ત્વ એ આ ગ્રંથનો 'વિષય' છે અને તેવા ધર્મતત્ત્વથી 'હિત'ની અર્થાત્ ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય તે આ ગ્રંથનું 'પ્રયોજન' છે. 'નિજાશ્રિતાન્' એ પદથી પોતાના આશ્રિતોને આ ગ્રંથના 'અધિકારી' કહેલા છે. અને 'સંબંધ' તો આ ગ્રંથનો લેખ અને તેનો અર્થ એ બંનેનો વાચ્ય-વાચકભાવ સ્પષ્ટ જ છે. 'સહજાનંદસ્વામી' એ પદથી ગ્રંથકર્તાનું વિલક્ષણપણું કહ્યું છે અને 'શિક્ષા' એ પદથી વિષયનું વિલક્ષણપણું જણાવ્યું છે. ઈતિ શ્લો. ૨.

શિ. શ્લો. ૩

ભ્રાત્રો રામપ્રતાપેચ્છારામયોર્ધર્મજન્મનોઃ ।

ચાવયોધ્યાપ્રસાદાચ્ચ રઘુવીરાભિધૌ સુતૌ ॥ ૩ ॥

શ્રી ધર્મદેવ થકી છે જન્મ જેમનો એવા જે અમારા ભાઈ રામપ્રતાપજી તથા ઈચ્છારામજી; તેમના પુત્ર જે અયોધ્યાપ્રસાદ નામે અને રઘુવીર નામે-(જેને અમે અમારા દત્તપુત્ર કરીને સર્વે સત્સંગીના આચાર્યપણાને વિશે સ્થાપન કર્યા છે) ૩.

ધર્મવંશી આચાર્યશ્રીનો પ્રથમ નિર્દેશ

હવે જેઓના પ્રત્યે આ શિક્ષાપત્રી લખવાની છે એવા

પોતાના આશ્રિતોનો ત્રણ શ્લોકથી નિર્દેશ કરતાં પ્રથમ પોતે પોતાના સમગ્ર આશ્રિતોના ગુરુ તરીકે જે બે આચાર્યોને સ્થાપ્યા છે તેમને ઉદ્દેશીને શિક્ષાપત્રી લખે છે: ‘ધર્મજન્મનો:’ કહેતાં ધર્મદેવ થકી જેમનો જન્મ થયેલો છે એવા. ‘બ્રાત્રો:’ જે સહોદર એટલે શ્રીહરિના મોટાભાઈ રામપ્રતાપ ને નાનાભાઈ ઈચ્છારામ, તેમના ‘સુતૌ’ કહેતાં બંને ભાઈઓના પુત્રોમાંથી એકેક પુત્ર એટલે રામપ્રતાપભાઈના ત્રણ પુત્રોમાંથી શ્રી અયોધ્યાપ્રસાદજી નામે અને ઈચ્છારામભાઈના પાંચ પુત્રોમાંથી શ્રી રઘુવીરજી નામે —એ બંનેનો અહીં પ્રથમ નિર્દેશ કર્યો છે. ઇતિ શ્લો. ૩.

શિ૦ શ્લો૦ ૪

મુકુંદાનંદમુખ્યાશ્ચ નૈષ્ઠિકા બ્રહ્મચારિણઃ ।

ગૃહસ્થાશ્ચ મયારામભદ્રાદ્યા યે મદાશ્રયાઃ ॥ ૪ ॥

તથા અમારા આશ્રિત એવા જે મુકુંદાનંદ આદિક નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી તથા અમારા આશ્રિત જે મયારામ ભદ્ર આદિક ગૃહસ્થ સત્સંગી ૪.

નૈષ્ઠિકપણાની માહિતી વગેરે

આ શ્લોકમાં મુકુંદાનંદ આદિક ‘નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી’ એમ કહ્યું, તેમાં બ્રહ્મચર્યનું લક્ષણ કુર્મપુરાણ અ. ૧૧માં આ પ્રમાણે કહેલું છે:—

કર્મણા મનસા વાચા સર્વાવસ્થાસુ સર્વદા^{૧૮} ।

સર્વત્ર મૈથુનત્યાગં બ્રહ્મચર્યં પ્રચક્ષતે ॥ ૧ ॥

“કર્મ, મન અને વાણીથી સર્વ અવસ્થાઓમાં સર્વદા

સર્વ ઠેકાણે મૈથુનનો ત્યાગ તેને બ્રહ્મચર્ય કહે છે ૧.” આવું બ્રહ્મચર્ય જે યાવજીવન પાળે તેને નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી કહેવાય. અને અમુક અવધિ સુધી બ્રહ્મચર્યવ્રત પાળનાર ‘ઉપકુર્વાણક’ કહેવાય.

પ્રશ્ન — દીર્ઘ કાળપર્યંતનું નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્યવ્રત કળિયુગમાં નિષિદ્ધ છે એવું કળિવજ્ય પ્રકરણમાં કહેલું છે તો કળિયુગમાં નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્ય કેવી રીતે સંભવે ? અને નૈષ્ઠિક એવા મુકુંદાનંદ બ્રહ્મચારી પ્રત્યે શિક્ષાપત્રી લખું છું એવું સ્વામિનારાયણ ભગવાને કેમ લખ્યું છે ? તેનો ખુલાસો કરતાં સિદ્ધમુક્ત શતાનંદમુનિ કહે છે: કળિયુગમાં દીર્ઘ બ્રહ્મચર્યનો જે નિષેધ કર્યો છે તે તો પ્રકટ ભગવાનના આશ્રયના બળરહિત હોવાના કારણે જે નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્યવ્રત પાળવામાં અશક્ત હોય તે પરત્વે નિષેધ કરેલો છે; પ્રકટ પ્રભુના બળરહિત હોવાથી જે અશક્ત-દુર્બળ હોય ને જેણે મન જીત્યું ન હોય તેને સ્ત્રીનાં દર્શન વગેરેથી વિકાર ઉત્પન્ન થતો ક્વચિત્ દેખાય છે. પરંતુ શ્રીજીના આશ્રિત એવા શ્રોત્રિય ને બ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરુના અનુગ્રહથી જેને ધૈર્ય પ્રાપ્ત થયું છે તેને વિશે, અને શ્રીહરિએ કહેલા ત્યાગીના ધર્મ પાળવામાં તત્પર એવા ભગવદ્ભક્તોને વિશે કામાદિ દોષ કે કળિયુગનું બળ ચાલતું નથી; જેથી વિકાર ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ હોતો નથી. વળી પ્રત્યક્ષ શ્રી હરિકૃષ્ણ ભગવાન જે શ્રી સહજાનંદ સ્વામી તેમણે કહેલો એવો ધર્મ અને ભક્તિ તેના બળવાળા એવા જે નૈષ્ઠિકવ્રતધારી ભક્તજનો છે, તેમનું રક્ષણ ભગવાન શ્રીહરિ સ્વયં, તેમ જ પોતાના મુક્તોદ્ધારા સર્વપ્રકારે કરે છે; પરંતુ જેઓ ભગવાનના

આશ્રયરહિત છે ને કેવળ નૈષ્ઠિક ધર્મમાત્ર પાળવાનો પ્રયાસ કરે છે તેના માટે અંતઃશત્રુ થકી ભયની નિવૃત્તિ અને બ્રહ્મચર્યવ્રતનું રક્ષણ અતિ દુષ્કર છે.

નૈષ્ઠિકવર્ણીના પ્રથમ નિર્દેશનો હેતુ વગેરે

શ્રીજીમહારાજે આ શ્લોકમાં પોતાના આશ્રિત મયારામ ભટ્ટ આદિ ગૃહસ્થ સત્સંગીઓ કરતાં મુકુંદાનંદાદિ નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારીઓનો નામનિર્દેશ શ્લોકના પ્રથમ પાદમાં પહેલો કર્યો છે, એનો હેતુ એમ જણાય છે કે તેઓ 'નૈષ્ઠિકવ્રત'ને કહેતાં યાવજજીવન બ્રહ્મચર્યને વરેલા હોવાથી, કરવામાં આવતા ઉપદેશને તત્કાળ અતિ શીઘ્રતાથી ધારણ કરી શકે છે; અને અંતઃકરણ શુદ્ધ રાખવાથી તે ઉપદેશ તેમનામાં કાયમ રહે છે. આવું નૈષ્ઠિકપણું એમનામાં છે તેથી જ ક્વચિત્ જાણે-અજાણે એમનાથી પાપકર્મ થઈ જાય તો એમને ગૃહસ્થાશ્રમીઓ કરતાં બમણું પ્રાયશ્ચિત્ત કહેલું છે; આવા હેતુથી તેમનો પ્રથમ નિર્દેશ કરેલો છે.

તેવી જ રીતે ગૃહસ્થાશ્રમીઓમાં મયારામ ભટ્ટ જે જાતિ તથા વૃત્તથી બ્રાહ્મણ છે તેમનું નામ મુખ્યપણે લખ્યું તેનું કારણ એ છે કે બ્રાહ્મણમાં સત્ત્વગુણ પ્રધાન હોય જેથી ઉપદેશવામાં આવતા જ્ઞાનને ગ્રહણ કરવામાં એમની અતિ શીઘ્રતા હોય છે. એ સત્ત્વગુણ કાયમ રહે ને વૃદ્ધિ પામે તે માટે જાણે-અજાણે થઈ જતા પાપના પ્રાયશ્ચિત્તમાં ક્ષત્રિય, વૈશ્ય ને શુદ્ર કરતાં બ્રાહ્મણને અધિક પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનું કહેલું છે. આવા હેતુથી મયારામ ભટ્ટનો મુખ્ય નિર્દેશ કરેલો છે.

આ શ્લોકમાં 'ચે મદાશ્રયાઃ' એવું પદ છે એ ઉપરથી

એટલું સ્પષ્ટ જણાય છે કે શ્રીજીમહારાજ જેમના પ્રત્યે શિક્ષાપત્રી લખે છે તે પોતાના ‘આશ્રિત’ છે-‘શિષ્ય’ છે. શાસ્ત્રમાં ગુરુને ‘અતિદયાળુ’ કહેલા છે ને તેથી જ ગુરુ, શિષ્યનું અપ્રેરિત હિત કરે છે. શ્રીહરિને કોઈ પણ પોતાના આશ્રિતે પ્રાર્થના કરી નથી કે ‘હે પ્રભો ! તમે શિક્ષાપત્રી અમારા હિત માટે લખો.’ તેમ છતાં પોતાના શિષ્યભાવને પામેલા પોતાના આશ્રિતોનું અપ્રેરિત હિત કરવા માટે શિક્ષાપત્રી પોતે લખી છે; અર્થાત્ શિક્ષાપત્રી લખીને પોતાના આશ્રિત શિષ્યોનું શ્રી સહજાનંદ સ્વામીએ અપ્રેરિત હિત કરેલું છે. ઇતિ શ્લો. ૪.

શિ૦ શ્લો૦ ૫

સઘવા વિધવા યોષા યાશ્ચ મચ્છિષ્યતાં ગતાઃ ।

મુક્તાનંદાદયો યે સ્યુઃ સાઘવશ્ચાઘિલા અપિ ॥ ૫ ॥

તથા અમારે આશ્રિત જે સુવાસિની અને વિધવા એવી સર્વે બાઈઓ તથા મુક્તાનંદ આદિક જે સર્વે સાધુ પ.

મારા શિષ્યપણાને પામેલ, એટલા જ માટે મારી આજ્ઞાથી સચ્છાસ્ત્રમાં કહેલા પતિવ્રતાના ધર્મમાં રહીને જ અનાદિ શ્રીકૃષ્ણ એવો હું, તે મારું ભજન કરનારી એવી ‘સઘવા સ્ત્રીઓ તેમ જ વિધવા સ્ત્રીઓ’-આ પ્રમાણે આ શ્લોકમાં લખ્યું, પણ પ્રથમ જેમ નામનિર્દેશ કર્યો તેમ સઘવા કે વિધવા કોઈ પણ સ્ત્રીનો નામનિર્દેશ ન કર્યો; તેનો હેતુ એ છે કે એમના પતિ-પુત્રાદિકથી તેઓ સ્વતંત્ર નથી, પણ એમને પરતંત્રતા છે જેથી નામનિર્દેશ કર્યો નથી અને તેથી જ

ગૃહસ્થાશ્રમી પુરુષોમાં ‘મયારામ ભટ્ટ આદિ ગૃહસ્થ સત્સંગી’—એવી રીતે નામનિર્દેશ કર્યા પછી જ સધવા તથા વિધવા સ્ત્રીઓનો આ શ્લોકમાં નિર્દેશ કરેલો છે.

સાધુનું નિરુપણ

મુક્તાનંદ સ્વામી આદિ સર્વે ‘સાધુ’ એટલે પોતાનું મોક્ષસંબંધી કાર્ય તથા પરના મોક્ષનું કાર્ય સિદ્ધ કરે તે સાધુ કહેવાય. વળી શ્રીજીમહારાજે દીક્ષાવિધિમાં કહેલી એવી ત્યાગીસાધુની દીક્ષા તેને ધર્મવંશી ગુરુ થકી પામીને ધર્મામૃતમાં કહેલ સ્ત્રીદ્રવ્યનો ત્યાગ રાખવો એ આદિ ધર્મને વિશે રહેલા એવા સંતોને પણ મુનિ, પરમહંસ તથા સાધુ નામે કહેલા છે.

સત્સંગિજીવનના પ્રથમ પ્રકરણમાં હરિગીતા* અ. ૩૩માં શ્રીહરિજીએ કહ્યું છે:—

વાનપ્રસ્થશ્ચ સંન્યાસો નિષિદ્ધૌ ભવતઃ કલૌ^{૬૮} ।

અતો વિરક્તો વર્ણી વા ગૃહી ત્રૈવર્ણિકોઽપિ ચ ॥ ૧ ॥

વાસુદેવીં મહાદીક્ષાં ગૃહીત્વા વૈષ્ણવો ભવેત્^{૬૯} ।

સ્વાશ્રમસ્થો બ્રહ્મચર્યં પાલયન્સ હરિં ભજેત્ ॥ ૨ ॥

વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસ તે બંને આશ્રમ કળિયુગને વિશે નિષેધ કરેલા છે. એ હેતુ માટે ત્રણ વર્ણનો પણ વિરક્ત બ્રહ્મચારી તથા ગૃહસ્થ તે ધર્મવંશી ગુરુ થકી શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાનની વાસુદેવી મહાદીક્ષાને ગ્રહણ કરી બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરતો થકો ભગવાનને ભજે ૧-૨.

* (સ. જી. પ્ર.૧ અ. ૩૨ થી ૩૬ તે ‘હરિગીતા’ કહેવાય છે.)

ત્યક્ત્વા વા સ્વગૃહમસૌ સાધુમંડલમધ્યગઃ^{૧૦} ।
 સાધુશીલો ભજેત્કૃષ્ણં યથા પ્રાગ્ભરતો જડઃ ॥ ૩ ॥
 નેક્ષેત ન સ્પૃશેદ્બુદ્ધયા કાષ્ટજામપિ યોષિતમ્^{૧૧} ।
 હિરણ્યાદિ ઘનં જહ્યાત્ ત્યાગી નિજહિતોઘ્નતઃ ॥ ૪ ॥

(સ. જી. પ્ર. ૧, અ. ૩૩)

અથવા સાંખ્યયોગી વૈરાગ્યવાન એવો પુરુષ પોતાનું ઘર તેનો ત્યાગ કરી સાધુ થઈ સાધુનાં મંડળમાં રહે અને સાધુના જેવો સ્વભાવ રાખી જડભરતની માફક વૈરાગ્યવાન થઈને ભગવાનને ભજે ૩. અને તે ત્યાગીસાધુ બુદ્ધિપૂર્વક કાષ્ટની પણ સ્ત્રીની પૂતળી તેને ન જુએ ને તેનો સ્પર્શ પણ ન કરે અને પોતાનો મોક્ષ કરવો તેમાં તત્પર એવો તે સાધુ સુવર્ણ આદિક જે દ્રવ્ય તેનો ત્યાગ રાખે ૪. આવી રીતે સાધુનું લક્ષણ કહેલું છે.

હરિલીલાકલ્પતરુ સ્કં. ૭, અ. ૩૮માં પણ શ્રીહરિજીએ કહ્યું છે:—

લોભકામરસસ્નેહક્રોધમાનાદિ વર્જનમ્^{૧૨} ।

તથા દયાક્ષમામુખ્યા ધર્માસ્તેષામુદીરિતાઃ ॥ ૫ ॥

“લોભ, કામ, રસાસ્વાદ, સ્નેહ, ક્રોધ અને માનાદિક સર્વે દોષ તેનો ત્યાગ કરે તથા દયા, ક્ષમા એ આદિ સાધુના જે ધર્મ તેણે યુક્ત હોય તેમને સાધુ કહેલા છે ૫.” ઈત્યાદિક શાસ્ત્રને વિશે કહેલા ગુણે યુક્ત હોય તેમને સાધુ જાણવા. વળી તેમનાં લક્ષણ હરિગીતાને વિશે શ્રીહરિએ પોતાની માતા પ્રેમવતી (ભક્તિમાતા) પ્રત્યે તેર શ્લોકે કરીને કહેલાં છે, તથા શ્રીમદ્ભાગવત સ્કં. ૧૧, અ. ૧૧માં પાંચ શ્લોકે કરીને

શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને સંતનાં લક્ષણ કહ્યાં છે; તેમ જ શ્રી. ભા. સ્કં. ઉમાં કહેલી કપિલગીતામાં પણ સંતનાં લક્ષણ કહ્યાં છે- એવાં લક્ષણે યુક્ત હોય તેમને સાધુ જાણવા.

આ સ્થળે સાધુનો સર્વેથી અંતમાં નિર્દેશ કરેલો છે તેના બે હેતુ છે: એક તો સંતને સ્વધર્મ પાળવામાં વિક્ષેપ કરનારી એવી વ્યાવહારિક કાર્યની આસક્તિનો અભાવ છે તથા એકાંતિકધર્મને વિશે એમની દૃઢ નિષ્ઠા છે.

વળી મૂળશ્લોકમાં ‘અખિલસાધવઃ’ ‘બધા સંતો’ એવું પદ મૂક્યું છે તેનું કારણ એ છે કે તેમને વિશે જ્ઞાન-વૈરાગ્યનું અતિશય બળ હોવાથી કોઈ પણ સંતનો સ્વધર્મચિરણમાં અનાદર ન થાય એ હેતુથી બધા સંતો પ્રતિ શિક્ષાપત્રી લખી છે; અર્થાત્ મુક્તસ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ હોય તો પણ દેહની સ્મૃતિ રહે ત્યાં સુધી દરેક સંતને સદાચારનું પાલન આવશ્યક છે એમ જણાવવા સારુ ‘અખિલ’ એવું વિશેષણ મૂક્યું છે. ઈતિ શ્લો. ૫.

શિ. શ્લો. ૬

સ્વધર્મરક્ષિકા મે તૈઃ સર્વૈર્વાચ્યાઃ સદાશિષઃ ।

શ્રીમન્નારાયણસ્મૃત્યા સહિતાઃ શાસ્ત્રસમ્મતાઃ ॥ ૬ ॥

એ સર્વે તેમણે પોતાના ધર્મની રક્ષાના કરનારા અને શાસ્ત્રને વિશે પ્રમાણરૂપ અને શ્રીમન્નારાયણની સ્મૃતિએ સહિત એવા જે અમારા રૂડા આશીર્વાદ તે વાંચવા દ.

શ્રીમન્નારાયણનો અર્થ

‘તૈઃ સર્વૈઃ’ એટલે શ્રી અયોધ્યાપ્રસાદજી આદિ સર્વે મારા

આશ્રિત તેમણે ‘મમ’ કહેતાં મારા, શ્રીમન્નારાયણની સ્મૃતિએ સહિત રૂડા આશીર્વાદ વાંચવા. હવે અહીં શ્રીજીમહારાજે શ્રીમન્નારાયણ નામે પોતાને જ કહેલા છે; કારણ કે સકળ અવતાર ને મુક્ત તે થકી અધિક છે શોભા જેમની તે શ્રીમાન કહેવાય, અને શ્રીમાન જે શોભાએ યુક્ત એવા નારાયણ તે શ્રીમન્નારાયણ કહેવાય.

નારાયણનો અર્થ

‘નરસ્ય = ધર્મદેવસ્યાઽપત્યં પુત્રતયા પ્રસિદ્ધઃ.’ નરસ્વરૂપ ધર્મદેવના પુત્ર તેમને ‘નારાયણ’ કહીએ.

નારાયણનો બીજો અર્થ

‘નરાણાં = મુક્તાનાં સમૂહો નારં ।’ અનંત મુક્તોનો સમૂહ તે ‘નાર’ કહેવાય, અથવા ‘રઃ = ક્ષયો યસ્ય ન હ્યસ્તિ સ નરઃ સમુદાહતઃ’ આવી સ્મૃતિ છે, અર્થાત્ જેનો ક્ષય-નાશ ન હોય તેને ‘નર’ કહેલા છે; એટલે જે સ્વરૂપથી, સ્વભાવથી ને વિભૂતિથી અક્ષય હોય-આવા મહામુક્ત તે ‘નર’ કહેવાય અને તેનો સમૂહ તે ‘નાર’ કહેવાય; એટલે દિવ્ય સાકાર મુક્તનો સમૂહ તે ‘અયન’ કહેતાં આશ્રય જેમનો છે તે નારાયણ કહેવાય. તેમાં ‘નારં અયનં યસ્ય નારાયણઃ’ એવા બહુવ્રીહિ સમાસના સમાશ્રયથી જેમનું ‘અયન’ જે નિવાસસ્થાન ‘નાર’ કહેતાં મુક્તનો સમૂહ છે; અર્થાત્ મુક્તના સમૂહ મધ્યે રહેલા તે ‘નારાયણ’ કહેવાય. આ પરમ એકાંતિક મુક્તની સ્થિતિનો અર્થ છે. હવે અનાદિમુક્તની સ્થિતિનો અર્થ કહીએ છીએ:—

‘નારસ્ય અયનં નારાયણઃ’ એવા તત્પુરુષ સમાસના આશ્રયથી ‘નાર’ના મુક્તસમૂહના ‘અયન’ જે આશ્રયભૂત તે નારાયણ કહેવાય, એટલે અનાદિમુક્તોને પોતામાં નિવાસ આપનારા માટે ‘નારાયણ’.

હેમકોશમાં ‘અયન’ શબ્દ ઘરવાચક છે. (અયનં પથિ ગેહેઽર્કસ્યોદગ્ દક્ષિણ ગતૌ) અને ‘નાર’ એવું મુક્તના સમૂહનું નામ છે, માટે અનાદિમુક્તને પોતાની મૂર્તિમાં રાખનાર એવો સ્વામિનારાયણ જે હું, તે મારી સ્મૃતિએ સહિત અને સચ્છાસ્ત્રમાં પ્રમાણભૂત અને સ્વધર્મની રક્ષા કરનારા એવા અમારા રૂડા આશીર્વાદ વાંચવા. ઈતિ શ્લો. ૬.

શિ૦ શ્લો૦ ૭

एकाग्रैव मनसा पत्रीलेखः सहेतुकः ।

अवधार्योऽयमखिलैः सर्वजीवहितावहः ॥ ७ ॥

અને આ શિક્ષાપત્રી લખ્યાનું જે કારણ છે તે સર્વે તેમણે એકાગ્ર મન વડે કરીને ધારવું અને આ શિક્ષાપત્રી જે અમે લખી છે તે સર્વના જીવને હિતની કરનારી છે ૭.

શિક્ષાપત્રીનાં વચન વિચારવાની આજ્ઞા

આ શિક્ષાપત્રી પ્રત્યક્ષાર્થ અને પરોક્ષાર્થ એમ દ્વિ અર્થવાળી છે, તેમાં પરોક્ષાર્થ તે સામાન્ય સિદ્ધાંત છે એટલે સર્વજનને હિતકારી છે. અને પ્રત્યક્ષાર્થ જે વિશેષ સિદ્ધાંત કહેતાં મુખ્ય સિદ્ધાંત તે પોતાના અનન્ય એવા એકાંતિક ભક્તને અર્થે છે; માટે સ્વસ્થ ચિત્તે આ શિક્ષાપત્રીને ધારે-વિચારે, તેમ જ પ્રત્યક્ષ શ્રી હરિકૃષ્ણ મહારાજના ઉપાસક

એવા મોટા સત્પુરુષનો સમાગમ રાખે તો જ શિક્ષાપત્રી લખ્યાનું કારણ સમજાય; નહિતર ન સમજાય.

હવે ‘એકાગ્ર મન વડે’ એટલે શું, તો અવ્યગ્ર મનથી આ શિક્ષાપત્રીનાં વચન ધારવાં; બીજા કાર્યમાં મન જતું હોય અર્થાત્ વ્યગ્ર મન હોય, તો વચન ધારેલાં તે ન ધાર્યાં બરોબર થઈ જાય. તે શ્રુતિમાં કહ્યું છે: ‘મનસા હ્યેવ પશ્યતિ’ ‘મનસા શ્રુણોતિ’ મનથી જ જુએ છે; મનથી જ સાંભળે છે; માટે મનપૂર્વક જુએ-સાંભળે નહિ તો જોયેલું અને સાંભળેલું ન જોયું હોય ને ન સાંભળ્યું હોય તેવું થઈ જાય. ભગવદ્ગીતામાં પણ મનને ચંચળ ને વશ ન થઈ શકે એવું કહ્યું છે. માટે મનપૂર્વક અર્થાત્ એકાગ્ર મન વડે જ આ શિક્ષાપત્રીનાં વચનો ગ્રહણ કરવાં. વળી ‘एकाग्रैव’ એ પદમાં ‘એવ’કાર મૂક્યો છે તેથી પણ મનની એકાગ્રતા દુર્લભ છે એમ જણાવ્યું છે માટે એકાગ્ર મન વડે જ આ શિક્ષાપત્રીનાં વચનો ધારજો એમ ભારપૂર્વક શ્રીહરિએ કહ્યું છે. ઈતિ શ્લો. ૭.

શિ. શ્લો. ૮

ये पालयन्ति मनुजाः सच्छास्त्रप्रतिपादितान् ।

सदाचारान् सदा तेऽत्र परत्र च महासुखा ॥ ८ ॥

અને શ્રીમદ્ભાગવત પુરાણ આદિક જે સચ્છાસ્ત્ર તેમણે જીવના કલ્યાણને અર્થે પ્રતિપાદન કર્યા એવા જે અહિંસાદિક સદાચાર તેમને જે મનુષ્ય પાળે છે તે મનુષ્ય જે તે આ લોકને વિશે અને પરલોકને વિશે મહા સુખિયા થાય છે ૮.

સદાચારપાલનનું ફળ

હવે શ્રીહરિ બે શ્લોકે કરીને શિક્ષાપત્રી લખવાનો હેતુ* કહે છે: જે મનુષ્યો ‘સચ્ચાસ્ત્ર’ કહેતાં જીવ, ઈશ્વર, માયા, બ્રહ્મ ને પરબ્રહ્મ તેમના સ્વરૂપને સમ્યક્ પ્રકારે પ્રતિપાદન કરનારાં એવાં સત્સંગિજીવન, હરિવાક્યસુધાસિંધુ, શિક્ષાપત્રી, નિષ્કામશુદ્ધિ, ધર્મામૃત** આદિ સાંપ્રદાયિક સચ્ચાસ્ત્રોને વિશે પ્રતિપાદન કરેલા અને ગૃહસ્થાશ્રમ તથા ત્યાગાશ્રમને વિશે રહેલા એવા પુરુષો તેમ જ સ્ત્રીઓ તેમણે પોતાના અધિકાર પ્રમાણે પાલન કરવા માટે ઉપદેશ કરેલા એવા ‘સદાચાર’ જે મારી આજ્ઞારૂપ સ્વધર્મ તેને ‘સદા’ કહેતાં નિરંતર પાલન કરે છે તે મનુષ્યો આ લોક તથા પરલોકને વિશે ‘મહત્’ એટલે બ્રહ્માદિકનાં સુખ થકી પણ અધિક અથવા મૂળ અક્ષરકોટીનાં સુખ થકી પણ અધિક એવું મારા ધામને વિશે મારી મૂર્તિનું સુખ તેને પામે છે-એવા મહા સુખિયા થાય છે.

શાસ્ત્રમાત્રનો સાર

‘શ્રુતિ અને સ્મૃતિ તેણે પ્રતિપાદન કરેલો એવો સદાચાર તે ધર્મ જાણવો.’ ‘શ્રુતિ’ એટલે વેદ અને ‘સ્મૃતિ’ કહેતાં યાજ્ઞવલ્ક્યાદિ ઋષિઓએ રચેલી એવી ધર્મસંહિતાઓ તેમણે પ્રતિપાદન કરેલો, અને શ્રી હરિકૃષ્ણ એવો હું, તે મેં શ્રુતિ અને સ્મૃતિ આદિ સકળ સચ્ચાસ્ત્રનું સાર કાઢીને આ શિક્ષાપત્રી આદિ સાંપ્રદાયિક શાસ્ત્રને વિશે ગૃહસ્થ તથા ત્યાગી

* સાતમા શ્લોકમાં કહેલ શિક્ષાપત્રી લખવાનું કારણ શિ. શ્લો. ૮ તથા ૯માં બતાવે છે.

** સ. જી. પ્ર. ૪, અ. ૬૨ થી ૬૭-એ છ અધ્યાય ‘ધર્મામૃત’ના છે.

એવા પુરુષો તેમ જ સ્ત્રીઓને પોતાના અધિકાર પ્રમાણે અવશ્ય પાલન કરવાપણે કહેલો અને લોક-શાસ્ત્રમાં અવિરુદ્ધપણે કરીને શોભાયમાન એવો જે સદાચાર તે ધર્મ જાણવો. તે ધર્મ, સર્વ સચ્છાસ્ત્રના સારરૂપ છે. તે શિ. શ્લો. ૨૦૪માં કહ્યું છે: 'સચ્છાસ્ત્રાણાં સમુદ્ધૃત્ય સર્વેષાં સારમાત્મનેત્યાદિ'

હરિગીતા-સ. જી. પ્ર. ૧, અ. ૩૬માં શ્રીહરિજી પોતાનાં માતા ભક્તિદેવીને કહે છે:—

અધ્યાત્મશાસ્ત્રમિતિ તે મયા પ્રોક્તમશેષતઃ^{૬૬} ।

एतावदेव जीवानां मतं निःश्रेयसाय ॥ ૧ ॥

मे.वेदानां पंचरात्रस्य रहस्यं सांख्ययोगयोः^{૬૭} ।

धर्मशास्त्रस्य चाप्येतद्विस्पष्टमुदितं मया ॥ ૨ ॥

હે માત: ! આ પ્રકારે અધ્યાત્મશાસ્ત્ર સમગ્રપણે કરીને મેં તમને કહ્યું અને જીવોના મોક્ષને અર્થે આટલું* જ મેં માનેલું છે ૧. અને વેદ, પંચરાત્ર, સાંખ્યશાસ્ત્ર, યોગશાસ્ત્ર અને ધર્મશાસ્ત્ર તે સર્વેનું રહસ્ય પણ આટલું* સ્પષ્ટપણે કરીને મેં કહેલું છે ૨. આવા હેતુથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે શ્રીહરિનો સિદ્ધાંત છે એ જ સર્વ શાસ્ત્રમાત્રનો સાર છે.

નિયમપૂર્વક ધર્મપાલનની આજ્ઞા વગેરે

અને ધર્મ, નિયમે કરીને સિદ્ધ થાય છે. તે સ. જી. પ્ર. ૨, અ. ૨માં શ્રીહરિએ કહ્યું છે:—

श्रद्धानैस्ततः पुंभिर्धर्मो नियमपूर्वकम्^{૬૮} ।

वर्धनीयः प्रतिदिनं परलोकसहायकृत् ॥ ૩ ॥

* સ. જી. પ્ર. ૧, અ. ૩૨ થી ૩૬ સુધીમાં કરેલો ઉપદેશ.

તે હેતુ માટે શ્રદ્ધાવાળા પુરુષો તેમણે પરલોકમાં સહાય કરનારો એવો ધર્મ તે નિયમપૂર્વક દિવસ-દિવસ પ્રત્યે વૃદ્ધિ પમાડવો ઉ.

સ. ભૂ. અં. ૨, અ. ૫૫માં પણ કહ્યું છે:—

યમેષ્વેકાદશેષ્વાંગ મત્પ્રતિપાદિતેષુ માં^{૧૦} ।

સ્થિત્વા ભજત સર્વેશં સર્વે નિત્યં ચ સર્વથા ॥ ૪ ॥

મેં પ્રતિપાદન કરેલા એવા એકાદશ નિયમ તેને વિશે રહી સર્વનો ઈશ્વર એવો હું, તે મને સર્વપ્રકારે નિત્યે ભજો ૪.

વળી સ. જી. પ્ર. ૨માં નારાયણગીતામાં પણ શ્રીહરિએ કહ્યું છે:—

યાવદ્દેહસ્મૃતિર્વ; સ્યાત્સ્વસ્વધર્મા મયોદિતા:^{૧૦૧} ।

તાવન્નેતે ક્વચિત્ત્યાજ્યા इत्याज्ञા મેઽસ્તિ સત્તમા: ॥ ૫ ॥

હે સંતહરિભક્તો ! જ્યાં સુધી દેહની સ્મૃતિ હોય ત્યાં પર્યંત મેં કહેલા તમારા પોતપોતાનાં ધર્મ તેનો તમારે ક્યારેય ત્યાગ ન કરવો, એ પ્રકારની મારી આજ્ઞા છે તેને તમે દૃઢ કરીને પાળજો ૫. અને કદાચ તે નિયમનો ભંગ થાય તો હરિગીતા-સ. જી. પ્ર. ૧ અ. ૩૩માં શ્રીહરિએ તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત નીચે મુજબ કરવાનું કહેલું છે:—

સર્વેષ્વેતેષુ ધર્મેષુ યસ્ય યસ્ય ચ્યુતિર્ભવેત્^{૧૦} ।

વર્ણાશ્રમી યથાશાસ્ત્રં કુર્યાત્તત્તસ્ય નિષ્કૃતિમ્ ॥ ૬ ॥

એ સર્વે ધર્મના નિયમ તેને વિશે જે જે નિયમનો ભંગ થાય તે તે નિયમનું પ્રાયશ્ચિત્ત તેને ત્યાગીસાધુ તથા ગૃહસ્થ, શાસ્ત્ર પ્રમાણે કરે ૬.

હવે શિક્ષાપત્રીમાં આગળ કહેવાશે એવા નિયમને કહે છે:—

હિંસામાંસસુરાસ્તેયમાત્મઘાતસ્તુ જારતા ।
 દેવનિંદાઽધવાસ્પર્શો વિમુખાદ્ભગવત્કથા ॥ ૭ ॥
 સ્વોચિતેતરપક્વાન્નં મિથ્યાદોષાવરોપણં ।
 હિત્વા ચૈકાદશૈતાનિ શ્રીકૃષ્ણં શરણં વ્રજ ॥ ૮ ॥
 પ્રથમં ધર્મ સર્વસ્વં પ્રોક્તા યન્નિયમા યમાઃ ।
 અતસ્તેષ્વેવ વૈ યત્નઃ કર્તવ્યો ધર્મમિચ્છતા ॥ ૯ ॥

હિંસા^૧, માંસભક્ષણ^૨, સૂરાપાન^૩, ચોરી^૪, આત્મઘાત^૫, વ્યભિચાર^૬, દેવની નિંદા^૭, વિધવા સ્ત્રીનો સ્પર્શ^૮, વિમુખ થકી ભગવાનની કથા સાંભળવી^૯, પોતા થકી ઈતર એટલે જેનું ન ખપતું હોય તેનું રાંધેલું અન્ન જમવું^{૧૦}, અને કોઈને વિશે મિથ્યા દોષનું આરોપણ કરવું^{૧૧}. આ અગિયાર દોષ તેનો ત્યાગ કરીને ‘શ્રીકૃષ્ણ’ કહેતાં પ્રત્યક્ષ પુરુષોત્તમ શ્રી હરિકૃષ્ણ મહાપ્રભુનું શરણ તેને પામ ૭-૮. પ્રથમ (તો) ધર્મનું સ્વરૂપ સર્વપ્રકારે નિયમ ને યમ કહેલું છે, તે હેતુ માટે ધર્મનિષ્ઠાને ઈચ્છતો એવો પુરુષ તેણે યમ-નિયમનું* પાલન કરવું ને તેને અર્થે પ્રયત્ન કરવો ૯.

ધર્મ એ જ સુખનું મૂળ

હવે ધર્મ પાળવા થકી જ સુખ થાય છે એમ હરિલીલાકલ્પતરુ સ્કં. ૭, અ. ૩૭માં શ્રીહરિ કહે છે:—

* નિષેધવાક્ય તે યમ અને વિધિવાક્ય તે નિયમ જાણવા. દા.ત. ચોરી ન કરવી તે યમ ને સૂર્ય ઊગ્યાથી પ્રથમ જાગવું તે નિયમ કહેવાય.

ભક્તા લોકેઽત્ર ચામુષ્મિન્ સર્વથા વો હિતાવહમ્^૨ ।
 મદ્વાક્યં શ્રુણુતાઽશૈષા યૂયમેકાગ્રચેતસા ॥ ૧૦ ॥
 શ્રેયસ્કરસ્તનુભૃતાં ધર્મ એવાતિ પાવનઃ^૩ ।
 પાલ્યો યુષ્માભિરચ્ચિલૈર્નિત્યં પ્રીત્યા મદાશ્રિતૈઃ ॥ ૧૧ ॥

હે ભક્તજનો ! આ લોકને વિશે તથા પરલોકને વિશે સર્વપ્રકારે હિતને કરનારું એવું મારું વાક્ય તેને તમે સર્વે એકાગ્ર ચિત્તે સાંભળો ૧૦. મનુષ્યોને ધર્મ એ જ અતિ પવિત્ર કરનારો અને મોક્ષ કરનારો છે; માટે મારા આશ્રિત એવા તમો સર્વેએ નિત્યે પ્રીતિ વડે ધર્મનું પાલન કરવું ૧૧. વળી એ જ અધ્યાયમાં શ્રીહરિ કહે છે:—

ગંધો યથા સ્થિતો ભૂમૌ યથા નીરે સ્થિતો રસઃ^{૧૨} ।
 તથા શ્રેયસ્કરે ધર્મે સ્થિતં સૌખ્યં નિરંતરમ્ ॥ ૧૨ ॥
 ધર્મમાચરતાં પુંસાં કિંચિન્નાપ્રાપ્યમસ્તિ યત્^{૧૩} ।
 તસ્માજ્જનેન વિદુષા ધર્મો રક્ષ્યો દૃઢં સદા ॥ ૧૩ ॥

જે પ્રકારે પૃથ્વીમાં ગંધ રહ્યો છે ને જે પ્રકારે જળને વિશે રસ રહેલો છે તે પ્રકારે મોક્ષ કરનારો એવો ધર્મ તેને વિશે નિરંતર સુખ રહ્યું છે ૧૨. ધર્મનું પાલન કરતા એવા પુરુષોને ‘અપ્રાપ્ય’ કહેતાં ન પ્રાપ્ત થાય એવું કાંઈ પણ નથી; એને સર્વે સુખમાત્ર પ્રાપ્ત થાય છે. એ હેતુ માટે બુદ્ધિવાળા પુરુષોએ સદાય ધર્મનું દૃઢપણે નિરંતર પાલન કરી તેનું રક્ષણ કરવું ૧૩. ઈતિ શ્લો. ૮.

શિ. શ્લો. ૯

તાનુલ્લંઘ્યાઽત્ર વર્તન્તે યે તુ સ્વૈરં કુબુદ્ધયઃ ।
 ત ઇહામુત્ર ચ મહલ્લભન્તે કષ્ટમેવ હિ ॥ ૧ ॥

અને તે સદાચારનું ઉલ્લંઘન કરીને જે મનુષ્ય પોતાના મનમાં આવે તેમ વર્તે છે તે તો કુબુદ્ધિવાળા છે ને આ લોક તથા પરલોકને વિશે નિશ્ચે મોટા કષ્ટને જ પામે છે ૯.

જે પુરુષો દેહ-ઈન્દ્રિયોને લાડ લડાવવાને અર્થે વિષયાસક્તિથી ધર્મમર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરે છે, અને એમ કર્યે સતે અવશ્ય મહા કષ્ટ થશે, તે પ્રકારનું જ્ઞાન તેને વિશે અંધબુદ્ધિવાળા થયા સતા જેઓ હરિગીતા, શિક્ષાપત્રી, ધર્મામૃત તથા નિષ્કામશુદ્ધિ*માં કહેલા ધર્મનું ઉલ્લંઘન કરીને આ લોકને વિશે મનસ્વીપણે વર્તે છે, તે પુરુષો આ લોકને વિશે તેમ જ પરલોકને વિશે નિશ્ચે મહા કષ્ટ પામે છે.

તે સ. જી. પ્ર. ૪, અ. ૬૬માં શ્રીહરિએ કહ્યું છે:—

य एतैर्नियमैः पंच न नियच्छन्त्यरीनमून^{૬૧} ।

निरयेष्वेव पच्यंते मृत्वा ते त्यागिनः किल ॥ ૧ ॥

आर्तनादान्प्रकुर्वन्तो भुक्त्वा ते यातना भृशम्^{૬૨} ।

श्वानः खरा वा जायंते भुवि वा वानरादयः ॥ ૨ ॥

જે પુરુષો આ પાંચ નિયમે કરીને આ પંચ શત્રુ જે લોભ, કામ, રસાસ્વાદ, સ્નેહ અને માન તેને નિયમમાં નથી કરતા, એવા જે ત્યાગી સાધુપુરુષો તે મરીને નરકને વિશે જ રંધાય છે અર્થાત્ નરકમાં અતિ પીડાને પામે છે ૧. અને આર્તનાદ કરતા થકા ઘણીક યમયાતનાને ભોગવીને પૃથ્વીને વિશે શ્વાન, ખર અને વાંદરાના જન્મ પામે છે ૨.

વળી જનશિક્ષા** સ. જી. પ્ર. ૩, અ. ૬૦માં પણ

* સ. જી. પ્ર. ૩, અ. ૨૭માં કરેલો ઉપદેશ નિષ્કામશુદ્ધિ કહેવાય છે.

** સ. જી. પ્ર. ૩, અ. ૫૯ થી ૬૨ એ ચાર અધ્યાય જનશિક્ષાના છે.

શ્રીહરિએ કહ્યું છે:—

જ્ઞાનસ્ય ભક્તેરથવા બલેન મદ્વાક્યમુલ્લંઘ્ય મનોભવાર્તઃ^{૨૩} ।

યઃ સ્વૈરવર્તી ભવિતા નરોઽસૌ ધર્મચ્યુતઃ પ્રાપ્સ્યતિ ભૂરિ કષ્ટમ્ ॥ ૩ ॥

વિષયને વિશે અતિ આસક્ત એવો જે પુરુષ, જ્ઞાનનું અથવા ભક્તિનું બળ લઈ મારા વાક્યનું ઉલ્લંઘન કરીને પોતાની ઈચ્છામાં આવે તેમ વર્તે છે તે પુરુષ, ધર્મ થકી ભ્રષ્ટ થઈ ઘણું કષ્ટ પામે છે ૩.

તે ભગવદ્ગીતા અ. ૧૬માં પણ કહ્યું છે:—

યઃ શાસ્ત્રવિધિમુત્સૃજ્ય વર્તતે કામકારતઃ^{૨૩} ।

ન સ સિદ્ધિમવાપ્નોતિ ન સુખં ન પરાંગતિમ્ ॥ ૪ ॥

જે પુરુષ શાસ્ત્રમાં કહેલા ધર્મ નિયમને-શાસ્ત્રવિધિને ઉલ્લંઘન કરીને પોતાની ઈચ્છા આવે તેમ વર્તે છે તે પુરુષ કોઈ પણ સિદ્ધિને, સુખને તેમ જ ‘પરાગતિ’ જે મોક્ષ તેને પામતો નથી ૪.

યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિ અ. ૩માં કહ્યું છે:—

વિહિતસ્થાનનુષ્ઠાનાન્નિન્દિતસ્ય ચ સેવનાત્^{૨૧૯} ।

અનિગ્રહાચ્ચૈંદ્રિયાણાં નરઃ પતનમૃચ્છતિ ॥ ૫ ॥

શાસ્ત્રમાં કહેલ વિધિવાક્ય પ્રમાણે ન વર્તવાથી અને શાસ્ત્રે નિષેધ કરેલ વાક્યનું સેવન કરવાથી, તેમ જ ઈંદ્રિયોનો નિગ્રહ ન કરવાથી પુરુષ અધોગતિને પામે છે કહેતાં મોક્ષમાર્ગ થકી પડી જાય છે ૫.

વળી શિ. શ્લો. ૨૦૭માં પણ શ્રીહરિએ કહ્યું છે: જે બાઈ-ભાઈ મારી લખેલી આ શિક્ષાપત્રી પ્રમાણે નહિ વર્તે તે અમારા સંપ્રદાય થકી બહાર છે એમ અમારા સંપ્રદાયવાળા

स्त्री-पुरुष तेमशे ज्ञाशुवुं.

सदाचारपालन — निर्देश

उरिदीलाकल्पतरु स्कं. ७, अ. ३७मां श्री स्वामिनारायण
भगवाने कहुं छे:—

तस्मादर्थस्य लोभेन कामलोभेन वा जनः^{३५} ।

न त्यजेत्कर्हिचित् धर्मं सर्वकामार्थसिद्धिदम् ॥ ६ ॥

ते हेतु माटे द्रव्यना लोभे करीने अथवा कामभोगना
लोभे करीने विवेकी अेवो पुरुष, सर्व मनोरथनी सिद्धिने
आपनारो धर्म तेनो क्यारेय त्याग न करे ६.

उरिवाक्यसुधासिंधु तरंग २१८मां पण श्रीशुभहाराजे
कहुं छे:—

त्यागिनां गृहिणां ये तु धर्मा सन्त्यौद्धवाध्वनि^{३६} ।

तान्येव मम वाक्यानि पालनीयानि मच्छ्रुतैः ॥ ७ ॥

वर्तिष्यतेऽन्यथा यस्तु स मदीयो न कर्हिचित्^{३७} ।

वार्तेषा हृदये धार्या सर्वैः कार्या च सर्वतः ॥ ८ ॥

भारा आश्रित सर्वे तेमशे आ उद्धवसंप्रदायने विशे
त्यागीना अने गृहस्थना जे धर्म में कद्या छे तेने अनुसरीने ज
वर्तवुं ७. अने जे पुरुष ते प्रमाशे नडि वर्ते ते क्यारेय भारो
भक्त नथी; माटे सर्व भक्तजन तेमशे आ वार्ता हृदयने विशे
धारण करीने ते प्रमाशे सर्वप्रकारे वर्तन करवुं ८. छति श्लो. ८.

शि० श्लो० १०

अतो भवद्भिर्मच्छिष्यैः सावधानतयाखिलैः ।

प्रीत्यैतामनुसृत्यैव वर्तितव्यं निरंतरम् ॥ १० ॥

તે માટે અમારા શિષ્ય એવા જે તમે સર્વે તેમણે તો પ્રીતિએ કરીને આ શિક્ષાપત્રીને અનુસરીને જ નિરંતર સાવધાનપણે વર્તવું; પણ આ શિક્ષાપત્રીનું ઉલ્લંઘન કરીને વર્તવું નહિ ૧૦.

શિક્ષાપત્રીને અનુસરીને વર્તવાની આજ્ઞા

‘અતઃ’ એટલે ઉપર કહેલાં કારણોને લીધે; ‘મચ્છિષ્યૈઃ’ જે મારા આશ્રિત ત્યાગી-ગૃહી-બાઈ-ભાઈ સર્વે તેમણે; ‘સાવધાનપણે’ એટલે પ્રમાદ નહિ રાખીને; ‘પ્રીત્યા’ કહેતાં મોટું સુખ પામવાના ઉત્સાહથી અર્થાત્ જીવ, ઈશ્વર, માયા ને બ્રહ્મ તે થકી પર જે અનાદિ શ્રીકૃષ્ણનામક પ્રત્યક્ષ પુરુષોત્તમ હું, તે મારું સ્વામીસેવકભાવે સાધર્મ્ય પામવાના ઉત્સાહથી; ‘આ શિક્ષાપત્રીને અનુસરીને જ’ કહેતાં તેના અર્થને સમજીને જ અર્થાત્ પ્રત્યક્ષભાવ ને પરોક્ષભાવ જાણીને જ, તે પ્રમાણે જ હંમેશાં વર્તવું; પણ તેનું ઉલ્લંઘન કરીને ક્યારેય વર્તવું નહિ. ઈતિ શ્લો. ૧૦.

સાધારણ ધર્મ

શિ. શ્લો. ૧૧

કસ્યાપિ પ્રાણિનો હિંસા નૈવ કાર્યાત્ર મામકૈઃ ।

સૂક્ષ્મયૂકામત્કુણાદેરપિ બુદ્ધયા કદાચન ॥ ૧૧ ॥

હવે તે વર્ત્યાની રીત કહીએ છીએ જે, અમારા જે સત્સંગી તેમણે કોઈ જીવપ્રાણીમાત્રની પણ હિંસા ન કરવી અને જાણીને તો ઝીણા એવાં જૂ, માંકડ, ચાંચડ આદિક જીવ તેમની પણ હિંસા ક્યારેય ન કરવી ૧૧.

આ સંસારસાગરને વિશે પોતે કરેલાં નાના પ્રકારનાં જે કર્મ, તેણે કરીને ડૂબકાં ખાતા જીવ, વારંવાર નીચ-ઊંચ જન્મને પામે છે. એવા જીવોનો સ્વધર્મ-જ્ઞાન-વૈરાગ્યે યુક્ત એવી ભક્તિરૂપ ભાગવતધર્મ, તેણે કરીને પરમ મોક્ષ થાય છે; એ હેતુ માટે શ્રી સહજાનંદ સ્વામી પોતાના શરણને પામેલા જીવોના આત્યંતિક મોક્ષને અર્થે ભાગવતધર્મને અર્થાત્ મોક્ષધર્મને પ્રધાનપણે રાખીને શિક્ષાપત્રી લખે છે; તેમાં પ્રથમ ચાતુર્વર્ણના સાધારણ* ધર્મનું નિરુપણ કરે છે.

‘કસ્યાપિ’ એટલે સત્ત્વ, રજ ને તમ એ ત્રણ પ્રકારના સ્વભાવ-પ્રકૃતિવાળાં; ‘પ્રાણી’ કહેતાં પ્રાણધારી એવા જીવપ્રાણીમાત્રની હિંસા જે દ્રોહ, તે મારા આશ્રિતોએ ન કરવાં; એમ શ્રીજીમહારાજે આ શ્લોકમાં કહીને જીવપ્રાણી-માત્રનાં ‘વધરૂપ’ હિંસાનો નિષેધ કરેલો છે.

તે સ્મૃતિમાં કહ્યું છે: ‘ન હિંસ્યાત્સર્વભૂતાનિ’ સર્વ

* ત્યાગી-ગૃહી-બાઈ-ભાઈ સર્વને તુલ્યપણે પાલન કરવા યોગ્ય.

ભૂતપ્રાણીમાત્રની હિંસા ન કરવી. આવી રીતે શાસ્ત્રમાં પણ હિંસાનો નિષેધ કરેલો છે; પરંતુ શુદ્ધ ભાગવતધર્મ પ્રવર્તક ને પોષક શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાને તો મન, વાણી ને દેહે કરીને પ્રાણીમાત્રના 'દ્રોહરૂપ' હિંસાનો નિષેધ કરેલો છે. તે સ. જી. પ્ર. ૩, અ. ૨૨માં શ્રીહરિએ પોતે જ અહિંસાનું લક્ષણ જણાવતાં નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે:—

આલિક્ષાયા આમનુષ્યાત્પ્રાણિમાત્રસ્ય સર્વથા^{૨૪} ॥

અદ્રોહો બુદ્ધિપૂર્વ યઃ સા ત્વહિંસેતિ કથ્યતે ॥ ૧ ॥

આત્મઘાતાનાચરણં સ્વર્ગાર્થમપિ સોચ્યતે^{૨૫} ।...॥ ૨ ॥

લીખથી આરંભી મનુષ્યપર્યંત પ્રાણીમાત્રનો સર્વપ્રકારે બુદ્ધિપૂર્વક દ્રોહ ન કરવો તે અહિંસા કહેવાય છે. અને સ્વર્ગલોકની પ્રાપ્તિને અર્થે પણ આત્મઘાત ન કરવો તેને પણ અહિંસા કહેલી છે ૧-૨.

વળી સ. જી. પ્ર. ૨, અ. ૧૬માં ભગવાન શ્રીહરિ પોતાના સંતહરિભક્ત પ્રત્યે કહે છે:—

શ્રુણ્વંતુ સર્વે ગૃહિણસ્ત્યાગિનશ્ચ વચો મમ^{૨૬} ।

વદામિ નનુ યુષ્માકં શ્રેયસ્કૃત્સર્વથા સદા ॥ ૩ ॥

અહિંસૈવ પરો ધર્મ ઇતિ વેદાનુશાસનમ્^{૨૭} ।

અસ્તીતિ સર્વથા વજ્યા હિંસા સર્વેર્મદાશ્રિતૈઃ ॥ ૪ ॥

વપુષા વચસા ક્વાપિ મનસા વાપિ દેહિનઃ^{૨૮} ।

કસ્યાપિ નૈવ કર્તવ્યો દ્રોહો નિજહિતેષ્સુભિઃ ॥ ૫ ॥

હે ભક્તજનો ! હું તમારા સર્વનું સદાય સર્વપ્રકારે મોક્ષને કરનારું વચન તેને કહું છું; ગૃહસ્થાશ્રમી અને ત્યાગી-સાધુ એવા સર્વે મારા આશ્રિત તમે, તે મારું વચન સાંભળો

૩. અહિંસા એ જ પરમ ધર્મ છે એ પ્રકારે વેદનું અનુશાસન છે; એ હેતુ માટે મારા આશ્રિત સર્વે તેમણે હિંસાનો સર્વપ્રકારે ત્યાગ કરવો જ. તે હિંસાનો કેવી રીતે ત્યાગ કરવો તો પોતાનું હિત ઈચ્છનારા એવા પુરુષો તેમણે મન, વચન ને દેહે કરીને ક્યારેય પણ દેહધારીમાત્રનો દ્રોહ ન કરવો ૫.

શ્રીહરિએ પોતાનાં માતા પ્રત્યે સ. ભૂ. અં. ૧, અ. ૩૯માં પણ આ પ્રમાણે કહ્યું છે:—

સર્વભૂતેષુ ભૂતાત્મા સ્થિતોઽહં સર્વદાસ્મ્યતઃ^{૨૨} ।

મદ્ભક્તો મદ્ભિયા દ્રોહં કસ્યાપિ નાચરેદ્ હવા ॥ ૬ ॥

‘સર્વભૂતો’ કહેતાં જીવ પ્રાણીમાત્રનો અંતર્યામી એવો હું, સર્વ પ્રાણીઓમાં સદા રહેલો છું; એ હેતુ માટે મારો ભક્ત મારી બીક રાખીને કોઈ પણ પ્રાણીનો દ્રોહ, સંકલ્પમાત્રથી પણ ન કરે ૬.

હવે કોઈ એમ આશંકા કરે કે પોતાનો દ્રોહ કરનાર તેનો દ્રોહ કરવો તેમાં દોષ નથી એવી સ્મૃતિ છે, તો પોતાનો દ્રોહ કરનાર લીખ વગેરેનો વધ કરવામાં શું દોષ છે ? તેનો ખુલાસો કરતાં કહે છે: ‘આત્મને દુહ્યતો દ્રોહો ન દોષાય ભવેન્નૃણામ્ ॥ ૭ ॥’ આ સ્મૃતિવચન તો રણસંગ્રામને વિશે લડનારા ક્ષત્રિયો પરત્વે છે, તેમ જ આતતાયી મનુષ્યના વધની અનુજ્ઞામાત્ર પરત્વે છે એમ જાણવું. તે કહ્યું છે કે:—

નચિનાં દંષ્ટ્રિણાં ચૈવ શ્રૃંગિણામાતતાયિનામ્ ।

હસ્ત્યશ્વાનાં તથાઽન્યેષાં વધે હન્તા ન દોષભાક્ ।

ગુરું વા બાલવૃદ્ધૌ વા બ્રાહ્મણં વા બહુશ્રુતમ્ ॥ ૮ ॥

આતતાયિનમાયાન્તં હન્યાદેવાઽવિચારયન્ ।

નાતતાયિવધે દોષો હંતુર્ભવતિ કશ્ચન ॥ ૯ ॥

‘આતતાયિ’ કહેતાં પોતાને મારવા સન્મુખ આવેલ એવાં નખવાળાં, દાઢોવાળાં ને શીંગડાવાળાં પ્રાણીઓ, તેનો વધ કરવો તેમાં દોષ નથી; તથા આતતાયી એવા હસ્તિ તથા અશ્વ તેમનો વધ કરવો, તેમ જ અન્ય આતતાયીનો વધ કરવો તેમાં હંતાપુરુષને દોષ પ્રાપ્ત થતો નથી; અને આતતાયી એવા ગુરુ, બાળક, વૃદ્ધ ને બહુશ્રુત એવો બ્રાહ્મણ તે આતતાયીપણું કરવા આવતા હોય તો વિચાર કર્યા વગર તેમને હણવામાં દોષ પ્રાપ્ત થતો નથી; કેમ કે આતતાયીના વધને વિશે હનન કરનાર પુરુષને કાંઈ પણ દોષ નથી લાગતો ૮-૯. આવું વચન અર્થશાસ્ત્રનું છે, પણ ધર્મશાસ્ત્રનું નથી.

તે આતતાયીનાં લક્ષણ આ પ્રમાણે કહ્યાં છે:—

અગ્નિદો ગરદ્શ્ચૈવ શસ્ત્રપાણિર્ધનાપહઃ ।

ક્ષેત્રદારાઽપહારી ચ ષડેતે આતતાયિનઃ ॥ ૧૦ ॥

અગ્નિ દેનારો, ઝેર દેનારો, હાથમાં શસ્ત્ર લઈને મારવા આવેલો, ધનને હરનારો તથા ક્ષેત્ર (ખેતર) અને સ્ત્રી તેને હરનારો —આ છ આતતાયી કહેવાય છે ૧૦.

અર્થ ને કામપરાયણ એવા જે પુરુષો તેમના ધર્મને પ્રતિપાદન કરનારાં આતતાયીને હણવારૂપ આવાં વાક્યો, અર્થશાસ્ત્રના જાણવાં. અને તે અર્થશાસ્ત્રનાં વચન થકી ધર્મશાસ્ત્રનાં વચન અતિ બળવાન છે એમ જાણવું. ત્યાં સ્મૃતિ છે: ‘ન હિંસ્યાત્ સર્વભૂતાનિ’ ‘સર્વભૂતાનિ’ કહેતાં પોતાનો દ્રોહ કરનાર તથા દ્રોહ નહિ કરનાર એવાં મનુષ્ય, પશુ આદિ સમગ્ર પ્રાણીમાત્ર, તેમને ધર્મવાળો પુરુષ ન હણે; એટલે તેમને ક્લેશ પણ ન ઉપજાવે તો તેમના વધને તો કરે જ ક્યાંથી ?

વળી તે જ પ્રકારે મહાભારતમાં પણ કહ્યું છે: પ્રાણીની જે ‘અહિંસા’ કહેતા હિંસા ન કરવી તેને તુલ્ય કોઈ પણ મોટો ધર્મ નથી. ‘અહિંસા પરમો ધર્મ:’ અહિંસા એ જ પરમ ધર્મ છે.

વળી શ્રીહરિએ સત્સંગિજીવનના પંચમ પ્રકરણના ૧૦મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે:—

નાસ્ત્યઽહિંસાસમો ધર્મો લોકેઽન્યઃ કોઽપિ પાવનઃ^{૧૩} ।

પ્રાણિર્હિંસાસમં પાપં તથાઽન્યન્નાસ્તિ ભૂતલે ॥ ૧૧ ॥

આ લોકને વિશે અહિંસા સમાન પવિત્ર બીજો કોઈ પણ ધર્મ નથી અને આ ભૂતળમાં પ્રાણીની હિંસા કરવી તેને તુલ્ય બીજું કોઈ પાપ નથી ૧૧. અને તેવી જ રીતે શિક્ષાપત્રીના ૧૨મા શ્લોકમાં પણ કહ્યું છે: “અહિંસૈવ ધર્મઃ પ્રોક્તોઽસ્તિ યન્મહાન્ !” આ પ્રકારે ધર્મશાસ્ત્રનો અભિપ્રાય છે.

મોક્ષોપયોગી સૂક્ષ્મતમ અહિંસાધર્મ

આ કહ્યો જે અહિંસાધર્મ, તે થકી પણ અધિક બળવાન અને તત્કાળ સંસારના બંધન થકી મુક્ત કરનારને આત્યંતિક કલ્યાણ આપનાર, તેમ જ પ્રકૃતિપુરુષ, કાળ ને અક્ષરપુરુષ તેમણે તથા મુક્તપુરુષોએ પણ માનેલી એવી અને પ્રત્યક્ષ ભગવાન એવો હું, તે મારી પ્રસન્નતાને ઉત્પન્ન કરનારી જે મારી આજ્ઞા, તે આ શિક્ષાપત્રીરૂપ નિબંધને વિશે ધર્મશાસ્ત્રાનુસારે રૂડે પ્રકારે મેં પ્રતિપાદન કરી છે. એ હેતુ માટે મારા આશ્રિતો તેમણે આવી રીતનો અહિંસાધર્મ અવશ્ય રાખવો. હવે એવી રીતનો મોક્ષોપયોગી અહિંસાધર્મ કયો ? તો તે સત્સંગિજીવન પ્ર. ૨, અ. ૩૩માં કહ્યું છે:—

ईदृशैर्दुर्जनैः क्वापि कृतेऽपि व उपद्रवैः^{१२} ।

सहनं तस्य कर्तव्यं न तु क्रोधः कदाचन ॥ १२ ॥

तत्प्रतिकार सामर्थ्ये सत्यपि स्वस्य सर्वथा^{१३} ।

सहनं तस्य कर्तव्यं साधूनां लक्षणं हि तत् ॥ १३ ॥

ભગવાન સંતોને કહે છે: આવી રીતના દુર્જનો, કોઈ સમયને વિશે તમને ઉપદ્રવ કરે તો તેનું સહન કરવું પણ ક્યારેય ક્રોધ ન કરવો ૧૨. અને પોતાને તેનો પ્રતિકાર કરવાનું સામર્થ્ય હોય તો પણ સર્વપ્રકારે તેનું સહન કરવું, તે જ સાધુ-પુરુષનું લક્ષણ કહેલું છે ૧૩. વળી તે જ પ્રકરણના તે જ અધ્યાયમાં શ્રીહરિએ કહ્યું છે:—

दानं व्रतं च नियमा अतिश्रमकृतं तपः^{२२} ।

भस्मीभवति तत्सर्वं स्वस्य क्रोधाऽग्निना खलु ॥ १४ ॥

क्रोधमूलो विनाशो हि जनानामिह दृश्यते^{२५} ।

तं कथं साधवो धीराः स्वीकुर्युर्લोकनाशनम् ॥ १५ ॥

અતિ શ્રમે કરીને કરેલું એવું પોતાનું તપ, દાન, વ્રત અને નિયમ તે સર્વ ક્રોધરૂપી અગ્નિ તેણે કરીને નિશ્ચે જ બળી જાય છે ૧૪. અને આ લોકને વિશે જનોના વિનાશનું મૂળકારણ તે પણ ક્રોધ છે એવું દેખાય છે. આવો લોકનો વિનાશ કરનારો ક્રોધ તેને ધીરજવાળા સાધુપુરુષો કયે પ્રકારે સ્વીકાર કરે ? ન જ કરે ૧૫.

તે શ્રીમદ્ભાગવતના એકાદશ સ્કંધના ચોથા અધ્યાયમાં ઈંદ્રિયોના અધિષ્ઠાતા દેવોએ પણ કહ્યું છે:—

क्षुत्तृट्रिकालगुणमारुतजैह्वयशैश्न्यानस्मान पारजलधी-

नत्तितीर्थं केचित्^{१९} । क्रोधस्य यान्ति विफलस्यवशं पदे

गोर्मज्जन्ति दुश्चरतपश्च वृथोत्सृजन्ति ॥ १६ ॥

ભૂખ-તરસ તેમ જ 'ત્રણ ઋતુઓના ગુણ' જે ઉનાળાનો તાપ, શિયાળાની ઠાઠ તથા ચોમાસાનો વરસાદ, તેમ જ પવન, રસાસ્વાદ તથા કામાસક્તિ એ રૂપી જે અપાર સાગર, તેને તર્યા પછી પણ મનુષ્યો નિષ્ફળ એવા ક્રોધને વશ થાય છે; એ તો જેમ સમુદ્ર તર્યા પછી ગાયના પગલામાં સમાય તેટલા જળમાં ડૂબે તેવું જાણવું; કેમ કે તેનું કઠિન તપ વગેરે ક્રોધવશ થવાથી નાશ પામે છે; માટે ક્રોધ ન કરવો ૧૬.

વળી સત્સંગિજીવન પ્ર. ૨, અ. ૩૩માં શ્રીહરિ કહે છે:—

શક્તોઽપિ વિદ્વાનન્યેન વિલશ્યમાનો ન ક્વપ્યતિ^{૩૪} ।

યદિ તર્હિ યશો હ્યત્ર પ્રાપ્યામુત્ર સ મોદતે ॥ ૧૭ ॥

બલિના તાડિતોઽશક્તો જયેત્ક્રોધં યથા તથા^{૩૫} ।

શક્તો નિત્યં જિતક્રોધો યો ભવેત્સ સદા સુખી ॥ ૧૮ ॥

વિદ્વાન ને સમર્થ એવો પણ પુરુષ, બીજા પુરુષે ક્લેશને પમાડ્યો થકો પણ જો ક્રોધ નથી કરતો તો આ લોકમાં કીર્તિ પામીને પરલોકમાં તે પુરુષ આનંદને પામે છે ૧૭. જે પ્રકારે અશક્ત પુરુષ બળિયા પુરુષે તાડન કર્યો થકો પણ ક્રોધ નથી કરતો; અર્થાત્ ક્રોધને દબાવે છે તે પ્રકારે સમર્થ એવો પુરુષ જો નિત્ય ક્રોધને જીતે, તો તે સદાય સુખી રહે છે ૧૮. વળી ક્રોધ જીતવાનો મુખ્ય ઉપાય ક્ષમા છે તેની પ્રશંસા કરતાં શ્રીહરિજીએ એ જ પ્રકરણ ને અધ્યાયમાં કહ્યું છે:—

ક્ષમા ધર્મઃ ક્ષમા યજ્ઞઃ ક્ષમા વેદઃ ક્ષમા શ્રુતમ્^{૩૬} ।

ક્ષમાહીનેન યત્યુણ્યં ક્રિયતે તન્નિરર્થકમ્ ॥ ૧૯ ॥

ક્ષંતવ્યમેવ સતતં પુરુષેણ વિજાનતા^{૩૭} ।

યદા હિ ક્ષમતે સર્વં બ્રહ્મ સંપદ્યતે તદા ॥ ૨૦ ॥

ક્ષમા એ જ ધર્મ છે; ક્ષમા એ જ યજ્ઞ છે; ક્ષમા એ જ વેદ છે ને ક્ષમા એ જ વેદાધ્યયન છે. એટલું જ નહિ પરંતુ ક્ષમાહીન પુરુષ તેણે જે પુણ્ય કરેલાં હોય તે પુણ્ય પણ નિરર્થક થાય છે ૧૯. માટે જ્ઞાની એવા પુરુષે નિરંતર ક્ષમા રાખવી ને જ્યારે સર્વનું સહન કરીને ક્ષમાસંપન્ન થાય છે ત્યારે તે બ્રહ્મને પામે છે ૨૦. તેમ જ ‘કામાત્ક્રોધોઽભિજાયતે’ એ ન્યાયે ક્રોધને ઉત્પન્ન કરનારો કામ પણ હિંસાનો હેતુ છે. એ હેતુ માટે ‘કામ-ક્રોધને જીતવાપૂર્વક અતિ સૂક્ષ્મ એવો અહિંસાધર્મ તેણે કરીને એકાંતિકપણું પ્રાપ્ત થાય છે.’ એ પ્રકારે શ્રીહરિજીનો હૃદ્ગત અભિપ્રાય છે.

હિંસાનો પ્રતિપ્રસવ

હવે હિંસાનો કોઈ સ્થળે પ્રતિપ્રસવ (નિષેધનો પણ નિષેધ) કરેલો છે. શું તો, કોઈક દુષ્ટજન જો ભગવાનના ભક્તને મારી નાખતો હોય વા દુઃખ દેતો હોય ત્યારે કોઈક શૂરવીર પુરુષ, ભક્તનું રક્ષણ કરવાને અર્થે તે દુષ્ટને હણે અથવા ઘાયલ કરે, વા તે દુષ્ટપુરુષે હણ્યો સતો પોતે મૃત્યુને પામે વા મૃત્યુપ્રાય ઘાયલ થાય, તો તે ભક્તનો પક્ષ લેનારો પુરુષ, તેના મોક્ષના વિરોધી જે બ્રહ્મહત્યાદિક પાપકર્મ તેના વિનાશપૂર્વક નિશ્ચે પરમ મોક્ષને પામે, એમ વચનામૃતમાં શ્રીજીમહારાજનું વચન છે.

દયારૂપી ધર્મ વગેરે

શ્રીજીએ સ. જી. પ્ર. ૨, અમદાવાદ પ્રત અ. પૃષ્ઠામાં પશુનો પણ દ્રોહ ન કરવો; પરંતુ દયા રાખવી એમ કહ્યું છે:—

મૃત્યુકાલે મહાન્કંપઃ પશુનામપિ જાયતે^૩ ।

તસ્માન્નરો દયાં કુર્યાત્યથાત્મનિ તથા પરે ॥ ૨૧ ॥

મૃત્યુકાળને વિશે પશુને પણ મહાન કંપારો થાય છે તે હેતુ માટે, મનુષ્ય જે પ્રકારે પોતાની જાત ઉપર દયા રાખે છે, તેવી જ રીતે પરના ઉપર પણ દયા રાખે પરંતુ કોઈ પશુને મારે નહિ ૨૧.

ભાવાર્થ:— ગામના તથા વનના સકળ પશુજાતિઓને પણ ‘મૃત્યુકાળે’ કહેતાં બીજા જને કરવા માંડેલ એવા વધ સમયને વિશે મરવાની જે પીડા તે થકી ઉત્પન્ન થયેલો એવો ભય તેણે કરીને કંપારો થાય છે, એ હેતુ માટે વધ થકી થતું દુઃખ તેને જાણનારો એવો પુરુષ જે પ્રકારે પોતાના ઉપર દયા રાખે છે તેવી જ રીતે ‘પરે’ કહેતાં પોતાનાં ખેતર આદિમાં ધાન્યનું ભક્ષણ કરવું, એ આદિ ઉપદ્રવને કરનારાં એવાં પણ પશુ આદિ પ્રાણી, તેના ઉપર દયા કરે, કહેતાં તેનું તાડન આદિ ન કરે અને તેનો વધ તો ક્યારેય પણ ન કરે.

કોઈ પુરુષે અજાણમાં ગાય, ભેંસ, ઊંટ, વૃષભ આદિ મોટાં પશુ તેમનું ‘હનન’ કહેતાં વધ કર્યો હોય તો તે પુરુષે જ્યાં સુધી પ્રાયશ્ચિત્ત ન કર્યું હોય ત્યાં સુધી તેનો સંબંધ-તેની સાથે વ્યવહાર ન રાખવો, અર્થાત્ તેનું અન્નજળ ગ્રહણ કરવું નહિ.

પ્રાયશ્ચિત્તનું પ્રયોજન શું ?

શંકા — ‘પ્રાયશ્ચિત્ત કરીને પાપકર્મ થકી નિવૃત્તિ પામે અને વળી પાછો ફરીથી પાપકર્મ કરે, એવું બહુધા જોવામાં આવે છે, માટે પ્રાયશ્ચિત્ત તો હાથીના સ્નાન જેવું વ્યર્થ છે.’

તેના ઉત્તરમાં શ્રી. ભા. સ્કં. ૬, અ. ૧માં શુકદેવજીએ પરીક્ષિતરાજાને કહ્યું છે:—

પ્રાયશ્ચિત્તાનિ ચીર્ણાનિ નારાયણપરામુખમ્^{૧૬} ।

ન નિ:પુનંતિ રાજેંદ્ર ! સુરાકુંભમિવાપગા: ॥ ૨૨ ॥

હે રાજેન્દ્ર ! નદીઓ જેમ સુરાના કુંભને પવિત્ર નથી કરતી તેમ નારાયણ થકી વિમુખ એવો જે પુરુષ તેણે કરેલાં પ્રાયશ્ચિત્તો પણ તેને પવિત્ર નથી કરતાં ૨૨. માટે ભગવાનની ભક્તિ અને જ્ઞાનપૂર્વક પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું તેણે કરીને જ પાપનો ક્ષય થાય છે પણ તે વિના કેવળ ભયથી પ્રાયશ્ચિત્ત કરે તેના પાપનો મૂળમાંથી ક્ષય થતો નથી.

જે કેવળ ભયથી પ્રાયશ્ચિત્ત કરે તેના પાપનો મૂળમાંથી ક્ષય ન થાય એમ કહ્યું, તો પછી તેવા મનુષ્યની સંગાથે વ્યવહાર કે પ્રસંગ રાખવો, તે યોગ્ય નથી એમ જો કહેતા હો તો એવી શંકા ન કરવી; કેમ કે પાપની બે શક્તિઓ છે: એક તો 'નરકોત્પાદિકા' અર્થાત્ નરકને પમાડનારી અને બીજી 'વ્યવહારનિરોધિકા' વ્યવહાર કરવામાં નિરોધ કરનારી, તેમાં જો ભક્તિ અને જ્ઞાનપૂર્વક પ્રાયશ્ચિત્ત કરવામાં આવે તો તેણે કરીને પાપની બેય શક્તિઓનો વિનાશ થાય છે અને કેવળ ભય આદિક વડે પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યે સતે 'પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું' એ વચનના બળ થકી આ લોકમાં વ્યવહારમાં નિરોધ કરનારી શક્તિ તેનો નાશ થાય છે; પરંતુ નરકને પમાડનારી શક્તિનો નાશ થતો નથી અર્થાત્ ભયાદિક વડે કરેલા પ્રાયશ્ચિત્તથી મૂળમાંથી પાપનો ક્ષય ન થાય તો પણ પાપ કરનાર મનુષ્ય વ્યવહાર રાખવા યોગ્ય બને છે.

સૂક્ષ્મ જંતુ — હિંસા નિષેધ

આ પ્રકારે સામાન્યપણે જીવપ્રાણીમાત્રની હિંસાનો નિષેધ કર્યો; પરંતુ લોકમાં સૂક્ષ્મ એવા જૂ, માંકણ, આદિક તેનો વધ કરવો તેમાં સ્ત્રી-પુરુષોની બહુધા પ્રવૃત્તિ દેખાય છે. એ હેતુ માટે ‘સાંસર્ગિક દોષે કરીને’ અર્થાત્ રાજસ-તામસ સ્વભાવવાળા મનુષ્યોના સંસર્ગદોષથી તેવી પ્રવૃત્તિ, પોતાના આશ્રિતોમાં ન થાય એ હેતુથી ફરીથી શ્રીહરિ વિશેષપણે આ મૂળશ્લોકના બીજા પાદમાં તેનો નિષેધ કરે છે:—

‘સૂક્ષ્મયૂકામત્કૂળાદેરપિ બુદ્ધયા કદાચન !’

‘સૂક્ષ્મા:’—સૂક્ષ્મ દેહવાળા, ‘યૂકા:’ કહેતા જૂ, ‘મત્કૂળા:’—પરસેવામાંથી ઉત્પન્ન થયેલા માંકણ; ને ‘આદિ’ શબ્દથી લીખ, મચ્છર વગેરેનું ગ્રહણ કરવું. તે સર્વેની ‘બુદ્ધયા’ એટલે બુદ્ધિપૂર્વક; ‘કદાચન’ કહેતાં ક્યારેય, હિંસા ન કરવી. તે જૂ, માંકણ, મચ્છર તેમણે આપણા દેહને દંશનાદિ વડે દ્રોહ કર્યે સતે પણ તેમની હિંસા ન કરવી; કેમ કે સૂક્ષ્મ જંતુની હિંસાને વિશે પણ મહાન દોષ કહેલો છે તે સ. જ. પ્ર. ૨, અ. ૪૭માં ભગવાન શ્રી સહજાનંદ સ્વામીએ કહ્યું છે:—

‘સૂક્ષ્મકીટવઘેઽપ્યસ્તિ દોષ એવ મહાનૃણામ્^{૫૨} ।

સંતિ પ્રાણાઃ પ્રિયતમાઃ સર્વેષામપિ દેહિનામ્ ॥ ૨૩ ॥

સર્વે દેહધારીઓને પોતાના પ્રાણ અતિશય વહાલા છે; માટે સૂક્ષ્મ કીટ વગેરેના વધને વિશે પણ મનુષ્યોને મોટો દોષ લાગે છે ૨૩. અને સૂક્ષ્મ જંતુના દ્રોહનું ફળપણ અંધકૂપ નામે નરકની પ્રાપ્તિ શ્રી. ભા. સ્કં. ૫, અ. ૨૬માં નીચે પ્રમાણે કહેલી છે:—

“યસ્ત્વહ વૈ ભૂતાનામીશ્વરોપકલ્પિતવૃત્તિનામવિવિક્ત-
પરવ્યથાનાં સ્વયં પુરુષોપકલ્પિતવૃત્તિર્વિવિક્તપરવ્યથો
વ્યાથામાચરતિ, સ પરત્રાન્ધકૂપે તદ્ભિદ્રોહેણ નિપતતિ,
તત્ર હાસૌ તૈસ્તૈર્જન્તુભિઃ પશુપક્ષીમૃગસરીસૃપૈર્મશકયૂ-
કામત્કુળમક્ષિકાદિભિર્યે કે ચામિદ્ગુધાસ્તૈઃ સર્વતોઽભિદ્રુહ્ય-
માણસ્તમસિ વિહતનિદ્રાનિર્વૃતિરલબ્ધાવસ્થાનઃ પરિક્રામતિ યથા
કુશરીરે જીવ^{૧૭}” ॥ ૨૪ ॥

આ લોકને વિશે ઈશ્વરે કલ્પેલી અન્નાદિકરૂપી
આજીવિકાવાળો પુરુષ, પરની પીડાને જાણતો હોવા છતાં,
ઈશ્વરે કલ્પી છે રુધિરપાનરૂપી વૃત્તિ જેમની અને નથી જાણી
પરની વ્યથા જેમણે એવા માકણ વગેરે, નિરપરાધી પ્રાણીઓને
પીડા કરે છે તે પુરુષ તે પ્રાણીના દ્રોહના પાપે કરીને પરલોકમાં
અંધકૂપ નામે નરકમાં પડે છે. અને તે નરકને વિશે રહેલા
એવા તે તે જંતુઓ તથા પશુ, પક્ષી, મૃગ, સરીસૃપ* તેમ જ
મચ્છર, જૂ, માકણ અને મક્ષિકા** આદિ, બીજાં જે પ્રાણીઓ,
જે એણે મારેલાં છે તે સર્વેથી દુઃખને પમાડેલો; અને નથી
પામ્યો નિદ્રા અને સુખનું સ્થાન એવો તે, અંધકૂપ નરકને વિશે
ચારેકોરે ભમે છે; સડેલા શરીરને વિશે જેમ જીવ ભમે છે તેમ
૨૪. ઈતિ શ્લો. ૧૧.

શિ. શ્લો. ૧૨

દેવતાપિતૃયાગાર્થમપ્યજાદેશ્ચ હિંસનમ્ ।

ન કર્તવ્યમહિંસૈવ ધર્મઃ પ્રોક્તોઽસ્તિ યન્મહાન્ ॥ ૧૨ ॥

અને દેવતા અને પિતૃ તેના યજ્ઞને અર્થે પણ બકરાં,

* સાપોલિયાં કે અળસિયાં, ** માંખ.

મૃગલાં, સસલાં, માછલાં આદિક કોઈ જીવની હિંસા ન કરવી; કેમ જે અહિંસા છે તે જ મોટો ધર્મ છે એમ સર્વ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે ૧૨.

યજ્ઞમાં પશુહિંસા નિષેધ

આ પ્રકારે ભગવાન શ્રી સહજાનંદ સ્વામી લૌકિક હિંસાનો નિષેધ કરીને હવે વૈદિક હિંસાનો નિષેધ કરે છે: રજોગુણી અને તમોગુણી એવા દેવતા તથા પિત્રીઓ તેનો 'યાગ' જે યજ્ઞ, તેને અર્થે બકરાં; ને 'આદિ' કહેતાં ગામનાં તથા અરણ્યનાં ઘેટાં, અશ્વ ને હરિણાદિ પશુમાત્રની તેમ જ પક્ષીની પણ હિંસા તે ન કરવી; જે હેતુ માટે કાય, વાણી અને મન વડે કરીને પણ ભૂતપ્રાણીમાત્રનો દ્રોહ ન કરવો. અને શ્લોકમાં 'એવ'કાર છે તે વેદવિહિત હિંસા તે હિંસા નથી, એમ સ્મૃતિમાં કહેલી જે વૈદિક હિંસા તેના નિષેધને અર્થે છે; માટે મહર્ષિઓએ અહિંસા એ જ 'મહાન' કહેતાં પરમ ધર્મ કહેલો છે.

અહીં શ્રીહરિને કહેવાનો હેતુ એ છે કે વેદને વિશે તથા વેદનો અર્થ પ્રકાશન કરનાર સ્મૃતિઓ-પુરાણોને વિશે પણ અહિંસામય જે પરમ સાત્ત્વિક ધર્મ કહ્યો છે, તે જ મેં ગ્રહણ કરેલો છે. અને રાજસી-તામસી સ્વભાવવાળા તથા હિંસાને વિશે પ્રીતિવાળા એવા દેવ-મનુષ્યોને, રાગે કરીને પ્રાપ્ત થયેલી જે હિંસા તેના સંક્રોચને અર્થે, તેમ જ મહા આપત્કાળના નિર્વાહને અર્થે, યજ્ઞાદિકને વિશે આત્માસમાત્ર હિંસા કહેલી છે; તેવા આત્માસધર્મનો પણ સહજાનંદ સ્વામી એવો હું, તે મેં નિષેધ કરેલો છે.

તે શ્રીહરિજીએ સ. જી. પ્ર. ૨, અ. ૧૬માં કહેલું છે:—

દેવોદ્દેશેન યજ્ઞેઽપિ હિંસા કાર્યા ન કર્હિચિત્^{૧૭} ।

સૌત્રામણ્યામપિ સુરાગ્રહઃ કાર્યો ન મામકૈઃ ॥ ૧ ॥

મારા આશ્રિત તેમણે યજ્ઞને વિશે, રાજસી-તામસી એવા દેવના ઉદ્દેશે કરીને, તે દેવને અર્થે પણ ‘હિંસા’ કહેતાં વેદોક્ત-મંત્રવિધિપૂર્વક પશુ આદિક પ્રાણીનો વધ તે ‘ક્યારેય’ અર્થાત્ મહા આપત્કાળને વિશે પણ ન કરવો; એટલે વેદમંત્રવિધિ સહિત એવો પણ હિંસામય યજ્ઞ ન કરવો. સૌત્રામણિ યાગને વિશે પણ મારા આશ્રિત તેમણે સુરાનું ‘આઘ્રાણ’ જે સુરાને સૂંઘવી તે પણ ન કરવું; તો સુરાનું પાન ન કરવું તેમાં તો કહેવું જ શું ? ૧.

સ. જી. પ્ર. ૧, અ. ૧૬માં પણ શ્રીહરિએ કહ્યું છે:—

દેવતાપિતૃયાગાર્થમપિ કસ્યાપિ દેહિનઃ^{૧૭} ।

ક્વાપિ હિંસા ન કર્તવ્યા દીક્ષાં કાષ્ઠામુપાશ્રિતૈઃ ॥ ૨ ॥

‘શ્રીકૃષ્ણની’ એટલે સ્વામિનારાયણ-સંપ્રદાય પ્રવર્તક પ્રત્યક્ષ શ્રી હરિકૃષ્ણ હું, તે મારી દીક્ષાને પામેલા એવા જે મારા આશ્રિત તેમણે દેવતા અને પિતૃના યજ્ઞને અર્થે પણ કોઈ પ્રાણીની હિંસા ક્યારેય ન કરવી ર.

વચનામૃતમાં પણ કહ્યું છે: જે યજ્ઞને વિશે પશુ મરતાં હોય એવા રજોગુણી-તમોગુણી યજ્ઞ તે મારા ભક્તજનોએ ન કરવા; પરંતુ સાત્ત્વિક એવા બ્રહ્મયજ્ઞ ને જ્ઞાનયજ્ઞ નિરંતર કરવા. વળી બીજા સ્વધર્મનિષ્ઠ અને ભક્તિનિષ્ઠ એવા ત્યાગી સંત-વર્ણી તેમ જ ભગવાનના ભક્ત તેમને જમાડવારૂપી ભોજનયજ્ઞ તથા તપવ્રતયજ્ઞ કે સ્વામિનારાયણ નામક જપ-

યજ્ઞ કરવા.

હિંસાપ્રિય દેવ — દેવીનો નિષેધ

વળી શ્રીહરિએ સ. જી. પ્ર. ૨, અ. ૧૬માં કહ્યું છે:—

यस्मै देवाय देव्यै वा सुरामांसार्पणं भवेत्^{૧૯} ।

यदग्रे जीवहिंसा च स्यात्स मान्यो न सा न च ॥ ૩ ॥

क्षुद्रा देवाश्च देव्यो वा ये स्युर्मद्यामिषप्रियाः^{૨૦} ।

तामसानां न कर्तव्यं व्रतं तेषां च पूजनम् ॥ ૪ ॥

જે દેવને અથવા દેવીને સુરા-માંસ અર્પણ થતું હોય અને જે દેવ-દેવી આગળ જીવની હિંસા થતી હોય, તે દેવ તથા તે દેવીને માનવાં નહિ ૩. મદ્યમાંસ છે પ્રિય જેમને એવા ક્ષુદ્ર જે દેવ-દેવીઓ હોય તેનું, તથા તમોગુણી એવા દેવ-દેવીઓ હોય તો તેનું, પૂજન અને વ્રત મારા આશ્રિતોએ ન કરવું ૪. વળી એ જ પ્રકરણના એ જ અધ્યાયમાં કહ્યું છે:—

मया निषिद्धमेतद्ये कुर्वीरन् भुवि मानवाः^{૨૧} ।

तेषां हेयः प्रसंगोऽपि मदीयैरापदं विना ॥ ૫ ॥

अद्यप्रभृति ये केऽपि मन्निषिद्धमिदं नराः^{૨૨} ।

आचरिष्यन्ति तेषां वै वंशोच्छेदो भविष्यति ॥ ૬ ॥

तेषां पुमर्थ एकोऽपि न सेत्स्यति कदाचन^{૨૩} ।

मृत्वा ते निरयान्धोरान् यास्यन्त्यत्र न संशयः ॥ ૭ ॥

આ પૃથ્વીને વિશે જે મનુષ્યો મેં નિષેધ કરેલું મદ્યમાંસનું ભક્ષણ, તેને જે કરતો હોય તેનો પ્રસંગ આપત્કાળ પડ્યા વિના મારા આશ્રિતોએ ન કરવો અર્થાત્ તેવાના સંગનો ત્યાગ કરી દેવો ૫. અને આજ દિવસથી આરંભીને મેં નિષેધ કરેલું હિંસામય કર્મ તેને જે કોઈ મનુષ્યો કરશે તેના વંશનો ઉચ્છેદ

થઈ જશે દ. અને તે હિંસામય કર્મ કરનારા એવા પુરુષોનો કોઈ પણ પુરુષાર્થ ક્યારેય સિદ્ધ નહિ થાય; અને તે પુરુષો મૃત્યુ પામીને ઘોર એવા નરકને પામશે; આને વિશે કાંઈ સંશય નથી ૭.

વેદાનુશાસન હિંસાને અર્થે નથી

શંકા — હિંસા ન કરવી એ જ પરમ ધર્મ હોય તો જન્મમરણને પમાડનાર અને અત્યંત અનર્થભૂત, એવી લૌકિક તથા વૈદિક હિંસાનો ઉલ્લેખ શા માટે શાસ્ત્રોમાં કર્યો છે ?

ઉત્તર — ‘વેદમાં’ અર્થાત્ શ્રુતિમાં કે સ્મૃતિપુરાણાદિકમાં હિંસાનું પ્રતિપાદન કર્યું નથી; તેમ જ મૈથુન, માંસભક્ષણ તથા સુરાપાનનું સેવન નિર્દોષ છે એમ પણ કહ્યું નથી. આ વિશે શ્રીમદ્ભાગવતમાં પણ કહેલું છે કે, લોકમાં મૈથુન, માંસભક્ષણ ને મદ્યપાનમાં મનુષ્યોની સ્વાભાવિકપણે પ્રવૃત્તિ હોય છે, પણ તે કાર્ય કરવામાં કોઈ એને પ્રેરણા કે આગ્રહ કરતું નથી; તેવા પાપકર્મમાં તો રજોગુણી-તમોગુણી અને આસુરી સંપદાવાળા મનુષ્યો રાગથી પ્રવર્તે છે. અને શાસ્ત્રમાં જ્યાં જ્યાં એવાં વચન જણાતાં હોય, તો તે વચન પ્રધાનવચન નથી; પરંતુ હિંસા વગેરેના સંકોચને અર્થે છે એમ જાણવું. અને રાગદ્વેષથી કે આપત્કાળમાં હિંસા આદિમાં પ્રવૃત્તિ થયેલી હોય, ને તેવાં વચન શાસ્ત્રમાં કદાચ લખાયેલાં હોય તો પણ તે ધર્મ નથી, પરંતુ ધર્માભાસ છે એમ જાણવું. અને તેથી મુમુક્ષુઓને તથા દેવી જીવોને તે ત્યાજ્ય છે; આ પ્રકારે વેદનું તાત્પર્ય છે.

સ. જી. પ્ર. ૨, અ. ૧૮માં શ્રીજીમહારાજ જગજીવન વિપ્ર પ્રત્યે પણ કહે છે:—

નહિ વેદસ્ય તાત્પર્યં હિંસાયાં વર્તતે દ્વિજ !^{૫૪} ।

કિન્તુ રાગપ્રાપ્તહિંસા સંકોચે સર્વથૈવ હિ ॥ ૮ ॥

રાજસાનાં તામસાનાં સ્વાભાવિક્યેવ વર્તતે^{૫૫} ।

પ્રવૃત્તિર્જીવહિંસાયાં નોદના નાસ્તિ તત્ર વૈ ॥ ૧ ॥

હે દ્વિજ ! વેદનું તાત્પર્ય હિંસાને વિશે નથી; પરંતુ રાગે કરીને પ્રાપ્ત થયેલી એવી હિંસાના સર્વપ્રકારે સંકોચને અર્થ છે ૮. રજોગુણી અને તમોગુણી એવા મનુષ્યોની સ્વાભાવિકપણે જીવહિંસાને વિશે પ્રવૃત્તિ હોય છે, પણ હિંસા કરો એવી વેદાદિક શાસ્ત્રની પ્રેરણા નથી ૯. વળી એ જ પ્રકરણ ને અધ્યાયમાં શ્રીહરિ કહે છે:—

યજ્ઞોઽયં ભવતા તસ્માદ્રહિતઃ પશુહિંસયા^{૩૨} ।

કર્તવ્યસ્તેન સર્વેષાં શ્રેય એવ ભવિષ્યતિ ॥ ૧૦ ॥

અન્નૈર્વીહ્યાદિભિર્યજ્ઞઃ પયોદધિધૃતાદિભિઃ^{૫૨} ।

રસૈશ્ચ ક્રિયતાં તેન તૃપ્તિં યાસ્યંતિ દેવતાઃ ॥ ૧૧ ॥

હિંસાપરં તતો વેદં મા જાનીહિ કદાચન^{૬૦} ।

મહાનનર્થો ભવિતા હ્યન્યથા તુ ન સંશયઃ ॥ ૧૨ ॥

તે હેતુ માટે તમારે આ યજ્ઞ પશુહિંસાએ રહિત કરવો; તેણે કરીને સર્વેનું અવશ્ય શ્રેય થશે ૧૦. માટે વ્રીહિ આદિક અન્ન વડે કરીને તથા દૂધ, દહીં, ધૃત આદિક રસ વડે કરીને યજ્ઞ કરો; તેણે કરીને દેવતા તૃપ્તિને પામશે ૧૧. તે હેતુ માટે વેદને હિંસાપર ક્યારેય ન જાણવા; અને જો વેદને હિંસાપર જાણશો તો મોટો અનર્થ થશે એમાં સંશય નથી ૧૨. ઈત્યાદિક વાક્યે કરીને વેદનું અહિંસાપરપણું જ શ્રીહરિ ભગવાને કહ્યું. તે જ પ્રકારે ઋગ્વેદના ‘ઐતરેય-બ્રાહ્મણ’ની બીજી પંચિકામાં પહેલા-બીજા અધ્યાયમાં તથા યજુર્વેદના

‘શતપથ-બ્રાહ્મણ’ના નવમા ખંડમાં, યજ્ઞને વિશે પણ હિંસાનો નિષેધ કરેલો છે તો ત્યાં થકી તે અહિંસાનો સિદ્ધાંત સવિસ્તર જાણી લેવો.

મહાભારતના શાંતિપર્વમાં મોક્ષધર્મનુશાસન પર્વ અ. ૩૩૮માં પણ કહ્યું છે:—

बीजैर्यज्ञेषु यष्टव्यमिति वै वैदिकी श्रुतिः* ।

अजसंज्ञानि बीजानि नो छागं हंतुमर्हथ ॥ १३ ॥

नैष धर्मः सतां देवा यत्र वध्येत वै पशुः* ... ॥ १४ ॥

‘बीजैः’ કહેતા ડાંગર આદિ વડે; યજ્ઞને વિશે યજન કરવું એમ વેદની શ્રુતિ છે. તે કહ્યું છે કે, ‘અજસંજ્ઞાનિ બીજાનિ’ ‘અજ’ એટલે ન ઊગે એવાં ડાંગર આદિક બીજ જાણવાં; પણ ‘નો છાગં હન્ટુમર્હથ’ અજ એટલે બકરાને હણવું તે યોગ્ય નથી; કારણ કે યજ્ઞને વિશે પશુહિંસા, એ સાત્ત્વિક પુરુષનો ધર્મ નથી ૧૩-૧૪.

નારદપંચરાત્રમાં પણ કહ્યું છે:—

श्रुतिर्वदति विश्वस्य जनजीव हितं सदा ।

कस्यापि द्रोहजनकं न वक्ति प्रभुतत्परा ॥ १५ ॥

न तच्छास्त्रं तु यच्छास्त्रं वक्ति हिंसामनर्थदाम् ।

यतो भवति संसारः सर्वानर्थपरंपरः ॥ १६ ॥

‘પ્રભુ તત્પરા’ કહેતાં પ્રભુપરાયણ એવી શ્રુતિ, તે સર્વનું માતાની પેઠે સદાય હિત કહે છે પણ કોઈ પ્રાણીનો દ્રોહ થાય એવું વચન કહેતી નથી ૧૫. સંસૃતિને પમાડનારી એવી હિંસાનું પ્રતિપાદન જે શાસ્ત્રમાં કર્યું હોય તેને શાસ્ત્ર ન જાણવું; કારણ કે હિંસા કરવાથી સર્વ અનર્થને વારંવાર

પમાડનાર એવો સંસાર પ્રાપ્ત થાય છે ૧૬.

વળી મહાભારતના શાંતિપર્વમાં મોક્ષધર્મનુશાસન પર્વ અ. ૨૬૪ તથા ૨૬૬માં પણ અનુક્રમથી કહ્યું છે:—

લુબ્ધૈર્વૃત્તિપરૈર્બ્રહ્મન્નાસ્તિકૈઃ સંપ્રવર્તિતમ્^{૬૧} ।

વેદવાદાનવિજ્ઞાય સત્યાભાસમિવાનૃતમ્ ॥ ૧૭ ॥

અવ્યવસ્થિતમર્યાદૈર્વિમૂઢૈર્નાસ્તિકૈર્નૈઃ^{૬૨} ।

સંશયાત્મભિરવ્યક્તૈર્હિંસા સમનુવર્ણિતા ॥ ૧૮ ॥

‘લુબ્ધૈઃ’ કહેતાં માંસભક્ષણની આસક્તિવાળા અને તે ઉપર જીવિકાવૃત્તિપરાયણ તથા નાસ્તિક એવા પુરુષોએ વેદનો અભિપ્રાય નહિ જાણીને, સત્ય જેમાં આભાસમાત્ર છે એવું અનૃત જ પ્રવર્તવિલું છે ૧૭. તથા ‘અવ્યવસ્થિતમર્યાદૈઃ’ કહેતાં ધર્મમર્યાદાની સ્થિતિ વિનાના, વિમૂઢ, નાસ્તિક, સંશયાત્મક અને શાસ્ત્રના અભિપ્રાયને નહિ જાણનારા એવા મનુષ્યોએ હિંસાનું પ્રતિપાદન કરેલું છે ૧૮.

વળી સ. જી. પ્ર. ૨, અ. ૪૭માં શ્રીહરિજીએ કહ્યું છે:—

આદૌ કૃતયુગે ધર્મઃ સત્યદાનતપોજપઃ^{૬૩} ।

આસીત્સત્ત્વગુણોદ્રેકે સર્વેષાં ચ હિતાવહઃ ॥ ૧૯ ॥

હિંસાલિગાંસ્તતો મંત્રાનિંદ્રો વિશ્વજિદાહ્વયઃ^{૬૪} ।

સ્વાયંભુવેઽન્તરે પૂર્વે ત્રેતાયાં સમવર્તયત્ ॥ ૨૦ ॥

પ્રથમ સત્યયુગને વિશે સર્વને સત્ત્વગુણ અધિકપણે વર્તતો હતો; તેથી સર્વનું હિત કરનારો એવો સત્ય, દાન, તપ, અને જપ કરવારૂપ ધર્મ વર્તતો હતો ૧૯. ત્યાર પછી પૂર્વે ત્રેતાયુગમાં સ્વાયંભુવ નામે મન્વંતરને વિશે વિશ્વજીત નામે ઈંદ્ર થયો તેણે હિંસાને પ્રતિપાદન કરનારા નવા મંત્રો

રથીને હિંસા પ્રવર્તાવી હતી ૨૦. આવી રીતે દેવતા અને પિતૃના યજ્ઞને અર્થે પણ હિંસાનો સર્વથા નિષેધ જ સમજવો.

હવે શ્રાદ્ધ શા માટે કરવું તેનું નિરુપણ કરતાં શ્રીહરિજીએ પોતાનાં માતા પ્રત્યે સ. જી. પ્ર. ૧, અ. ૩૩માં કહ્યું છે:—

અકૃષ્ણપચ્ચૈર્મન્યનૈઃ કર્તવ્યં શ્રાદ્ધકર્મ ચ^{૪૪} ।

ત્રીહ્યાદૈઃ કૃષ્ણપચ્ચૈર્વા ધાન્યૈસ્તુ શુચિભિઃ સતિ ॥ ૨૧ ॥

ખેડ્યા વિના પાકેલો સામો આદિ ધાન્ય તેણે કરીને અને ખેડથી પાકેલાં ને પવિત્ર એવાં ધાન્ય તેણે કરીને શ્રાદ્ધકર્મ કરવું ૨૧.

વળી સ. જી.ના પંચમ પ્રકરણમાં અમદાવાદ પ્રત અ. ૨૧માં શ્રીહરિએ કહ્યું છે:—

અવિચાર્ય તતઃ શ્રાદ્ધં ન માંસેનાચરેત્કવચિત^{૪૫} ।

કર્તા કારયિતા ભોક્તા હ્યન્યથા ચાંત્યઽધોગતિમ્ ॥ ૨૨ ॥

તે હેતુ માટે વગર વિચાર્યે માંસથી ક્યારેય શ્રાદ્ધકર્મ ન કરવું. અને જો માંસે કરીને શ્રાદ્ધ કરે તો કરનારો, કરાવનારો અને ભોક્તા એ ત્રણેય અધોગતિને પામે છે ૨૨. માટે પ્રથમ કહેલ સામા આદિક પવિત્ર ધાન્યથી જ શ્રાદ્ધકર્મ કરવું.

અહિંસામય ધર્મની આજ્ઞા

આ હિંસામય ને અહિંસામય ધર્મનો નિર્ણય શ્રીહરિએ વચનામૃતમાં આ પ્રમાણે કર્યો છે; ‘જે હિંસામય ધર્મ છે તે રાગપ્રાપ્ત છે ને ધર્મ, અર્થ ને કામ પર છે; અને અહિંસામય ધર્મ છે તે મોક્ષપરાયણ છે. વળી હિંસામય ધર્મ તેણે કરીને ક્યારેય કોઈનો મોક્ષ થતો નથી. માટે ત્યાગી અને ગૃહસ્થ

એવા સર્વે મારા ભક્ત તેમણે અહિંસામય ધર્મ રાખવો.'

આ પ્રકારે અહિંસામય ધર્મનું અતિ સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ છે; એ હેતુથી સારંગપુરના ૧૧મા વચનામૃતમાં તે અહિંસા, ભગવાનના સાધર્મ્યની પ્રાપ્તિના હેતુરૂપ એવી ભગવાનની કૃપા તેના કારણરૂપ જે શ્રદ્ધા, વૈરાગ્ય, આત્મનિષ્ઠા, બ્રહ્મચર્ય અને અહિંસા એ પાંચ સાધન મધ્યે ગણેલી છે; માટે જ્યારે ભગવાનને ભગવાનના ભક્ત થકી બીજાં સર્વે માયિક પદાર્થને અતિ તુચ્છ જાણીને ભગવાનનો 'એકાંતિક ભક્ત થાય છે ત્યારે તેની મૂળમાંથી હિંસા નિવૃત્તિ પામે છે.' ઈતિ શ્લો. ૧૨

શિ. શ્લો. ૧૩

સ્ત્રિયા ધનસ્ય વા પ્રાપ્ત્યૈ સામ્રાજ્યસ્ય ચ વા ક્વચિત્ ।

મનુષ્યસ્ય તુ કસ્યાપિ હિંસા કાર્યા ન સર્વથા ॥ ૧૩ ॥

અને સ્ત્રી, ધન અને રાજ્ય તેની પ્રાપ્તિને અર્થે પણ કોઈ મનુષ્યની હિંસા તો કોઈ પ્રકારે ક્યારેય પણ ન જ કરવી ૧૩.

શ્રીહરિ કહે છે: મારા આશ્રિતોએ લૌકિક વા વૈદિક એવો, મનુષ્યજાતિનો વધ અત્યંત ત્યાગ કરવો. 'પ્રાકૃત એવો પણ મનુષ્ય' કહેતાં મનુષ્યજાતિમાત્ર તેની હિંસા 'સર્વ પ્રકારે' એટલે મને કરીને પણ 'ક્વચિત્' મહા અપરાધ થયે સતે પણ ન કરવી; કારણ કે મનુષ્યદેહનું અતિ દુર્લભપણું છે અને મનુષ્યદેહે કરીને 'સર્વ પુરુષાર્થ'-ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ તે સિદ્ધ થાય છે તે જો એવા મનુષ્યદેહનો નાશ થાય તો સર્વનો વિનાશ થાય; તેથી એવું કર્મ ન કરવું.

હવે મનુષ્યહિંસાના નિમિત્તને કહે છે: પોતાને ‘અભઈષ્ટ (મનવાંછિત) એવી સ્ત્રીની પ્રાપ્તિને અર્થે’ એટલે મનુષ્યનો વધ કરવાથી પોતાને સ્ત્રીની પ્રાપ્તિનો લાભ થતો હોય, તો પણ તે મનુષ્યનો વધ ન કરવો અને ‘ઘનસ્ય’ કહેતાં પોતાને ઈચ્છિત ઘણુંક દ્રવ્ય તેની પ્રાપ્તિને અર્થે, તથા ચક્રવર્તી રાજ્યની પ્રાપ્તિને અર્થે પણ મનુષ્યની હિંસા ન કરવી. અને ગુણહીન ને નીચ જાતિ એવા મનુષ્યના વધને વિશે પણ ‘ઉત્તમ સાહસ’ નામે રાજના દંડની પ્રાપ્તિ થાય છે; તેમ જ મનુષ્યના વધને વિશે પ્રાયશ્ચિત્તનું અધિકપણું કહેલું છે, માટે મનુષ્યની હિંસા સર્વપ્રકારે ત્યાગ કરવી. ત્યાં સ્મૃતિ છે:—

નૃત્વં નરકભોગાન્તે નૃહન્તુર્ન પુનર્ભવેત્ ॥ ૧ ॥

મનુષ્યને હણનારો જે પુરુષ તેને નરક ભોગવ્યા પછી પણ ફરીથી મનુષ્યનો જન્મ પ્રાપ્ત થતો નથી ૧. આથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે મનુષ્યને હણનારો પુરુષ, તેને દુરંત દુઃખની પ્રાપ્તિ થાય છે. ઈતિ શ્લો. ૧૩.

શિ૦ શ્લો૦ ૧૪

આત્મઘાતસ્તુ તીર્થેઽપિ ન કર્તવ્યશ્ચ ન ક્રુધા ।

અયોગ્યાચરણાત્ ક્વાપિ ન વિષોદ્બન્ધનાદિના ॥ ૧૪ ॥

અને આત્મઘાત તો તીર્થને વિશે પણ ન કરવો ને કોષે કરીને ન કરવો અને ક્યારેક કોઈ અયોગ્ય આચરણ થઈ જાય, તે થકી મૂંઝાઈને પણ આત્મઘાત ન કરવો. અને ઝેર ખાઈને તથા ગળે ટૂંપો ખાઈને તથા કૂવે પડીને તથા પર્વત ઉપરથી પડીને ઈત્યાદિક કોઈ રીતે આત્મઘાત ન કરવો ૧૪.

આત્મઘાત નિષેધ

હિંસા બે પ્રકારની છે: ‘બીજાની હિંસા’ એટલે પરહિંસા અને ‘પોતાની હિંસા’ એટલે સ્વહિંસા. તેમાં પ્રથમની જે પરહિંસા તેનો નિષેધ કર્યો. હવે બીજી સ્વહિંસાનો નિષેધ કરે છે. શ્રીહરિ કહે છે: ‘આત્મઘાત’ એટલે પોતાના દેહનો ઘાત તો ‘તીર્થ’ જે પ્રયાગાદિક તેને વિશે પણ સ્વર્ગાદિકની પ્રાપ્તિને અર્થે પણ ન કરવો.

તે નિર્ણયસિંધુમાં કહ્યું છે:—

આબ્રાહ્મણાદ્વા સ્વર્ગાદિમહાફલજિગીષયા ।

પ્રવિશેજ્જ્વલનં તોયં કુર્યાદ્વાઙનશનાદિકમ્ ॥ ૧ ॥

સ્વર્ગાદિ મહાફળની પ્રાપ્તિની ઇચ્છાએ કરીને અગ્નિમાં પ્રવેશ, જળમાં પ્રવેશ, વા અનશન વ્રત ઇત્યાદિ શાસ્ત્રવિહિત એવો પણ આત્મઘાત ન કરવો ૧. “સર્વ થકી આત્માનું રક્ષણ કરવું” એમ શ્રુતિએ આત્માના રક્ષણનું વિધાન કરેલું છે. સ્વર્ગની ઇચ્છાવાળો પુરુષ આયુષ્ય પૂરું થતા પહેલાં, દેહપાત ન કરે. આ પ્રકારે મિતાક્ષરા ટીકામાં પણ આત્મઘાતનો નિષેધ કરેલો છે. પોતાને ઇચ્છિત સકળ ફળ તથા પુરુષાર્થને સંપાદન કરવામાં સમર્થ એવી ભગવાનની ભક્તિ છે; અને તે મનુષ્યદેહે સિદ્ધ થઈ શકે છે; માટે તુચ્છ એવાં સ્વર્ગાદિકનાં સુખની ઇચ્છાએ કરીને પણ મારા આશ્રિત તેમણે સકળ પુરુષાર્થસાધક એવા મનુષ્યશરીરનો ઘાત ન જ કરવો.

તે સ. જી. પ્ર. ૧, અ. ૩૩માં શ્રીહરિ કહે છે:—

તીર્થાદાવાત્મનો ઘાતમાત્મનશ્ચ પરસ્ય વા^{૫૫} ।

મુક્તયેઽપિ ન કુર્વીત ધર્મનિષ્ઠઃ સદા ભવેત્ ॥ ૨ ॥

‘આત્મા’ કહેતાં પોતાના દેહનો ઘાત પ્રયાગાદિ તીર્થમાં પણ ન કરવો. તેમ જ પોતાના શત્રુનો પણ ઘાત તીર્થમાં ન કરવો; ગંગા આદિ તીર્થોમાં મરણ તે દોષ પમાડનારું નથી એવું માનીને પણ પોતાનો કે પરનો ઘાત ન કરવો. કિં બહુના ? મુક્તિ મેળવવા માટે પણ સ્વપરઘાત તીર્થમાં પણ કરવો નહિ. તેમ જ મંદવાડનું કે લોકાપવાદ વગેરેનું દુઃખ સહન ન થાય, તેવા સંજોગોમાં પણ તીર્થમાં જઈ આત્મઘાત ન કરવો, પરંતુ યાવજજીવિત ધર્મનિષ્ઠ થવું; કેમ કે અભ્યુદય અને નિઃશ્રેયસની સિદ્ધિ તો એથી જ થાય છે ર.

આવી રીતે શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાન શાસ્ત્રીય આત્મહિંસાનો નિષેધ કરીને હવે સ્વાભાવિક દોષ થકી ઉત્પન્ન થયેલી એવી આત્મહિંસાનો નિષેધ કરે છે: ‘ક્રોધે કરીને’ કહેતાં સ્વજન તથા દુર્જન તેમણે કહેલાં એવાં હૃદયભેદક વચન તે થકી ઉત્પન્ન થયેલો એવો ક્રોધ તેણે કરીને, વા ઝેર ખાવું, ગળે ટૂંપો ખાવો, કૂવે પડવું ઇત્યાદિકે કરીને પણ આત્મઘાત ન કરવો; કારણ કે એવા આત્મઘાતીને અતિપાતકપણું પ્રાપ્ત થાય છે; અને એવો આત્મઘાતી પોતાના સકળ અર્થ થકી તથા સકળ પુરુષાર્થ થકી ભ્રષ્ટ થાય છે. અને ધર્મશાસ્ત્રમાં દુર્મરણ પ્રકરણમાં પણ આત્મઘાતીને પતિત કહેલો છે.

અને તે આત્મઘાત લોકનિંદાના ભયે કરીને પણ ન કરવો. તે મૂળ શ્લોકમાં જ કહ્યું છે: ‘અયોગ્યાચરણાત્ ક્વાપિ...’ કહેતાં, દૈવગતિએ કરીને કોઈક સમયને વિશે પોતાનો વર્ણ, આશ્રમ, દેશ અને કુળ તેના આચારને ઉચિત નહિ એવું કર્મ પોતાથી થઈ ગયું હોય, અથવા પોતાના સંબંધીથી થઈ ગયું

હોય, એવા સંજોગોમાં ઝેર ખાઈને, કે ગળે ટૂંપો ખાઈને પણ આત્મઘાત ન કરવો; કેમ કે એવા પણ આત્મઘાતથી ધોર નરકની પ્રાપ્તિ થાય છે. માટે અયોગ્ય આચરણ થયે સતે, દેશ, કાળ, અવસ્થા ને શક્તિ, તેને અનુસારે ધર્મશાસ્ત્રમાં કહેલું એવું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું એ જ ઉચિત છે; પણ આત્મઘાત ન કરવો એવો અભિપ્રાય છે. ઈતિ શ્લો. ૧૪.

શિં શ્લોં ૧૫

ન ભક્ષ્યં સર્વથા માંસં યજ્ઞશિષ્ટમપિ ક્વચિત્ ।

ન પેયં ચ સુરામદ્યમપિ દેવનિવેદિતમ્ ॥ ૧૫ ॥

અને જે માંસ છે તે તો યજ્ઞનું શેષ હોય તો પણ આપત્કાળમાં પણ ક્યારેય ન ખાવું; અને ત્રણ પ્રકારની સુરા અને અગિયાર પ્રકારનું મદ્ય, તે દેવતાનું નૈવેદ્ય હોય તો પણ ન પીવું ૧૫.

માંસભક્ષણ નિષેધ

શિક્ષાપત્રીમાં ‘કસ્યાપિ પ્રાણિનો હિંસા...’ ઈત્યાદિ ચાર શ્લોકે કરીને પોતાની અને પરની હિંસાનો નિષેધ કરીને હવે સંસ્કૃત અને અસંસ્કૃત એવું માંસભક્ષણ તેનો પણ આ શ્લોકથી નિષેધ કરે છે:—

શ્રીહરિ કહે છે: મારા આશ્રિતો સત્સંગી વૈષ્ણવ છે અને મોક્ષમાર્ગને વિશે રહેલા છે એ હેતુથી તેમને હિંસામય યજ્ઞનો સર્વપ્રકારે અભાવ છે; તો પણ કોઈક સ્થાનને વિશે ‘યજ્ઞનું શેષ’ કહેતાં, બીજા મનુષ્યે કરેલો સોમાદિક યજ્ઞ, તેમાં અથવા

શ્રાદ્ધમાં, દેવ અને પિતૃના યજન કરતાં અવશેષ રહેલું એવું માંસ તે 'સર્વથા' એટલે પોતાની ઈચ્છાએ કરીને, વા રસાસક્તિએ કરીને, વા દેવ અને પિતૃના પ્રસાદીના માહાત્મ્યે કરીને, વા સ્નેહ-સંબંધનું ગૌરવપણું તેણે કરીને અથવા ગુરુની આજ્ઞાએ કરીને પણ 'ભક્ષણ કરવું નહિ;' કહેતાં, તેનો આસ્વાદ પણ ન લેવો; કારણ કે તેવા 'યજ્ઞશેષ' અર્થાત્ સંસ્કૃત માંસનો પણ શાસ્ત્રમાં નિષેધ કરેલો છે.

સત્સંગિજીવન પ્ર. ૧. અ. ૧૬માં શ્રી રામાનંદ સ્વામીનું ધર્મદેવ પ્રત્યે પણ આ પ્રમાણે વચન છે:—

ભક્ષણીયં ન વૈ માંસં યજ્ઞશિષ્ટમપિ ક્વચિત્^{૧૨} ।... ॥ ૧ ॥

કોઈ પુરુષે યજ્ઞનું શેષ એવું પણ માંસ ક્યારેય ભક્ષણ ન કરવું ૧. વળી હરિગીતા - સ. જી. પ્ર. ૧, અ. ૩૩માં શ્રીહરિએ કહ્યું છે:—

મદ્યં માંસં ચ યસ્મૈ સ્યાન્નિવેદ્યં યસ્ય ચાગ્રતઃ^{૧૬} ।

સ્યાજ્જીવહિંસા તં દેવં દેવીં ચાપિ ન માનયેત્ ॥ ૨ ॥

જે દેવ-દેવીને મદ્યમાંસનું નૈવેદ્ય થતું હોય અને જે દેવ-દેવી આગળ જીવહિંસા થતી હોય, તે દેવ-દેવીને પણ ક્યારેય માનવાં નહિ ૨. તેમ જ જનશિક્ષા - સ. જી. પ્ર. ૩, અ. ૬૨માં પણ શ્રીહરિએ કહ્યું છે:—

ગૃહસ્થૈરપિ સંત્યાજ્યઃ સંસર્ગો મદ્યમાંસયોઃ^૩ ।

પલાંડુલશુનાદેશ્ચ તથા માદકવસ્તુનઃ ॥ ૩ ॥

જાતિથી ઉત્કૃષ્ટ કે કનિષ્ઠ એવો ભેદ પાડ્યા સિવાય સર્વ કોઈ ગૃહસ્થોએ પણ મદ્યમાંસના સંસર્ગવાળી વસ્તુનો ત્યાગ કરવો; તેમ જ ડુંગળી અને લસણ આદિનો તથા માદક

વસ્તુનો સંસર્ગ સર્વપ્રકારે ત્યાગ કરવો; તો તેનું ભક્ષણ તો થાય જ કેમ ? ૩. વળી સ. જી. પ્ર. ૫, અ.૧૮માં શ્રીહરિ કહે છે:—

યો જંતૂનાત્મપુષ્ટયર્થં હિનસ્તિ જ્ઞાનદુર્બલઃ^{૧૮} ।

દુરાચારસ્ય તસ્યેહ નાઽમુત્રાપિ સુખં ભવેત્ ॥ ૪ ॥

જ્ઞાનદુર્બળ એવો જે પુરુષ, પોતાના કે બીજાના દેહની પુષ્ટિને અર્થે પ્રાણીની હિંસા કરે છે, તે હિંસા કરનાર દુરાચારી પુરુષને આ લોકમાં ને પરલોકમાં ક્યારેય સુખ થતું નથી ૪. વળી આ જ અધ્યાયના શ્લોક ૧૦૦માં જીવની હિંસા અને માંસભક્ષણ થવાના સંભવથી ફોતરાવાળું બાફેલું એવું જે શીંગવાળું ધાન્ય તેના ભક્ષણનો પણ નિષેધ કરેલો છે. તે શ્રીહરિએ કહ્યું છે:—

આર્દ્રા વલ્લાસ્તથાઽઽઢવ્યો ભૃષ્ણઃ સ્યુર્યઘનિસ્તુષાઃ ।

પુમ્ભિઃ સ્ત્રીભિર્ન ભક્ષ્યાસ્તે સૂક્ષ્મજીવાન્તસમ્ભવાત્ ॥ ૫ ॥

‘આર્દ્રા વલ્લાઃ’ કહેતાં લીલા વાલ, લીલી તુવેર તથા ચણાના પોપટા, તે જો ફોતરાં સહિત મૃત્તિકાદિ પાત્રમાં બાફેલાં હોય તો મારા આશ્રિત એવા પુરુષ અને સ્ત્રીઓ તેમણે તે વાલ, તુવેર કે પોપટા ન ભક્ષણ કરવાં; અર્થાત્ કઠોળનું ઊંધિયું ન ખાવું; કેમ કે તેમાં સૂક્ષ્મ જીવ હોય છે; તેથી તેમાં ઉત્પન્ન થયેલાં એવાં ઝીણા જંતુનો નાશ થાય છે. અને તેનું ભક્ષણ કરવાથી માંસભક્ષણ-દોષની પ્રાપ્તિ થાય છે. માટે ફોતરાં સહિત તેને બાફવાં નહિ અને બાફેલાં હોય તેનું ભક્ષણ કરવું નહિ (પરંતુ તેને ફોલી શુદ્ધ કરી બાફેલાં હોય તેનું ભગવાનને નૈવેદ્ય કરવું તેમાં દોષ

નથી.) પ. શ્રીહરિએ આમ અસંસ્કૃત અને સંસ્કૃત એવા માંસભક્ષણનો તથા મદ્ય-માંસના સંસર્ગવાળી વસ્તુનો સર્વથા નિષેધ કરેલો છે. અને મૂળશ્લોકમાં 'અપિ' શબ્દ મૂક્યો છે તે પણ એવું સૂચન કરે છે કે, જ્યારે યજ્ઞશેષ સંસ્કૃત માંસભક્ષણનો નિષેધ છે તો અસંસ્કૃત માંસભક્ષણ ન થાય તેમાં તો કહેવું જ શું ?

માંસભક્ષણ ન કરવું એમ શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે:—

“ત एत उक्त्रांत मेघा अमेध्याः पशवस्तस्मादेतेषां नाशनीयात्”

વળી યજ્ઞશેષ-સંસ્કૃત માંસભક્ષણ ન કરવું એમ ઋગ્વેદના ઐતરેય-બ્રાહ્મણશ્રુતિમાં તથા યજુર્વેદના શતપથ-બ્રાહ્મણશ્રુતિમાં પણ કહેલું છે. મહાભારતના આનુશાસનિક પર્વ અ. ૧૧૫માં પણ યુધિષ્ઠિર રાજા પ્રત્યે ભીષ્મપિતામહનું વચન છે:—

यो यजेताश्वमेधेन मासि मासि यतव्रतः^{૧૦} ।

वर्जयेन्मधुमांसं च सममेतद्युधिष्ठिर ! ॥ ૬ ॥

सप्तर्षयो वालखिल्यास्तथैव च मरीचिपाः^{૧૧} ।

अमांसभक्षणं राजन् ! प्रशंसन्ति मनीषिणः ॥ ૭ ॥

હે યુધિષ્ઠિર રાજન્ ! જે પુરુષ નિયમમાં રહી મહિને મહિને અશ્વમેધ યજ્ઞે કરે અને જે પુરુષ 'મધુ' એટલે મદ્ય અને માંસ તેનો ત્યાગ કરે તે બંને સરખા છે; અર્થાત્ બંનેને સરખું પુણ્ય થાય છે દ. સપ્તર્ષિઓ અને મરીચિપા એવા વાલખિલ્ય ઋષિઓ અને બીજા પણ બુદ્ધિવાળા એવા પુરુષો તે પણ માંસનું ભક્ષણ ન કરવું તેને વખાણે છે ૭.

વળી મનુસ્મૃતિ અ. ૫માં કહ્યું છે:—

નાઽકૃત્વા પ્રાણિનાં હિંસાં માંસમુત્પદ્યતે ક્વચિત્^{૪૮} ।
 ન ચ પ્રાણિવધઃ સ્વર્ગ્યસ્તસ્માન્માંસં ન ભક્ષયેત્ ॥ ૮ ॥
 માં સ ભક્ષયિતાઽમુત્ર યસ્ય માંસમિહાદ્યમ્યહમ્^{૪૯} ।
 એતન્માંસસ્ય માંસત્વં પ્રવદન્તિ મનીષિણઃ ॥ ૯ ॥
 અનુમંતા વિશસિતા નિહંતા ક્રયવિક્રયી^{૫૦} ।
 સંસ્કર્તા ચોપહર્તા ચ ખાદકશ્ચેતિ ઘાતકાઃ ॥ ૧૦ ॥

પ્રાણીઓની હિંસા કર્યા વિના ક્યારેય પણ માંસ ઉત્પન્ન થતું નથી. પ્રાણીનો વધ કરવો તે સ્વર્ગને પમાડનારો નથી; પરંતુ નરકને પમાડનારો છે. તે હેતુ માટે વિવેકી એવો પુરુષ માંસભક્ષણ ન કરે ૮. ‘માં+સઃ’ આ લોકમાં હું જેનું માંસભક્ષણ કરું છું તે પ્રાણી પરલોકને વિશે મારું માંસભક્ષણ કરશે એવો, બુદ્ધિશાળી પુરુષો ‘માંસ’ શબ્દનો અર્થ કહે છે. ૯. પશુના ઘાતને વિશે નીચે કહેલા સાત મનુષ્ય પાપના ભાગીદાર થાય છે: ‘નિહંતા’ કહેતા પશુઘાતકી^૧, અનુમતિ આપનારો^૨, ઉપાડી લાવનારો^૩, માંસને વેચનાર તથા ખરીદનાર^૪, માંસને સુધારનારો^૫, માંસને રાંધનારો^૬, તથા ખાનારો^૭ એ સાતેય ઘાતક કહેલા છે ૧૦.

હવે ભગવદ્ગીતા અ. ૩માં યજ્ઞશેષ પ્રસાદી લેવાની આજ્ઞા છે તેનું કેમ સમજવું ? તો તે વચન તો પ્રસાદી અન્નપરત્વે છે. તે કહ્યું છે:—

યજ્ઞશિષ્ટાશિનઃ સંતો મુચ્યંતે સર્વકિલ્બિષૈઃ^{૧૩} ।

ભુજ્જંતે તે ત્વધં પાપા યે પચંત્યાત્મકારણાત્ ॥ ૧૧ ॥

‘યજ્ઞ કરતાં અવશેષ રહેલું જમનારા’ અર્થાત્ પરમેશ્વરને નૈવેદ્ય કરતાં બાકી રહેલું અન્નાદિ તેને જ જમવાના સ્વભાવવાળા, અથવા તો પંચમહાયજ્ઞરૂપ કર્મ

કરતાં બાકી રહેલા અન્નને જમનારા એવા સત્પુરુષો સર્વ પાપથી મૂકાઈ જાય છે. અને જે પાપીજનો કેવળ પોતાને જ માટે રાંધે છે અર્થાત્ રાંધીને ખાય છે એ તો કેવળ પાપનું જ ભક્ષણ કરે છે ૧૧. આમાં 'યજ્ઞ અવશેષ પ્રસાદી જમનાર પુરુષ સકળ દોષથી મૂકાય છે' એ પ્રકારનું ભગવાનનું વાક્ય માંસભક્ષણપરત્વે નથી; કારણ કે અહીં તો પ્રતિમાસ્વરૂપ ભગવાનને તથા સત્પુરુષને જમાડવા તે રૂપ યજ્ઞ કહ્યો છે; માટે આ વાક્ય તો ભગવાનની પ્રસાદીઅન્ન ભોજનવિષય પરત્વે છે એમ સમજવું.

સ. જી. પ્ર. ૫, અ. ૧૩માં પણ શ્રીહરિએ કહ્યું છે:—

આત્માર્થં ભોજનં યસ્ય રત્યર્થં યસ્ય મૈથુનમ્^૧ ।

વૃત્યર્થં યસ્ય ચાડ્ધીતં નિષ્ફલં તસ્ય જીવિતમ્ ॥ ૧૨ ॥

જેનું ભોજન પોતાને અર્થે છે; અર્થાત્ ભગવાનને અર્પણ કર્યા વિના જે જમે છે; અને પ્રજાની ઉત્પત્તિના વિનિયોગ સિવાયના રતિસુખને માટે જે મૈથુન કરે છે તથા જેનું અધ્યયન કેવળ આજીવિકાને અર્થે છે; અર્થાત્ સદ્ગ્રંથો ભણે-ભણાવે છે પણ મોક્ષના વિનિયોગથી ભણતા-ભણાવતા નથી તે પુરુષનું જીવિતવ્ય નિષ્ફળ છે ૧૨.

સ. જી. પ્ર. ૫, અ. ૮માં પંચમહાયજ્ઞનું વર્ણન આ પ્રમાણે કરેલું છે:—

કંડની પેષણી ચુલ્લી હ્યુદકુંભી ચ માર્જની^૨ ।

પંચસૂના ગૃહસ્થસ્ય કથ્યંતે પાપહેતવઃ ॥ ૧૩ ॥

તદ્દોષપરિહારાર્થં કાર્યાઃ પંચમહામઘ્નાઃ^૩ ।

ગ્રસ્તોઽન્યથા તુ તૈઃ પાપૈર્નરકાન્પ્રાપ્નુયાદ્ગૃહી ॥ ૧૪ ॥

दैवश्चभौतिकः पैत्रो ब्राह्मो मानुष इत्यमी^{१४} ।

પ્રોક્તા: પંચમહાયજ્ઞા: સર્વદોષાપહારકા: ॥ ૧૫ ॥

હવે હિંસાની નિવૃત્તિને અર્થે પંચમહાયજ્ઞ કરવા એમ શ્રીહરિ સ્વાશ્રિતોને કહે છે: ગૃહસ્થને ખાંડણિયો, ઘંટી, ચૂલો, પાણિયારું અને સાવરણી એ પાંચ હિંસાસ્થાનો કહેલાં છે; કેમ કે તેમાં જીવહિંસાનું પાપ થાય છે ૧૩. તેથી તેના દોષની નિવૃત્તિને અર્થે પાંચ મહાયજ્ઞ કરવાનું કહેલું છે; માટે જે ગૃહસ્થાશ્રમી પંચમહાયજ્ઞ ન કરે તો પાંચ વધસ્થાનોથી ઉત્પન્ન થતા પાપથી તે લેપાય છે ને અંતે નરકને પામે છે ૧૪. હવે તે યજ્ઞોનાં નામો ગણાવે છે: દેવયજ્ઞ, ભૂતયજ્ઞ, પિતૃયજ્ઞ બ્રહ્મયજ્ઞ તથા મનુષ્યયજ્ઞ-આ પાંચ યજ્ઞ સર્વ દોષને નિવૃત્તિ કરનારા કહ્યા છે ૧૫.

પંચમહાયજ્ઞ કરવાનો પ્રકાર

‘બ્રહ્મ’ કહેતાં પોતાના ઈષ્ટદેવ ભગવાન સંબંધી ગ્રંથાદિ, તેની કથાવાર્તાદિકનું પઠન-પાઠન, શ્રવણ-મનન વગેરે કરવું તે ‘બ્રહ્મયજ્ઞ’ કહેલો છે. ‘દૈવ’ કહેતાં બાહ્ય અને આત્મ્યંતર એ બે પ્રકારની ભગવાનની પૂજા કરવી અર્થાત્ માનસીપૂજા તથા મૂર્તિપૂજા કરવી અને ધ્યાન કરવું તે ‘દૈવયજ્ઞ’ કહેલો છે. અને ‘માનુષ’ એટલે સાધુ તથા ભગવદ્ભક્તનું આતિથ્ય કરવું તે ‘માનુષયજ્ઞ’ જાણવો. ‘ભૌતિક’ કહેતાં ગરીબ તથા ગાયો વગેરેનું રક્ષણ કરવું તે ‘ભૌતિકયજ્ઞ’ છે. અને ‘પૈત્ર’ એટલે શ્રાદ્ધકર્મ કરવું તે ‘પૈત્રયજ્ઞ’ કહેલો છે.

યજ્ઞનો બીજો પ્રકાર

વળી પંચમહાયજ્ઞ કરવાનો બીજો પણ પ્રકાર કાત્યાયન

મુનિએ કાત્યાયન ખંડ ૧૩માં નીચે મુજબ કહ્યો છે:—

અધ્યાપનં બ્રહ્મયજ્ઞઃ પિતૃયજ્ઞસ્તુ તર્પણમ્^૩ ।

હોમો દૈવો બલિભૌતો નૃયજ્ઞોઽતિથિપૂજનમ્ ॥ ૧૬ ॥

‘અધ્યાપન’ જે વેદપાઠ કરવો અથવા કરાવવો તે ‘બ્રહ્મયજ્ઞ’ છે. તર્પણ કરવું તે ‘પિતૃયજ્ઞ’ છે. હોમ કરવો તે ‘દૈવયજ્ઞ’ છે. બલિદાન આપવું તે ‘ભૂતયજ્ઞ’ છે અને અતિથિનું પૂજન કરવું તે ‘મનુષ્યયજ્ઞ’ છે ૧૬. વળી શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે:—

સ્વેષ્ટદેવતદ્ભક્તેભ્યો દત્વાઽશ્નાત્યમૃતં ગૃહી ।

સ્વાર્થં પચન્નઘં ભુક્તે કેવલં સ્વોદરંભરઃ ॥ ૧૭ ॥

ગૃહસ્થાશ્રમી એવો પુરુષ તે પોતાના ઈષ્ટદેવ ભગવાન તેમને નૈવેદ્ય અર્પણ કર્યા પછી તેમના ભક્તને જમાડીને જમે છે તે અમૃત જમે છે. અને જે કેવળ પોતાને અર્થે પાક કરી પોતાનું ઉદર ભરે છે તે તો કેવળ પાપ ખાય છે ૧૭.

સત્ય ધર્મનું નિરુપણ

શ્રીહરિએ સ. જી. પ્ર. ૨, અ. ૪૭માં હિંસાનો નિષેધ કરતાં શક્તિપંથી વંશીધર વિપ્રને આ પ્રમાણે કહ્યું છે:—

અદ્રોહશ્ચાપ્યલોભશ્ચ દમોઽભૂતદયા શમઃ^૫ ।

બ્રહ્મચર્યં તપઃ સત્યમનુક્રોશઃ ક્ષમા ધૃતિઃ ॥ ૧૮ ॥

સનાતનસ્ય ધર્મસ્ય મૂલમેતદિતીરિતમ્^૬ ।

તસ્માત્ત્યાજ્યં સદા માંસમિત્યૈષા પરમાસ્થિતિઃ ॥ ૧૯ ॥

અહિંસાદિઃ પરોધર્મઃ પ્રાચીનો નાઽધુનાતનઃ^૭ ।

અસન્મતં તતસ્ત્યક્ત્વા શ્રીકૃષ્ણાશ્રયમાચર ॥ ૨૦ ॥

અદ્રોહ = કોઈનો દ્રોહ ન કરવો; અલોભ = લોભ ન

કરવો; દમ = ઈંદ્રિયોને નિયમમાં રાખવાં; શમ = અંતઃકરણને નિયમમાં રાખવાં; ભૂતદયા = સર્વજીવપ્રાણી માત્રનું હિત કરવું; બ્રહ્મચર્ય = પરસ્ત્રીનો ત્યાગ રાખવો; તપ = ભગવાનની મૂર્તિમાં અખંડ વૃત્તિ રાખવી; સત્ય = સત્યનું બળ રાખવું; અનુકોશ = રીસ ન કરવી; ક્ષમા = પર અપરાધને સહન કરવો તથા ધૃતિ: = સુખ-દુઃખમાં ધીરજ રાખવી —આ સર્વે સનાતન ધર્મનું મૂળ છે; તે હેતુ માટે માંસભક્ષણનો સદાય પરિત્યાગ કરવો એ ધર્મની પરમ સ્થિતિ છે ૧૮-૧૯. અહિંસાદિક એવો પરમ ધર્મ પ્રાચીન છે પણ આધુનિક નથી; તે હેતુ માટે તમારો કૌલમતરૂપી અસન્મત તેનો ત્યાગ કરી, શ્રી હરિકૃષ્ણ ભગવાનનો આશ્રય કરો. ૨૦. આવી રીતે શ્રી સહજાનંદ સ્વામી મહાપ્રભુએ માંસભક્ષણનો સર્વપ્રકારે નિષેધ કરેલો છે.

સુરા — મદ્યનો નિષેધ

હવે મૂળશ્લોકમાં—‘ન પેયં ચ સુરામદ્યમપિ દેવનિવેદિતમ્’ એમ કહ્યું છે તેમાં ‘દેવાય’ કહેતાં કોઈક જન તેમણે ઈષ્ટદેવપણે માનેલા કાળિકાદેવી અને કાળભૈરવ આદિ, તેમને ‘નિવેદિતમ્’ જે નૈવેદ્ય કરેલું એવું પણ ‘સુરા-મદ્ય’ કહેતાં ત્રણ પ્રકારની સુરા અને અગિયાર પ્રકારનું મદ્ય, તે ન પીવું. અને મૂળશ્લોકમાં ‘ચ’કાર છે માટે તેનો ગંધ પણ ન લેવો.

વળી સ. જી. પ્ર. ૧, અ. ૧૬માં રામાનંદ સ્વામીનું ધર્મદેવ પ્રત્યે વચન છે:—

एकादशविधं मद्यं सुरा च त्रिविधा द्विज !^{११} ।

आपद्यपि न वै पेयं नाद्यं तत्स्पृष्टमौषधम् ॥ २१ ॥

હે દ્વિજ ! ત્રણ પ્રકારની સુરા અને અગિયાર પ્રકારનું મધ તે આપત્કાળને વિશે પણ કોઈએ ન પીવું અને તે સુરા તથા મધના સંસ્પર્શવાળુ ઔષધ પણ ન ખાવું ૨૧. તેમ જ સ. જી. પ્ર. ૨, અ. ૧૬માં શ્રીહરિનું વચન છે:—

... । सौत्रामण्यामपि सुराग्रहः कार्यो न मामकैः^{૧૦} ॥ ૨૦ ॥

મારા આશ્રિત માત્રે સૌત્રામણિ યજ્ઞને વિશે પણ સુરાને સૂંઘવી પણ નહિ; તો તેનું પાન કરવું નહિ તેમાં તો કહેવું જ શું ? ૨૨.

વળી મનુસ્મૃતિ અ. ૧૧માં મનુ ભગવાનનું વચન છે:—

सुरा वै मलमन्नानां पाप्मा च मलमुच्यते^{૧૧} ।... ॥ ૨૩ ॥

ગૌડી માધ્વી તથા પૈષ્ઠી વિજ્ઞેયા ત્રિવિધા સુરા ।

यथैवेका तथा सर्वा^{૧૨} ॥ ૨૪ ॥

સુરા લોટમાંથી પણ બનાવવામાં આવે છે માટે સુરા તે અન્નનો મળ છે અને પાપરૂપ છે ૨૩. ગોળમાંથી બનેલી, મહુડામાંથી બનેલી અને લોટમાંથી બનેલી એ ત્રણ પ્રકારની સુરા જાણવી. જેવી એક પ્રકારની સુરા કેફ કરનારી ને દોષરૂપ છે તેવી જ બાકીની બંને છે ૨૪.

અગિયાર પ્રકારનું મધ

હવે મિતાક્ષરામાં પુલસ્ત્યઋષિએ ૧૧ પ્રકારનું મધ આ પ્રમાણે કહેલું છે:—

पानसं द्राक्षमाधूकं खार्जूरं तालमैक्षवम् ।

माधूत्थं सैरमारिष्ठं मैरेयं नालिकेरजम् ॥ ૨૫ ॥

समानानि विजानीयान्मद्यान्येकादशैव तु ।

द्वादशं तुं सुरामद्यं सर्वेषामधमं स्मृतम् ॥ ૨૬ ॥

મદ્ય અગિયાર પ્રકારનું છે-ફનસનું^૧, દ્રાક્ષનું^૨, મહુડાનું^૩, ખજૂરનું^૪, તાડનું^૫, શેરડીનું^૬, મધપુડાનું^૭, *સિંઘણીનું^૮, અરીઠાંનું^૯, ને મૈરેયં^{૧૦}, કહેતાં આંબળાં, ધાવડીનાં ફૂલ ને ગોળનું પાણી-તેનો આસવ અને નાળિયેરનું^{૧૧} —આ ૧૧ પ્રકારનું મદ્ય (ગુણે કરીને) સમાન છે અને બારમું સુરા નામનું મદ્ય તે સર્વેથી અધમ છે ૨૫-૨૬.

પંચમહાપાપ

મનુસ્મૃતિ અ. ૧૧માં સુરાપાનને મહાપાતકમાં ગણેલું છે. તે કહ્યું છે:—

બ્રહ્મહત્યા સુરાપાનં સ્તેયં ગુર્વગનાગમઃ^{૧૪} ।

મહાન્તિપાતકાન્યાહુઃ સમ્પ્રયોગશ્ચ તૈઃ સહ ॥ ૨૭ ॥

બ્રહ્મહત્યા કરવી, સુરાનું પાન કરવું, બ્રાહ્મણના સોનાની ચોરી કરવી તથા ગુરુસ્ત્રીનો અંગસંગ કરવો એ ચાર મહાપાપ કહેલાં છે, અને એવાં કૃત્ય કરનાર મહાપાપીની સાથે સહવાસ રાખવો તે પણ મહાપાપ કહેલું છે ૨૭.

મદ્યસ્પર્શ આદિનું પ્રાયશ્ચિત્ત

‘સુરામદ્યયોરેકત્વે તુ સુરૈવ મદ્યં સુરામદ્યમ્ ।’ સુરા શબ્દ મદ્યના અર્થમાં રૂઢ છે. હવે ‘મદ્યના’ એટલે સુરાના સ્પર્શને વિશે પણ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું એમ પ્રાયશ્ચિત્તમયુખમાં કહેલું છે:—

જાન્વધઃ સ્નાનમાત્રં સ્યાદાનાભેરેકરાત્રકમ્ ।

અત્ત ઋર્ધ્વં ત્રિરાત્રેણ મદ્યસ્પર્શે ઉપોષણમ્ ॥ ૨૮ ॥

ઢીંચણ થકી નીચે મદ્યનો છાંટો પડે તો વસ્ત્રે સહિત સ્નાન કરવાથી શુદ્ધ થવાય છે. જાનુથી નાભીપર્યંત મદ્યનો છાંટો પડે

* એકજાતના વૃક્ષનું

તો સ્નાન કરીને એક ઉપવાસ કરવાથી; અને નાભી થકી ઉપર મુખ સુધીમાં છાંટો પડે તો સ્નાન કરીને ત્રણ ઉપવાસ કરવાથી શુદ્ધિ થાય છે ૨૮.

સ. જી. પ્ર. ૫, અ. ૪૪માં શ્રી સહજાનંદ સ્વામી મહાપ્રભુ, ઔષધમાં સુરાનું અજાણમાં પાન થઈ ગયું હોય તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કહે છે:—

ઔષધે કેનચિદ્દત્તા પીત્વા જ્ઞાતા સુરા ચદિ^{૩૨} ।

સોઽપિ ચાંદ્રાયણં કુર્યાદ્દાનં દદ્યાચ્ચ શક્તિતઃ ॥ ૨૧ ॥

કોઈક વૈદે ઔષધમાં સુરા આપી હોય અને તેને પીધા પછી જાણ્યામાં આવ્યું હોય તો તે પીનાર પુરુષ ચાંદ્રાયણ વ્રત કરે અને યથાશક્તિ દાન કરે ત્યારે શુદ્ધ થાય ૨૯.

આબાલવૃદ્ધ — સુરામદ્ય નિષેધ

અયં ચ સુરાનિષેધોઽનુપનીતસ્યાનૂઢાયાઃ કન્યાયાશ્ચ ભવત્યેવ ।
નન્વનુપનીતસ્ય બાલસ્ય પ્રાયશ્ચિત્તાભવઃ સ્મર્યંતે । તથા ચ ગૌતમઃ—
“પ્રાગુપનયનાત્કામચારકામવાદકામભક્ષા” ઇતિ । તત્કથમનુપનીતસ્ય
સુરાપાનદોષ ઇતિ ચેચ્છૃણુ । ગૌતમાદિસ્મૃતિર્મદ્યેતરવિષયેતિ ભગવદ્ભાસ્કરોક્તેઃ
। મિતાક્ષરાયાં ચોક્તમ્—“અનુપેતસ્તુ યો બાલો મદ્યં મોહાત્પિબેદ્યદિ । તસ્ય
કૃચ્છૂત્રયં કુર્યાન્માતા ભ્રાતા તથા પિતા ॥ ૩૦ ॥” ઇતિ
જાતૂકર્ણ્યસ્મૃતેગૌતમવચનં સુરાદિવ્યતિરિક્ત શુક્તપર્યુષિતાદિવિષયમિતિ ।

અને આ સુરાનો નિષેધ યજ્ઞોપવીતને નહિ પામેલો એવો બાબક અને કુંવારી એવી કન્યા તેના માટે પણ છે. અહીં શંકા થાય કે યજ્ઞોપવીતને નહિ પામેલો બાબક તેને પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનું કહેલું નથી; તે ગૌતમઋષિએ કહ્યું છે: ‘યજ્ઞોપવીત પામ્યા પહેલાં પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે ગતિ કરે, ઈચ્છા પ્રમાણે

બોલે ને ઈચ્છામાં આવે તે ખાય તેનો બાધ નથી.’ આ વચન જોતાં ઉપવીતને નહિ પામેલા બાળકને સુરાપાનનો દોષ કઈ રીતે હોઈ શકે ? તેના ઉત્તરમાં કહે છે: ગૌતમ આદિકની સ્મૃતિ તો મદ્ય થકી ઈતર વસ્તુ ખાવામાં નિષેધ નથી એવું જણાવે છે, એમ ભગવત્ભાષ્યકારે કહેલું છે. વળી મિતાક્ષરા ટીકામાં પણ કહ્યું છે: ‘યજ્ઞોપવીતને નહિ પામેલો બાળક જો અજ્ઞાનથી મદ્યપાન કરે તો તેની માતા, બ્રાતા તથા તેનો પિતા, પ્રાયશ્ચિત્ત તરીકે ત્રણ કૃચ્છ્રવ્રત કરે ૩૦. એમ જાતૂકર્ણની સ્મૃતિ છે. અને ગૌતમનું વચન તો સુરા આદિ સિવાય શુક્ત* કે પર્યુષિત** અન્ન વગેરેનું ભક્ષણ કરવું તેમાં દોષ નથી એ પરત્વે છે.

જાતિમાત્રને સુરા, મદ્ય, માંસ નિષેધ

સ્મૃતિમાં કહ્યું છે:—

સુરાપા માંસભક્ષાશ્ચ હિંસા યે તે કિલાસુરા: ॥ ૩૧ ॥

સુરાપાન કરનારા, માંસભક્ષણ કરનારા ને જીવહિંસા કરનારા મનુષ્યોને નિશ્ચે અસુરો જાણવા ૩૧. વળી મનુસ્મૃતિ અ. ૧૧માં કહ્યું છે:—

યક્ષરક્ષ:પિશાચાન્નં મદ્યં માંસં સુરાસવમ્^{૬૫} ॥ ૩૨ ॥

‘આસુરી સંપત્તિવાળાઓનું’ અર્થાત્ યક્ષ, રાક્ષસ ને પિશાચોનું અન્ન તે મદ્ય, માંસ, સુરા તથા આસવને કહેલું છે ૩૨. એ હેતુ માટે શ્રીજીમહારાજે નિષિદ્ધ કરેલ સુરા, મદ્ય ને માંસ તેનું સેવન ચારે વર્ષના જનો-સ્ત્રીપુરુષમાત્ર તેમણે ન કરવું. તે શિ. શ્લો. ૧૨૨માં પોતે જ કહેલું છે: “આ જે પૂર્વે

* ઊતરી ગયેલું, ** રાત્રી રહેલું વાસી

સર્વે ધર્મ કહ્યા તે અમારા આશ્રિત ત્યાગી-ગૃહસ્થ, બાઈ-ભાઈ સર્વે સત્સંગી તેમના સામાન્ય ધર્મ કહ્યા છે; કહેતાં, સર્વ સત્સંગીમાત્રને સરખા પાળવાના છે.”

શ્રીજીમહારાજે આવી રીતે સુરા, મદ્ય ને માંસ તેના પ્રાશનનો નિષેધ કરેલો છે; એટલું જ નહિ પરંતુ તેના સ્પર્શનો, ગંધનો તેમ જ તેના ક્ય-વિક્રયનો પણ નિષેધ કરેલો છે અને જે ઔષધમાં દારૂ-માંસનો સ્પર્શ હોય એવા ઔષધનો પણ ત્યાગ કરવાનું કહ્યું છે. વળી દેવ-દેવીના નૈવેદ્યના પ્રસાદ નિમિત્તે પણ દારૂ-માંસનું ભક્ષણ ન કરવું એમ કહ્યું છે; એટલું જ નહિ પરંતુ જે દેવ-દેવીને એવું નૈવેદ્ય થતું હોય તેવાં દેવ-દેવીને નમસ્કાર પણ ન કરવો. વળી એવાં મલિન દેવ-દેવીનું નૈવેદ્ય, જે પવિત્ર એવું ટોપરું વગેરે હોય તે પણ ન ખાવું એમ શિ. શ્લો. ૨૨માં વિધાન કરેલું છે. શ્રીજીમહારાજે આવી રીતે જે મર્યાદા બાંધી છે તે ચારે વર્ણના જનો-ત્યાગી-ગૃહી એવા બાઈ-ભાઈ સર્વેએ પાલન કરવી. અને એ મર્યાદાનું જે ઉલ્લંઘન કરે છે તેને મોટું કષ્ટ થાય છે. તે શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાને સ. જી. પ્ર. ૫, અ. ૭માં પોતે જ કહ્યું છે:—

યો જહ્યાન્મત્કૃતામેતાં મર્યાદાં દુર્મતિઃ પુમાન્^{૪૪} ।

વંશોચ્છેદોઽત્ર તસ્ય સ્યાત્કુંભીપાકે મૃતઃ પતેત્ ॥ ૩૩ ॥

કુસંગેનાસુરૈર્દેવીમુપહારૈર્યજેત યઃ^{૪૫} ।

અરણ્યે નિર્જલે દેશે સ ભવેદ્બ્રહ્મરાક્ષસઃ ॥ ૩૪ ॥

દુર્મતિ એવો જે પુરુષ તે મેં કરેલી આ મર્યાદાનો ત્યાગ કરે છે તે પુરુષના વંશનો ઉચ્છેદ થાય છે અને મરીને તે કુંભીપાક નરકને વિશે પડે છે ૩૩. અને જે પુરુષ

કુસંગે કરીને આસુરી એવા ઉપહાર, તેણે કરીને દેવીને પૂજે છે તે પુરુષ મરીને નિર્જળ એવું અરણ્ય તેને વિશે બ્રહ્મરાક્ષસ થાય છે ૩૪.

આવી રીતે શિક્ષાપત્રીમાં શ્લોક ૧૧ થી આરંભી ચાર શ્લોકે કરીને સ્વપર હિંસાનો નિષેધ કરેલો છે તે, તથા હવે પછી શ્લોક ૧૬માં કહેવાશે એવા એકાદ અંગનું છેદન નિષેધ તે ‘અહિંસારૂપ’ પહેલો નિયમ જાણવો. પ્રત્યક્ષ માંસ, ડુંગળી, લસણ, અશોષિત અન્ન આદિ ન ખાવું એ ‘માંસવર્જનરૂપ’ બીજો નિયમ જાણવો. અને સુરામદ્યથી મિશ્રિત ઔષધ આદિ ખાવું નહિ; તેમ જ જે દેવ-દેવીને સુરામાંસનું નૈવેદ્ય થતું હોય એવા રજોગુણી-તમોગુણી દેવ-દેવીઓને સમર્પણ કરેલ પવિત્ર એવું અન્નાદિકરૂપી નૈવેદ્ય પણ ન ખાવું તે ‘સુરા-મદ્યના ત્યાગરૂપ’ ત્રીજો નિયમ જાણવો. ઈતિ શ્લો. ૧૫.

[શિક્ષાપત્રીનો મૂળ શ્લોક ૧૫મો છે તેના વિવેચનમાં ઉપર કહેલા શ્લોક ૩૪ છે.]

શિ. શ્લો. ૧૬

અકાર્યાચરણે ક્વાપિ જાતે સ્વસ્ય પરસ્ય વા ।

અંગચ્છેદો ન કર્તવ્યઃ શસ્ત્રાદૈશ્ચ ક્રુધાપિ વા ॥ ૧૬ ॥

અને ક્યારેક પોતાવતે કાંઈક અયોગ્ય આચરણ થઈ ગયું હોય અથવા કોઈ બીજાવતે અયોગ્ય આચરણ થઈ ગયું હોય તો શસ્ત્રાદિકે કરીને પોતાના અંગનું તથા બીજાના અંગનું છેદન ન કરવું; અથવા ક્રોધે કરીને પણ પોતાના અંગનું તથા બીજાના અંગનું છેદન ન કરવું ૧૬.

અયોગ્યાચરણ કે ક્રોધથી સ્વપર અંગચ્છેદ નિષેધ

શ્રી સહજાનંદ સ્વામી પોતે આ પ્રકારે પ્રાણીમાત્રની હિંસાનો તથા સુરા અને મદ્ય-માંસના ભક્ષણનો નિષેધ કરીને હવે પ્રાણીના એકાદ અવયવનું જે છેદન; તેનો પણ નિષેધ કરે છે: ‘ક્વાપિ’ એટલે કુસંગ અથવા સ્વભાવદોષના અધિકપણાનું નિમિત્ત પ્રાપ્ત થયે સતે પણ; ‘અકાર્યસ્ય’ અર્થાત્ લોક અને શાસ્ત્ર તેણે નિંદિત એવું પરસ્ત્રીનો અંગસંગ આદિક પાપકર્મ, પોતાવતે થયે સતે અથવા બીજાએ કર્યે સતે; શસ્ત્ર જે તલવાર, અસ્ત્રો અથવા છરો એ આદિકે કરીને પોતાનાં અથવા પોતાનો અપરાધ કરનાર સ્ત્રી, પુરુષ, પશુ આદિ તેનાં ‘અંગનું’, કહેતાં કર્ણ, નાસિકા વા ગુહ્યાંગ તેનું છેદન ન કરવું; ‘અકાર્યાચરણે’ અયોગ્ય આચરણ થયે સતે; શક્તિ પ્રમાણે તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું અને કરાવવું, પણ અંગનું છેદન ન કરવું; કારણ કે અંગચ્છેદન કરવાથી પ્રાપ્ત થયેલું જે પાપ તેની નિવૃત્તિ થતી નથી; સામું અંગચ્છેદન કરવાનું બીજું પાપ પ્રાપ્ત થાય છે ને નિર્દયપણું આવે છે; અને તેથી ભગવાન કુરાજી થાય છે ને જન્મમરણરૂપ સંસૃતિ થાય છે, એવો ભાવ છે.

આ શ્લોકમાં ‘ચ’કાર છે એ હેતુ માટે ‘હમણાં હું મારું અંગ છેદીશ;’ ‘દેવદત્તનું અંગ છેદી નાખો.’ ઈત્યાદિ સ્વપર અંગચ્છેદનવચન પણ ઉચ્ચારણ ન કરવું; તો છેદાય તો કેમ? અને વળી પરને ત્રાસ ઉત્પન્ન કરનારી એવી વાણી પણ ક્યારેય ઉચ્ચારણ ન કરવી એમ સ્કંદપુરાણમાં કહેલું છે.

વળી ‘ક્રુધા’ કહેતાં દુષ્ટ વચન આદિ થકી ઉત્પન્ન થયેલો એવો ક્રોધ, તેના વશપણે કરીને પણ, શસ્ત્રાદિકથી

પોતાના વા પરના અંગનું છેદન ન કરવું; કારણ કે તેથી મહાન અનર્થ થાય છે.

વળી શ્રીહરિએ સત્સંગિજીવન પ્રકરણ ૨, અધ્યાય ૩૩માં કહ્યું છે:—

દાનં વ્રતં ચ નિયમા અતિશ્રમકૃતં તપઃ^{૨૨} ।

ભસ્મીભવતિ તત્સર્વં સ્વસ્ય ક્રોધાગ્નિના યલુ ॥ ૧ ॥

સત્પાત્રમાં સુવર્ણ-દ્રવ્યાદિકનું દાન દીધું હોય, એકાદશી કે ઉપવાસ આદિ વ્રત કર્યું હોય, શૌચાદિ નિયમો પાળ્યા હોય, મહા પ્રયાસથી કૃષ્ણ-ચાંદ્રાયણાદિ તપ સાધ્યું હોય-ઈત્યાદિ જે જે સુકૃત કર્યું હોય, તે તમામને ક્રોધરૂપી અગ્નિ સમગ્રપણે ભસ્મસાત્ કરે છે ૧.

મદનરત્નમાં પણ કહેલું છે:—

દાનં વ્રતાનિ નિયમા જ્ઞાનં ધ્યાનં હૃતં જપઃ ।

યત્નેનાપિ કૃતં સર્વં ક્રોધિતસ્ય વૃથા ભવેત્ ॥ ૨ ॥

દાન, વ્રતો, નિયમો, જ્ઞાન, ધ્યાન, હોમ, જપ-એ બધું ઘણા પ્રયત્ને કરીને કર્યું હોય છતાં ક્રોધ કરનારાનું, તે સર્વ નિષ્ફળ થઈ જાય છે ૨. ઈતિ શ્લો. ૧૬.

શિ. શ્લો. ૧૭

સ્તેનકર્મ ન કર્તવ્યં ધર્માર્થમપિ કેનચિત્ ।

સસ્વામિકાષ્ટપુષ્યાદિ ન ગ્રાહ્યાં તદનાજ્ઞયા ॥ ૧૭ ॥

અને ધર્મ કરવાને અર્થે પણ અમારા સત્સંગી કોઈએ ચોરનું કર્મ ન કરવું; અને ધણિયાતું જે કાષ્ટ, પુષ્પ આદિક વસ્તુ તે તેના ધણીની આજ્ઞા વિના ન લેવું ૧૭.

ધર્મર્થે પણ ચોરકર્મ નિષેધ

શ્રીહરિ પોતાના શિષ્યો પ્રત્યે કહે છે: મારા આશ્રિત માત્રે ધર્મકાર્ય કરવાને અર્થે પણ 'સ્તેનકર્મ' કહેતાં, ચોરીનું કર્મ અર્થાત્ પ્રત્યક્ષ, વા બળાત્કારે, વા છાની રીતે બીજાના પદાર્થનું અપહરણ ન કરવું; કેમ કે ચોરીનું દ્રવ્ય, ધર્મકાર્યને અર્થે યોગ્ય નથી. દરેકે પોતાના વર્ણાશ્રમને ઉચિત એવા ઉદ્યમથી કે વૃત્તિથી પ્રાપ્ત કરેલા-નીતિથી મેળવેલા દ્રવ્યથી ધર્મકાર્ય કરવું.

તે યમસ્મૃતિના દાનખંડમાં પણ કહેલું છે:—

અપહૃત્ય પરસ્યાર્થં દાનં યસ્તુ પ્રયચ્છતિ ।

સ દાતા નરકં યાતિ યસ્યાર્થસ્તસ્ય તત્ફલમ્ ॥ ૧ ॥

જે પુરુષ, બીજાનું દ્રવ્ય હરણ કરીને દાન આપે છે તે દાન દેનારો નરકને પામે છે; અને જેનું દ્રવ્ય હોય, તેને તેનું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે ૧.

વળી લિંગપુરાણ અ. ૮માં પણ કહ્યું છે:—

અનાદાનં પરસ્વાનામાપદ્યપિ વિચારતઃ^{૨૫} ।

મનસા કર્મણા વાચા તદસ્તેયં સમાસતઃ ॥ ૨ ॥

આપત્કાળને વિશે પણ મન-કર્મ-વચને પારકા દ્રવ્યને લેવાનો વિચાર સરખો પણ જે ન કરે, તેણે અસ્તેયવ્રતનું પાલન કર્યું કહેવાય ૨.

મહાભારતના આનુશાસનિકપર્વના અ. ૧૪૪માં પણ કહ્યું છે:—

અરણ્યે વિજને ત્યસ્તં પરસ્વં દૃશ્યતે યદા^{૨૬} ।

મનસાઽપિ ન ગૃહ્ણન્તિ તે નરાઃ સ્વર્ગગામિનઃ ॥ ૩ ॥

અરણ્યમાં કે એકાંત સ્થળમાં પડેલું એવું પારકું દ્રવ્ય જોવામાં આવે તો પણ, જે મનથી પણ ગ્રહણ કરતા નથી અર્થાત્ લેવાનો સંકલ્પ પણ નથી કરતા, તે પુરુષો સ્વર્ગને પામે છે અર્થાત્ ઊર્ધ્વગતિને પામે છે.

સત્સંગિજીવન પ્ર. ૫, અ. ૧૮માં પણ શ્રીહરિએ કહ્યું છે:—

બ્રહ્મસ્વમથ દેવસ્વં પ્રાણાન્તેઽપિ ન ચાહરેત્^{૬૨} ।
 અધિકં કાલકૂટાદ્ધિ તદ્વિષં પરિચક્ષતે ॥ ૪ ॥
 અદત્તં કસ્યચિદ્વસ્તુ ગૃહ્ણીયાન્નૈવ કિંચન^{૬૩} ।
 ન હિ સ્તેયસમં પાપમન્યજ્જીવાતિદુઃખદમ્ ॥ ૫ ॥
 કાઠ્ઠં ફલં તૃણં પુષ્પં પરસ્ય ન હરેદ્બુધઃ^{૬૪}... ॥ ૬ ॥

બ્રાહ્મણનું દ્રવ્ય અને દેવનું દ્રવ્ય તેને ડાહ્યો પુરુષ પ્રાણ જતા હોય તો પણ ન હરે; કારણ કે તે દ્રવ્યને કાલકૂટ ઝેર થકી પણ અધિક ઝેર કહેલું છે ૪. અને વિવેકી એવો પુરુષ, નહિ દીધેલી એવી કોઈની કાંઈ પણ વસ્તુ ન ગ્રહણ કરે; કેમ કે ચોરીના તુલ્ય જીવને અતિ દુઃખ દેનારું એવું બીજું કોઈ પાપ નથી ૫. વળી ડાહ્યો એવો પુરુષ તે, અન્યનું કાષ્ઠ, ફળ, તૃણ, પુષ્પ તેને ન હરે ૬. ઈતિ શ્લો. ૧૭.

શિ. શ્લો. ૧૮

વ્યભિચારો ન કર્તવ્યઃ પુમ્ભિઃ સ્ત્રીભિશ્ચ માં શ્રિતૈઃ ।

દૂતાદિ વ્યસનં ત્યાજ્યં નાદ્યં ભંગાદિમાદકમ્ ॥ ૧૮ ॥

અને અમારા આશ્રિત જે પુરુષ તથા સ્ત્રીઓ તેમણે વ્યભિચાર ન કરવો; અને જૂગટું આદિક જે વ્યસન તેનો ત્યાગ કરવો. અને ભાંગ્ય, મફર, માજમ, ગાંજો એ આદિક જે કેફ

કરનાર વસ્તુ તે ખાવાં નહિ અને પીવાં પણ નહિ ૧૮.

વ્યભિચાર પરિત્યાગ વિષય

‘માં શ્રિતૈઃ = મદાશ્રિતૈઃ’ અનાદિ કૃષ્ણનામક એવો પ્રત્યક્ષ શ્રીકૃષ્ણ હું, તે મારા આશ્રિત એવા પુરુષો તેમણે તથા મારી આશ્રિત એવી સ્ત્રીઓ તેમણે, ‘વ્યભિચાર ન કરવો’ કહેતાં પુરુષે પરદારાનું ગમન ન કરવું ને સ્ત્રીઓ તેમણે પરપુરુષનો સંગ ન કરવો; કેમ કે વ્યભિચારકર્મથી સ્ત્રી-પુરુષ બંનેને સરખું પાપ લાગે છે. તે મનુસ્મૃતિ અ. ૧૧માં કહ્યું છે:—

યત્યુંસઃ પરદારેષુ તચ્ચૈનાં ચારયેદ્વ્રતમ્^{૧૭૬} ॥ ૧ ॥

પરદારાના સંગને વિશે પુરુષને જે પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવે તે પ્રાયશ્ચિત્ત, સ્ત્રીઓને પરપુરુષના સંગને વિશે પણ કરાવવું ૧.

તેમ જ મનુસ્મૃતિ અ. ૫માં પણ કહ્યું છે:—

વ્યભિચારાત્તુ ભર્તુઃ સ્ત્રી લોકે પ્રાજ્નોતિ નિંદ્યતામ્^{૧૬૪} ।

શૃગાલયોનિમાજ્નોતિ પાપરોગૈશ્ચ પીડ્યતે ॥ ૨ ॥

સધવા સ્ત્રી વ્યભિચાર કરવાથી આ લોકમાં નિંદાને પામે છે ને મરીને શિયાળણ થાય છે; અને પાપરૂપ એવા રોગથી પીડાય છે ૨.

મહાભારતના ઉદ્યોગપર્વના અ. ૩૩માં વિદુરજીનું પણ વચન છે:—

હરણં ચ પરસ્વાનાં પરદારાભિમર્શનમ્^{૬૫} ।

સુહૃદાં ચ પરિત્યાગસ્ત્રયો દોષાઃ ક્ષયાવહાઃ ॥ ૩ ॥

પારકા દ્રવ્યનું હરણ કરવું, પરસ્ત્રી સાથે વ્યભિચાર કરવો અને સુહૃજનોનો પરિત્યાગ કરવો-આ ત્રણ દોષ ક્ષય

પમાડનારા છે ૩.

વળી શ્રીહરિએ સ. જી. પ્ર. ૫, અ. ૮માં કહ્યું છે:—

પરદારા ન ગન્તવ્યાઃ સર્વવર્ણેષુ કર્હિચિત્^{૩૧} ।

ઇષ્ટપૂર્તાયુષાં હન્ત્રી પરદારગતિર્નૃણામ્ ॥ ૪ ॥

આયુષસ્તપસઃ કીર્તેસ્તેજસો યશસઃ શ્રિયઃ^{૩૨} ।

વિનાશકારણં મુખ્યં પરદારપ્રઘર્ષણમ્ ॥ ૫ ॥

પુરુષે પરદારા ક્યારેય પણ કામભાવથી પામવી નહિ; આ સર્વ વર્ણનો સાધારણ ધર્મ છે. પરદારાનું ગમન, પુરુષોએ કરેલાં 'ઇષ્ટા' જે યાગાદિક તથા 'પૂર્તા' જે દેવમંદિરાદિ નિર્માણ-એ સર્વ સુકૃતનો તથા આયુષ્યનો વિનાશ કરે છે ૪. વળી પરદારા પર આક્રમણ કરવું તે આયુષ્ય, તપ, કીર્તિ, તેજ, યશ ને લક્ષ્મી તેના વિનાશનું મુખ્ય કારણ છે ૫. વળી એ જ અધ્યાયમાં શ્રીહરિએ કહ્યું છે:—

યાદૃશં પુરુષસ્યેહ પરદારોપસેવનમ્^{૩૩} ।

ન તાદૃશમનાયુષ્યં લોકે કિંચન વિદ્યતે ॥ ૬ ॥

મનસા ચ પ્રદુષ્ટેન યે પશ્યંતિ પરસ્ત્રિયમ્^{૩૪} ।

તે જન્મરોગિણો ભૂમૌ જાયન્તે પૂરુષાઃ કિલ ॥ ૭ ॥

પરદારેષુ યે મૂઢાશ્ચક્ષુર્દુષ્ટં પ્રયુઞ્જતે^{૩૫} ।

તેન દુષ્ટસ્વભાવેન જાત્યન્ધાસ્તે ભવન્તિ હિ ॥ ૮ ॥

આ લોકને વિશે પરદારાનું સેવન, આયુષ્યને જેવું નાશ કરનારું છે તેવું બીજું કાંઈ પણ નથી ૬. અને વિકારી મનના દુષ્ટભાવથી પરસ્ત્રીને જે જુએ છે, તે પુરુષો પૃથ્વીને વિશે જન્મથી જ નિશ્ચય રોગી થાય છે ૭. મૂઢ એવી રીતના જે

પુરુષો દુષ્ટભાવે કતરીને પરસ્ત્રીઓને નેત્રે કરીને જુએ છે તે પુરુષો પરસ્ત્રીને જોવારૂપી દુષ્ટ સ્વભાવ તેણે કરીને, જન્મથી જ આંધળા જન્મે છે ૮.

વળી શ્રીમદ્ભાગવતના પંચમ સ્કંધ અ. ૨૬માં કહ્યું છે:—

“યસ્ત્વિહ વા અગમ્યાં સ્ત્રિયમગમ્યં વા પુરુષં યોષિદભિગચ્છતિ તાવમુત્ર કશયા તાડયન્તસ્તિગમયા સૂર્યા લોહમય્યા પુરુષમાલિંગયન્તિ, સ્ત્રિયં ચ પુરુષમય્યા સૂર્યા” ॥ ૧ ॥

“આ લોકને વિશે જે પુરુષ અગમ્યા એવી સ્ત્રી, તેને પામે છે અને જે સ્ત્રી અગમ્ય એવો પુરુષ, તેને પામે છે, તે બેયને પરલોકને વિશે યમના દૂત, લોઢાના કોરડાથી તાડન કરતા થકા, લોઢાની તપાવેલી સ્ત્રીની જે પ્રતિમા, તેની સાથે પુરુષને આલિંગન કરાવે છે અને લોખંડની પુરુષની તપાવેલી જે પૂતળી, તેની સંગાથે સ્ત્રીને આલિંગન કરાવે છે” ૯. એ હેતુ માટે મને કરીને પણ વ્યભિચાર ન કરવો.

આ, સામાન્ય પરસ્ત્રી સાથેનો વ્યભિચાર કહેલો છે; પણ ગુરુસ્ત્રી સાથેનો વ્યભિચાર, તેનું મહાપાતકપણું કહેલું છે. અને બેન આદિ સાથેના વ્યભિચારને અતિપાતક કહેલું છે; માટે એના પ્રાયશ્ચિત્તનું પણ અધિકપણું છે. તે જ પ્રકારે સ્ત્રીઓને પણ ગુરુ, શિષ્ય અને પ્રતિલોમજ તેના ગમનને વિશે દોષનું અધિકપણું કહેલું છે. તેમ જ પુરુષને નીચ જાતિની સ્ત્રીઓ, તેને વિશે પણ અધિક પાપ કહેલું છે; તે હેતુ માટે પોતાની સ્ત્રી વિના બીજી સ્ત્રીઓનો કામભાવે પ્રસંગ ત્યાગ કરવો એવું તાત્પર્ય છે.

દૂતાદિ પરિત્યાગ વિષય

અને જૂગટું આદિક જે વ્યસન તેનો સર્વ પ્રકારે ત્યાગ

કરવો; કારણ કે તે વ્યસન મોક્ષમાર્ગથી પાડનારાં છે. ત્યાં દક્ષનું વચન છે:—

સ્ત્રી દ્યૂતં મૃગયા મદ્યં નૃત્યં ગીતં વૃથાટનમ્ ।

વાદ્યં નિન્દા દિવાસ્વાપો વ્યસનાનિ નૃણાં દશ ॥ ૧૦ ॥

પરસ્ત્રી પ્રસંગ, જૂગટું રમવું, મૃગયા કરવી, મદ્યપાન કરવું, નૃત્ય, સંગીત, વાદ્ય, વૃથાટન, નિંદા અને દિવસની નિદ્રા આ દશ-મનુષ્યોને વ્યસન કહેલાં છે ૧૦. માટે તેનો ત્યાગ કરવો. વળી મૂળશ્લોકમાં ‘આદિ’ શબ્દ છે તો, વૃથા સંભાષણ કરવું, અપશબ્દ બોલવા, બજારમાં તથા કોઈના હાટે કામ વગર વૃથા બેસવું, કુલટા સ્ત્રીનો સંગ અને ભક્તિ તથા ધર્મહીન શાસ્ત્રનું પરિશીલન કરવું ઇત્યાદિનો ત્યાગ કરવાનો પણ સમાવેશ સમજવો. તેમ જ નાટક, સીનેમા, ભાંડ, ભવાયા, તાયફા એ વગેરે મનમાં વિકાર ઉત્પન્ન કરનારા વિષયોનો; તથા ચોપાટ, ગંજીફો વગેરે રમતો; તથા ઠઠ્ઠા-મશ્કરી વગેરેનો પણ ‘આદિ’ શબ્દમાં સમાવેશ થાય છે તો તેનો પણ ત્યાગ કરવો.

અને ‘ભંગા’ કહેતાં ભાંગ* અને ‘માદક’ એટલે પ્રમત્ત કરનાર; કહેતાં શરીરનું ભાન ભુલાવનાર એવાં ગાંજો,

* ભાંગક્ષુપના પર્ણમાંથી ભાંગ, ફૂલમાંથી ગાંજો અને તે ક્ષુપમાંથી ઝરીને રાજ જેવો રસ તે છોડની કોમળ શાખાઓ પર ચોંટેલો હોય તેને ચરસ કહેવામાં આવે છે; અને તે એકેકથી વધારે પ્રમત્ત છે. વળી સ્વામી કૃષ્ણાનંદનો આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે: ભાંગક્ષુપમાં નર તથા નારી એમ બે જાત થાય છે; તેમાં નરજાતિના ફૂલને ભાંગ અને નારીજાતિના ફૂલને ગાંજો કહે છે.

અફીણ*^૧ માજમ*^૨, મફર*^૩ એ આદિ તેનું ભક્ષણ કરવું નહિ; કેમ કે તે સર્વેને કેફ કરવાપણે કરીને મધનું સમાનપણું છે. વળી ‘આદિ’ શબ્દથી ખાવાની, પીવાની ને સૂંઘવાની એ ત્રણ પ્રકારની તમાકુ*^૪ નો પણ ત્યાગ કરવાનો સમાવેશ થાય છે. તે નારદીપુરાણમાં કહ્યું છે: “ન ભક્ષ્યં માદકં કિંચિચ્ચિત્ત વિભ્રમકૃદ્ધિ તત્ ॥ ૧૧ ॥” કાંઈ પણ માદક વસ્તુનું ભક્ષણ કરવું નહિ; કેમ કે તે ચિત્તને વિભ્રમ કરનાર છે ૧૧.

સ. જી. પ્ર. ૨, નારાયણગીતામાં પણ શ્રી સહજાનંદ સ્વામીએ કહ્યું છે:—

મદીયૈર્મદ્યમાંસસ્ય તન્મિશ્રસ્ય ચ વસ્તુનઃ^{૧૫} ।

બંગાગંજતમાલાદેઃ કાર્યઃ સ્પર્શોઽપિ ન ક્વચિત્ ॥ ૧૨ ॥

મારા આશ્રિત જનોએ, મધ-માંસનો અને તેથી મિશ્રિત વસ્તુનો, તથા ભાંગ, ગાંજો, તમાકુ; તથા ‘આદિ’ શબ્દના ગ્રહણથી માજમ, ચરસ ઇત્યાદિ પ્રમત્ત કરનાર કેફી ચીજ માત્રનો ક્યારેય પણ સ્પર્શ ન કરવો; તો તેનું ભક્ષણ તથા પાન ન કરવું તેમાં તો કહેવું જ શું? ૧૨. ઇતિ શ્લો. ૧૮.

*^૧ ખસખસના ડોડામાં કાપા કરવાથી રસ ઝરીને ડોડા સાથે ચોંટેલો હોય તે.

*^૨ ભાંગને ઘીમાં શેકી તેમાં સાકર, એલાયચી, બદામ, ખસખસ, ચારોલી, પીસ્તા ને ગોળ નાખી, તે બધું ખરલમાં લસોટી બોર જેવડી ગોળી બનાવે છે તે. *^૩ મનને ખુશ કરનાર કેફી દવા અથવા અમુક કેફી વસાણાં મેળવવાથી થયેલ વસ્તુ, આવો અર્થ મફરનો કોશમાંથી મળે છે.

*^૪ સુકો, તમાકુ ને છીંકણી.

શિ. શ્લો. ૧૯

અગ્રાહ્યાન્નેન પક્વં યદન્નં તદુદકં ચ ન ।

જગન્નાથપુરોઽન્યત્ર ગ્રાહ્યં કૃષ્ણપ્રસાદ્યપિ ॥ ૧૯ ॥

અને જેના હાથનું રાંધેલ અન્ન તથા જેના પાત્રનું જળ, તે ખપતું ન હોય, તેણે રાંધેલ અન્ન તથા તેના પાત્રનું જળ તે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની પ્રસાદી-ચરણામૃતના માહાત્મ્યે કરીને પણ જગન્નાથપુરી વિના અન્ય સ્થાનકને વિશે ગ્રહણ ન કરવું; અને જગન્નાથપુરીને વિશે જગન્નાથજીનો પ્રસાદ લેવાય તેનો દોષ નહિ ૧૯.

‘અગ્રાહ્યાન્નેન’ નથી ગ્રહણ કરવા યોગ્ય અન્ન જેનું; એટલે પોતાનો ‘વર્ણ, આશ્રમ અને આચાર’ તે થકી વિરુદ્ધ હોવાથી, ભોજન કરવા યોગ્ય ન હોય તેવા પુરુષે પકાવેલું અન્ન જે ભક્ષ્ય-ભોજ્યાદિ; તથા અગ્રાહ્ય છે અન્ન જેનું એવા પુરુષનું ‘ઉદક;’ કહેતાં તેના પાત્રનું જળ-જે ચરણામૃતાદિ તે, જગન્નાથપુરી વિના અન્ય સ્થાનકને વિશે ન ગ્રહણ કરવું; એટલે કે તેવા અગ્રાહ્યનું અન્નજળ ખાવુંપીવું નહિ; કેમ કે તેથી સંકરીકરણ નામનું પાપ લાગે છે. તે વિષ્ણુસ્મૃતિમાં કહ્યું છે:—

“ગ્રામ્યારણ્યપશુનાં હિંસનમગ્રાહ્યાન્નાદાનં ચ સંકરીકરણમ્ ।”

‘ગામના તથા વનના પશુની હિંસા કરવાથી અને અગ્રાહ્ય પુરુષે પકવ કરેલ અન્ન ખાવાથી સંકરીકરણ નામના પાપની પ્રાપ્તિ થાય છે.’ સંકરીકરણ પાપ થઈ જાય તો, એક માસ સાથવો ખાઈને રહે ત્યારે તેની શુદ્ધિ થાય, એ આદિક તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કહેલું છે. માટે ‘કૃષ્ણપ્રસાદ્યપિ’ કહેતાં, આ અન્નજળ, પ્રત્યક્ષ શ્રી હરિકૃષ્ણ ભગવાનને નિવેદન કરેલું છે

ને પવિત્ર છે; અને આ પ્રસાદ ભગવાનના નૈવેદ્યનો છે, માટે લેવાને વિશે દોષ નથી; એવો મહિમા કોઈ કહે તો પણ, તેવા માહાત્મ્યની ઓથે કરીને પણ ગ્રહણ ન કરવો; કેમ કે તેથી પરમેશ્વર એવો હું, તે મેં બાંધેલી વર્ણધર્મ તથા આશ્રમધર્મની મર્યાદા, તેના ભંગનો દોષ લાગે છે; અને તેણે કરીને અધોગતિ થાય છે. એ હેતુ માટે મારી પ્રસાદીનું એવું પણ અન્નજળ, જેનું ન ખપતું હોય તેનું ખાવું-પીવું નહિ એવું તાત્પર્ય છે.

‘આચારથી વિરુદ્ધ હોય એવું અન્નાદિ ન ગ્રહણ કરવું’ એમ કહ્યું. હવે આચાર એટલે શું ? તો જેના હાથનું રાંધેલ અન્ન ખપતું હોય, પણ જો તે પુરુષે અજ્ઞાનતાથી કે જાણીને, ગાળ્યા વિનાના જળાદિકે કરીને પક્વ કરેલ હોય; અશોષિત અન્નમાંથી બનાવેલ હોય; અગ્રાહ્ય લસણ આદિકના સંસર્ગવાળું હોય; કે ઉચ્છિષ્ટ પાત્રમાં પક્વ કરેલ હોય એવું અપવિત્ર અન્ન, ‘ભગવાનની પ્રસાદીનું છે’ એમ જો કોઈ માહાત્મ્ય બતાવે તો પણ તે ન ખાવું; તેમ જ કોઈક અજ્ઞાની મનુષ્ય વ્રતોપયોગી એવાં દુગ્ધજન્ય પદાર્થ (પેંડા, બરફી વગેરે) તે જો પોતાને ઘેર અથવા મંદિરમાં લાવી શ્રી ઠાકોરજીને ધરાવે, પરંતુ તે જો અણગળ દૂધનાં બનાવેલ હોય તો શ્રીહરિના આશ્રિતોએ, ‘ભગવાનના સંબંધને જે જે પામે તે સર્વે નિર્ગુણ થાય’ એવી રીતે પોતાના ઈષ્ટદેવની પ્રસાદીના માહાત્મ્યનું બળ લઈને પણ તે ન ખાવાં; કેમ કે ગાળ્યા વિનાનું જળ તથા દૂધ ન પીવું એવું શિક્ષાપત્રીનું જ વચન છે. જો કે આ નિયમ સર્વ સામાન્ય છે તો પણ સાધુએ તો વિશેષપણે પાલન કરવો. શ્રીહરિ સ. જી. પ્ર. ૪, અ. ૬૪માં ત્યાગીના નિઃસ્વાદી વર્તમાનમાં તે વિશે જણાવે છે કે:—

અગાલિતં જલં ક્ષીરં વિષ્ણવે ન નિવેદયેત્^{૫૫} ।

પ્રસાદીકૃત્ય દત્તં ચેદ્ગ્નપુંસા ન તત્ પિબેત્ ॥ ૧ ॥

ત્યાગી સાધુ, ગાળ્યા વિનાનું જળ તથા દૂધ ભગવાનને નૈવેદ્ય ન ધરે; કોઈ અજ્ઞાની પુરુષ ગાળ્યા વિનાનું જળ અથવા દૂધ ભગવાનને નૈવેદ્ય કરીને પોતાને આપે તો, તે પણ ગ્રહણ ન કરે ૧.

શ્રી સહજાનંદ સ્વામી મહાપ્રભુએ પોતે જ વર્ણશ્રમના ધર્મની આ પ્રકારે મર્યાદા બાંધી છે; તેનું પાલન કરવાથી શ્રીહરિની પ્રસન્નતા થાય છે અને તેમની પ્રસન્નતાથી જ ભક્તિની સિદ્ધિ થાય છે.

આ વિષયમાં સંવર્તનું આવું વચન છે:—

ભક્તિઃ સિદ્ધયતિ ધર્મેણ જ્ઞાનં ધર્મેણ સિદ્ધયતિ ॥ ૨ ॥

ધર્મથી ભક્તિની સિદ્ધિ થાય છે અને જ્ઞાન પણ ધર્મથી સિદ્ધ થાય છે ૨. માટે મોક્ષની ઈચ્છાવાળા ભક્તોએ પ્રત્યક્ષ પ્રભુ શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાનની પ્રસન્નતા માટે વર્ણશ્રમ ધર્મની મર્યાદાનું પાલન કરવું. ઈતિ શ્લો. ૧૯.

શિ૦ શ્લો૦ ૨૦

મિથ્યાપવાદઃ કસ્મિશ્ચિદપિ સ્વાર્થસ્ય સિદ્ધયે ।

નારોપ્યો નાપશબ્દાશ્ચ ભાષણીયાઃ કદાચન ॥ ૨૦ ॥

અને પોતાના સ્વાર્થની સિદ્ધિને અર્થે પણ, કોઈને વિશે મિથ્યા અપવાદ આરોપણ ન કરવો; અને કોઈને ગાળ તો ક્યારેય ન દેવી ૨૦.

મિથ્યા અપવાદનો નિષેધ વગેરે

પોતાને ઈષ્ઠિત એવું પદાર્થ તેની પ્રાપ્તિને અર્થે; કહેતાં, સામાના ઉપર અપવાદ આરોપણ કરવાથી પોતાના અર્થની સિદ્ધિ થતી હોય તો પણ, કોઈ પણ સ્ત્રી-પુરુષ ઉપર મિથ્યા એવો અપવાદ જે ‘આ પુરુષ અથવા આ સ્ત્રી તેણે આવું પાપકર્મ કર્યું છે’ એવો જૂઠો અપવાદ આરોપણ ન કરવો; કેમ કે, તેથી મહાન દોષ લાગે છે. તે આદિત્યપુરાણ અ. ૧૮માં કહ્યું છે:—

યાનિ મિથ્યાભિશસ્તાનાં પતન્ત્યશ્રૂણિ રોદનાત્^{૧૬} ।

તાનિ પુત્રાન્ પશૂન્ ધ્વન્તિ તેષાં મિથ્યામિશંસિનામ્ ॥ ૧ ॥

મિથ્યા અપવાદ જેના ઉપર આરોપણ કર્યો હોય તે દુઃખાય; અને તેથી તેની આંખોમાંથી જેટલાં આંસુ પડે, તેટલા મિથ્યા અપવાદ આરોપણ કરનારા, એવા મનુષ્યોનાં પુત્રો અને પશુ તેનો નાશ કરે છે ૧. વળી એ જ અધ્યાયમાં કહ્યું છે:—

બ્રહ્મહત્યાસુરાપાને સ્તેયે ગુર્વગનાગમે^{૧૭} ।

દુષ્ટં વિશોધનં વૃદ્ધૈર્નાસ્તિ મિથ્યાભિશંસિનામ્ ॥ ૨ ॥

બ્રહ્મહત્યા તથા સુરાપાન કરવું તેને વિશે; અને ચોરી કરવી તેને વિશે; તેમ જ ગુરુપત્ની સાથે વ્યભિચાર કરવો તેને વિશે, વૃદ્ધ એવા પુરુષોએ પ્રાયશ્ચિત્ત કહેલું છે, પણ મિથ્યા અપવાદ દેનારા મનુષ્યોના મિથ્યા અપવાદના પાપની શુદ્ધિ, કોઈ પ્રાયશ્ચિત્તે કરીને કહી નથી ૨.

યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિના ત્રીજા અધ્યાયના શ્લો. ૨૮૪માં પણ કહ્યું છે:—

મિથ્યાભિશંસિનો દોષો દ્વિઃસમો ભૂતવાદિનઃ ।

મિથ્યાભિશસ્તદોષં ચ સમાદત્તે મૃષા વદન્ ॥ ૩ ॥

જે પુરુષમાં પરનો ઉત્કર્ષ સહન ન કરવાથી ઈર્ષ્યા ઉત્પન્ન થઈ હોય; અને તેથી તેનામાં રોષ વ્યાપ્યો હોય ને તેણે કરીને બળતું છે અંતઃકરણ જેનું એવો થકો, બીજા જનની સમક્ષ મિથ્યા એવો આક્ષેપ, જે ‘પરસ્ત્રી સાથે વ્યભિચાર અથવા બ્રહ્મહત્યાદિક દુષ્કર્મ આ પુરુષ તેણે કર્યું છે’ એવો મિથ્યા અપવાદ મૂકે, તો તે મિથ્યા અપવાદ દેનાર મનુષ્યને તે જ પાપ બમણું લાગે છે. અર્થાત્ જે મનુષ્ય બીજામાં દોષ હોય ને તે દોષ બહાર કોઈના જાણ્યામાં ન હોય અને તેનો જનસમાજમાં પ્રકાશ કરે, તો તે પ્રકાશ કરનારને, તે દોષવાળા પાતકીમાં જે દોષ હોય તેટલું જ પાપ લાગે; પરંતુ બીજામાં દોષ ન હોય છતાં તેવો દોષ એનામાં છે એવો મિથ્યા અપવાદ મૂકે તો તે મિથ્યા અપવાદ આરોપણ કરનારને, જે મનુષ્યમાં જે દોષનો મિથ્યા અપવાદ મૂકેલો હોય તે દોષ સિવાય બીજા જે જે દોષ એનામાં હોય તે પણ તેવા મિથ્યા અપવાદ મૂકનારને લાગે છે ૩.

સ. જી. પ્ર. ૫, અને અ. ૧૮માં પણ શ્રીહરિએ કહ્યું છે:—

મિથ્યાપવાદં કસ્યાપિ ન બ્રૂયાત્કર્હિચિત્પુમાન્^{૬૫} ।

બ્રુવન્પતતિ પૂયોદે યાવચ્ચંદ્રદિવાકરૌ ॥ ૪ ॥

કોઈએ ક્યારેય કોઈના પણ ઉપર મિથ્યા અપવાદનું આરોપણ કરવું નહિ; કેમ કે મિથ્યા અપવાદને આપનારો એવો મનુષ્ય, સૂર્ય-ચંદ્ર તપે ત્યાં સુધી, પૂયોદ નામના નરકને વિશે પડે છે ૪.

ગઢડા પ્રથમ પ્રકરણના ૭૨મા વચનામૃતમાં પણ શ્રીહરિએ કહ્યું છે: “કોઈકને માથે જૂઠું કલંક દેવું, તે પણ બ્રહ્મહત્યા જેવું જ છે; અને સાચું કલંક હોય તો પણ તેને એકાંતે તેડીને તેનું રૂડું થાય એમ કહેવું, પણ તેને ફજેત કરવો નહિ.”

વળી મારા આશ્રિત તેમણે, અપશબ્દ જે બીભત્સ ગાળો દેવી તથા મર્મસ્થળ ભેદાય તેવાં પુરુષ વચન બોલવાં-તે ક્યારેય કરવું નહિ; કેમ કે તેવી રીતના ભાષણને વાકપારુષ્ય નામે સાહસકર્મ કહેલું છે.

વળી યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિ અ. ૩માં કહ્યું છે:—

પુરુષોઽનૃતવાદી ચ પિશુનઃ પુરુષસ્તથા^{૧૩૫} ।

અનિબદ્ધપ્રલાપી ચ મૃગપક્ષિષુ જાયતે ॥ ૫ ॥

જૂઠું બોલનારો પુરુષ, ચાડિયાપણું કરનારો પુરુષ, તથા સંબંધ વગરનું અશ્લીલ વચન બોલનારો પુરુષ, તે મરીને મૃગ અને પક્ષીના જન્મને પામે છે પ. ઈતિ શ્લો. ૨૦.

શિ. શ્લો. ૨૧

દેવતાતીર્થવિપ્રાણાં સાધ્વીનાં ચ સતામપિ ।

વેદાનાં ચ ન કર્તવ્યા નિન્દા શ્રવ્યા ન ચ ક્વચિત્ ॥ ૨૧ ॥

અને દેવતા, તીર્થ, બ્રાહ્મણ, પતિવ્રતા, સાધુ અને વેદ, એમની નિંદા ક્યારેય ન કરવી અને ન સાંભળવી ૨૧.

અહીં ‘વેદ’ શબ્દે કરીને વેદ તેમ જ ભગવાન જે શ્રી સહજાનંદ સ્વામી તેમના મુખકમળની પરાવાણીરૂપ

શિક્ષાપત્રી, વચનામૃત આદિનું ગ્રહણ કરવું. વળી શ્લોકમાં 'ચ' કાર મૂક્યો છે તેથી પુરાણમાત્ર તેમ જ શ્રીજીમહારાજની આજ્ઞાથી સંત-વર્ણીઓએ રચેલ બ્રહ્મસૂત્રભાષ્યરત્ન*^૧, સત્સંગિજીવન^૨, સત્સંગિભૂષણ^૩, હરિદિગ્વિજય^૪, હરિલીલાકલ્પતરુ^૫, હરિકૃષ્ણલીલામૃત^૬, હરિચરિત્રામૃત^૭, એ આદિ સંસ્કૃત ભાષાના ગ્રંથો; તેમ જ શ્રીહરિજીની મૂર્તિ તથા તેમનાં લીલાચરિત્ર સંભારવા માટે, મુક્તોએ રચેલ ઘનશ્યામલીલામૃતસાગર^૮, શ્રીહરિચરિત્રામૃતસાગર^૯, ભક્તચિંતામણિ^{૧૦}, શ્રી હરિકૃષ્ણચરિત્રામૃતસાગર^{૧૧}, હરિલીલાસિંધુ^{૧૨}, હરિલીલામૃત^{૧૩} એ આદિ ગ્રંથો; તેમ જ નિષ્કુળાનંદ કાવ્ય, મુક્તાનંદ કાવ્ય, બ્રહ્માનંદ કાવ્ય, પ્રેમાનંદ કાવ્ય, ભૂમાનંદ કાવ્ય, અવિનાશાનંદ કાવ્ય આદિનું પણ ગ્રહણ કરવું, અર્થાત્ તે સર્વેની નિંદા ન કરવી એમ સૂચન કરેલું છે.

દેવતાદિકની નિંદા નિષેધ

તે માર્કડેય પુરાણ અ. ૩૪માં પણ કહ્યું છે:—

* (લેખકો) ૧. સદ્. મુક્તાનંદ સ્વામી, ૨. શતાનંદ સ્વામી, ૩. વાસુદેવાનંદવર્ણી, ૪. નિત્યાનંદ સ્વામી, ૫. ધ. ધુ. આદિ આચાર્ય શ્રી રઘુવીરજી મહારાજની આજ્ઞાથી અચિંત્યાનંદવર્ણી, ૬. મહાનુભાવાનંદ સ્વામી, ૭. અખંડાનંદવર્ણી, ૮. ધ. ધુ. આદિ આચાર્ય શ્રી અયોધ્યાપ્રસાદજી મહારાજની આજ્ઞાથી ભૂમાનંદ સ્વામી, ૯. આધારાનંદ સ્વામી, ૧૦. નિષ્કુળાનંદ સ્વામી, ૧૧. માધવાનંદ સ્વામી (પ્રથમ માધવાનંદ નામ હતું પણ શ્રીજીમહારાજે પાછળથી તેમનું નામ માધવદાસ રાખ્યું હતું) ૧૨. બ્ર. વૈષ્ણવાનંદ સ્વામી, ૧૩. ધ. ધુ. આચાર્ય શ્રી વિહારીલાલજી મહારાજની આજ્ઞાથી કવિ દલપતરામ.

દેવવેદદ્વિજાતીનાં સાધુતીર્થમહાત્મનામ્^{૨૩} ।
 ગુરોઃ પતિવ્રતાનાં ચ તથા યજ્વિતપસ્વિનામ્ ॥ ૧ ॥
 પરિવાદં ન કુર્વીત પરિહાસેઽપિ પુત્રક^{૨૪} ।
 કુર્વતામવિનીતાનાં ન શ્રોતવ્યઃ કથંચન ॥ ૨ ॥

હે પ્રિય પુત્ર ! દેવ, વેદ, દ્વિજ, સાધુ, તીર્થ, મહાત્મા-
 પુરુષ, ગુરુ, પતિવ્રતા સ્ત્રીઓ અને યજ્ઞ કરનારા તથા
 તપસ્વી, તેમની નિંદા હાસ્ય-વિનોદમાં પણ ન કરવી; તેમ જ
 કોઈ અવિનયવાળા પુરુષો એમની નિંદા કરતા હોય તો તે
 નિંદા ક્યારેય સાંભળવી પણ નહિ ૧-૨. વળી સ્કંદપુરાણ
 કાશીખંડ અ. ૩૮માં પણ કહેલું છે:—

શ્રુતિભૂદેવદેવાનાં નૃપસાધુતપસ્વિનામ્^{૨૫} ।
 પતિવ્રતાનાં નારીણાં નિન્દાં કુર્યાન્ન કર્હિચિત્ ॥ ૩ ॥

વેદ, બ્રાહ્મણ, દેવો, રાજા, સાધુ, તપસ્વીઓ તથા
 પતિવ્રતા સ્ત્રીઓની નિંદા ક્યારેય ન કરવી ૩.

વળી વાસુદેવમાહાત્મ્ય અ. ૨૦માં પણ કહ્યું છે:—

તીર્થાનિ દેવપ્રતિમા નિન્દેયુર્યે કુબુદ્ધયઃ^{૨૬} ।
 તેષાં તુ જારજાતાનાં વંશોચ્છેદો ભવેદ્ધ્રુવમ્ ॥ ૪ ॥

કુબુદ્ધિવાળા તથા વર્ણશંકર એવા જે મનુષ્યો, તીર્થોની
 તથા દેવપ્રતિમાની નિંદા કરે છે તેમના વંશનો નિશ્ચય ઉચ્છેદ
 થાય છે ૪. ઇતિ શ્લો. ૨૧.

શિં શ્લોં ૨૨

દેવતાયૈ ભવેદ્યસ્ય સુરામાંસનિવેદનમ્ ।
 યત્પુરોઽજાદિર્હિંસા ચ ન ભક્ષ્યં તન્નિવેદિતમ્ ॥ ૨૨ ॥

અને જે દેવતાને સુરા અને માંસનું નૈવેદ્ય થતું હોય અને વળી જે દેવતાની આગળ બકરા આદિક જીવની હિંસા થતી હોય, તે દેવતાનું નૈવેદ્ય ન ખાવું રર.

મલિનદેવ-નૈવેદ્યપ્રાશન નિષેધ

‘જે દેવતાને’ કહેતાં, જે રજોગુણી-તમોગુણી એવા દેવ અને દેવીઓ તેમને, સુરા અને માંસ તેનું નૈવેદ્ય થતું હોય, તથા જે દેવ-દેવી આગળ બકરા આદિક પશુની; તેમ જ ‘આદિ’ શબ્દગ્રહણથી પાડા વગેરેની હિંસા થતી હોય, તે દેવતાનું નૈવેદ્ય એવું અન્નાદિક પણ ખાવું-પીવું નહિ. નૈવેદ્યની વસ્તુ દારૂ-માંસ હોય તો તો ખવાય-પીવાય જ નહિ, એમ શિ. શ્લો. પંદરમાં પ્રથમ વિધાન કરેલું જ છે; પરંતુ એવા દેવોની પ્રસાદીની વસ્તુઓ-જે ટોપરું, પકવાન્ન, ફળ, જળ વગેરે ભલે ધાર્મિક દષ્ટિએ તે ચીજો ગ્રાહ્ય હોય તો પણ ખાવી-પીવી નહિ; કેમ કે જેમનો પ્રસાદ લે, તેમના તરફ રુચિ થવાનો સંભવ છે; અને પરિણામે મદ્ય, માંસભક્ષણ અને હિંસા આદિ તામસ આચરણો તરફ રુચિ થાય છે; માટે તેનો પણ નિષેધ કરેલો છે.

વિષ્ણુધર્મોત્તરમાં પણ કહ્યું છે:—

મદ્યમાંસાશિનો નાદ્યમન્નં હિંસારુચેરપિ ।

વૈષ્ણવેન વિશેષેણ સત્ત્વનાશકરં હિ તત્ ॥ ૧ ॥

જે મદ્ય-માંસ ખાનારા હોય અને હિંસાને વિશે રુચિવાળા હોય, તેમનું અન્ન ખાવું નહિ; તેમાં વિશેષે કરીને, ભગવાનના ભક્ત જે વૈષ્ણવ, તેણે તો ક્યારેય ન ખાવું; કેમ કે તેથી અંતઃકરણ બ્રહ્મ થાય છે ૧.

વળી શ્રી. ભા. સ્કં. ૬, અ. ૧૮માં પણ કહ્યું છે:—

નોચ્છિષ્ટ ચણ્ડિકાનં ચ સામિષં વૃષલાહતમ્^{૪૯} ।

ભુઙ્ગીતોદક્યયા દૃષ્ટં પિબેદઙ્ગલિના ત્વપઃ ॥ ૨ ॥

ઉચ્છિષ્ટ જે એહું અન્ન, ચંડિકાને નૈવેદ્ય ધરેલું અન્ન, માંસ તેણે યુક્ત હોય તેવું અન્ન, અસચ્છૂદ્રે લાવેલું હોય તેવું અન્ન, તથા રજસ્વલા સ્ત્રીની દૃષ્ટિએ પડેલું અન્ન, તેને ન ખાય; અને ખોબાથી પાણી ન પીએ ૨. ઈતિ શ્લો. ૨૨.

શિ૦ શ્લો૦ ૨૩

દૃષ્ટ્વા શિવાલયાદીનિ દેવાગારાણિ વર્ત્મનિ ।

પ્રણમ્ય તાનિ તદ્દેવદર્શનં કાર્યમાદરાત્ ॥ ૨૩ ॥

અને માર્ગને વિશે ચાલતે શિવાલયાદિક જે દેવમંદિર આવે, તેને જોઈને તેને નમસ્કાર કરવો; અને આદર થકી તે દેવનું દર્શન કરવું ૨૩.

દેવમંદિર પ્રણામ વિષય

માર્ગે ચાલતાં ‘શિવાલય’ એટલે મહાદેવજીનું મંદિર; તેમ જ ગણેશ, સૂર્યનારાયણ આદિનાં મંદિર માર્ગમાં આવે તો આદર થકી-પ્રીતિપૂર્વક નમસ્કાર કરીને તે દેવનાં દર્શન કરવાં; નમસ્કાર પણ એક હાથે ન કરવા પરંતુ બંને હાથ જોડીને કરવા; કારણ કે દેવનાં આદરપૂર્વક દર્શન ન કરવાથી દેવનો અપરાધ થાય છે.

યમસ્મૃતિમાં પણ કહ્યું છે:—

દેવં દેવાલયં દૃષ્ટ્વા વૃદ્ધં વિપ્રં તપસ્વિનમ્ ।

ગુરું વ્રવ્રજિતં સાધ્વીં પ્રણમેત્સઘ આદરાત્ ॥ ૧ ॥

દેવ, દેવાલય, વૃદ્ધ, વિપ્ર, તપસ્વી, ગુરુ, સંન્યાસી તથા પતિવ્રતા સ્ત્રી, —આટલાંને જોતાં જ તત્કાળ આદરપૂર્વક નમસ્કાર કરવો ૧. ઈતિ શ્લો. ૨૩.

શિ૦ શ્લો૦ ૨૪

સ્વવર્ણાશ્રમધર્મો યઃ સ હાતવ્યો ન કેનચિત્ ।

પરધર્મો ન ચાચર્યો ન ચ પાષંડકલ્પિતઃ ॥ ૨૪ ॥

અને પોતપોતાના વર્ણાશ્રમનો જે ધર્મ, તે કોઈ સત્સંગીએ ત્યાગ કરવો નહિ; અને પરધર્મનું આચરણ ન કરવું તથા પાષંડધર્મનું આચરણ ન કરવું તથા કલ્પિતધર્મનું આચરણ ન કરવું ૨૪.

સ્વધર્માચરણની આજ્ઞા

બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય આદિ, પોતાના વર્ણનો જે ધર્મ તે વર્ણ-ધર્મ કહેવાય. અને આશ્રમ, જે બ્રહ્મચર્યાશ્રમ, ગૃહસ્થાશ્રમ આદિનો ધર્મ; તે આશ્રમધર્મ કહેવાય. તે વર્ણાશ્રમધર્મ 'કોઈએ' ભક્તિ અને જ્ઞાનના અવલંબને કરીને પણ, ત્યાગ ન કરવો એવો ભાવ છે. તેનો ત્યાગ કરવાથી આ લોકમાં તથા પરલોકમાં અનર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે; તે હેતુ માટે સર્વપ્રકારે સ્વધર્મનું જ પાલન કરવું; કારણ કે સ્વધર્મ છે તે સર્વેને ભુક્તિ તથા મુક્તિ આપનારો છે. તે શ્રીજીમહારાજે સ. જી. પ્ર. ૨, અ. ૧માં કહ્યું છે:—

વિદ્યા વિક્તં વપુઃ શૌર્યં કુલે જન્મ વિરોગિતા^{૧૬} ।

સંસારસંકટોદ્ધારો ધર્માદેવ પ્રવર્તતે ॥ ૧ ॥

ધર્માદ્રાજ્યં ધનં સૌખ્યં પ્રાપ્યંતે સર્વસિદ્ધયઃ^{૨૪} ।

લોકદ્વયેઽપિ યત્સૌખ્યં તદ્ધમત્પ્રાપ્યતે નૃષિઃ ॥ ૨ ॥

સીદ્ધન્નપિ હિ ધર્મેણ નાધર્મે યોજયેન્મનઃ^{૩૦} ।

અધાર્મિકાણાં પાપાનામાશુ પશ્યન્ વિપર્યયમ્ ॥ ૩ ॥

આ લોકમાં વિદ્યા, દ્રવ્ય, સારું શરીર, શૌર્ય, સત્કુળમાં જન્મ ને રોગે રહિતપણું તથા સંસારના સંકટમાંથી ઉદ્ધાર થવો, એ બધું મનુષ્યોને ધર્મ પાળવા થકી જ પ્રાપ્ત થાય છે ૧. અને ધર્મ પાળવા થકી જ રાજ્ય, ધન, આરોગ્ય અને અણિમાદિ સર્વ સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે. તેમ જ આ લોકમાં ને પરલોકમાં જે જે સુખ છે તે તે સર્વ, ધર્મ થકી જ પ્રાપ્ત થાય છે. ૨. ધર્મનું અનુષ્ઠાન કરતાં, અધર્મી જનોના ઉપદ્રવથી, દુઃખ તથા ક્લેશ પ્રાપ્ત થાય તો પણ અધર્માચરણમાં પોતાના મનને જોડવું નહિ; અર્થાત્ અધર્માચરણનો સંકલ્પ સરખો પણ કરવો નહિ; કારણ કે ધર્મનો ત્યાગ કરી, પાપાચરણમાં પ્રવર્તતા અધાર્મિક મનુષ્યો, તત્કાળ આ જ જન્મમાં ‘વિપર્યય’ એટલે મહા સંપત્તિનો નાશ તથા અતિ દુઃખની પ્રાપ્તિ વગેરે હાનિને પામતા પ્રત્યક્ષ દેખાય છે ૩.

પરધર્માચરણ નિષેધ

વળી મારા આશ્રિતોએ ‘પરધર્મનું આચરણ ન કરવું.’ દા. ત. બ્રાહ્મણને ક્ષત્રિયનો ધર્મ, ક્ષત્રિયોને વૈશ્યનો ધર્મ, ને વૈશ્યને શૂદ્રનો ધર્મ, તે પરધર્મ જાણવો. તેમ જ ગૃહસ્થને ત્યાગીનો ને ત્યાગીને ગૃહસ્થનો ધર્મ, તે પણ પરધર્મ કહેવાય. તો તેવા પરધર્મનું આચરણ ન કરવું એવો અર્થ છે. તે ભગવદ્ગીતાના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે:—

શ્રેયાન્સ્વધર્મો વિગુણઃ પરધર્માત્સ્વનુષ્ઠિતાતત્^{૩૧} ।

સ્વધર્મે નિધનં શ્રેયઃ પરધર્મો ભયાવહઃ ॥ ૪ ॥

સમ્યક્ પ્રકારે અનુષ્ઠાન કરેલા, ‘પરધર્મ’, તેના કરતાં ઓછા ગુણવાળો સ્વધર્મ શ્રેષ્ઠ છે; દા. ત. બ્રાહ્મણના અહિંસા-પ્રધાન ધર્મ કરતાં, જો કે ક્ષત્રિયનો ધર્મ અહિંસારૂપ જે ગુણ તેનાથી રહિત છે તો પણ, ‘પોતાનો’ એટલે, ક્ષત્રિયનો ધર્મ, ક્ષત્રિય માટે અતિશય શ્રેષ્ઠ છે. અને સ્વધર્મ, જે યુદ્ધાદિ ક્ષત્રિયધર્મનું જે પાલન, તેનું આચરણ કરતાં તેમાં કદાચ મરણ થાય, તો પણ તે સ્વર્ગને પમાડનારું શ્રેષ્ઠ કર્મ છે. અને ક્ષાત્રસ્વભાવે યુક્ત ક્ષત્રિયને, અહિંસાપ્રધાન બ્રાહ્મણધર્મ પરધર્મ હોઈ, છેવટે ભય ઉપજાવનારો જ થાય છે. ૪. વળી મનુસ્મૃતિ અ. ૧૦માં કહ્યું છે:—

વરં સ્વધર્મો વિગુણો ન પારક્વ્યઃ સ્વનુષ્ઠિતઃ^{૧૭} ।

પરધર્માશ્રયાન્નૂનં સદ્યઃ પતતિ જાતિતઃ ॥ ૪ ॥

પોતાનો ધર્મ (સ્વધર્મ) ઓછા ગુણવાળો હોય તો પણ શ્રેષ્ઠ છે; પરંતુ પરધર્મ, સારી રીતે આચરણ કરાયેલો હોય તો પણ, તે શ્રેયસ્કર નથી; કેમ કે પરધર્મચિરણથી મનુષ્ય તત્કાળ જાતિભ્રષ્ટ થાય છે પ.

પાપંડ તથા કલ્પિતધર્મનો નિષેધ

શ્રી ભા. સ્કં. ૪, અ. ૧૮માં કહ્યું છે: ઈંદ્રે યજ્ઞનો પવિત્ર ઘોડો હરણ કરવાની ઈચ્છાથી જે જે રૂપો ગ્રહણ કર્યા હતાં, તે તે રૂપો પાપનાં ચિહ્નરૂપ હતાં. ‘પાપસ્ય ષણ્ડં = ચિહ્નં તદ્વિદ્યતેડત્રેતિ પાષણ્ડઃ ।’ ‘પા’ એટલે પાપ, તેનું ‘ષણ્ડ’ જે ચિહ્ન અર્થાત્, પાપનાં ચિહ્ન જે ધર્મને વિશે રહ્યાં હોય તે ‘પાપંડ’ કહેવાય; આવો પાપંડ શબ્દનો અર્થ થાય છે. હવે ‘પાપંડ’ એવો પાઠ હોય તો—

‘પાન્તીતિ પાઃ = ધર્મમર્યાદાસ્તાઃ ખણ્ડયતીતિ પાઃખણ્ડઃ ।’

સૌનું રક્ષણ કરે એવી જે ધર્મમર્યાદા, તેનું ખંડન કરે તે પાખંડ કહેવાય; એટલે કે, વેદ વિરુદ્ધ ધર્મ, તે રૂપી પાખંડધર્મનું આચરણ ન કરવું તથા વેદવિરુદ્ધ એવો જે ‘કલ્પિતધર્મ’ કહેતાં મનઃકલ્પિત એવો નાસ્તિકનો ધર્મ, તેનું પણ આચરણ કરવું નહિ. ઈતિ શ્લો. ૨૪.

શિ૦ શ્લો૦ ૨૫

કૃષ્ણભક્તેઃ સ્વધર્માદ્વા પતનં યસ્ય વાક્યતઃ ।

સ્વાચત્તન્મુખાન્ન વૈ શ્રવ્યાઃ કથાવાર્તાશ્ચ વા પ્રભોઃ ॥ ૨૫ ॥

અને જેનાં વચનને સાંભળવે કરીને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની ભક્તિ ને પોતાનો ધર્મ, એ બે થકી પડી જવાય, તેના મુખ થકી ભગવાનની કથા-વાર્તા ન સાંભળવી ૨૫.

વિમુખ-ઉપદેશશ્રવણ નિષેધ

જેના મુખ થકી, ભગવાનની કથા-વાર્તાનું શ્રવણ કરવાથી —શ્રી હરિકૃષ્ણ મહાપ્રભુની નવ પ્રકારની ભક્તિથી તથા પોતાના ‘ધર્મથી’ પડી જવાય, તેના મુખ થકી ‘ભગવાનની’ એટલે ભગવાન એવો જે હું સહજાનંદ સ્વામી તે, મારી કથા-વાર્તા ન સાંભળવી.

જે કથા કરનારામાં ભગવાનની ભક્તિ અને ધર્મનો અભાવ હોય, અર્થાત્ જે ભગવાનની ભક્તિ અને સ્વધર્મથી રહિત હોય, એવા પુરુષના મુખથી ભગવાન સંબંધી કથા-વાર્તા ક્યારેય ન સાંભળવી. તે શ્રીજીએ વડતાલના ૧૨મા વચનામૃતમાં પણ કહ્યું છે: “માહાત્મ્યજ્ઞાને સહિત જે

ભગવાનનો નિશ્ચય, તેણે રહિત એવો જે જીવ, તેના મુખ થકી ગીતા-ભાગવતને સાંભળે, તેણે કરીને કોઈનું કલ્યાણ થાતું નથી; એમાંથી તો મૂળગું ભૂંડું થાય છે.”

વળી હરિભક્તિવિલાસમાં વૈષ્ણવતંત્રમાં કહ્યું છે:—

येषां गुरौ च जप्ये च विष्णौ च परमात्मनि ।

नास्ति भक्तिः सदा तेषां वचनं परिवर्जयेत् ॥ ૧ ॥

જે પુરુષને ગુરુને વિશે તથા ભજવા યોગ્ય એવા પરમાત્મા ભગવાનને વિશે ભક્તિ નથી, તેના મુખ થકી કર્થા-વાર્તા ન સાંભળવી ૧.

કૂર્મપુરાણમાં પણ કહ્યું છે:—

येषां न कारणं वेदा न विप्रा न जनार्दनः ।

तन्त्राणि धर्मशास्त्राणि तेषां वाक्यं विवर्जयेत् ॥ ૨ ॥

જેઓને વેદ માન્ય નથી, તેમ જ બ્રાહ્મણ, જનાર્દન, તંત્રો કે ધર્મશાસ્ત્ર માન્ય નથી, તેના મુખ થકી નીકળતાં વચનોનો ત્યાગ કરવો ૨.

વળી શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાને સ. જી. પ્ર. ૧, અ. ૧૬માં પણ કહ્યું છે:—

...। भिन्नसन्मार्गमर्यादाच्छ्रव्या कृष्णकथा न च^{૧૬} ॥ ૩ ॥

तपस्वी क्रोधयुक्तो यः कृष्णभक्तश्च कामवान्^{૧૭} ।

स्वधर्मस्थोऽप्यभक्तो यस्त्यागी लोभयुतश्च यः ॥ ૪ ॥

यो गुरुः शिष्यवर्गं स्वं यथाशास्त्रं न वर्तयेत्^{૧૮} ।

यश्च ज्ञानी स्वयं भूत्वा भिन्द्याद्युक्त्याऽऽકૃતિं हरेः ॥ ૫ ॥

एतेषामपि षण्णां वै संगः सन्मतिखंडनः^{૧૯} ।

असत्संग इव त्याज्यः स्वक्षेमाय मुमुक्षुभिः ॥ ૬ ॥

ધર્મે સહિત ભક્તિ કરવા રૂપ સન્માર્ગની મર્યાદાને જે ભેદી નાખનારા હોય, તેમના મુખ થકી ભગવાનની કથા-વાર્તા પણ ન સાંભળવી ડ. વળી જે તપસ્વી હોય છતાં ક્રોધે યુક્ત હોય, જે ભગવાનનો ભક્ત હોય છતાં કામાતુર હોય, જે સ્વધર્મનિષ્ઠ હોય છતાં અભક્ત હોય, જે ત્યાગી હોય છતાં લોભયુક્ત હોય, જે ગુરુપદે વિરાજતા હોય છતાં શિષ્યસમાજને યથાશાસ્ત્ર ધર્મમર્યાદામાં વર્તાવતા ન હોય અને જે જ્ઞાનવાન હોય છતાં યુક્તિથી ભગવાનના દિવ્ય સાકારસ્વરૂપનું ખંડન કરતા હોય; —આ છ પ્રકારના મનુષ્યોનો સંગ, રૂડી બુદ્ધિનું ખંડન કરનારો છે. માટે પોતાના મોક્ષને ઈચ્છતા મુમુક્ષુ જનોએ અસત્પુરુષના પ્રસંગની પેઠે જ, ઉપરોક્ત મનુષ્યોનો પ્રસંગ સર્વપ્રકારે ત્યાગ કરવો; અર્થાત્, જેમ અસજજનના સંગથી આ લોક-પરલોકમાં કલ્યાણનો વિઘાત થાય છે તેમ જ આ છ પ્રકારના મનુષ્યોના સંગથી પણ કલ્યાણનો વિઘાત થાય છે; માટે તેમના સંગનો ત્યાગ કરવો ડ-૬ ઈતિ શ્લો. ૨૫.

શિ૦ શ્લો૦ ૨૬

સ્વપરદ્રોહજનનં સત્યં ભાષ્યં ન કર્હિચિત્ ।

કૃતઘ્નસઙ્ગસ્ત્યક્તવ્યો લુઙ્ચા ગ્રાહ્યા ન કસ્યચિત્ ॥ ૨૬ ॥

અને જે સત્ય વચન બોલવે કરીને પોતાનો દ્રોહ થાય તથા પારકો દ્રોહ થાય એવું જે સત્ય વચન, તે ક્યારેય ન બોલવું. અને જે કૃતઘ્ની હોય તેના સંગનો ત્યાગ કરવો અને વ્યવહારકાર્યને વિશે કોઈની લાંચ ન લેવી ૨૬.

સત્યાસત્ય—વચનવિવેક

પોતાનો તથા પારકો દ્રોહ થાય તેવું 'સત્ય' એટલે જેવું હોય તેવું યથાસ્થિત વચન ક્યારેય ન બોલવું; જે સત્ય બોલવાથી પોતાને વા અન્યને પીડા થાય તેવું સત્ય ન બોલવું; બાકી તો સત્ય જ બોલવું; અસત્ય ન બોલવું. પોતાનો તથા પારકો દ્રોહ થાય એવા સત્ય ભાષણને અનર્થ પ્રાપ્ત કરાવનાર કહેલ છે.

બીજાને અનર્થ થતો હોય એવા સત્ય ભાષણનો પરિત્યાગ કરવાનું, આમાં શ્રીજીમહારાજે કહ્યું તે યથાર્થ જ છે; પરંતુ એમ જાણવું નહિ કે સદા જૂઠું જ બોલવું; કારણ કે શ્રી ભા. સ્કં. ૮, અ. ૧૯માં આ પ્રમાણે કહ્યું છે:—

...। सर्व नेत्यनृतं ब्रूयात्स दुष्कीर्तिः श्वसन्मृतः^{૪૨} ॥ ૧ ॥

સર્વ ઠેકાણે જૂઠું ન બોલવું; કેમ કે જે અસત્ય બોલે છે તેની અપકીર્તિ થાય છે અને એવો મનુષ્ય જીવતાં જ મૂઓ ગણાય છે ૧. એટલા માટે અસત્યભાષણની પણ નીચે કહ્યા પ્રમાણે મર્યાદા નક્કી કરી છે. તે શ્રી. ભા. ના એ જ સ્કંધ તથા અધ્યાયમાં કહ્યું છે:—

स्त्रीषु नर्मविवाहे च वृत्त्यर्थं प्राणसङ्कटे^{૪૩} ।

गोब्राह्मणार्थे हिंसायां नानृतं स्याज्जुगुप्सितम् ॥ ૨ ॥

સ્ત્રીઓની પાસે, મશ્કરીમાં, વિવાહ કાર્યમાં વર વગેરેનાં વખાણ કરવામાં, આજીવિકાની રક્ષા કરવામાં, પ્રાણ જોખમમાં મૂકાતો હોય તેવા સંકટ સમયમાં, ગાય તથા બ્રાહ્મણના હિતને માટે તથા કોઈની હિંસા થતી હોય કે થવાની હોય તેવા

સંજોગોમાં, અસત્ય બોલવું-તે નિંદાપાત્ર ગણાતું નથી ૨.

વળી મહાભારતના શાંતિપર્વના રાજધર્મ અ. ૩૪માં પણ કહ્યું છે:—

પ્રાણત્રાણેઽનૃતં વાચ્યમાત્મનો વા પરસ્વ ચ^{૨૫} ।

ગુર્વર્થે સ્ત્રીષુ ચૈવ સ્યાદ્દિવાહકરણેષુ ચ ॥ ૩ ॥

પોતાના અથવા પારકા પ્રાણની રક્ષા માટે, ગુરુને માટે, સ્ત્રીની આગળ તથા વિવાહકાર્યમાં જૂઠું બોલવામાં દોષ નથી ૩. આવા પ્રસંગો સિવાય, હંમેશાં સત્ય જ બોલવું; તેમાં પણ સત્ય ઉચ્ચારણનો વિવેક શાસ્ત્રમાં કહેલો છે. મહાભારતના શાંતિપર્વમાં મોક્ષધર્મ અ. ૨૮૮માં નારદજીનું વચન છે કે:—

સત્યસ્ય વચનં શ્રેયઃ સત્યજ્ઞાનં તુ દુષ્કરમ્^{૨૬} ।

યદ્ ભૂતહિતમત્યંતમેતત્સત્યસ્ય લક્ષણમ્ ॥ ૪ ॥

સત્ય વચન શ્રેય કરનારું છે; પરંતુ સત્યનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજવું એ અત્યંત દુષ્કર છે. જે વચનથી ભૂતપ્રાણીમાત્રનું અતિ હિત થતું હોય એ સત્ય વચન જાણવું ૪. લિંગપુરાણ અ. ૮માં પણ કહ્યું છે:—

દૃષ્ટં શ્રુતં ચાનુમિતં સ્વાનુભૂતં યથાર્થતઃ^{૨૭} ।

કથનં સત્યમિત્યુક્તં પરપીડાવિવર્જિતમ્ ॥ ૫ ॥

પ્રત્યક્ષ જોયેલું, શાસ્ત્રમાંથી સાંભળેલું, શાસ્ત્ર વચનને મળતું આવે તેવું અનુમાન કરેલું, પોતે બરાબર અનુભવેલું તથા પારકાને પીડા ન થાય એવું જે વચન, તેને જ સત્ય વચન જાણવું ૫. શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાને સ. જી. પ્ર. ૫, અ. ૧૮માં કહ્યું છે:—

સત્યં બ્રૂયાત્પ્રિયં બ્રૂયાન્ન બ્રૂયાત્સત્યમપ્રિયમ્^{૧૪} ।

પ્રિયં ચ નાનૃતં બ્રૂયાદેવં ધર્મોઽસ્તિ માનદ ! ॥ ૬ ॥

હે માનદ ! હે શિવરામ વિપ્ર ! સત્ય બોલવું; પ્રિય બોલવું; પરંતુ અપ્રિય એવું સત્ય ન બોલવું; તેમ જ પ્રિય એવું અસત્ય ન બોલવું એ જ ધર્મ છે ૬. વળી સ. જી. પ્ર. ૩, અ. ૨૨માં શ્રીહરિજીએ કહ્યું છે:—

તત્ર સત્યં તુ જીવાનાં હિતકૃદ્વચનં મતમ્^{૧૭} ।... ॥ ૭ ॥

તેમાં, જેવું દેખ્યું હોય તેવું તથા જે વચન જીવોના હિતને કરનારું હોય તે જ સત્ય વચન કહેવાય છે ૭. હરિલીલાકલ્પતરુ સ્કં. ૭, અ. ૪૫માં પણ શ્રીહરિ આ પ્રમાણે કહે છે:—

શ્રુત્વાઽવેક્ષ્ય તથા સાક્ષાન્નિશ્ચિત્યૈવાત્મમેધયા^{૧૯} ।

અપવાદોઽજ્ઞિતં સત્યં હિંસાહીનમપૈશુનમ્ ॥ ૮ ॥

શાઠ્યાપેતં હ્યપરુષં નૃશંસત્વેન વર્જિતમ્^{૨૦} ।

પથ્યં પ્રિયં ચ વચનં વક્તવ્યં શાન્તિમિચ્છતા ॥ ૯ ॥

શાંતિ ઈચ્છતા પુરુષે, સામાનું વચન યથાર્થ સાંભળીને તથા અન્યની ક્રિયા પ્રત્યક્ષ જોઈને તથા પોતાની સાત્ત્વિક બુદ્ધિથી તેનો નિર્ણય કર્યા પછી જ, અપવાદરહિત, હિંસારહિત, ચાડિયાપણારહિત, શઠતારહિત, મર્મસ્થળ ભેદાય તેવાં વચનેરહિત, કૂરતારહિત અને પથ્ય તથા પ્રિય એવું સત્ય વચન બોલવું ૮-૯.

કૃતઘ્નીના સંગનો ત્યાગ

કરેલા ઉપકારનો વાણીથી નાશ કરે તે કૃતઘ્ની કહેવાય. તેમ જ ઉપકારને ભૂલી જઈને સામો અપકાર કરે તે પણ

કૃતઘ્ની કહેવાય. એવા કૃતઘ્નીને અતિપાતક લાગે છે અને તેનો સંસર્ગ રાખનારને પણ તેવો દોષ પ્રાપ્ત થાય છે —એવો ભાવ છે. તે યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિની મિતાક્ષરા ટીકામાં કહ્યું છે:—

સંલાપસ્પર્શનિઃશ્વાસસહયાનાસનાશનાત્ ।

યાજનાધ્યાપનાદ્યૌનાત્યાપં સંક્રમતે નૃણામ્ ॥ ૧૦ ॥

પાપીઓની સાથે સંભાષણ કરવું^૧, તેમનો સ્પર્શ કરવો^૨, તેમનો નિઃશ્વાસ લેવો^૩, તેમની સાથે ચાલવું કે તેમની સાથે એક વાહનમાં ભેળા બેસવું^૪, સાથે આસન કરવું^૫, જોડે તથા એક પંક્તિમાં જમવા બેસવું^૬, તેમની સાથે ભેળા બેસીને યજ્ઞ કરવો^૭, સાથે ભણવું-ભણાવવું^૮, અને એવા પાપીઓની સાથે વિવાહસંબંધ જોડવો^૯—આ નવ પ્રકારનો, સંસર્ગ રાખવાથી તે પાપી પુરુષનું પાપ, તેનો સંગ કરનારને લાગે છે—તેનો સંગ કરનારમાં પાપ દાખલ થઈ જાય છે; માટે કૃતઘ્નીનો સંગ ન કરવો ૧૦.

લાંચ નિષેધ

હવે મૂળ શ્લોકમાં કહ્યું કે, ‘લુજ્વા ગ્રાહ્યા ન કસ્યચિત્’ ‘કસ્યચિત્’ એટલે કોઈ પણ મનુષ્યની પાસેથી; ‘લુજ્વા’ કહેતાં, લાંચ તે ન લેવી; એકાંતમાં ભય આદિ બતાવીને, પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ કરવામાં તત્પર એવાં મનુષ્ય પાસેથી ગ્રહણ કરાતા દ્રવ્યને લાંચ કહેવાય છે.

સ્કંદપુરાણ કાશીખંડ અ. ૩૮માં કહ્યું છે:—

उत्कोचद्यूतदौत्यार्तद्रव्यं दूरात्परित्यजेत्^૯ ।...॥ ૧૧ ॥

લાંચ લેનાર, જુગારી, દૂતકર્મ કરનાર અને દુઃખી-આટલાના દ્રવ્યનો દૂરથી જ ત્યાગ કરવો ૧૧.

વળી મહાભારતના વિરાટપર્વ અ. ૪માં કહ્યું છે:—

ન કર્મણિ નિયુક્તઃ સન્ધનં કિંચિદપિ સ્પૃશેત્^{૪૩} ।

પ્રાપ્નોતિ હિ હરન્ દ્રવ્યં બંધનં યદિ વા વધમ્ ॥ ૧૨ ॥

અધિકારમાં નિયુક્ત થયો હોય-જોડાયો હોય તે છતાં; કોઈનું પણ ધન, અધર્મથી ગ્રહણ ન કરે; કેમ કે જો તેવું દ્રવ્ય હરણ કરે, તો કાંતો બંધન પામે અથવા તેનો વધ થાય. એ ધન કિયું તો લાંચ આદિ વડે કરીને મેળવેલું હોય તે ૧૨.

યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિ રાજધર્મ અ. ૧માં પણ કહ્યું છે:—

અત્કોચજીવિનો દ્રવ્યહીનાન્કૃત્વા વિવાસયેત્^{૩૩} ।... ॥ ૧૩ ॥

લાંચથી જીવિકાવૃત્તિ ચલાવનારને રાજાએ દ્રવ્યહીન કરીને દેશપાર કરવો ૧૩.

હવે લાંચ આદિક ન લેવાનો હેતુ શાસ્ત્રકારો આ પ્રમાણે બતાવે છે:—

અન્યાયોપાર્જિતં દ્રવ્યં દશવર્ષાણિ તિષ્ઠતિ ।

પ્રાપ્તે ચૈકાદશે વર્ષે સમૂલં હિ વિનશ્યતિ ॥ ૧૪ ॥

અન્યાયથી સંપાદન કરેલું દ્રવ્ય, દશ વર્ષ સુધી ટકે છે. અગિયારમું વર્ષ પ્રાપ્ત થતાં ‘મૂળસહિત’ કહેતાં, ન્યાયથી મેળવેલી કે વારસાગત પ્રાપ્ત થયેલી પોતાની જે મિલકત હોય, તેણે સહિત નિશ્ચે નાશ પામી જાય છે તેમાં શંકા નથી ૧૪. ઈતિ શ્લો. ૨૬.

શિ० શ્લો० ૨૭

ચોરપાપિવ્યસનિનાં સંગઃ પાષંડિનાં તથા ।

કામિનાં ચ ન કર્તાવ્યો જનવજ્ઞનકર્મણામ્ ॥ ૨૭ ॥

અને ચોર, પાપી, વ્યસની, પાખંડી, કામી તથા કીમિયા આદિક ક્રિયાએ કરીને જનનો ઠગનારો, એ છ પ્રકારનાં મનુષ્ય, તેમનો સંગ ન કરવો ૨૭.

છ પ્રકારનાં મનુષ્યોનો સંગ નિષેધ

‘ચોર’ એટલે જેમનો ચોરવાનો સ્વભાવ પડ્યો હોય તે; તેમ જ નહિ આપેલા પારકા દ્રવ્યનું હરણ કરનારા એવા દસ્યુ લોકો. ‘પાપી’ એટલે પ્રાણીઓની હિંસા વગેરે પાપકર્મ કરવાના સ્વભાવવાળા. ‘વ્યસની’ જે શિકાર, જુગાર વગેરે મનુસ્મૃતિમાં અઢાર વ્યસન કલાં છે તેવા વ્યસનવાળા; તેમ જ ભાંગ, અફીણ, તમાકુ, માજમ વગેરેનું સેવન કરનારા. ‘પાખંડી’ એટલે વેદશાસ્ત્ર વિરુદ્ધ આચરણ કરનારા. ‘કામી’ જે પારકી સ્ત્રીને કામભાવથી ઈચ્છનારા તથા ‘જનવજ્વનકર્મણામ્’ કહેતાં, સ્વાર્થ સાધવા માટે ‘લોકોને ઠગવાનો’ જ ધંધો છે જેમનો એવા માણસો; —આ સર્વનો સંગ ન કરવો. ‘સંગ’ એટલે મિત્રતા અથવા તેમની સાથે નિવાસ, ઈત્યાદિ ન કરવું.

સંગશુદ્ધિ વિવેક

શ્રી સહજાનંદ સ્વામી મહાપ્રભુ, સ. જી. પ્ર. ૫, અ. ૧૮માં સંગશુદ્ધિનું લક્ષણ કહે છે:—

નોદ્વત્તોન્મત્તમત્તૈશ્ચ નાવિનીતૈશ્ચ કર્હિચિત્^{૧૦} ।
 કર્યાન્મૈત્રીં ન ચાશીલૈર્નૈવ ચૌર્યાદિદૂષિતૈઃ ॥ ૧ ॥
 ન ચાતિવ્યયશીલૈશ્ચ ન લુબ્ધૈર્નાતિવૈરિભિઃ^{૧૧} ।
 નાસત્યવાદિભિઃ ક્રૂરૈર્ન સ્ત્રૈણૈર્લોકનિંદકૈઃ ॥ ૨ ॥
 ન દ્યૂતસક્તૈર્ન ન્યૂનૈર્ન વેશ્યાગામિભિઃ ક્વચિત્^{૧૨} ।
 સહાસીત ન નિઃસ્વૈશ્ચ ન ચ દૈવપરૈર્નૈઃ ॥ ૩ ॥

‘ઝઢૂત્ત’ એટલે ધનમદ વગેરેના મદથી શાસ્ત્રમર્યાદા જે લોપતા હોય; ‘ઝમ્મત્ત’ કહેતાં વાયુ વગેરે રોગથી વિક્ષિપ્ત ચિત્તવાળા જે હોય; ‘મત્ત’ એટલે માદક પદાર્થના સેવનથી જે વિકળ થયેલ હોય; જે અવિનયવાન હોય; ‘શીલ’ જે બ્રહ્મચર્ય તેણે રહિત હોય તથા જે ચોરી આદિથી દૂષિત થયેલા હોય, —આટલાની સાથે મારા આશ્રિતોએ ક્યારેય મૈત્રી ન કરવી ૧. તેમ જ ધનનો જે ‘નિરર્થક વ્યય કરનારા’ અર્થાત્ ઉડાઉ હોય; લોભી હોય; જેના ઘણા શત્રુ હોય; જે જૂઠું બોલવાના સ્વભાવવાળો હોય; જે કૂર હોય; જે સ્ત્રીને આધીન હોય અને જે લોકનિંદક હોય; —તેમની સાથે કદી પણ બેસવું નહિ ૨. વળી જેઓ ‘ઘૂત’ કહેતાં જૂગટું રમવું, તેમાં જે આસક્ત હોય; જે જાતિથી કે વૃત્તથી નીચ હોય; જે વેશ્યાગમન કરતો હોય; જે નિર્ધન હોય તથા જેઓ ‘દૈવપર’ કહેતાં, નસીબ જ આપશે, પ્રયત્ન કરવાની શી જરૂર છે? એમ માનીને, નિવૃત્તિ પામેલા એવા આળસુ હોય —આટલાઓની સાથે એક ક્ષણ પણ બેસવું નહિ ૩.

જેવો સંગ તેવી બુદ્ધિ

શ્રીહરિએ સ. જી. પ્ર. ૨., અ. ૨માં કહ્યું છે:—

બુદ્ધિશ્ચ હીયતે પુસાં નીચૈઃ સહ સમાગમાત્^{૨૦} ।

મધ્યમૈર્મધ્યતાં યાતિ શ્રેષ્ઠતાં યાતિ ચોત્તમૈઃ ॥ ૪ ॥

નીચના સંગથી પુરુષની બુદ્ધિ હણાય છે, મધ્યમના સંગથી મધ્યમપણાને પામે છે અને ઉત્તમ પુરુષના સંગથી બુદ્ધિ શ્રેષ્ઠ થાય છે ૪.

વાસુદેવમાહાત્મ્ય અ. ૨૦માં પણ કહ્યું છે:—

યાદૃશાં યસ્ય સંગઃ સ્યાચ્છાસ્ત્રાણાં વા નૃણામપિ^{૪૨} ।

બુદ્ધિઃ સ્યાત્તાદૃશી તસ્ય કાર્યોઽતો નાસતાં હિ સઃ ॥ ૫ ॥

જેને જેવાં શાસ્ત્રો અથવા જેવાં મનુષ્યોનો સંગ થાય છે તેની બુદ્ધિ તેવી થાય છે; માટે અસચ્છાસ્ત્રો તથા અસત્પુરુષોનો સંગ ન કરવો પ.

બૃહસ્પતિનું પણ વચન છે કે:—

एकशय्यासनं पंक्तिर्भाण्डपक्त्यन्नमिश्रणम् ।

याजनाध्यापने यौनं तथा च सहभोजनम् ॥ ૬ ॥

અધર્મી સાથેના નવ પ્રકારના સંસર્ગનો ત્યાગ કરવો. હવે તે નવ પ્રકાર ક્યા ? તો તેની સાથે એક જ આસનમાં બેસવું^૧, એક જ શય્યામાં શયન કરવું^૨, એક જ પંક્તિએ જમવું^૩, એક જ પાત્રમાં રાંધવું^૪, પરસ્પર રાંધેલું અન્ન લેવું-દેવું અથવા મિશ્રણ કરવું^૫, સાથે યજ્ઞ^૬, સાથે અભ્યાસ^૭, સાથે વિવાહસંબંધ^૮, તથા સાથે ભોજન^૯ —આ નવ પ્રકારે વર્ણસંકરતા કહેલી છે તો તે અધર્મીની સાથે ન કરવાં; કારણ કે તેથી બુદ્ધિ ભ્રષ્ટ થાય છે ૬. ઈતિ શ્લો. ૨૭.

શિ. શ્લો. ૨૮

भक्ति वा ज्ञानमालम्ब्य स्त्रीद्रव्यरसलोलुभाः ।

पापे प्रवर्तमानाः स्युः कार्यस्तेषां न सङ्गमः ॥ ૨૮ ॥

અને જે મનુષ્ય, ભક્તિનું અથવા જ્ઞાનનું આલંબન કરીને સ્ત્રી, દ્રવ્ય અને રસાસ્વાદ તેને વિશે અતિશય લોલુપથકા પાપને વિશે પ્રવર્તતા હોય તે મનુષ્યનો સમાગમ ન કરવો ૨૮.

અસત્પુરુષ સમાગમ નિષેધ

ભક્તિએ કરીને આશ્રય કરવા યોગ્ય; તથા સ્વધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્યે સહિત જે ભક્તિ, તેનો પ્રવર્તક ને ભક્તિધર્મનો પુત્ર-એવો શ્રી હરિકૃષ્ણ જે હું, તે મારી 'ભક્તિ'નું અવલંબન કરીને, અથવા 'જ્ઞાન' કહેતાં, મારા માહાત્મ્યજ્ઞાનના બળનું ગ્રહણ કરીને જે પુરુષો સ્ત્રી, દ્રવ્ય, તથા રસાસ્વાદને વિશે 'લોલુપ' થકા, 'પાપને વિશે' એટલે પરસ્ત્રીના સંગ આદિ પાપકર્મમાં પ્રવર્તેલા હોય તેમનો સમાગમ ન કરવો.

ભક્તિધર્મના પુત્ર શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાને સ. જી. પ્ર. ૨, અ. ૭માં પણ તે કહ્યું છે:—

મત્સંપ્રદાયલિઙ્ગં ચ વિભ્રદ્યો બહિરુત્તમમ્^{૨૮} ।

પ્રચ્છન્નં સ્ત્ર્યાદિસંસક્તઃ પરિત્યાજ્યઃ સ દૂરતઃ ॥ ૧ ॥

મારા સંપ્રદાયનાં ઊર્ધ્વપુંડ્રાદિ તિલક, ચાંદલો, કંઠી વગેરે ઉત્તમ બાહ્ય ચિહ્નો ધારણ કરતો હોય છતાં ગુપ્તપણે સ્ત્રીયાદિમાં જે આસક્ત હોય તેનો દૂરથી પરિત્યાગ કરવો ૧.

હરિકૃષ્ણલીલામૃતના ૧૮મા અધ્યાયમાં રામાનંદ સ્વામી ધર્મદેવ પ્રત્યે કહે છે:—

તાપસઃ ક્રોધવાન્યઃ સ્યાત્કામી ભક્તો હરેરપિ^{૨૯} ।

ધર્મસ્થોઽપ્યન્યધર્મીયસ્ત્યાગી લોભાન્વિતશ્ચ યઃ ॥ ૨ ॥

ઉપદેષ્ટાઽપિ શિષ્યાન્સ્વાન્યથાશાસ્ત્રં ન વર્તયેત્^{૩૦} ।

બ્રહ્મજ્ઞાનં સમાલંબ્ય ઈંદ્ર્યાત્કૃષ્ણાકૃતિં તુ યઃ ।

બ્રહ્મન્ ! સંગઃ પરિત્યાજ્યઃ ષણ્ણામેષાં સદા બુદ્ધૈઃ ॥ ૩ ॥

તપસ્વી હોવા છતાં જે ક્રોધી હોય; ભગવાનનો અનન્ય ભક્ત હોવા છતાં જે કામાસક્ત હોય, ધર્મનિષ્ઠ હોવા છતાં જે

પરધર્મનું આચરણ કરતો હોય; ત્યાગી હોવા છતાં જે લોભી હોય; ઉપદેષ્ટા હોવા છતાં પોતાના શિષ્યોને શાસ્ત્રમર્યાદા પ્રમાણે જે વર્તાવતો ન હોય; બ્રહ્મ જે ભગવાન, તેમને વિશે નિષાને પામેલો હોવા છતાં ભગવાનના આકારનું જે ખંડન કરતો હોય; —આ છ પ્રકારના મનુષ્યોનો, હે બ્રહ્મન્ ! ડાહ્યા પુરુષોએ સર્વપ્રકારે ત્યાગ કરવો ૨-૩.

ભક્તિજ્ઞાનના અવલંબનનો પ્રકાર

અસત્પુરુષો ‘માહાત્મ્યજ્ઞાનનું બળ’ કેવી રીતે ગ્રહણ કરે છે, તે વિશે શ્રી સહજાનંદ સ્વામી સ. જી. પ્ર. ૩, અ. ૨૪માં કહે છે:—

અધમોદ્ધારણો નૂનં હરિઃ પતિતપાવનઃ^{૪૪} ।

સકૃત્તન્નામકીર્ત્યા વા પાપં નૈવાવશિષ્યતે ॥ ૪ ॥

નામ્નોઽસ્તિ યાવતી શક્તિઃ પાતકાનાં વિનાશને^{૪૫} ।

તાવત્કર્તું ન શક્નોતિ પાતકં પાતકી નરઃ ॥ ૫ ॥

ભગવાન તો અધમોદ્ધારણ છે, પતિતપાવન છે અને એકવાર પણ નારાયણના નામોચ્ચારણ માત્રથી સર્વ પાપ નિઃશેષ નાશ થઈ જાય છે ૪. વળી જેટલી પાપોના વિનાશનમાં ભગવન્નામની શક્તિ છે, તેટલાં પાપ કરવા પાતકી મનુષ્ય શક્તિમાન નથી; માટે તે ભગવાનના આશ્રયવાળા આપણને શો ભય છે ? ૫. આવી રીતે ભગવાનના મહિમાનો ઓથ લઈને પાપકર્મને વિશે પ્રવર્તતા હોય તેમનો સમાગમ ન કરવો.

સત્પુરુષોને પણ મર્યાદાપાલનની આજ્ઞા

શ્રીજીએ સ. જી. પ્ર. ૩, અ. ૫૯માં કહ્યું છે:—

યથેષ્ટાચરણં યે તુ ન દોષાય સતામિતિ^{૬૮} ।
 વદન્તિ તે તુ વિજ્ઞેયા મહાપાતકિનો જનાઃ ॥ ૬ ॥
 તસ્માન્મુક્તેષુ શંકાઽપિ યથેષ્ટાચરણસ્ય તુ^{૬૯} ।
 ન ક્વાપિ કેનચિત્કાર્યા યત્તે ધર્મસ્ય રક્ષકાઃ ॥ ૭ ॥

મુક્ત સાધુઓને ‘યથેષ્ટ આચરણ’ કહેતાં સ્વેચ્છાનુસાર વર્તન, દોષ માટે નથી એમ જે કહે છે તે જનો મહાપાતકી જાણવા દ. તે હેતુ માટે મુક્તને વિશે પણ યથેષ્ટ આચરણની શંકા, અર્થાત્ મુક્તને યથેષ્ટાચરણ યોગ્ય છે એમ કોઈએ ક્યારેય પણ મનમાં ન ધારવું; કારણ કે તે મોટા પુરુષ તો ધર્મના રક્ષણ માટે પ્રવર્તેલા છે, પરંતુ અધર્મના આચરણ માટે નહિ ૭. વળી એ જ અધ્યાયમાં શ્રીહરિ કહે છે:—

પ્રાપ્તોઽપિ ભક્તિં ચ દૃઢાત્મનિષ્ઠાં
 ભુક્તોઽપિ ભક્તાઃ વનિતાપ્રસંગાત્^{૭૦} ।
 ભ્રષ્ટો ભવેત્સ્ત્રી ચ તથાવિદ્યાપિ
 ભ્રષ્ટા ભવેદેવ નરપ્રસંગાત્ ॥ ૮ ॥

હે ભક્તજનો ! દૃઢ આત્મનિષ્ઠા ને ભક્તિને પામેલા એવા મુક્તપુરુષ પણ વનિતાના પ્રસંગ થકી ભ્રષ્ટ થાય છે; તથા તેવી જ રીતે ભક્ત એવી સ્ત્રીઓ પણ પુરુષના પ્રસંગ થકી ભ્રષ્ટ થઈ જ જાય છે ૮.

કામ, ક્રોધ, લોભ આદિ અંતઃશત્રુને વશ થઈને યથેષ્ટાચરણ કરવાથી બ્રહ્મનિષ્ઠ એવા વસિષ્ઠાદિકને પણ પક્ષીયોનિમાં જન્મ લેવો પડ્યો હતો. તે માર્કંડેય પુરાણમાં તેમ જ શ્રી. ભા. સ્કં. ૯, અ. ૭માં કહ્યું છે:—

...। त्रैशंकवो हरिश्चंद्रो विश्वामित्रवसिष्ठयोः* ।

यन्निमित्तमभूद्युद्धं पक्षिणोर्बहुवार्ષिकम् ॥ ૧ ॥

ત્રિશંકુના પુત્ર એવા હરિશ્ચંદ્ર નિમિત્તે પક્ષી* બનેલા એ વિશ્વામિત્ર અને વસિષ્ઠને ઘણા વર્ષ યુદ્ધ થયું હતું ૯. માટે બ્રહ્મનિષ્ઠ હોય, તેણે પણ સન્મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરવું નહિ, એવો શ્રીહરિનો સિદ્ધાંત છે. ઇતિ શ્લો. ૨૮.

શિ० શ્લો० ૨૯

कृष्णकृष्णावताराणां खण्डनं यत्र युक्तिभिः ।

कृतं स्यात्तानि शास्त्राणि न मान्यानि कदाचन ॥ ૨૯ ॥

અને જે શાસ્ત્રને વિશે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન તથા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના જે વરાહાદિક અવતાર, તેમનું યુક્તિએ કરીને ખંડન કર્યું હોય, એવાં જે શાસ્ત્ર તે ક્યારેય ન માનવાં અને ન સાંભળવાં ૨૯.

શ્રીજીમહારાજનું શ્રીકૃષ્ણ એવું ઉપનામ

જે શાસ્ત્રને વિશે ‘શ્રીકૃષ્ણ તથા શ્રીકૃષ્ણના અવતાર’ એમ જે આ શ્લોકમાં કહ્યું તેમાં ‘કૃષ્ણ’ એ સર્વોપરી

* હરિશ્ચંદ્ર રાજાના ગોર વસિષ્ઠમુનિ હતા; પરંતુ હરિશ્ચંદ્રનું રાજ્ય વિશ્વામિત્ર ઋષિએ લઈ લીધું ને તેમને શ્વપચને ઘેર વેચ્યા; તેથી વસિષ્ઠમુનિ વિશ્વામિત્રને વઢ્યા કે તમે મારા શિષ્યનું સર્વસ્વ હરિ લીધું ને તેને મહાદુઃખ દીધું. એમ મારા આડા પડ્યા તેથી તમે આડ પક્ષી થાઓ. ત્યારે વિશ્વામિત્રે વસિષ્ઠમુનિને કહ્યું : તમે કેવળ બગલાની માફક ધ્યાન કરો છો પણ હજુ લોભ તો જીત્યો નથી માટે બકપક્ષી બની જાઓ. પછી બંને મહર્ષી પક્ષીયોનિમાં જન્મ લઈ તેવા દેહને પામી ઘણાં વર્ષો સુધી લડ્યા ને એકબીજાની પાંખો પણ તૂટી ગઈ. એમ સન્મર્યાદા ઉલ્લંઘવાથી મહાદુઃખ પામ્યા હતા.

શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાનને જાણવા; કારણ કે શ્રીહરિએ પોતે જ સ. ભૂ. અં. ૨, અ. ૫૮માં પોતાના ભક્ત પ્રત્યે કહ્યું છે:—

કૃષ્ણોઽહં ભગવાનસ્મિ સર્વકારણકારણમ્^{૩૧} ।

પ્રકાશકાનાં સર્વેષાં ચૈવાસ્મિ પ્રકાશકઃ ॥ ૧ ॥

હું સર્વ કારણનો કારણ અનાદિ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન છું. વળી હું સર્વે પ્રકાશકોનો પણ પ્રકાશક છું ૧.

શ્રીહરિના આ વચનથી જણાય છે કે, શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાન પોતે જ પોતાને અનાદિ શ્રીકૃષ્ણ તરીકે અને અવતારોને પોતાના નરનારાયણાદિ અવતાર નામે જણાવે છે. આવા હેતુથી શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાનનું અનાદિ કૃષ્ણ નામ છે. તે હરિલીલામૃત કળશ ઝ, વિશ્રામ ૮માં પણ કહ્યું છે:—
પછી પ્રભુ બદરીશ જ્ઞાનવાન, ધર્યું નિજ મૂળસ્વરૂપ કેરું ધ્યાન. ૨૬
વચન સુપુરુષોત્તમે ઉચ્ચાર્યું, જનમ ધર્યાનું અમે જ આજ ધાર્યું;
મિષ ઋષિવર શાપનો પ્રમાણો, મુજ રુચિ હેતુ જરૂર સર્વ જાણો. ૨૭
બહુ મુજ કળ-અંશ જન્મ લીધા, નહિ બહુ જીવ અનન્ય મુક્ત કીધા;
અતિ કળિબળ આજ ટાળી દેશ, સકળ કળા ધરી હું જ જન્મ લઈશ. ૨૮
વળી વૃષપતિ બોલજો વિશેષે, તવ ગૃહ કૃષ્ણ અનાદિ જન્મ લેશે. ૨૯

અર્થ — જ્યારે દુર્વાસા ઋષિએ બદરિકાશ્રમમાં આવીને ધર્મદેવને તથા ઋષિમુનિઓને શાપ આપ્યો ત્યારે નરનારાયણ ભગવાન, તે શાપની નિવૃત્તિને અર્થે પોતાના મૂળસ્વરૂપ શ્રી વાસુદેવ ભગવાનનું ધ્યાન કરવા લાગ્યા. તે સમયે શ્રીજીમહારાજે નરનારાયણ ભગવાનને ધ્યાનમાં દર્શન દઈને કહ્યું કે, આ શાપ તો નિમિત્તમાત્ર છે; અર્થાત્ મારે પ્રકટ

થવાની ઈચ્છા છે તેથી આ શાપ થયો છે. મેં ‘અંશકળા અવતાર’ એટલે મારી સત્તા જેમાં વ્યાપી રહી છે એવા અનેક અવતાર ધારણ કર્યા, પણ તે તે અવતારોએ બહુ જીવનો ઉદ્ધાર કર્યો નહિ; તેથી સકળ કળાધારી અર્થાત્ તે સર્વે અંશકળા અવતારનો અવતારી, અક્ષરધામનો નિવાસી ‘અનાદિ શ્રીકૃષ્ણ’ એવો હું પોતે જ અવતાર ધારણ કરીશ એમ ધર્મદેવને કહેજો. આ વાત એકાંતિક ભક્તના અર્થે છે; તેથી જ શ્રીહરિ સાધારણ જીવોના સમાસને અર્થે પોતાને પોતાના અવતારસ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણ તથા નરનારાયણાદિ નામે કરીને કહે છે. આનું વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ શિક્ષાપત્રીના પ્રથમ શ્લોકના રહસ્યાર્થમાં કરેલું છે.

સંકલ્પાવતાર

હવે શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાન જે પ્રકટ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન છે, તેમના અવતાર તે કોને જાણવા તે આપણે જોઈએ : શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાનના અવતારમાં ત્રણ ભેદ છે, તેને પૃથક્પૃથક્પણે કહીએ છીએ : એક તો સંકલ્પાવતાર, બીજા મુક્તાવતાર અને ત્રીજા ઐશ્વર્યવિશ અવતાર; તે મધ્યે પ્રથમ સંકલ્પાવતારને જણાવીએ છીએ:—

શ્રીજીમહારાજ જ્યારે મનુષ્યરૂપે પ્રકટ હતા તે સમયને વિશે મુમુક્ષુને પોતાનો નિશ્ચય કરાવવાને અર્થે સમાધિઓ કરાવતા; તેમાં પોતાના સંકલ્પે કરીને પોતે નરનારાયણ, લક્ષ્મીનારાયણ તથા રાધાકૃષ્ણાદિરૂપે થઈને સમાધિસ્થિતિને પામેલા જે ભક્ત તેમને પોતાનું દર્શન દેતા હતા; એ જે નરનારાયણ-રાધાકૃષ્ણાદિરૂપે થઈને દર્શન દીધાં તે

સ્વરૂપને ‘સંકલ્પ અવતાર’ જાણવા. તે સ. જી. પ્ર. ૨, અ. ૨૪માં કહ્યું છે:—

કેભ્યશ્ચિત્ કૃષ્ણરુપેણ રાધિકાપાર્ષદાદિભિઃ^{૫૦} ।

દદાતિ દર્શનં સ્વામી ગોલોકેન સહૈવ ચ ॥ ૨ ॥

સ્વામી જે શ્રી હરિકૃષ્ણ મહાપ્રભુ, તે કેટલાક મુમુક્ષુને સમાધિ કરાવીને તેમને ગોલોક ધામમાં રાધિકાજી તથા નંદસુનંદાદિ પાર્ષદે સહિત કૃષ્ણરૂપે પોતાનું દર્શન દેતા હતા ૨. ઈત્યાદિક ઘણા શ્લોકે કરીને કહેલું છે.

વળી લોયાના ચોથા વચનામૃતમાં કહ્યું છે: ‘ભગવાનની મૂર્તિ તો સદા એક સરખી છે, તો પણ ભગવાન પોતાની મૂર્તિને જ્યાં જેવી દેખાડવી જોઈએ ત્યાં તેવી પોતાની ઈચ્છાએ કરીને દેખાડે છે; અને જ્યાં જેટલો પ્રકાશ કરવો ઘટે ત્યાં તેટલો પ્રકાશ કરે છે; અને પોતે તો સદા દ્વિભુજ છે તો પણ ‘પોતાની ઈચ્છાએ કરીને’ ક્યાંય ચાર ભુજ, ક્યાંય અષ્ટ ભુજ, ક્યાંય અનંત ભુજને દેખાડે છે તથા મચ્છ-કચ્છાદિકરૂપે કરીને ‘ભાસે છે.’ એવી રીતે જ્યાં જેવું ઘટે ત્યાં તેવું રૂપ પ્રકાશે છે અને પોતે તો સદા એકરૂપે જ વિરાજમાન રહે છે.’

ભાવાર્થ:— ચતુર્ભુજાદિરૂપે દર્શન દે છે તથા મચ્છ-કચ્છાદિરૂપે ‘ભાસે’ છે, એટલે તેવા તેવા રૂપે દેખાય છે-તે તે અવતારોને સંકલ્પાવતાર જાણવા.

તેમ જ લોયાના ૧૮મા વચનામૃતમાં — ‘રામકૃષ્ણાદિક રૂપને કોઈક કાર્યને અર્થે ધારણ કરે છે; પણ જે પોતાનું મૂળરૂપ છે તેને તજીને એ અવતારનું ધારણ નથી કરતા; તે જ ભગવાન પોતે અનંત ઐશ્વર્ય ને અનંત શક્તિઓ સોતા જ

મચ્છ-કચ્છાદિક રૂપને ધારણ કરે છે.’ આ રૂપ કલ્યાં એ સંકલ્પસ્વરૂપને ધારણ કરે છે તે જ સમજવાં.

સંકલ્પસ્વરૂપ ધારવાનું પ્રયોજન

સર્વ સંકલ્પસ્વરૂપના મૂળસ્વરૂપી શ્રી સ્વામિનારાયણ મહાપ્રભુ છે, તે શું શું કાર્ય કરવા તથા શા હેતુથી સંકલ્પસ્વરૂપ જે સંકલ્પાવતાર તેને ધારણ કરે છે તે કહીએ છીએ : પરોક્ષ અવતારના ઉપાસક જે મુમુક્ષુ હતા, તેમને પોતાના સ્વરૂપનો- ભગવાનપણાનો નિશ્ચય કરાવવો એ કાર્યને અર્થે અને બીજું સર્વોપરી પોતાનું સ્વરૂપ સમજાવીને તેમને પોતાના આશ્રિત કરવા; એ હેતુથી જ શ્રીહરિ, પરોક્ષ રામકૃષ્ણાદિક અવતારના ભક્તોને લોજ-માંગરોળ વગેરે ગામોમાં સમાધિ કરાવીને તે તે અવતારરૂપે થઈને પોતાનું દર્શન દેતા હતા.

હવે એ સ્વરૂપને પ્રત્યક્ષપણે જોઈએ : શ્રીજીમહારાજ પોતે જ સંકલ્પ કરી નરનારાયણ, લક્ષ્મીનારાયણ ને રાધાકૃષ્ણાદિરૂપે થઈને, સમાધિને વિશે મુમુક્ષુને દર્શન દેતા હતા; એ જ સ્વરૂપ શ્રીજીમહારાજે અમદાવાદ, વડતાલ, ગઢપુર ને મૂળી આદિ ધામોને વિશે મહામંદિરોમાં પધરાવ્યાં છે; તે પણ ઘણા જીવોના સમાસને અર્થે શ્રીહરિ વેષાંતર કરીને દર્શન આપે છે એમ સમજવું.

અને એ સંકલ્પાવતારરૂપે શ્રીજીમહારાજ પોતે જ દર્શન દે છે. તે શિ. શ્લો. ૧૧૨માં કહ્યું છે:—

અતશ્ચાસ્ય સ્વરૂપેષુ ભેદો જ્ઞેયો ન સર્વથા ।

ચતુરાદિભુજત્વં તુ દ્વિબાહોસ્તસ્ય ચૈચ્છિકમ્ ॥ ૩ ॥

એ હેતુ માટે એ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનાં સ્વરૂપ (મંદિરમાં

પધરાવેલ જે નરનારાયણ-લક્ષ્મીનારાયણાદિ) તેમને વિશે સર્વપ્રકારે કરીને ભેદ ન જાણવો અને ચતુર્ભુજપણું, અષ્ટભુજપણું, સહસ્રભુજપણું ઇત્યાદિક જે ભેદ જણાય છે, તે તો દ્વિભુજ એવા 'શ્રીકૃષ્ણ' જે શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાન તેમની ઇચ્છાએ કરીને છે એમ જાણવું ઊ.

આ શ્લોકમાં — 'સંકલ્પસ્વરૂપમાં ને મૂળ સંકલ્પી સ્વરૂપમાં ભેદ નથી' એમ શ્રીજીમહારાજે કહ્યું તે તો બરાબર છે પરંતુ શ્રીમદ્ભાગવતાદિ શાસ્ત્રમાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન તથા નરનારાયણ ભગવાન કહ્યા છે તેમાં અને શ્રી સ્વામિનારાયણ મહાપ્રભુ તેમાં ભેદ નથી એમ નથી કહ્યું; એમાં તો ઘણો જ ભેદ છે; કેમ કે એ શ્રીકૃષ્ણ-નરનારાયણાદિક સર્વે શ્રી સ્વામિનારાયણ મહાપ્રભુના ઐશ્વર્યાવિશ અવતાર છે અને તેઓ અનંત છે. તે મધ્ય પ્રકરણના ૩૧મા વચનામૃતમાં પણ કહ્યું છે: 'એવા અક્ષરાત્મક પુરુષ બ્રહ્મરૂપ ઘણાક છે; તે જે તે વાસુદેવના ચરણારવિંદની ઉપાસના કરે છે.' અર્થાત્ શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાનના સેવક છે; અને તેવી જ રીતે કારિયાણીના ૧૦મા વચનામૃતમાં પણ કહ્યું છે. માટે શ્રી પુરુષોત્તમ નારાયણ જે શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાન, તે કેવા છે તો સર્વે અવતારોને ઐશ્વર્ય, આનંદ ને પ્રકાશ તેના દાતા છે; માટે સર્વોપરી કહેવાય છે. અને તે શ્રીહરિ પોતાના અંગના પ્રકાશપુંજરૂપ અક્ષરધામને વિશે સદા વિરાજમાન છે, સદા દિવ્યસાકાર મૂર્તિમાન છે, સર્વે મુક્તના સ્વામી, સુખદાતા ને નિયંતા છે અને એક ને અદ્વિતીય છે; એમ સત્સંગિજીવન, સત્સંગિભૂષણ, હરિલીલાકલ્પતરુ આદિ

ગ્રંથોમાં કહેલું છે. હવે એ જ વાતને વધારે પુષ્ટ કરે છે:—

બદરિકાશ્રમવાસીની સ્તુતિ

શ્રીજીમહારાજ વનવિચરણ કરતાં બદરીકેદારમાં પધારે છે. તે સમયનું વર્ણન ધર્મધુરંધર આચાર્ય શ્રી વિહારીલાલજી મહારાજ હરિલીલામૃત ગ્રંથના કળશ ૩, વિશ્રામ ૪માં આ પ્રમાણે કરે છે:—

એવે અવસરે બદરીનાથે, પૂરા હેતથી પોતાને હાથે;
ધર્મપુત્રનું પૂજન કીધું, ધૂપ દીપ ને નેવેઘ દીધું.
પછી આરતી હરિની ઉતારી, સ્તુતિ સ્નેહ સહિત ઉચ્ચારી;
અહો અક્ષરપતિ મહારાજ, ધર્યું તન ધર્મસ્થાપન આજ.

વળી અનાદિમુક્ત સદ્. મુક્તાનંદ સ્વામીના શિષ્ય સદ્. આધારાનંદ સ્વામીએ ‘શ્રીહરિચરિત્રામૃતસાગર’ નામક વ્રજભાષામાં ગ્રંથ રચ્યો છે, તેમાં શ્રીહરિ, સં. ૧૮૫૦ના કાર્તિક વદ ૮ના દિવસે બદરીકેદારમાં પધાર્યા, તે સમયે નરનારાયણ ભગવાન શ્રીહરિનો હાથ ગ્રહણ કરીને, તેમને પોતાના આશ્રમમાં લઈ ગયા. અહીં પણ નરનારાયણદેવ શ્રીહરિની સ્તુતિ કરતાં કહે છે:—

તુમરે પ્રતાપ ન જાનત જોઈ,
હમકું અધિક કર માનત સોઈ;
અધિકમેં અધિક કીયેઉ આઈ,
હમકું દરશ દીયે હિત લાઈ.

અર્થ — હે શ્રી સહજાનંદ સ્વામી ! જે તમારો પ્રતાપ નથી જાણતા તે નરનારાયણ એવા અમને, તમારાથી અધિક માને છે; પરંતુ તમે તો મને દર્શન દઈને આજે અત્યંત કૃતાર્થ કર્યો છે.

શ્રીજીમહારાજનું સર્વકારણપણું

આદરજ ગામમાં મુક્તાનંદ સ્વામી, બ્રહ્માનંદ સ્વામી, નિત્યાનંદ સ્વામી તથા શ્યામળિયા ચૈતન્યાનંદ સ્વામી —આ ચાર સદ્ગુરુઓ, શ્રીહરિજીની સ્તુતિ કરતાં, તેમનું સર્વોપરીપણું સ. ભૂ. અંશ ૪, અં. ૨૨માં આ પ્રમાણે કહે છે:—

શાસ્ત્રાણિ જીવં નરમક્ષરં ચં કૂટસ્થમાહુઃ પ્રકૃતેઃ પરં ચ^{૩૩} ।
 નારાયણં બ્રહ્મવિભો પુમાંસં શુદ્ધં મહાપુરુષમવ્યયં ચમ્ ॥૪ ॥
 લબ્ધભૂતિર્ભવતો લયાંતે પ્રધાનપુંસાં નિજપત્ન્યજાયાઃ^{૩૪} ।
 સૃજત્યનેકાંડભવાયકોટીસ્તસ્યાપ્યનેકાઃ ફલદોઽસ્તિ નાન્યઃ ॥૫ ॥

હે સર્વ વ્યાપક શ્રીહરે ! જે મહાપુરુષને એટલે શ્રીકૃષ્ણને, વેદાદિક શાસ્ત્રો અક્ષર, કૂટસ્થ, નારાયણ, બ્રહ્મ, શુદ્ધ, નિર્વિકાર અને પ્રકૃતિ થકી પર, ઈત્યાદિ શબ્દોથી કહે છે, તે મહાપુરુષ પણ તમારી પાસેથી જ પ્રાપ્ત કરેલ છે એશ્વર્ય જેમણે એવા થકા, પ્રલયના અંતે અનેક બ્રહ્માંડોની ઉત્પત્તિ કરવાને અર્થે, પોતાની પત્ની મૂળમાયાદ્વારા પ્રધાનપુરુષોની અનંત કોટીઓ સર્જે છે; તે મૂળમાયાના પતિ મહાપુરુષને પણ તમે જ એક કર્મફળપ્રદાતા છો; બીજો કોઈ નથી ૪-૫.

વળી સ. ભૂ. અં. ૨, અ. ૩૮માં ત્રિદેવોએ સ્તુતિ કરતાં કહ્યું છે:—

ચરણરજઃ પરાક્ષરમહાપુરુષૌ મુનયોઽપ્યગણિતમુક્તશેષ-
 ભવપદ્મભવાદિ સુરાઃ^{૩૫} । શિરસિ મુહુઃ પ્રધાય હર ચસ્ય
 પુનંતિ સ નો હર હૃદયેષુ તત્તમ ઉદ્દુષ્ય ચ નોઽવિરતમ્ ॥ ૬ ॥

હે પરાત્પર શ્રીહરે ! સૃષ્ટિકર્તા અક્ષરબ્રહ્મ, મૂળમાયાના અધિષ્ઠાતા મહાપુરુષ, નારદાદિ મુનિઓ, અગણિત મુક્તો,

શેષ, શિવજી, બ્રહ્માદિ દેવો-આ બધા તમારી ચરણરજને વારંવાર મસ્તકે ચડાવી પવિત્ર થાય છે. હે સર્વ દોષહરણ શ્રીહરે ! આવા તમે તે અમારા હૃદયમાં નિરંતર વાસ કરી અમારા અજ્ઞાનનો નાશ કરો દ.

વળી સ. ભૂ. અંશ ૩, અ. ૪૬માં સનકાદિકો નીચે પ્રમાણે શ્રીહરિજીની સ્તુતિ કરે છે:—

પ્રાપ્તા: સમાધિમૃષય: પરમેષ્ટિપુત્રા નારાયણં મુનિવરં
સદસિ સ્થિતં તં^૧ । સાક્ષાત્પ્રધાનપુરુષત્રયમૂલમાયા-
કાલાક્ષરેષુ ચ નિજેષુ ચરાચરેષુ ॥ ૭ ॥
બ્રહ્માદિકીટચરમેષ્વચ્ચિલેષુ ભૂતેષ્વન્ત: સ્થિતં બહિરપીવ
શુચિ ચ દારૌ^૨ । દુષ્ટ્વા સદા સકલકારણકારણં તં
મત્ત્વૈવ ગદ્ગદગીરા નુનુવુ: પ્રભું તમ્ ॥ ૮ ॥

સમાધિને પામેલા બ્રહ્માના પુત્રો જે ચારે સનકાદિક ઋષિઓ તે, સભા મધ્યે વિરાજમાન અને પાંચસો પરમહંસના મધ્યે શ્રેષ્ઠ તથા સ્વકીય પ્રકૃતિ અને ‘પુરુષ ત્રય’, કહેતાં વૈરાજપુરુષ^૧, પ્રકૃતિ જે પ્રધાનમાયા તેના અધિષ્ઠાતા પુરુષ^૨ અને મૂળપુરુષ^૩; તથા મૂળમાયા, મહાકાળ અને સૃષ્ટિકર્તા અક્ષરપુરુષ આદિમાં; તેમ જ બ્રહ્માથી લઈ કીટપર્યંત સમગ્ર ચરાચરમાં, કાષ્ઠમાં અગ્નિની માફક, અંદર અન્વય શક્તિએ રહેલા તથા બહાર પણ સાક્ષાત્ વ્યતિરેકપણે વિરાજમાન એવા શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાનને જોઈ, તેમને સકલ કારણોના કારણ, એટલે સૃષ્ટિકાર્યના કારણ જે મૂળપુરુષ, કાળ, અક્ષર આદિ છે તેમના પણ કારણ માની, ગદ્ગદ વાણી વડે પ્રભુ શ્રી સહજાનંદ સ્વામીની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા ૭-૮.

અવતાર — અવતારીથી શ્રીહરિનું પૃથક્પણું

શ્રીજીમહારાજ લોજપુરથી રામાનંદ સ્વામીને પત્ર લખે છે; તે પત્ર મયારામ ભટ્ટ રામાનંદ સ્વામી પાસે લાવે છે. રામાનંદ સ્વામી તથા અન્ય સભાજનોને આ પત્રનાં દર્શન કરતાં જ સમાધિ થાય છે. સમાધિમાં તેઓ જે જુએ છે તે પ્રસંગનું વર્ણન ધર્મધુરંધર આચાર્ય શ્રી રઘુવીરજી મહારાજ સ્વરચિત ગ્રંથ હરિલીલાકલ્પતરુ સ્કં. ૨, અ. ૫૭માં આ પ્રમાણે કરે છે:—

દ્વદશસ્તે પુરસ્તસ્ય લાવણ્યામૃતનીરથે:૩૭ ।

તદીયાન્ રામકૃષ્ણાદીનવતારાન્ કૃતાઞ્જલીન્ ॥ ૧ ॥

તસ્યાગ્રેઽવસ્થિતં સ્વીયં રામાનંદાભિધં ગુરુમ્૩૮ ।

તે પ્રૈક્ષન્તેક્ષમાણં તં પ્રાઞ્જલિં શાન્તવિગ્રહમ્ ॥ ૧૦ ॥

તતોઽવતારાન્ સર્વાસ્તાનાત્મીયં ચાપિ તં ગુરુમ્૩૯ ।

તદ્રૂપે લીનતાં પ્રાપ્તાન્ વિસ્મિતાસ્તે વ્યલોકયત્ ॥ ૧૧ ॥

લાવણ્યરૂપી અમૃતના સાગર શ્રીહરિની સન્મુખ, રામકૃષ્ણાદિક અવતારોને હાથ જોડીને ઊભેલા સર્વજનોએ દીઠા. વળી શ્રીહરિની પાસે, શાંતમૂર્તિ અને શ્રીહરિને હાથ જોડ્યા છે જેમણે એવા પોતાના ગુરુ રામાનંદ સ્વામીને પણ તે સર્વે જોતા હતા. પછી વિસ્મય પામેલા તે જનોએ રામકૃષ્ણાદિક સર્વે અવતારો તથા પોતાના ગુરુ રામાનંદ સ્વામીને પણ શ્રીહરિના સ્વરૂપમાં લીન થયેલા જોયા ૯-૧૧.

વળી શેખપાટના લાલજી ભક્ત, જે પાછળથી નિષ્કુળાનંદ નામે સાધુ થયેલા, તે પ્રત્યે રામાનંદમુનિ કહે છે:—

સ इत्यथावद् भक्तं मत्तः कृष्णो यथाधिकः^{५८} ।

तथाऽत्यधिकः एवेशात् तस्मादपि स विद्यते ॥ १२ ॥

(હરિ. કલ્પ. સ્કં. ૨, અ. ૫૮)

મારાથી જેમ શ્રીકૃષ્ણ અધિક છે તેમ ઈશ્વર એવા શ્રીકૃષ્ણથી આ વર્ણી અતિ અધિક છે. હે ભક્ત ! આ વર્ણી સર્વ અવતારોના કારણ, પરાત્પર, અપ્રાકૃત ગુણ ઐશ્વર્યવાળા પુરુષોત્તમ છે — એમ ઉત્તરશ્લોક સાથે સંબંધ છે ૧૨. આવી રીતે એક અને અદ્વિતીય શ્રીજીમહારાજ છે; જ્યારે તેના મુક્તાવતાર તથા ઐશ્વર્યવિશેષ અવતાર તો અસંખ્ય છે.

વળી અનાદિમુક્ત પર્વતભાઈને શ્રીજીમહારાજનું ધ્યાન કરતાં સંકલ્પ થયો કે નૃસિંહરૂપ કેવું હશે ? એમ ચિંતવન કરે છે, ત્યાં તો, શ્રીજીની મૂર્તિમાંથી તેજ છૂટ્યું અને તે તેજમાં અસંખ્ય અવતાર દેખાયા. તેની વિક્તિ હરિલીલાકલ્પતરુ સ્કં. ૩, અ. ૧૮માં આ પ્રમાણે કરેલી છે:—

સ तस्मिन् मत्स्यकच्छौ च वराहं च व्यलोकयत्^{૧૫} ।

नृसिंहं भार्गवं खर्वं सुयज्ञं कपिलं तथा ॥ ૧૩ ॥

दत्तात्रेयं हयग्रीवं नारदं सनकादिकान्^{૧૬} ।

ऋषभं च पृथું व्याસं हंसं धन्वतरिं तथा ॥ ૧૪ ॥

कल्किरुपं तथा बुद्धं वासुदेवं तथा हरिम्^{૧૭} ।

नरनारायणौ शान्तौ वैराजं पुरुषं तथा ॥ ૧૫ ॥

रामकृष्णादयश्चाने येऽवताराः पुराऽभवन्^{૧૮} ।

सोऽवतारांश्च तान्सर्वान् साक्षादैक्षत भास्वरान् ॥ ૧૬ ॥

પર્વતભાઈ, તે તેજમાં મત્સ્ય^૧, કચ્છ^૨, વરાહ^૩, નૃસિંહ^૪, પરશુરામ^૫, વામન^૬, યજ્ઞ^૭, કપિલ^૮, દત્તાત્રેય^૯,

હયગ્રીવ^{૧૦}, નારદ^{૧૧}, સનકાદિ^{૧૨}, કુમાર^{૧૩}, ઋષભ^{૧૪}, પૃથુ^{૧૫}, વ્યાસ^{૧૬}, હંસ^{૧૭}, ધન્વંતરી^{૧૮}, કલ્કિ^{૧૯}, બુદ્ધ^{૨૦}, વાસુદેવ^{૨૧}, હરિ^{૨૨}, નરનારાયણ^{૨૩} તથા વૈરાજપુરુષ^{૨૪} તે સર્વેને જોતા હતા. વળી રામકૃષ્ણાદિ જે અવતારો પૂર્વે થયા હતા, તે સર્વે અવતારોને પર્વતભાઈ અતિ તેજોમય પ્રત્યક્ષ જોતા હતા ૧૩-૧૬. વળી તે પછી શ્લો. ૨૦માં કહ્યું છે:—

સોઽવતારાંસ્તતઃ સર્વાન્ હરેસ્તસ્યાવતારિણઃ ।

તેજશ્ચયે વિલીનત્વં પ્રાપ્તાનૈક્ષત ભૂપતે ॥ ૧૭ ॥

હે ભૂપતે ! પછી પર્વતભાઈ, અવતારી શ્રીહરિ પ્રત્યક્ષ શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાનના તેજઃપુંજમાં તે સર્વે અવતારોને લીન થતા જોતા હતા ૧૭. વળી અહીં આવો સંબંધ છે કે પર્વતભાઈ પછી ક્ષણવારમાં શ્રીજીમહારાજથી જુદા ને શ્રીજીમહારાજનું દર્શન કરતા એવા તે સમગ્ર અવતારોને પ્રત્યક્ષ જોતા હતા. પછી તે ભક્ત, સર્વે અવતારોના કારણ ને ક્ષર-અક્ષરથી પર એવા શ્રીજીમહારાજનું ધ્યાન કરતાં, પોતાના અંતઃકરણમાં તથા બહાર પણ તે અવતારોને પોતાનાં નેત્રો આગળ જોતા હતા.

મુક્તાવતાર

હવે મુક્ત અવતાર કહીએ છીએ : વેદ આદિ શાસ્ત્રના આચાર્ય વ્યાસજી; તથા નારદજી અને સનકાદિક એ સર્વે, ભગવાનના જે મુક્ત છે, તેમને શ્રીમદ્ભાગવતમાં અવતાર કહ્યા છે. તેમ જ શ્રીહરિની ઈચ્છાથી જે મુક્ત મનુષ્યરૂપે પ્રકટ થાય તેમને પણ મુક્તાવતાર કહેવાય છે.

શ્રી સ્વામિનારાયણ મહાપ્રભુની સાથે પૃથ્વી પર પ્રકટ

થયેલા મુક્તાવતાર ઘણા હતા; તેનો કિંચિત્ નિર્દેશ કરીએ છીએ : શ્રીહરિજીની ઈચ્છાથી જેમનો આવિર્ભાવ થયો હતો એવા શ્રી ઉદ્ધવાવતાર રામાનંદ સ્વામી, તેમને મુક્તાવતાર કહ્યા છે. વળી શ્રી સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયનો મૂળ નિબંધ જે ‘સત્સંગિજીવન’ ગ્રંથ છે, જેને વિશે સાંખ્ય, યોગ, વેદ, વેદાંત તથા અષ્ટાદશ પુરાણ, ગીતા, શારીરિક સૂત્રો આદિ સર્વનો રહસ્યાર્થ દર્શાવેલો છે; તેમ જ શ્રી સ્વામિનારાયણ મહાપ્રભુના પ્રાદુર્ભાવનો હેતુ તથા તેમના પ્રાકટ્યથી આરંભીને અંતર્ધાન-પર્યતનાં લીલાચરિત્ર વગેરેનો પણ જેમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે; અને જેની અંદર, શિક્ષાપત્રી, ધર્મમૃત, નિષ્કામશુદ્ધિ, હરિગીતા, ધર્મરક્ષા* જનશિક્ષા વગેરે ઘણા વિભાગો છે; અને જે શાસ્ત્રના પ્રકરણ પાંચ છે, અધ્યાય ૩૬૦ ત્રણસો સાઠ છે અને શ્લોક આશરે ૨૪૧૫૦ ચોવીસ હજાર એકસો પચાસ છે —આવા મહાન મોક્ષદાયી નિબંધના પ્રણેતા ને અક્ષરબ્રહ્માદિ સર્વે ધામને વિશે નિરાવરણ ગતિ પામેલા એવા સિદ્ધસમાધિવાળા મહાકવિ શતાનંદમુનિ હતા, તેમને પણ મુક્તાવતાર કહ્યા છે.

વળી શ્રી ઘનશ્યામ મહારાજના પિતા શ્રી ધર્મદેવ, શ્રીહરિના ભાઈઓ રામપ્રતાપજી તથા ઈચ્છારામજી અને આદિ આચાર્ય શ્રી અયોધ્યાપ્રસાદજી મહારાજ તથા આદિ આચાર્ય શ્રી રઘુવીરજી મહારાજ વગેરે મુક્તાવતાર છે. વળી મહા નૈષ્ઠિકેન્દ્ર તથા સત્સંગિભૂષણ નામક ભક્તિશાસ્ત્રના પ્રણેતા એવા અનાદિમુક્ત શ્રી વાસુદેવાનંદવર્ણી તથા

* સત્સંગિજીવનના ત્રીજા પ્રકરણનો ૨૪મો અધ્યાય ‘ધર્મરક્ષા’ કહેવાય છે.

વ્યાપકાનંદ સ્વામી, સ્વરૂપાનંદ સ્વામી, મુક્તાનંદ સ્વામી, બ્રહ્માનંદ સ્વામી, ગોપાળાનંદ સ્વામી, ગુણાતીતાનંદ સ્વામી આદિ સર્વે જે અનાદિમુક્ત છે તેમને જ, અખંડાનંદવર્ણીરચિત હરિચરિત્રામૃત નામક ગ્રંથ છે તેમાં મુક્તાવતાર કહ્યા છે. એવા પ્રકટના સંબંધવાળા મુક્તાવતારોને પ્રકટ થવાનો હેતુ તો કેવળ શ્રીહરિની ઈચ્છા, એ જ છે. અને શ્રીજીમહારાજની ઈચ્છાનુસારે જીવોનું આત્યંતિક કલ્યાણ કરવું તથા એકાંતિકધર્મ અને શ્રીહરિની સર્વોપરી ઉપાસના ને આજ્ઞા, તેની પ્રવૃત્તિ કરવી એ જ પ્રકટના સંબંધવાળા મુક્તાવતારનું જીવનકાર્ય હોય છે. એવા મુક્તાવતારોને વિશે કારણમૂર્તિ એવા શ્રીહરિ અખંડ રહે છે. તે હરિવાક્યસુધાસિંધુ તરંગ ૬૮માં કહ્યું છે:—

સતાં ચ હૃદયે સાક્ષાદ્ધરિરાવિશ્ય વર્તેતે^{૧૨} ।

તેષામપિ તતઃ પાલ્યા મર્યાદા તાદૃશી સદા ॥ ૧૮ ॥

મુક્તાવતારમાં શ્રીજીમહારાજ મૂર્તિમાન ભેગા જ રહે છે; માટે તેમની મર્યાદા, જેવી શ્રીજીમહારાજની મર્યાદા રાખે તેવી જ, હંમેશાં રાખવી જોઈએ ૧૮.

મુક્તાવતાર પૃથ્વીપર પ્રકટ થાય છે. તે સ. જ. પ્ર. ૨, અ. ૨ માં શ્રીહરિએ પોતે જ કહ્યું છે:—

અર્ચંડ સ્વસ્વરુપસ્થા મહાન્તો યે તુ પુરુષાઃ^{૧૩} ।

કલ્યાણાર્થં હિ જગતાં જ્ઞેયં તજ્જન્મ ભૂતલે ॥ ૧૯ ॥

આવિર્ભાવતિરોભાવૌ તેષાં સ્વાતંત્ર્યતઃ કિલ^{૧૪} ।

ભવતો ન ત્વિતરવન્નિજકર્મવશાત્ ક્વચિત્ ॥ ૨૦ ॥

તદ્દેહત્યાગમાલોક્ય મુહ્યન્ત્યસુભૃતોઽસુરાઃ^{૧૫} ।

દૈવાસ્તુ તત્સ્વરુપજ્ઞાસ્તેષાં લીલાં વિદન્તિ તામ્ ॥ ૨૧ ॥

મારું સાધર્મ્ય જેમણે પ્રાપ્ત કર્યું છે એવા જે મોટા પુરુષ છે, એ તો અખંડ પોતાની સ્થિતિમાં રહે છે. ભૂતલમાં એવા મુક્તોનો જન્મ સર્વે જીવોના કલ્યાણને અર્થે છે ૧૯. એવા મુક્તોનું પ્રકટ થવું ને અંતર્ધાન થવું એ તો નિશ્ચે સ્વતંત્રપણે છે; પણ બીજા પ્રાકૃત જીવની માફક પોતાના કર્મવશ થકી ક્યારેય હોતું નથી. ૨૦. પણ જે અજ્ઞાની ને આસુરી જનો છે, તે તો એવા મુક્તની દેહત્યાગાદિક ક્રિયા જોઈને મોહ પામે છે; અને એ મુક્તની સ્થિતિને જાણનારા એકાંતિક ભક્ત છે તે તો, એવી એમની ક્રિયાને લીલા જાણે છે; અર્થાત્ મોટા મુક્ત, શ્રીજીની ઈચ્છાથી જીવોના મોક્ષાર્થે પ્રકટ થયા હતા, તે એ કાર્ય કરીને, શ્રીહરિની ઈચ્છાથી જ પાછા અંતર્ધાન થઈને શ્રીજીની સેવામાં ભાગવતીતનુએ રહ્યા છે એમ સમજે છે ૨૧.

વળી સ. જી. પ્ર. ૪, અ. ૨૧માં પણ કહ્યું છે:—

અપ્રાકૃતશરીરા યે મુક્તાસ્તે તુ નીજેચ્છયા^{૨૨} ।

આવિર્ભવન્તિ હ્યથવા તેનાવતરતા સહ ॥ ૨૨ ॥

જે મુક્ત, દિવ્યાકૃતિરૂપ છે તે તો, પોતાની ઈચ્છાએ કરીને પ્રકટ થાય છે અથવા જીવોના મોક્ષને અર્થે પ્રકટ થતા એવા ‘ભગવાનની’ કહેતાં, મારી સાથે પ્રકટ થાય છે —આ પ્રમાણે શ્રીહરિજી કહે છે ૨૨.

શ્રીજીની ઈચ્છાથી મુક્ત અવતાર ધારે છે. તે અમદાવાદના બીજા વચનામૃતમાં પણ કહ્યું છે: “આત્યંતિક પ્રલય જે જ્ઞાનપ્રલય, તેણે કરીને માયિક ઉપાધીનો જેણે ત્યાગ કર્યો છે તેને પાછી કોઈ કાળે તે માયિક ઉપાધી વળગતી નથી; અને એ જો કોઈક કાળે દેહ ધરે, તો જેમ ભગવાન સ્વતંત્ર થકા

દેહ ધરે છે તેમ તે પણ સ્વતંત્ર થકો દેહ ધરે છે; પણ કાળ, કર્મ ને માયા તેને આધીન થકો દેહને નથી ધરતો; માટે બ્રહ્મરૂપ થઈને પરમેશ્વરને ભજે તે જ શ્રેષ્ઠ છે.” આવી રીતે મુક્તાવતારનું સ્વરૂપ સંક્ષેપમાં જણાવ્યું છે. આનો વિસ્તાર અન્ય સાંપ્રદાયિક ગ્રંથોથી જાણી લેવો.

ઐશ્વર્યાવેશ અવતાર

હવે ઐશ્વર્યાવેશ અવતારને કહીએ છીએ : આ લોકમાં જે ઐશ્વર્યાર્થી ભક્ત હોય છે તે, ધર્મ, જ્ઞાન ને વૈરાગ્યે સહિત ભક્તિ કરીને ભગવાનને પ્રસન્ન કરે છે. પછી એ ભક્ત ભૌતિક દેહનો ત્યાગ કરે છે ત્યારે, ભગવાન તે ભક્તને પોતાનાં ઐશ્વર્ય આપે છે અને તે મુક્તમાં ભગવાન અન્વય રૂપે પ્રવેશ કરીને રહે છે; ત્યારે તે મુક્ત, મુક્તાત્મા એવા ભગવાનના પ્રકાશમાં લીન થઈને રહે છે અને તે દ્વારા ભગવાન, સર્વે ક્રિયા કરે છે —એ ઐશ્વર્યાવેશ અવતાર કહેવાય છે. તે પંચાણાના ૭મા વચનામૃતમાં કહ્યું છે:—

“અને એ જે પુરુષોત્તમ નારાયણ તે કોઈક કાર્યને અર્થે પુરુષરૂપે થાય છે ત્યારે, એ પુરુષ છે તે પુરુષોત્તમના પ્રકાશમાં લીન થઈ જાય છે ને પુરુષોત્તમ જ રહે છે... એવી રીતે અનેક પ્રકારના કાર્યને અર્થે, જેને જેને વિશે એ પુરુષોત્તમનો પ્રવેશ થાય છે, તેને તેને, પોતાના પ્રકાશે કરીને લીન કરી નાખીને પોતે જ તે રૂપે કરીને સર્વોત્કર્ષપણે વિરાજમાન થકા રહે છે. અને જેને વિશે પોતે વિરાજમાન રહે છે, તેના પ્રકાશને પોતે ઢાંકીને પોતાનો પ્રકાશ પ્રકટ કરે છે—જેમ અગ્નિ લોઢાને વિશે આવે છે ત્યારે લોઢાનો જે શીતળ ગુણ ને કાળો વર્ણ તેને

ટાળીને પોતે પોતાના ગુણને પ્રકાશ કરે છે.” આ વચનામૃત પ્રમાણે ભગવાનનાં ઐશ્વર્ય જે મુક્તમાં આવે છે એ મુક્તને ભગવાનના ઐશ્વર્યવિશે અવતાર કહેવાય છે; અને તે અવતારને અવતારીની પણ ઉપમા દેવાય છે એમ સમજવું.

વળી જેમ ભગવન્નિષ્ઠાર્થી ભક્ત, ભગવાનને ભજીને મુક્ત થાય છે તેમ, ઐશ્વર્યની ઈચ્છાવાળા ભક્ત છે, તે ભગવાનને ભજીને અવતારની તથા મૂળઅક્ષરની પદવીને પ્રાપ્ત કરે છે. તે કારિયાણીના ૧૦મા વચનામૃતમાં કહ્યું છે:—

“અને જે ભગવાનના ભક્ત હોય, તે ભગવાનને પ્રતાપે કરીને બ્રહ્મા, શિવ, શુક્રજી, નારદ તે જેવા પણ થાય, પ્રકૃતિપુરુષ જેવા પણ થાય અને બ્રહ્મ તથા અક્ષર, તે જેવા પણ થાય; તો પણ શ્રી પુરુષોત્તમનારાયણ જેવો થાવાને તો કોઈ સમર્થ નથી.” આ કહ્યા તે ઐશ્વર્યવિશે અવતાર જાણવા. અને જે ઐશ્વર્યની ઈચ્છા તજી દઈ, પોતાને બ્રહ્મરૂપ માની, ભગવાનને ભજે છે ‘એવા ભક્તને ભગવાન પોતા જેવો જ કરે છે’ (ગ. મ. વ. ૬૬). એવા મુક્ત પૃથ્વીપર પ્રકટ થાય તો તેમને મુક્તાવતાર જાણવા.

અવતારમાં અવતારીનો આવિર્ભાવ

વળી અવતારને વિશે અવતારી પ્રભુના ગુણ-ઐશ્વર્યનો આવિર્ભાવ થાય છે, એમ હરિલીલાકલ્પતરુ સ્કં. ૬, અ. ૧૮માં અનાદિમુક્ત સદ્. ગોપાળાનંદ સ્વામી શ્રીહરિની સ્તુતિ કરતાં જણાવે છે:—

ગુણૈશ્વર્યાડ્ઽવેશાદુત સદવતારાસ્તવ હ્રો!
સ્વતોડ્ઽસ્યાં જાયન્તે શુભગુણગણાલંકૃતિતનોઃ ।

પરાત્મસ્ત્વં સાક્ષાદસિ તદવતારી સુખનિધે!

મમ સ્વામિનારાયણ ! વસતુ ચેતસ્ત્વયિ સદા ॥ ૨૩ ॥

હે પરમાત્મન્ ! હે શ્રીહરે ! શુભ ગુણગણોના અલંકારરૂપ શરીરવાળા એવા તમો, તે તમારા ગુણ તથા ઐશ્વર્યનો પ્રવેશ થવાથી, આ પૃથ્વી ઉપર શ્રેષ્ઠ અવતારો પ્રાદુર્ભાવિ પામે છે; અથવા કોઈ કાર્ય માટે, તમારા સ્વરૂપમાંથી સ્વતઃ પ્રાદુર્ભાવિ પામે છે. હે સુખનિધે ! તેથી તમે સાક્ષાત્ અવતારી છો, માટે હે સ્વામિન્ ! હે નારાયણ ! મારો આત્મા હંમેશાં તમારી મૂર્તિમાં રહો ૨૩.

ભાવાર્થ — આમાં ‘ગુણ-ઐશ્વર્યનો આવિર્ભાવિ થવાથી અવતાર થાય છે’ એમ કહ્યું, તે ઐશ્વર્યાવેશ અવતાર જાણવા; અને મૂર્તિમાંથી સ્વતઃ અવતાર પ્રકટ થાય, તે મુક્તાવતાર જાણવા; એવા મુક્તાવતાર ભેળા શ્રીજીમહારાજ પોતે જ રહે છે એમ જાણવું. તે એ જ ગ્રંથમાં કહ્યું છે:—

સ્વયંતયા તેષુ કેચિદ્ ગુણૈશ્વર્યાદિનાઽસ્ય ચ ।

કેચિત્તે સંત્યતઃ સર્વે તતો ન પૃથગીશ્વરાત્ ॥ ૨૪ ॥

અવતારોને મધ્યે જે મુક્તાવતાર છે તેમને વિશે અવતારી પ્રભુ પોતે જ પ્રવેશ કરે છે. તે અ. મુ. સદ્. મુક્તાનંદ સ્વામીએ ‘બ્રહ્મસૂત્રભાષ્યરત્ન’ના ત્રીજા અધ્યાયના બીજા પાઠમાં સૂત્ર ૧૯માં લખ્યું છે: ‘સ્વૈકાંતિકભક્તેષુ તુ સ્વયમેવ સ્થિતશ્ચ ।’ ‘પોતાના એકાંતિક ભક્તોને વિશે શ્રીહરિ સ્વયં રહેલા છે’ અને ઐશ્વર્યાવેશ અવતારને વિશે અવતારી પ્રભુના ગુણ-ઐશ્વર્યનો આવિર્ભાવિ થાય છે. આ હેતુથી મુક્તાવતાર તથા ઐશ્વર્યાવેશ અવતાર તે, મૂળ અવતારી

ભગવાનથી પૃથક્ સ્વસત્તાથી ભગવાન નથી; અવતારી ભગવાનને લઈને, અવતારને ભગવાન કહેવાય છે ૨૪. વળી શ્રીહરિ કહે છે:—

સ્વસિદ્ધૈશ્વર્ય એવાહં ભગવાનસ્મિ ચેતરે^{૩૬} ।

પ્રાપ્તૈશ્વર્ય યુતા જાતા ભગવત્સંજ્ઞયાઽખિલાઃ ॥ ૨૫ ॥

મદધીનાનિ ચૈતેષાં સંન્યૈશ્વર્યાણિ સર્વશઃ^{૩૭} ।

વર્તન્તે ન સ્વતંત્રાસ્તે સ્વતંત્રસ્ત્વહમસ્મિ વૈ ॥ ૨૬ ॥

(હરિ. કલ્પ. સ્કં. ૫, અ. ૮)

હું જ સ્વસિદ્ધ ઐશ્વર્યવાન ભગવાન છું; બીજા જે છે તે, મારા થકી ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત કરીને ભગવાન સંજ્ઞાને પામ્યા છે ૨૫. એ અવતારોનું સર્વે ઐશ્વર્ય મારે આધીન હોઈ, નાના પ્રકારના તે સર્વે અવતારો સ્વતંત્ર નથી; ફક્ત હું જ સ્વતંત્ર છું ૨૬.

વળી અનાદિમુક્ત સ. ગુ. મહાનુભાવાનંદ સ્વામી રચિત હરિકૃષ્ણલીલામૃત ગ્રંથના અ. ૯૨માં કહ્યું છે:—

ઇન્દ્રસ્યાપ્યવતારઃ સ્યાત્સોઽપ્યુક્તઃ પુરુષોત્તમઃ^{૩૮} ।

યાવદૈશ્વર્યમાત્મીયં દર્શયતિ જનાન્ વિભો ! ॥ ૨૭ ॥

એવં બ્રહ્મા વિરાડીશાઃ પ્રધાનપુરુષાદયઃ^{૩૯} ।

સર્વે તે સ્વ સ્વ સામર્થ્ય પ્રેક્ષયંત્યક્ષરસ્થિતાઃ ॥ ૨૮ ॥

હે વિભો ! આ પૃથ્વી પર ઈંદ્રનો અવતાર થયો હોય ત્યારે તેને પણ પુરુષોત્તમ કહ્યા હોય; પરંતુ તે ઈંદ્ર, જેટલું પોતાનું ઐશ્વર્ય હોય તેટલું જ પોતાના ભક્તને દેખાડી શકે છે ૨૭. એવી જ રીતે બ્રહ્મા, વૈરાજપુરુષ, પ્રધાનપુરુષ અને મહાપુરુષ આદિ ઈશ્વરો છે તે સર્વે ‘અક્ષરસ્થિતાઃ’ કહેતા પોતપોતાના ધામમાં રહ્યા થકા જ, આ ભૂતળમાં જ્યારે

અવતાર ધારણ કરે છે ત્યારે, જેટલું પોતાનું ઐશ્વર્ય હોય તેટલું જ પોતાના ભક્તને દેખાડી શકે છે ૨૮.

સત્સંગિજીવન પ્ર. ૩, અ. ૨૪માં પણ કહ્યું છે:—

નિ:શ્રેયસાય જીવાનાં શ્રીવિષ્ણુર્ભગવાન્સ્વયમ્^{૧૦} ।

આવિર્ભવતિ ભૂલોકે સ્વતંત્રઃ કરુણાનિધિઃ ॥ ૨૧ ॥

નરનારાયણો દત્ત ઋષભઃ કપિલાદયઃ^{૧૧} ।

રામકૃષ્ણાદયશ્ચાસ્યાવતારાઃ સન્તિ ભૂરિશઃ ॥ ૩૦ ॥

‘સ્વતંત્રઃ’ એટલે પોતાના બ્રહ્મધામમાં રહ્યા થકા જ, અનંતકોટી બ્રહ્માંડમાં મનુષ્યરૂપે દર્શન દેવા અને ભક્તના આત્યંતિક કલ્યાણ કરવા સમર્થ, ને ‘કરુણાનિધિઃ’ કહેતાં કૃપા કરીને એકાંતિક ભક્તના મનોરથ પૂરા કરવા મનુષ્યરૂપે પ્રકટ થઈને, તે ભક્તની સેવા અંગીકાર કરતા એવા; તથા ‘વિષ્ણુઃ’ એટલે શ્રીકૃષ્ણ-નરનારાયણાદિક અવતારોને વિશે પોતાના પ્રકાશનાં કિરણોથી પ્રવેશ કરીને, એ અવતારોના પ્રકાશ-ઐશ્વર્યના પ્રકાશક એવા; સ્વયં ભગવાન જે શ્રી સ્વામિનારાયણ, તે જ પોતે જીવોના ‘નિશ્રેયસાય’ કહેતાં જીવોને સર્વ બંધન થકી મુક્ત કરીને, સ્વસ્વરૂપના આનંદનો અનુભવ કરાવવા રૂપ આત્યંતિક કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરાવવા અને એકાંતિકધર્મનું પ્રવર્તન કરવા મનુષ્યલોકમાં પ્રકટ થાય છે ૨૯. તે આ સ્વામિનારાયણ મહાપ્રભુના, - નરનારાયણ, ઋષભદેવ, દત્તાત્રેય, કપિલાદિ તથા રામકૃષ્ણાદિ ઘણાક અવતાર છે; અને એ સર્વે અવતારોના કારણ શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાન છે ૩૦.

વળી સ. ભૂ. અં. ૨, અ. ૬૪માં શ્રીજી કહે છે:—

નરનારાયણાદિનિ રૂપાણિ હિ નિજેચ્છયાઁ ।

ધરામિ નિર્ગુણાન્યેવ જીવકલ્યાણહેતવે ॥ ૩૧ ॥

સર્વ અવતારનો અવતારી એવો હું શ્રી સ્વામિનારાયણ તે, મારી ઈચ્છાએ કરીને જીવોના મોક્ષાર્થે, નિર્ગુણ એવા નરનારાયણાદિ અવતારોને ધારણ કરું છું ૩૧. ઉપર કહ્યા જે રામકૃષ્ણ ને નરનારાયણાદિ અવતાર એ સર્વે ઐશ્વર્યવિશ અવતાર જાણવા.

યુક્તિએ કરીને ખંડનની વિક્તિ

એ ‘ત્રણ પ્રકારના અવતાર’ કહેતાં, સંકલ્પાવતાર, મુક્તાવતાર ને ઐશ્વર્યવિશ અવતાર; તથા એ સર્વે અવતારના અવતારી અનાદિ શ્રીકૃષ્ણ જે હું સ્વામિનારાયણ ભગવાન, તેમનું જે શાસ્ત્રમાં યુક્તિએ કરીને ખંડન કર્યું હોય તે શાસ્ત્ર માનવાં નહિ. હવે ‘ખંડન’ તે શું ? તો પૂર્ણ પુરુષોત્તમ શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાન સદા દિવ્યસાકાર મૂર્તિમાન છે અને અનંતકોટી બ્રહ્માંડની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ ને પ્રલયના કર્તા છે, તેમને અરૂપ તથા અકર્તા કહેવા તથા તે ભગવાનની પ્રેરક શક્તિ વિના સ્વતંત્રપણે, કાળ, માયા, પુરુષ, સ્વભાવ, કર્મ-તે કર્તા છે એમ જે કહેવું તે એ ભગવાનનું ખંડન કર્યું કહેવાય છે.

વળી ‘યુક્તિએ કરીને’ એમ કહ્યું તે, કેવી રીતે તો પરબ્રહ્મ જો સાકાર હોય તો શાસ્ત્રમાં તે બ્રહ્મને (ભગવાનને) જ્યોતિસ્વરૂપ તથા અરૂપ કહ્યા છે તે શી રીતે કહેવાય ? વળી સર્વત્રપૂર્ણ ને જડ-ચૈતન્યના શરીરી કહ્યા છે, એ શી રીતે સંગત થાય ? માટે એવા શ્રુતિ-સ્મૃતિના પ્રમાણથી પરબ્રહ્મ નિરાકાર

જ છે —આવી રીતે શાસ્ત્રમાં ખંડન કર્યું હોય. વળી શાસ્ત્રમાં એમ પણ કહ્યું હોય કે, બ્રહ્મના* ભજને કરીને બ્રહ્મભાવને પ્રાપ્ત કરી બ્રહ્મમાં જ લીન થઈ જાય છે; અને એ પરબ્રહ્મના અવતાર પૃથ્વીને વિશે થાય છે તે માયામય આકૃતિવાળા ને માયિક ગુણે યુક્ત જ હોય છે; કેમ કે જે દિવ્યસ્વરૂપ બ્રહ્મ છે એ તો ઈંદ્રિયો-અંતઃકરણને અગોચર છે, આવી યુક્તિથી જે શાસ્ત્રમાં ખંડન કર્યું હોય તે શાસ્ત્ર ન માનવાં અને એવી સમજણવાળા મનુષ્યોનો સંગ પણ ન કરવો.

દિવ્ય સાકૃતિ તથા સર્વકર્તાપણું

શ્રી સ્વામિનારાયણ મહાપ્રભુ તો, સદા દિવ્ય, સદા સાકાર ને સર્વકર્તા છે; તેમના સદા સાકારપણાનું તથા સર્વકર્તાપણાનું નિરૂપણ હરિવાક્યસુધાસિંધુ તરંગ ૧૦૩માં આ પ્રમાણે કરવામાં આવ્યું છે:—

આત્યંતિકો લયો યર્હિ જાયતે તર્હિ લીયતે^{૨૮} ।

સહ સ્વકાર્યૈઃ પ્રકૃતિઃ પુરુષે સોઽપિ ચાક્ષરે ॥ ૩૨ ॥

તદૈકં સચ્ચિદાનંદરૂપં તેજઃ પ્રકાશતે^{૨૯} ।

બ્રહ્માખ્યે તત્ર ભગવાન્ રાજતે પુરુષોત્તમઃ ॥ ૩૩ ॥

જ્યારે આત્યંતિક પ્રલય થાય છે ત્યારે પ્રકૃતિ જે મહામાયા, તે પોતાનું કાર્ય જે અનંતકોટી બ્રહ્માંડ તેણે સહિત, પોતાના પતિ મહાપુરુષમાં લય પામે છે. અને તે મહાપુરુષ અક્ષરને વિશે લય પામે છે. આ સમયે એક સચ્ચિદાનંદરૂપ શ્રીહરિનું જે તેજ, તે પ્રકાશ છે; અને તે તેજરૂપ ધામને વિશે

* અજ્ઞાની જનો બ્રહ્મ-પરબ્રહ્મને અભેદપણે જ સમજે છે.

‘પુરુષોત્તમ’ કહેતાં, સર્વ મુક્ત તથા નિત્યમુક્તના સ્વામી શ્રી હરિકૃષ્ણ મહારાજ વિરાજે છે. ૩૨-૩૩.

* * *

વળી શ્રીહરિજી કહે છે:—

તત્રસ્થોઽનેકકોટિનાં બ્રહ્માંડાના સમુદ્ભવમ્ ।
સ્થિતિપ્રલયં ચાપિ સંકલ્પેનૈવ કરોમ્યહમ્ ॥ ૩૪ ॥
સ્વામિનારાયણઃ કૃષ્ણઃ સ્વતંત્રઃ સ્વપ્રકાશકઃ ।
આનંદ દિવ્યમૂર્તિશ્ચ વાસુદેવોઽચ્ચુતોઽવ્યયઃ ॥ ૩૫ ॥

તે તેજઃપુંજરૂપ અક્ષરધામને વિશે સદા વિરાજમાન, આનંદરૂપ, દિવ્યમૂર્તિ, સ્વતંત્ર, સ્વપ્રકાશ, સદા એક સ્વરૂપ તથા વાસુદેવ ને કૃષ્ણાદિક નામનો નામી, એવો સ્વામિનારાયણ ભગવાન હું છું, તે મારા સંકલ્પે કરીને જ અનંતકોટી બ્રહ્માંડની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ ને પ્રલયને કરું છું ૩૪-૩૫. આવી રીતે શ્રી સ્વામિનારાયણ મહાપ્રભુનું સદા દિવ્યસાકારપણું ને સર્વકર્તાપણું સમજવું.

નિરાકાર કે અકર્તાપણાનો નિષેધ

શ્રીહરિને નિરાકાર કે અકર્તા જે કહે છે, તે પ્રભુના અપરાધી થાય છે. તે સ. જી. પ્ર. ૧માં કહ્યું છે:—

યે ત્વાં નિરાકારમુદાહરંતિ તે પાપિનો મૂઢતમા અપારમ્ ।
કષ્ટં લભંતે કિલ સાકૃતિં સદ્ગુણાકરં શ્રીશં સદા મહેશમ્ ॥

દિવ્યગુણના સ્થાન અને સર્વે દિવ્ય શોભાને ધરી રહેલા, સર્વેના ઈશ ને દિવ્ય મૂર્તિમાન એવા તમે છો; તે તમને જે જનો નિરાકાર કહે છે તે અજ્ઞાની ને પાપી છે; અને તેવા જનો અપરંપાર કષ્ટને પામે છે ૩૬.

વળી હ. સુ. ત. ૭૧માં પણ શ્રીહરિજીએ કહ્યું છે:—

किं च सर्वापराधेषु कृष्णस्याकारखंडनम् । ।

महापराधो विज्ञेयः स कार्यः सर्वथा न वै ॥ ૩૭ ॥

ब्रह्मरूपो हि तद्देहो दृश्यते भौतिको यथा^{૧૦} ।

નત્વસૌ ભૌતિકઃ કિંતુ દિવ્ય ઇત્યેવ ધાર્યતામ્ ॥ ૩૮ ॥

ભગવાનના આકારનું ખંડન કરવું એ સર્વ અપરાધમાં મોટો અપરાધ છે; માટે એ અપરાધ ક્યારેય ન જ કરવો ૩૭. ભગવાન મનુષ્યરૂપે પ્રકટ હોય ત્યારે તેમનો દેહ, ભૌતિક પાંચ તત્ત્વના દેહ જેવો જ દેખાય છે; પણ ભગવાનને માયિક દેહનો સંબંધ જ નથી; ભગવાન તો સદા દિવ્યસ્વરૂપ છે; તો પણ પોતાની ઈચ્છાએ કરીને ભૌતિક દેહ દેખાડે છે એમ સમજવું ૩૮.

વળી પ્રકટ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન વિના, બીજા કાળ-કર્મ-માયાદિકને જે કર્તા જાણે છે તે ભગવાનનો અપરાધી થાય છે; માટે સર્વના પ્રેરક ને કર્તા-નિયંતા, એક શ્રી હરિકૃષ્ણ મહાપ્રભુને જ જાણવા.

कर्ता, अकर्ता, अन्यथाकर्तापणानी रीत

આ વિશે સ. જી. પ્ર. ૩, અ. ૨૮માં કહ્યું છે:—

वासुदेवोऽयमेवास्ति भगवाञ्जगतः प्रभु^{૧૧} ।

स्वातन्त्र्येण करोत्यस्य भवस्थित्यप्ययान् यतः ॥ ૩૯ ॥

કાલકર્મસ્વભાવાનાં માયાયાશ્ચૈષ આદિતઃ^{૧૨} ।

कर्ताऽस्तीत्युच्यतेऽनादिरादिकर्तेश्वरेश्वरः ॥ ૪૦ ॥

સમર્થ એવા આ વાસુદેવ ભગવાન જે શ્રીજીમહારાજ, તે આ જગતનાં ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ ને પ્રલય તેને સ્વેચ્છાથી

સ્વતંત્રપણે કરે છે; તે હેતુ માટે, કાળ, કર્મ, સ્વભાવ, માયા ને પુરુષ તેમના, આદિથી જ કર્તા છે; માટે શ્રીહરિ ભગવાન અનાદિકર્તા તથા ઈશ્વરના ઈશ્વર કહેવાય છે, અર્થાત્ પોતાની પ્રેરણાથી જે જે કાંઈ થાય તે શ્રીહરિજીનું જ ‘કર્તાપણું’ કહેવાય ૩૯-૪૦.

એ જ અધ્યાયના શ્લો. ૮૦માં પણ કહ્યું છે:—

કાલાદિશક્તિભિઃ સ્વાભિર્વિશ્વસર્ગાદિ કારયન્ ।

અકર્તા નિષ્ક્રિયશ્ચેતિ પ્રોક્તઃ સમ્રાડિવૈષ ચ ॥ ૪૧ ॥

આ ભગવાન કાળ, પુરુષ તથા માયા આદિ પોતાની શક્તિઓ દ્વારા, વિશ્વના સર્ગાદિકને કરાવતા થકા, ચક્રવર્તી રાજાની માફક અકર્તા ને નિર્લેપ કહેવાય છે; અર્થાત્, પોતે કાંઈ પણ ક્રિયા ન કરે, પરંતુ પોતાના સંકલ્પમાત્રથી બીજા દ્વારા કરાવે તે શ્રીહરિનું ‘અકર્તાપણું’ જાણવું ૪૧. વળી શ્લો. ૮૨માં કહ્યું છે:—

વિનાપિ કાલમાયાદીન્સ્વતંત્રો ભગવાન્સ્વયમ્ ।

બ્રહ્માંડકોટિસર્ગાદૌ સમર્થોઽસ્તિ પ્રભુત્વતઃ ॥ ૪૨ ॥

સ્વતંત્ર એવા શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાન, કાળ-માયાદિ ઉપકરણ વિના, પોતે જ પોતાના સામર્થ્યે કરીને અનંતકોટી બ્રહ્માંડની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ ને પ્રલયાદિ કરવા સમર્થ હોઈ, તેમને ‘અન્યથાકર્તા’ કહેવાય ૪૨.

ભગવાનને અરૂપ કહેવાનો હેતુ

આ વિશે હરિવાક્યસુધાસિંધુ તરંગ ૬૬માં કહ્યું છે:—

પ્રાકૃતં નાસ્તિ તદ્રૂપં ચતોઽસૌ દિવ્યવિગ્રહઃ^{૧૨} ।

અતોઽરૂપ ઇતિ પ્રોક્તો નિરાકારશ્ચ કુત્રચિત્ ॥ ૪૩ ॥

આ શ્રીહરિ મહાપ્રભુ, મનુષ્યરૂપે દેખાય છે તો પણ દિવ્યમૂર્તિ જ છે; પણ તે હરિનું સ્વરૂપ માયારૂપ આકૃતિવાળું નથી; આવા હેતુથી જ કોઈ શાસ્ત્રમાં ભગવાનને ‘અરૂપ કે નિરાકાર’ કહ્યા હોય છે, પરંતુ શ્રીહરિનું સ્વરૂપ અરૂપ કે નિરાકાર છે, એમ ક્યારેય સમજવું નહિ ૪૩.

ભગવાનને જ્યોતિરૂપ કહેવાનો હેતુ

કોટિકોટ્યર્કવત્ સ્વાંગ તેજો વ્યાપ્તતયા સ ચ^{૧૩} ।

જ્યોતિરુપ ઇતિ પ્રોક્તો દુર્લ્લક્ષ્યાંગ ત્વતસ્તથા ॥ ૪૪ ॥

(હ. સુ. ત. ૬૬)

તે ભગવાન, કોટીકોટી સૂર્યની માફક, પોતાના અંગનું તેજ, તેણે કરીને વ્યાપ્ત હોઈ તેમને ‘જ્યોતિસ્વરૂપ’ કહ્યા છે. અને જેને ભગવાનની દિવ્યમૂર્તિની ઉપાસના ન હોય અને કેવળ તેજની જ ઉપાસના જે કરતો હોય, તેને તેજમાં મૂર્તિ દેખાતી નથી: કેવળ તેજ દેખાય છે અને તેથી તેવા અનુભવવાળા જનો ભગવાનને ‘જ્યોતિરૂપ’ કહે છે ૪૪.

નિર્ગુણ તથા સર્વત્રપૂર્ણ કહેવાનો હેતુ

માયાગુણૈર્વિહીનત્વાન્નિર્ગુણઃ પરમેશ્વરઃ^{૧૦} ।

નિજધામસ્થ એવાઽસૌ સર્વત્ર વ્યાપકોઽસ્તિ ચ ॥ ૪૫ ॥

(હ. સુ. ત. ૬૬)

ભગવાન, માયિક ગુણે રહિત છે માટે ‘નિર્ગુણ’ કહ્યા છે. અને તેઓ, પોતાના ધામમાં જ રહ્યા થકા જ પોતાનાં તેજનાં કિરણોએ કરીને ‘સર્વત્ર વ્યાપક’ છે ૪૫. આવી રીતે ભગવાનને નિર્ગુણ તથા સર્વત્રપૂર્ણ જાણવા.

સગુણ, નિર્ગુણ તથા નિરાકારપણું

શ્રીહરિએ આ બાબતમાં સ. જી. પ્ર. ૩, અ. ૨૯માં કહ્યું છે:—

ન પ્રાકૃતા ગુણસ્તસ્મિન્ સન્તીત્યુક્તઃ સ નિર્ગુણઃ^{૨૧} ।

અપ્રાકૃતાકૃતિત્વાચ્ચ નિરાકારઃ સ કીર્ત્યંતે ॥ ૪૬ ॥

ભગવાનને વિશે અનંત દિવ્ય ને કલ્યાણકારી ગુણ રહ્યા છે તેથી તેમને ‘સગુણ’ કહ્યા છે. ને તે ભગવાનને વિશે માયિક ગુણ નથી તેથી જ ‘નિર્ગુણ’ કહ્યા છે. માયામય આકૃતિ ભગવાનની નથી માટે તેમને ‘નિરાકાર’ કહેવાય છે. ૪૬

ભગવાનના ૩૯ કલ્યાણકારી દિવ્યગુણો

ભગવાનમાં અનંત કલ્યાણકારી દિવ્યગુણો રહેલા છે. તે શ્રીમદ્ભાગવત સ્કંધ ૧, સત્સંગિજીવન પ્રકરણ ૧ તથા પ્રકરણ ૪ વગેરેમાં કહેલા છે; તેમાંથી ભગવાનને વિશે રહેલા દિવ્ય ને કલ્યાણકારી ૩૯ ગુણોનો આ સ્થળે પ્રથમ ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે:—

સત્યં શૌચં દયા ક્ષાન્તિસ્ત્યાગઃ સંતોષ આર્જવમ્^{૨૨} ।

શમો દમસ્તપઃ સામ્યં તિતિક્ષોપરતિઃ શ્રુતમ્ ॥ ૪૭ ॥

જ્ઞાનં વિરક્તિરૈશ્વર્યં શૌર્યં તેજો બલં સ્મૃતિઃ^{૨૩} ।

સ્વાતંત્ર્યં કૌશલં કાન્તિધૈર્યં માર્દવમેવ ચ ॥ ૪૮ ॥

પ્રાગલ્ભ્યં પ્રશ્રયઃ શીલં સહ ઓજો બલં ભગઃ^{૨૪} ।

ગાંભિર્યં સ્થૈર્યમાસ્તિક્યં કીર્તિર્માનોઽનહંકૃતિઃ ॥ ૪૯ ॥

બ્રહ્મણ્યત્વશરણ્યદયોઽન્યેઽપિ ગુણાઃ પ્રભૌ^{૨૫} ।

નિત્યાઃ સન્તીતિ જાનીત પ્રાર્થ્યા અન્યૈરનેકશઃ ॥ ૫૦ ॥

(સ. જી. પ્ર. ૪, અ. ૩૭)

સ. ગુ. મુક્તાનંદ સ્વામી, શોભારામ શાસ્ત્રી પ્રત્યે કહે છે: સત્ય^૧, શૌચ^૨, દયા^૩, ક્ષાંતિ^૪, ત્યાગ^૫, સંતોષ^૬, આર્જવ^૭, શમ^૮, દમ^૯, તપ^{૧૦}, સામ્ય^{૧૧}, તિતિક્ષા^{૧૨}, ઉપરતિ^{૧૩}, શ્રુત^{૧૪}, જ્ઞાન^{૧૫}, વિરક્તિ^{૧૬}, ઐશ્વર્ય^{૧૭}, શૌર્ય^{૧૮}, તેજ^{૧૯}, બળ^{૨૦}, સ્મૃતિ^{૨૧}, સ્વાતંત્ર્ય^{૨૨}, કૌશળ^{૨૩}, કાંતિ^{૨૪}, ધૈર્ય^{૨૫}, માર્દવ^{૨૬}, પ્રાગલ્ભ્ય^{૨૭}, પ્રશ્રય^{૨૮}, શીલ^{૨૯}, સહ^{૩૦}, ઓજ^{૩૧}, બળ^{૩૨}, ભગ^{૩૩}, ગાંભીર્ય^{૩૪}, સ્થૈર્ય^{૩૫}, આસ્તિક્ય^{૩૬}, કીર્તિ^{૩૭}, માન^{૩૮}, અનહંકૃતિ^{૩૯} — આ ઓગણચાળીસ ગુણ; તથા બ્રહ્મણ્યત્વ, શરણ્યત્વ અને બીજા પણ અગણિત ગુણો; સર્વ બ્રહ્માદિક દેવોએ પ્રાર્થના કરવા યોગ્ય એવા શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાનને વિશે સ્વાભાવિકપણે નિત્ય વર્તે છે ૪૭-૫૦.

શ્રીહરિના ૮ મહાન ગુણો

શ્રુતિમાં કહ્યું છે:—

“ય અપહત્વાપ્મા વિજરો વિમૃત્યુર્વિશોકો વિજિઘત્સો વિપિપાસઃ
સત્યકામઃ સત્યસંકલ્પઃ”

ભગવાન અસંગી છે માટે ભગવાનને પાપ સ્પર્શ કરતું નથી^૧. વળી ભગવાન અખંડ ને અવ્યય છે જેથી તેમને વિશે વૃદ્ધાવસ્થા વગેરે વિકૃતિ થતી નથી^૨. અને ભગવાન અવિનાશી છે માટે તેમને વિશે મરણધર્મ નથી^૩. ને સર્વજ્ઞ છે માટે પ્રભુને શોક નથી^૪. શ્રીહરિજી નિત્યતૃપ્ત ને પૂર્ણકામ છે તેથી જ તેમને વિશે ક્ષુત્^૫-પિપાસા^૬ વગેરે પ્રાણધર્મ નથી. વળી તેમના વૈભવ દિવ્ય છે^૭. તથા તેમના સંકલ્પ સિદ્ધ થાય છે^૮; આવી રીતે ભગવાન શ્રીહરિને વિશે આ આઠ મહાન ગુણો રહેલા છે.

શ્રીહરિના અંગભૂત ષડ્ગુણો

હરિદિગ્વિજય ગ્રંથના ઉલ્લાસ ૨૮માં સ. ગુ. નિત્યાનંદ સ્વામી ષડ્ગુણો આ પ્રમાણે લખે છે:—

સર્વજ્ઞતા તૃપ્તિરનાદિબોધઃ સ્વતંત્રતા નિત્યમલુપ્તદૃષ્ટિઃ^{૧૪} ।
અનંતશક્તિશ્ચ વિભોર્વિભુજ્ઞાઃ ષડાહુરંગાનિ મહેશ્વરસ્ય ॥ ૫૧ ॥

જીવથી અનાદિમુક્તપર્યંત સર્વને જાણવાપણું^૧; સ્વસ્વરૂપના સુખે પૂર્ણપણું^૨; અન્ય કોઈના ઉપદેશની અપેક્ષા નહિ હોવાથી સ્વતઃજ્ઞતાપણું^૩. સર્વના ઉપરીપણું^૪; નિરંતર સર્વના દૃષ્ટાપણું^૫ તથા અનંત શક્તિમત્તાપણું^૬; —આવાં મહાપ્રભુનાં છ અંગ-ઐશ્વર્ય છે; એમ વિભુ-સર્વશક્તિમાન પરમેશ્વરના સ્વરૂપને જાણનારા જ્ઞાની ભક્તો કહે છે ૫૧.

ભગવાનમાં રહેલા નવ રસ

વળી ભગવાનમાં નીચે જણાવેલા નવ રસ રહેલા છે:—

રુદ્રો^૧ડ્ભુતો^૨ડથ શૃંગારો^૩ હાસ્ય^૪ વીરો^૫ તથા દયા^૬ ।
ભયાનક^૭ શ્ચ બીભત્સ^૮ શાંત સપ્રેમ ભક્તિકઃ^૯ ॥ ૫૨ ॥

* * *

મલ્લાનામશનિર્નૃણાં નરવરઃ સ્ત્રીણાં સ્મરો મૂર્તિમાન્^{૧૦}
ગોપાનાં સ્વજનોડ્સતાં ક્ષિતિભૂજાં શાસ્તા સ્વપિત્રૌઃ શિશુઃ ।
મૃત્યુર્ભોજપતેર્વિરાડ વિદુષાં તત્ત્વં પરં યોગિનાં
વૃષ્ણીનાં પરદેવતેતિ વિદિતો રઙ્ગ ગતઃ સાગ્રજઃ ॥ ૫૩ ॥

(શ્રી. ભા. સ્કં. ૧૦, અ. ૪૩)

બળદેવજી સહિત શ્રીકૃષ્ણ, કંસના રંગમંડપમાં જતા હતા તે સમયે ચાણુર આદિ મલ્લોને કૃષ્ણ, વજ્ર જેવા મહા કઠોર દેખાયા. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને પોતામાં એ ‘રુદ્ર’ રસ^૧

બતાવ્યો. અને તે રંગમંડપમાં જોવા આવેલા મનુષ્યો હતા તે તેમને, બધા નરોમાં શ્રેષ્ઠ અલૌકિકરૂપે દેખતા હતા —આ ‘અદ્ભુત’ રસ^૨ પોતામાં બતાવ્યો. અને સ્ત્રીઓ કામદેવ સદશ રૂપવાન એવા તેમને દેખતી હતી. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને એ પોતાને વિશે ‘શૃંગાર’ રસ^૩ દેખાડ્યો. ગોવાળિયાને સખારૂપે દેખાતા હતા, એ ‘હાસ્ય’ રસ^૪ પોતામાં બતાવ્યો. અસત્ એવા રાજાઓને પોતાના શાસનકર્તારૂપે દેખાયા. શ્રીકૃષ્ણે પોતામાં એ ‘વીર’ રસ^૫ બતાવ્યો. દેવકીજી અને વાસુદેવજીને પોતાના પુત્રરૂપે જણાયા, એ પોતામાં ‘દયા’ રસ^૬ દેખાડ્યો. કંસને મૃત્યુ-કાળરૂપ દેખાયા, એ ‘ભયાનક’ રસ^૭ દેખાડ્યો. અજ્ઞાની મનુષ્યને ગોવાળિયા જેવા દેખાયા, એ ‘બીભત્સ’ રસ^૮ બતાવ્યો. અને યોગીપુરુષો તથા યાદવોને સર્વકર્તા પરબ્રહ્મરૂપે દેખાયા, એ ‘ભક્તિ’ રસ^૯ શ્રીકૃષ્ણે પોતામાં બતાવ્યો. આ નવે રસ શ્રીજીમહારાજને વિશે અખંડ રહ્યા છે. તેમાં રૂદ્ર,^૧ વીર^૨ ને ભયાનક^૩ —આ ત્રણ રસ પોતે બ્રૂકુટિમાં જણાવે છે. અને શૃંગારરસ^૪ સ્વરૂપમાં; તથા અદ્ભુત^૫ ને હાસ્ય^૬ એ બે રસ વાણીમાં રહેલા છે. નેત્રમાં દયારસ^૭ શ્રીહરિ જણાવે છે. આસુરી જનોને મોહ થાય એવા ચરિત્ર, જે ભય પામીને સંતાઈ જવું વગેરે બતાવે એ બીભત્સ રસ જાણવો. અને શ્રીહરિ ચમત્કાર-ઐશ્વર્ય બતાવે એ શાંત ને ભક્તિરસ કહેવાય. ભગવાનના મનુષ્યચરિત્રમાં બીભત્સ રસ;^૮ અને શાંત તથા ભક્તિરસ^૯ દિવ્યચરિત્રમાં જણાય છે પર-પ૩.

મનુષ્યરૂપ થકા ભગવાનનું દિવ્યપણું

ભગવાન દિવ્યરૂપ થકા જ મનુષ્યરૂપે પ્રકટ થાય છે; માટે

ભગવાન મનુષ્યરૂપ છે તો પણ દિવ્યરૂપ જ છે, એમ હરિવાક્યસુધાસિંધુ, સત્સંગિજીવન તથા સત્સંગિભૂષણ આદિમાં કહ્યું છે, તેનો સંક્ષેપમાં અત્રે ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે:—

સ પ્રભુઃ કૃપયા સર્વદેહિનાં શ્રેયસે નૃષુ^{૪૬} ।

સ્વશક્તિપાર્ષદૈશ્વર્યૈઃ સહાવિર્ભવતીહ વૈ ॥ ૫૪ ॥

અતઃ સાક્ષાદ્ધરે રુપં રુપં યચ્ચાક્ષરસ્થિતમ્^{૪૭} ।

તયોર્યૈ ન વિદુર્ભેદં જ્ઞાનિભક્તાસ્ત ઉત્તમાઃ ॥ ૫૫ ॥

(હરિવાક્યસુધાસિંધુ ત. ૧૩૩)

શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાન કહે છે: સમર્થ એવા પ્રભુ કૃપા કરીને સર્વ દેહધારી પ્રાણીમાત્રના મોક્ષને અર્થે મનુષ્યરૂપે જ્યારે પ્રકટ થાય છે ત્યારે પોતાનાં ઐશ્વર્ય-શક્તિઓ-પાર્ષદ તેણે સહિત જ આ લોકમાં પ્રકટ થાય છે ૫૪. આવા હેતુથી શ્રીહરિ એવો હું, તે મારું પ્રત્યક્ષ મનુષ્યસ્વરૂપ અને અક્ષરધામમાં રહ્યું એવું દિવ્યસ્વરૂપ, એ બે સ્વરૂપમાં જે ભક્ત ભેદ નથી સમજતા; અર્થાત્ એક જ છે એમ દૃઢપણે માને છે તે ઉત્તમ જ્ઞાની ભક્ત છે ૫૫.

વળી સત્સંગિજીવનના બીજા પ્રકરણના ૨૪મા અધ્યાયમાં ખટ્વાંગરાજા (માંચાખાયર) અભયરાજા પ્રત્યે કહે છે:—

કોસલેષૂત્તરેષ્વસ્તિ ગ્રામઃ છુપ્પય આહ્વયઃ^૧ ।

તત્ર ધર્માવતારોઽભૂદ્ દેવશર્મા દ્વિજઃ સુધીઃ ॥ ૫૬ ॥

પ્રસન્નો ભગવાંસ્તસ્મૈ ભુવિ ધર્મપ્રવૃત્તયે^૨ ।

અધર્મોચ્છેદનાર્થં ચ જજ્ઞે તસ્માત્તુ તત્તિત્રયામ્ ॥ ૫૭ ॥

ઉત્તર કોસલદેશને વિશે છપૈયા નામે ગામ છે. તે ગામને

વિશે ધર્મના અવતાર ને સદ્બુદ્ધિશાળી એવા દેવશર્મા નામે દ્વિજ રહેતા હતા. તે દેવશર્મા નામે વિપ્ર ઉપર પ્રસન્ન થયેલા એવા શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાન, તે પૃથ્વીને વિશે એકાંતિકધર્મનું પ્રવર્તન કરવા ને અધર્મનું ઉચ્છેદન કરવા ધર્મદેવ (દેવશર્મા) થકી, તેમનાં પત્ની ભક્તિદેવીને વિશે પ્રકટ થતા હતા. ૫૬-૫૭.

* * *

શ્રીહરિ ભગવાન જ્યારે ભક્તિદેવી થકી પ્રકટ થયા ત્યારે ભક્તિમાતા ને બીજી ત્યાં આવેલી સ્ત્રીઓ, તે બાળરૂપ એવા શ્રીહરિને દિવ્યમૂર્તિમાન ને દિવ્ય વસ્ત્ર તથા આભૂષણથી અતિશય જ શોભાયમાન કિશોર સ્વરૂપે દેખતી હતી. ત્યાર પછી દિવ્યમૂર્તિ એવા શ્રીહરિ ભગવાન તે, ભક્તિદેવી તથા બીજી સ્ત્રીઓને પ્રથમ જેવા હતા તેવા બાળસ્વરૂપે દર્શન દેતા હતા (સ. ભૂ. અં. ૧, અ. ૧૪)

કોઈક દિવસ પર્વણી હતી તેના ઉત્સવમાં ધર્મદેવના ઘરને વિશે સ્વજન વગેરે ઘણા માણસો આવ્યાં હતાં, તેમના સારું ભક્તિદેવીએ રાંધેલું અન્ન ધર્મદેવે શ્રીકૃષ્ણની પ્રતિમા આગળ નૈવેદ્ય ધર્યું હતું. તે સમયે એક વર્ષના ધર્મપુત્ર શ્રી ઘનશ્યામ પ્રભુ ત્યાં આવીને સ્વજનાદિક સર્વેને અર્થે રાંધેલું એવું તે સર્વ અન્ન જમી ગયા તે જોઈને ધર્મદેવ તથા ભક્તિદેવી વિસ્મય પામતાં હતાં. તે જ સમયે ધર્મદેવ અને ભક્તિમાતા, શ્રીહરિની ઈચ્છાથી તે શ્રીહરિના અંગને વિશે સમગ્ર બ્રહ્માંડને દેખતા હતાં (સ. ભૂ. અં. ૧, અ. ૧૭).

વળી બે વર્ષના શ્રીહરિની જન્મતિથિના ઉત્સવના દિવસે

ધર્મદેવના ઘરને વિશે ભેગી થયેલી વિપ્રપત્નીઓ, તે બાલમૂર્તિ શ્રીહરિને રમાડવાની ઈચ્છા કરતી હતી. તે સમયે તે શ્રીહરિ જેટલી સ્ત્રીઓ હતી તેટલા રૂપે થઈને તે સર્વે સ્ત્રીઓના ખોળાને વિશે બાળચેષ્ટા કરતા હતા. આ પ્રકારે તે સ્ત્રીઓના મનની ઈચ્છા પરિપૂર્ણ કરીને પૂર્વની માફક એકસ્વરૂપે થતા હતા. અને ત્રીજા વર્ષમાં શ્રીહરિ કાળિદત્ત જે મહા અસુર તેને દષ્ટિમાત્રે મોહિત કરીને મૃત્યુ પમાડતા હતા (સ. ભૂ. અં. ૧, અ. ૧૯-૨૦)

ત્યાર પછી શ્રીહરિ છપૈયા ગામ થકી પૂર્વ દિશામાં કરિવા નામે આપ્રવૃક્ષ હતો, ત્યાં જઈને સખાઓની સાથે નાના પ્રકારની રમત રમવા લાગ્યા. પછી સખાઓની સભામાં બેસતા હતા. તે સમયે શ્વેતદ્વીપના નિરન્નમુક્તોએ તથા બદરિકાશ્રમના મુનિઓએ, ત્યાં આવી માહાત્મ્યજ્ઞાને સહિત પ્રેમપૂર્વક શ્રીહરિનું પૂજન કરવાપૂર્વક સ્તુતિ-પ્રાર્થના કરી. આવી રીતે એ મુક્તો શ્રીહરિને પ્રસન્ન કરીને શ્રીહરિજીની ઈચ્છાથી-આજ્ઞાથી પાછા જતા હતા (સ. ભૂ. અં. ૧, અ. ૨૩-૨૪)

વળી છપૈયા ગામ થકી પશ્ચિમ દિશામાં રહેલું તીનવા નામક ગામ છે, તેની સમીપે 'ભૂતિયો', નામે કૂવો છે, તેને વિશે ૩૦૦૦ ભૂત રહેતાં હતાં, તે ભૂતનો મોક્ષ કરવાને ઈચ્છતા એવા શ્રી ઘનશ્યામ મહારાજ તે બાળકોએ સહિત તે કૂવા પ્રત્યે જતા હતા. અને સખાજનો સહિત તે કૂવાને વિશે પડીને જળકીડા કરતા હતા. તે સમયે તે કૂપ થકી બહાર દેખાતાં ત્રણ હજાર ભૂતો-તેમને શ્રી ઘનશ્યામ મહારાજ પોતાની દષ્ટિમાત્રે

કરીને જ પ્રેતયોનિ થકી મુક્ત કરી દેદીપ્યમાન એવા દેવના દેહ પ્રાપ્ત કરાવી વિમાનમાં બેસાડી દેવલોકની પ્રાપ્તિ કરાવતા હતા. (સ. ભૂ. અં. ૧, અ. ૨૫). આવી રીતે શ્રીહરિ મનુષ્યરૂપે હોવા છતાં સદાય દિવ્યરૂપ છે; જો દિવ્યરૂપ ન હોય તો આ કહ્યા પ્રમાણે દિવ્યપણું શી રીતે બતાવી શકે? વળી બીજાં પણ શ્રીહરિનાં અમાનુષી દિવ્ય ચરિત્રો ઘણાં છે, તેમાંથી દિશમાત્ર આ સ્થળે જણાવવામાં આવ્યાં છે.

વળી જેવી રીતે સત્સંગિભૂષણમાં શ્રીજીમહારાજનાં દિવ્ય ચરિત્રનું વર્ણન છે, તેવી જ રીતે સાંપ્રદાયિક અન્ય ગ્રંથોમાં પણ શ્રીજીનાં દિવ્યચરિત્રનું વર્ણન કરેલું છે. તે સ. જી. પ્ર. ૨, અ. ૨૪માં કહ્યું છે:—

जनन्यै जनकायाऽथ ददौ दिव्यगतिं प्रभुः^{१२} ।

एकादशाब्दिको गेहाद्विरक्तः प्राव्रजत्ततः ॥ ५८ ॥

ખટ્વાંગરાજર્ષિ અભયનૃપતિ પ્રત્યે કહે છે: ત્યાર પછી પ્રભુ શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાન, ‘જનની’ જે ભક્તિમાતા અને ‘જનક’ જે ધર્મપિતા તેમને દિવ્યગતિ આપતા હતા. પછી ૧૧ વર્ષના વૈરાગ્યવાન શ્રીહરિ ઘર થકી વન પ્રત્યે જતા હતા અને વનને વિશે મોટી નદીઓ, નદ ને મોટા પર્વત તેને ઉલ્લંઘી પુલહાશ્રમ પ્રત્યે આવી મહા તપ કરવા લાગ્યા. તે સમયે બદરીપતિ નરનારાયણ પ્રભુ* તથા સૂર્યાદિક દેવતાઓ આવીને શ્રી સ્વામિનારાયણ મહાપ્રભુની પ્રાર્થના કરવા

*નરનારાયણદેવ શ્રીજીમહારાજની સ્તુતિ કરે છે એવી મૂર્તિ શ્રીહરિએ પોતે જ બનાવરાવીને સુરતના હરિભક્તોને આપેલી, તે અઘાપિ ત્યાંના મંદિરમાં છે. વળી કેટલાક સંતોની પાસે પૂજામાં અઘાપિ શ્રીજીસમકાલીન પ્રસાદીની નાની મૂર્તિઓ પણ છે કે જેના જમણે પડખે નારાયણ અને ડાબા પડખે નર શ્રીહરિને હાથ જોડીને ઊભા છે.

લાગ્યા. ત્યારે તેમની પ્રાર્થના સાંભળીને શ્રીહરિ તપની સમાપ્તિ કરતા હતા. એ પ્રકારે સંબંધ છે ૫૮.

સ્વયમાચરણેનૈવ નૈષ્ઠિકબ્રહ્મચારિણામ્^{૧૩} ।
 ધર્માન્સ દર્શયામાસ તીર્થાનિ વિચરન્ભૂવિ ॥ ૫૯ ॥
 અસુરાણાં સહસ્રાણિ શતાનિ ચ દુરાત્મનામ્^{૧૦} ।
 જગન્નાથપુરેઽન્યોન્યં વિમોહ્યાસાવઘાતયત્ ॥ ૬૦ ॥
 ધર્મદ્રુહાં ચાસુરાણાં સહસ્રં માનસે પુરે^{૧૮} ।
 સત્રધર્મનૃપદ્વારા ધર્મગુપ્ત્યા અજીઘનત્ ॥ ૬૧ ॥

(સ. જી. પ્ર. ૨, અ. ૨૪)

ત્યાર પછી શ્રીહરિ ભગવાન, પૃથ્વીને વિશે તીર્થોમાં વિચરતા થકા, નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી તથા તપસ્વી એવા ત્યાગી સાધુ, તેમના ધર્મને પોતાના આચરણે કરીને શીખવતા હતા ૫૯. અને શ્રીહરિ જગન્નાથપુરીને વિશે દુષ્ટ મનવાળા એવા હજારોહજાર ને સો એ સો અસુરો રહેતા હતા તેમને (સંકલ્પમાત્રથી) પરસ્પર મોહ પમાડીને તેમનો ઘાત કરાવતા હતા ૬૦. અને માનસપુરને વિશે ધર્મના દ્રોહી એવા એક હજાર અસુરો રહેતા હતા તેમનો, તે પ્રભુ સત્રધર્મરાજ દ્વારા, ધર્મની રક્ષા કરાવવાને અર્થે, ઘાત કરાવતા હતા ૬૧.

નાનાતીર્થાનિ વિચરન્સત્ર તત્ર જનાન્બહૂન્^{૧૧} ।
 સ્વવીક્ષાસ્પર્શભાષાદ્વૈર્મોચયામાસ સંસૃતેઃ ॥ ૬૨ ॥
 ઉચ્છેદયન્નધર્મં ચ ધર્મં સંસ્થાપયન્નિહ^{૨૦} ।
 લોજાઘ્ચં પુરમાગચ્છત્સૌરાષ્ટ્રેષુ સ સન્મતે ! ॥ ૬૩ ॥

(સ. જી. પ્ર. ૨, અ. ૨૪)

વળી શ્રીહરિ, નાના-મોટા તીર્થોમાં વિચરતા થકા, તે તે તીર્થમાં રહેલા અનેક મુમુક્ષુઓને પોતાનાં દર્શન, સ્પર્શ ને

ભાષણાદિકે કરીને સંસૃતિ થકી મુક્ત કરતા હતા હર. હે રાજન્ ! ત્યાર પછી શ્રીહરિ આ લોકમાં અધર્મનો ઉચ્છેદ કરતા ને ધર્મનું સ્થાપન કરતા થકા, સૌરાષ્ટ્ર દેશને વિશે લોજનામક પુર પ્રત્યે આવતા હતા હૃ૩. અને ત્યાં રામાનંદ સ્વામીના શિષ્ય મુક્તાનંદાદિ સંત ભેગા રહી તે સંતો સાથે ગામ પીપલાણા આવીને રામાનંદ સ્વામીને મળતા હતા. સર્વ ગુરુના ગુરુ એવા આ નીલકંઠવર્ણી પોતે સાક્ષાત્ પરબ્રહ્મ છે તો પણ મુમુક્ષુને મોક્ષગતિ પમાડવા સારુ તથા ગુરુ થકી દીક્ષા ગ્રહણ કરવી, એ રીતિની પ્રવૃત્તિ કરવાથે અર્થે, તે રામાનંદ સ્વામી થકી પોતે ‘મહતી’ કહેતાં ત્યાગાશ્રમની વૈષ્ણવી-વાસુદેવી મહાદીક્ષાને ગ્રહણ કરી. પછી રામાનંદ સ્વામી, નીલકંઠવર્ણીનાં ‘સહજાનંદ’ અને ‘નારાયણમુનિ’ એ બે નામ પાડતા હતા. ત્યાર બાદ રામાનંદ સ્વામી પોતાના શિષ્યો જે સાધુ તથા સત્સંગી તે પ્રત્યે બોલ્યા કે, આ નીલકંઠવર્ણી છે તે પોતે તેજ:પુંજરૂપ ચિદાકાશને મધ્યે સદા દિવ્યમૂર્તિમાન વિરાજમાન છે, માટે તમે સર્વે તેમની આજ્ઞામાં રહેજો અને તેમની જ ભક્તિ કરજો; હવે હું અંતર્ધાન થઈને તેમની સેવામાં રહીશ, એમ સર્વેને શિક્ષાવચન કહીને રામાનંદ સ્વામી અંતર્ધાન થયા, એમ સંબંધ છે.

તસ્યાજ્ઞાયામવર્તત સતીર્થ્યાઃ સકલા અપિ^{૨૭} ।

નારાયણમુનેર્નિત્યં ગૃહિણસ્ત્યાગિનોઽપિ ચ ॥ ૬૪ ॥

સદ્ધર્મસ્ય પ્રવૃત્ત્યર્થં તતોઽસૌ વ્યચરદ્ભુવિ^{૨૮} ।

અધર્માદવિતું જીવાન્સ્વપ્રતાપં પ્રદર્શયન્^{૩૦} ॥ ૬૫ ॥

(સ. જી. પ્ર. ૨, અ. ૨૪)

ત્યાર પછી રામાનંદ સ્વામીના જે શિષ્યો ગૃહસ્થાશ્રમી

અને ત્યાગીસાધુ, તે પણ સર્વે, પ્રકટ પુરુષોત્તમ શ્રી નારાયણમુનિ મહાપ્રભુની આજ્ઞામાં વર્તતા હતા ૬૪. વળી અનાદિ શ્રીકૃષ્ણ જેમનું નામ છે એવા આ શ્રી સહજાનંદ સ્વામી પોતાની મૂર્તિનો આનંદ પ્રાપ્ત કરાવવા ને સદ્ધર્મની પ્રવૃત્તિ કરવા, પૃથ્વીને વિશે વિચરતા થકા પોતાનો પ્રતાપ-પોતાનું સર્વોપરીપણું પ્રકટ કરતા હતા ૬૫.

પૂર્તકર્મોત્સવે પ્રાદાદ્વિપ્રેભ્યઃ સ્વસ્ય દર્શનમ્^{૩૧} ।

વિષ્ણુરુપેણ તેઽથાઽઽર્ચન્ મંત્રેસ્તં વૈદિકૈર્મુદા ॥ ૬૬ ॥

મહાન્તમુત્સવં ચક્રે જન્માષ્ટમ્યાં સ તત્ર ચ^{૩૨} ।

પ્રાદર્શયત્કૃષ્ણરુપં સર્વાન્સ્વીયમલૌકિકમ્ ॥ ૬૭ ॥

(સ. જી. પ્ર. ૨, અ. ૨૪)

વળી, માંગરોળમાં શ્રીહરિએ વાવ્ય ગળાવી; તેના પૂર્તકર્મના ઉત્સવમાં શ્રીહરિએ, વિપ્રોને પોતાનું વિષ્ણુરૂપે દર્શન આપ્યું. જેથી તે સર્વે વિપ્ર હર્ષને પામ્યા થકા, વૈદિક મંત્ર બોલીને ભક્તિ-ધર્મે સહિત તે વાસુદેવરૂપ ‘વિષ્ણુ ભગવાન’ જે શ્રીજીમહારાજ, તેમની પૂજા કરતા હતા ૬૬. વળી તે ગામમાં શ્રાવણમાસમાં શ્રીહરિ જન્માષ્ટમીનો મોટો ઉત્સવ કરતા હતા અને તે ઉત્સવમાં શ્રીહરિ સર્વેને પોતાનું અલૌકિક દર્શન આપતા હતા. એટલે જેવા બ્રહ્મધામને વિશે મુક્તે સહિત અનાદિ શ્રીકૃષ્ણરૂપ છે તેવું સ્વરૂપ દેખાડતા હતા ૬૭.

રામાનંદમુનેઃ શિષ્યાઃ સ્વોપાસ્યં રાધિકાપતિમ્^{૩૩} ।

તદા તમેવ નિશ્ચિત્ય તં સમાશ્રિત્ય ભેજિરે ॥ ૬૮ ॥

(સ. જી. પ્ર. ૨, અ. ૨૪)

તે સમયને વિશે રામાનંદમુનિના શિષ્ય જે મુક્તાનંદ

સ્વામી આદિ સંત ને પર્વતભાઈ આદિ ગૃહસ્થ હરિભક્ત, તે રાધિકા-લક્ષ્મી આદિ શક્તિઓ ને રામકૃષ્ણાદિક જે અવતારો તેમના પતિ અને પોતાને ઉપાસના કરવા યોગ્ય એવા આ નારાયણમુનિ છે, એવો નિશ્ચય કરી તેમનો આશ્રય દઢ કરવા પૂર્વક તે શ્રી સહજાનંદ સ્વામીનું જ ધ્યાન-ભજન કરતા હતા ૬૮.

સ્વૈશ્વર્યં પ્રકટીકુર્વન્ નિજમૂર્તાવકારયત્^{૩૬} ।

પ્રાણવૃત્તિનિરોધં સ સ્ત્રીપુંસાનાં સહસ્રશઃ ॥ ૬૯ ॥

અત્યાશ્ચર્યં જનાઃ પ્રાપુસ્તેનૈવાદ્ભુતકર્મણા^{૩૭} ।

તસ્યાશ્રયં તતઃ કૃત્વા તસ્થુઃ સદ્ધર્મવર્ત્મનિ ॥ ૭૦ ॥

(સ. જી. પ્ર. ૨, અ. ૨૪)

વળી, તે શ્રી સહજાનંદ સ્વામી, પોતાનું અપાર દિવ્ય ઐશ્વર્ય પ્રકટ કરતા થકા હજારોહજાર બાઈઓ-ભાઈઓની પ્રાણવૃત્તિનો નિરોધ, પોતાની મૂર્તિને વિશે કરાવતા હતા ૬૯. આવી રીતે હજારો મનુષ્યોને સમાધિ કરાવવા રૂપ શ્રીહરિનું અદ્ભુત ચરિત્ર, તેણે કરીને સર્વજનો આશ્ચર્ય પામતા હતા. પછી તે શ્રી સહજાનંદ સ્વામીનો આશ્રય કરીને એકાંતિક-ધર્મના માર્ગમાં રહેતા હતા ૭૦.

સર્વેભ્યો મતવાદિભ્યસ્તત્તદિષ્ટામરાત્મના^{૩૯} ।

દદૌ સ દર્શનં તેન વિસ્મિતાસ્તે તમાશ્રયન્ ॥ ૭૧ ॥

(સ. જી. પ્ર. ૨, અ. ૨૪)

તે શ્રી સ્વામિનારાયણ મહાપ્રભુ, સર્વે મતવાદીઓ જે જે દેવના આશ્રિતો હતા તેમને તેમના ઈષ્ટદેવરૂપે પોતે જ દર્શન દેતા હતા. તેમાં કેટલાકને રાધાકૃષ્ણરૂપે પોતાનું દર્શન

દેતા હતા, કેટલાકને લક્ષ્મીનારાયણરૂપે અને કેટલાકને રામચંદ્રજીરૂપે દર્શન દેતા હતા. અને શૈવી હતા તેમને શિવજીરૂપે પોતાનું દર્શન દેતા હતા, તેણે કરીને તે સર્વે જનો વિસ્મિત પામી કહેવા લાગ્યા કે, આ શ્રી સ્વામિનારાયણ જ રામકૃષ્ણાદિ સર્વે અવતારના કારણ અવતારી પૂર્ણ પુરુષોત્તમ ભગવાન છે; અને એમ જાણીને, તે શ્રીહરિનો આશ્રય કરતા હતા ૭૧.

સિદ્ધમુક્ત શતાનંદમુનિ સ. જી. પ્ર. ૩, અ. ૨૮માં પણ લખે છે:—

एवंविधान्यनेकानि चरित्राण्यस्य सन्ति वै^{૬૮} ।

मानुषत्वेषुपि दिव्यानि तानीत्येव विदुर्बुधाः ॥ ૭૨ ॥

तस्माद्दिव्याकृतिः कृष्णो त्राकृतिश्चैक एव सः^{૬૯} ।

भेदं य उभयोर्विद्युस्ते त्वज्ञानिन ईरिताः ॥ ૭૩ ॥

આ શ્રી સહજાનંદ સ્વામીનાં આવાં અનેક ચરિત્રો છે; તેમાં જે જ્ઞાની ભક્ત છે તે એમ સમજે છે કે આ માનુષભાવથી આ વિભાવ પામ્યા છે પરંતુ એમનાં સર્વે ચરિત્રો દિવ્ય છે ૭૨. તે હેતુ માટે દિવ્યાકૃતિ એવા અનાદિ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન અને મનુષ્યાકૃતિ એવા પ્રકટ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન તે બંને એક જ છે; તેમ છતાં એ બંનેમાં જે ભેદ સમજે છે તેમને અજ્ઞાની જાણવા ૭૩. વળી આ જ અધ્યાયમાં કહ્યું છે:—

जन्मकर्माणि दिव्यानि ज्ञातव्यानि ततोऽस्य च^{૭૦} ।

अभेद एव च सदा दिव्यमानुषरूपयोः ॥ ૭૪ ॥

इदृक् सामर्थ्ववानेव त्राकृतावपि स प्रभुः^{૭૧} ।

भवतीत्यस्य दिव्यत्वं नृत्वं चैक्येन वर्णितम् ॥ ૭૫ ॥

આ શ્રીહરિનાં જન્મ-કર્મ દિવ્ય જાણવાં. તે માટે એમનું દિવ્યરૂપ ને મનુષ્યરૂપ, તે બંને સદા એક જ છે; તેમાં કાંઈ ભેદ નથી ૭૪. નરાકૃતિ એવા પણ તે શ્રી હરિકૃષ્ણ, આવા ઐશ્વર્યે યુક્ત સમર્થ છે; માટે જ મનુષ્યસ્વરૂપ ને દિવ્યસ્વરૂપ એકપણે વર્ણન કર્યું છે ૭૫.

શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાન સ. ભૂ. અં. ૨, અ. ૬૪માં વળી પોતે જ પોતાનું દિવ્યપણું જણાવતાં કહે છે:—

યેઽજ્ઞા મનુષ્યાઃ સંતિ હ્યાસુરીં પ્રકૃતિમાશ્રિતાઃ^{૧૫} ।
 ઇદૃગ્વિધાં વિભૂર્તિં મેઽજાનંતઃ કૃત્સિતાશયાઃ ।
 કુર્વત્યવજ્ઞાં મે તે હિ જ્ઞાત્વા મામનુજોપમમ્ ॥ ૭૬ ॥
 તેષાં યજ્ઞાદિ કર્માણિ લોકાશ્ચ સુકૃતં તથા^{૧૬} ।
 નિષ્ફલં જાયતે સર્વં ભવંતિ ક્લેશભાજિનઃ ॥ ૭૭ ॥

અનેક પ્રાણીઓના નાડીપ્રાણનો નિરોધ કરાવીને હું સમાધિ કરાવું છું; વળી તે સમાધિમાં ગોલોકાદિ ધામને વિશે રાધાકૃષ્ણાદિરૂપે મારું દર્શન દઉં છું અને અનેક મુમુક્ષુને તેમના આત્માને વિશે મારી મૂર્તિનો સાક્ષાત્કાર કરાવું છું; તથા પૃથ્વીને વિશે એકાંતિકર્મનું સ્થાપન કરું છું. —આવા પ્રકારનાં મારાં વિભૂતિ-પ્રતાપ-ઐશ્વર્ય, તેને આસુરી પ્રકૃતિને આશરેલા મનુષ્યો તથા જેના દુષ્ટ આશય છે તેવા અજ્ઞાની લોકો જાણતા નથી; પ્રત્યુત મને મનુષ્ય જેવો જાણીને ‘મારી અવજ્ઞા કરે છે’ અર્થાત્ મારા આચરણમાં દોષ જુએ છે ને મારો દ્રોહ કરે છે; અને તેથી તેમણે કરેલા યજ્ઞ, જપ, તપ, વ્રત, દાનાદિ સર્વે પુણ્યકર્મ અને પામવા યોગ્ય જે પુણ્યલોક તથા અન્ય સુકૃત, તે સર્વે નિષ્ફળ થઈ જાય છે; એવાઓને કાંઈ પણ પ્રાપ્તિ થતી

નથી; ઊલટા ક્લેશને પામે છે ૭૬-૭૭.

વિષ્ણુપુરાણમાં પણ કહ્યું છે:—

અજ્ઞત્વં પારવશ્યત્વં વિધિભેદાદિકં તથા ।

તથા પ્રાકૃતદેહત્વં દેહત્યાગાદિકં તથા ।

અસુરાણાં વિમોહાય દોષાઃ વિષ્ણોર્ન હિ ક્વચિત્ ॥ ૭૮ ॥

ભગવાન મનુષ્યરૂપે પ્રકટ થાય ત્યારે પ્રાકૃત મનુષ્યની માફક અજ્ઞાની જેવા દેખાય. કોઈ સ્થળે બંધનમાં આવે. શાસ્ત્રમાં કહેલ વિધિ નિષેધ પ્રમાણે વર્તે કે ન પણ વર્તે. અન્ય મનુષ્યની પેઠે માતાપિતા થકી જન્મ પણ ગ્રહણ કરે ને દેહત્યાગ પણ કરે —આ બધાં ભગવાનનાં ચરિત્ર તેને ભક્તજનો લીલા જાણે છે; પરંતુ તે ચરિત્રો અસુરજનના મોહને અર્થે છે. આવા માનુષભાવના દોષ ભગવાનને ક્યારેય સ્પર્શ કરતા નથી ૭૮.

નટના દૃષ્ટાંતે ભગવાનમાં દિવ્યભાવ

વળી મનુષ્યરૂપ એવા ભગવાન શ્રી સહજાનંદ સ્વામીનું દિવ્યપણું જણાવવા માટેનાં સ. જી. પ્ર. ૩, અ. ૨૮માં શ્રીહરિ પોતાનાં જ આવા પ્રકારનાં વચનો છે:—

યા દેહત્યાગલીલાઽસ્ય સા ત્વસ્ત્યસુરમોહિની^{૧૨૦} ।

ન ત્વત્ર મોહો ભક્તાનાં દૃષ્ટાંતોઽત્ર નિગદ્યતે ॥ ૭૯ ॥

કશ્ચિદ્યાતિ યથા સ્વર્ગમૈન્દ્રજાલિકવિન્નટઃ^{૧૨૧} ।

પત્ની રાજ્ઞેઽર્પયિત્વા સ્વાં યુદ્ધયતે તત્ર ચાસુરૈઃ ॥ ૮૦ ॥

આ ભગવાનની દેહત્યાગ કરવાની લીલા તે તો આસુરી જીવને મોહ ઉત્પન્ન કરવા માટે છે; પણ તેમાં ભક્તને મોહ થતો નથી. ત્યાં દૃષ્ટાંત કહીએ છીએ ૭૯. જેમ કોઈક

ઈંદ્રજાલિક વિદ્યાને જાણનાર નટ હોય તે રાજસભામાં આવીને રાજાપ્રત્યે બોલે કે, હે રાજન ! ઈંદ્રાદિ દેવો અને દૈત્યો વચ્ચે લડાઈ ચાલુ થઈ છે, માટે હું ઈંદ્રની સહાયતામાં જાઉં છું; તે માટે તમે આ મારી ધર્મપત્ની છે તેને સાચવજો; ને જો હું પાછો આવું તો મને સોંપજો; જો હું યુદ્ધમાં કપાઈને મરી જાઉં તો તમે તેનું પાલનપોષણ કરજો; ને જો એ સતી થવા ઈચ્છે તો તેને બળી જાવા કાષ્ટ આપજો. એમ કહીને તે નટ સ્વર્ગ પ્રત્યે જતો હતો. અને સ્વર્ગમાં દૈત્યો સાથે યુદ્ધ કરતો હતો ૮૦.

વિચ્છિન્નસર્વાવયવઃ પુનઃ પતતિ સ ક્ષિતૌ^{૧૨૨} ।

તતસ્તસ્ત્રી રુદન્ત્યગ્નૌ તદંગૈઃ સહ દહ્યતે ॥ ૮૧ ॥

પૂર્વવદ્ બ્રહ્મશસ્ત્રોઽથ નટ એત્ય નિજાં સ્ત્રિયમ્^{૧૨૩} ।

નૃપં યાચતિ સાક્રોશં જનયજ્જનવિસ્મયમ્ ॥ ૮૨ ॥

નટવિદ્યાવિદો યે સ્યુસ્તે તુ મુહ્યન્તિ નાત્ર વૈ^{૧૨૪} ।

અન્યે તુ સર્વે ભૂપાદ્યા મુહ્યન્ત્યેવાઽજ્ઞભાવતઃ ॥ ૮૩ ॥

(સ. જી. પ્ર. ૩, અ. ૨૯)

પછી જેના હાથ, પગ, મસ્તક વગેરે અંગ કપાઈ ગયાં છે એવો નટ, ફરીથી રાજસભામાં પૃથ્વી ઉપર પડ્યો. તે જોઈને નટની સ્ત્રી રુદન કરતી કરતી, નટનાં અંગે સહિત અગ્નિને વિશે બળી જતી હતી ૮૧. પછી પૂર્વની પેઠે બાંધ્યાં છે આયુધ જેણે એવો નટ, તે રાજાની સભામાં આવીને સર્વ જનોને વિસ્મય પમાડવાપૂર્વક રાજાની પાસે આર્કંદ કરતો કરતો પોતાની સ્ત્રી પાછી માગતો હતો ૮૨. તે વખતે એ રાજાની સભામાં જે પુરુષો નટની વિદ્યાના મર્મને જાણતા હતા, તે તો નટની માયાને વિશે મોહ પામ્યા નહિ; પણ રાજા આદિ જે નટની વિદ્યાના મર્મને જાણતા ન હતા તે સર્વે, વિસ્મય તથા

મોહને પામતા હતા ૮૩.

एवं भगवता तेन तिरोधाने निजेच्छया^{१२६} ।
 कृतेऽप्यज्ञा विमुह्यन्ति तन्मायावेदिनो न तु ॥ ८४ ॥
 असुराणां मोहनार्थं लीलां भगवता कृताम्^{१२७} ।
 एतां विदंतो भक्तास्तं पश्यन्तीह यथा पुरा ॥ ८५ ॥

(સ. જી. પ્ર. ૩, અ. ૨૯)

એ જ પ્રકારે ભગવાન પોતાની ઈચ્છાએ સ્વતંત્રપણે તિરોધાન લીલા વિસ્તારે છે તેમાં અજ્ઞાની જનો મોહ પામે છે; પરંતુ તે ભગવાનની મનુષ્યલીલાના મર્મને જાણનારા જે ભક્ત છે તે મોહ પામતા નથી ૮૪. અને જે ભક્ત છે તે તો એમ જાણે છે કે, ભગવાને આસુરી જીવોને મોહ પમાડવા માટે આ લીલા કરી છે; પણ ભગવાન તો જેમ પ્રથમ મનુષ્યરૂપે હતા તેમ જ આ લોકને વિશે પ્રકટ રહ્યા છે. અને તે ભક્તજનો ભગવાનને ધ્યાનમાં સાક્ષાત્ દેખે પણ છે ૮૫.

श्री सलजानंद स्वामी महाप्रभु वणी कहे छे:—

एतदेवाभ्यसेनित्यं मुमुक्षुर्भक्तिवृद्धये^{१४१} ।
 सम्यक् स्वरुपज्ञानार्थं श्रीकृष्णस्य च सत्पते: ॥ ८६ ॥

(સ. જી. પ્ર. ૩, અ. ૨૯)

મુમુક્ષુ એવા મનુષ્યે સત્પુરુષોનો પતિ અને અનાદિ શ્રીકૃષ્ણ એવો હું, તે મારા સ્વરૂપની જ્ઞાનની સમ્યક્ પ્રાપ્તિને અર્થે અને મારે વિશે પ્રેમની વૃદ્ધિ થાય તે સારું આ અધ્યાયનો નિત્યે પાઠ કરવો અર્થાત્ તેનો અભ્યાસ કરવો ૮૬.

श्रीहरिजनुं पुनः दिव्यपशुं

હવે શ્રીહરિ, સ. જી. પ્ર. ૩ના અધ્યાય ૨૯ની સમાપ્તિ

કરતાં પ્રથમ કહેલા અર્થને જ સંક્ષેપમાં ફરીથી જણાવે છે:—
 દિવ્યં કૃષ્ણાસ્યરુપં ભવતિ ચ સતતં તસ્ય લોકોઽપિ દિવ્યો^{૧૪૩}
 દિવ્યા ભોગાશ્ચ ભોગ્યાન્યપિ ચ ભગવતસ્તસ્ય દિવ્યાનિ સન્તિ ।
 દિવ્યા વૈ પાર્ષદાશ્ચ પ્રકટિતનૃતનોઃ શક્તયસ્તસ્ય દિવ્યા
 દિવ્યા ભક્તાશ્ચ સર્વે જગતિ યદુપતેઃ સન્તિ દિવ્યાઃ ક્રિયાશ્ચ ॥ ૮૭ ॥

શ્રી સહજાનંદ સ્વામી મહાપ્રભુ, પરોક્ષ કૃષ્ણ નામે પોતાને જ કહે છે. શું તો —દિવ્યરૂપે અક્ષરધામમાં વિરાજમાન એવા ‘કૃષ્ણ’, કહેતાં શ્રી હરિકૃષ્ણ મહાપ્રભુનું સ્વરૂપ જેમ દિવ્ય છે, તેમ જ મનુષ્યરૂપે પ્રાદુર્ભાવને પામેલા મનુષ્યાકૃતિ એવા આ પ્રકટ હરિકૃષ્ણનું સ્વરૂપ પણ સદા દિવ્ય છે. આ ભગવાનનું સ્વરૂપ અક્ષરધામને વિશે જેવું રહ્યું છે તેવું જ પૃથ્વીને વિશે ભગવાનનું મનુષ્યસ્વરૂપ પણ છે એવું જે ભક્ત સમજે છે, અને તે દિવ્યસ્વરૂપને વિશે ને આ મનુષ્યસ્વરૂપને વિશે લેશમાત્ર ફેર સમજતા નથી, તે ઉત્તમ ભક્ત છે. અને તે નરાકૃતિ ભગવાનનાં લોક, ભોગ તથા ભોગને યોગ્ય વસ્તુઓ પણ દિવ્ય છે. આ જગતને વિશે મનુષ્યસ્વરૂપે પ્રકટ થયેલા એવા શ્રીહરિજીના પાર્ષદ જે મુક્ત, તે પણ દિવ્ય છે અને તેમની શક્તિઓ પણ દિવ્ય છે. ‘યદુપતિ’ કહેતાં ભક્તપતિ એવા શ્રીહરિજીના સર્વે ભક્ત તે પણ દિવ્ય છે ને ભગવાનની ક્રિયાઓ પણ દિવ્ય છે ૮૭. વળી એ જ અધ્યાયમાં શ્રીહરિ કહે છે:—

इत्थं निर्दोषरुपं सकलगुणगणालंकृतं दिव्यमूर्ति^{૧૪૪}
 જ્ઞાત્વા શ્રીવાસુદેવં ભજત ભુવિ સદા મુક્તયે ભો મદીયા: ! ।
 एकस्मिन्नद्वितीये भगवति च परब्रह्मणि द्वैतबुद्धि:
 કર્તવ્યા નૈવ તસ્મિન્નણુરપિ ચ કુધીઃ સચ્ચિદાનંદરુપે ॥ ૮૮ ॥

હે મુક્તાનંદાદિ ભક્તજનો ! પૂર્વે કહ્યું એ પ્રકારે સદાય નિર્દોષસ્વરૂપ ને સમગ્ર દિવ્યગુણે પરિપૂર્ણ તથા દિવ્યમૂર્તિ એવો પૃથ્વીપર પ્રકટ વાસુદેવ શ્રી સ્વામિનારાયણ હું, તે મને પ્રેમથી તમારા આત્યંતિક કલ્યાણ વાસ્તે સદાય ભજો. વળી દિવ્યસ્વરૂપ, એક અને અદ્વિતીય એવા પરબ્રહ્મ, આ પ્રકટ ભગવાનને વિશે 'દ્વૈતબુદ્ધિ', કહેતા ધામમાં જે દિવ્યસ્વરૂપ છે ને આ લોકમાં મનુષ્યસ્વરૂપ જે છે, તે બંને ભિન્ન છે એવી બુદ્ધિ ન કરવી; એ બેય સ્વરૂપમાં એક રોમનો પણ ફેર નથી; બંને સ્વરૂપ એક જ છે એમ સમજવું. અને સત્, ચિત્ત ને આનંદસ્વરૂપ એવા ભગવાનને વિશે અણુ જેટલી પણ દોષબુદ્ધિ ન કરવી ૮૮. આવી રીતે ભગવાન પૃથ્વી ઉપર મનુષ્યરૂપે હોય તો પણ સદા દિવ્ય છે એમ જાણવું.

શ્રીહરિનાં અસાધારણ લક્ષણો

આ વિશે સદ્ગુરુ બ્રહ્મચારી વાસુદેવાનંદ સ્વામી સ. ભૂ. અં. ૩, અ. ૨૬માં આ પ્રમાણે લખે છે:—

દિવ્યે બ્રહ્મપુરેડર્શિ સર્વાવતારકારણઃ^{૪૯} ।

સ સ્વામી સ્વે ત્વનેકાંઠૈકાધિપત્વેન કૈઃ સ્થિતઃ ॥ ૮૯ ॥

અહીં આવો સંબંધ છે કે, શ્રીહરિ અનેક મતવાદીઓને સમાધિ કરાવતા હતા. તે સમાધિમાં કેટલાક જનો શ્રીહરિના દિવ્ય બ્રહ્મપુરધામને વિશે અનેક બ્રહ્માંડના અધિપતિપણે કરીને વિરાજમાન ને સર્વ અવતારના કારણ તથા સર્વના સ્વામી એવા શ્રી હરિકૃષ્ણ મહાપ્રભુને દેખતા હતા ૮૯.

સ. ભૂ. અં. ૨, અ. ૩૯માં પણ શ્રીહરિ કહે છે:—

સંસ્થિતસ્યાત્ર મે તત્ર દર્શનાય વિધિર્ભવઃ^{૧૩} ।

વિષ્ણુશ્ચેતેઽન્વહં દેવા અત્રાયાંત્યપયાંતિ ચ ॥ ૧૦ ॥

હે ભક્તજનો ! આ જેતલપુરના દેવસરોવરના સમીપે રહેલો મહોલ, તેને વિશે વિરાજમાન એવો હું, તે મારાં દર્શન કરવાને અર્થે અનંતકોટી બ્રહ્માંડાધિપતિ એવા દેવો, જે આદિ બ્રહ્મા ને આદિ ભવ તથા મહાવિષ્ણુ —તેઓ આ માહોલને વિશે નિત્યે આવે છે ને દર્શન કરીને પાછા જાય છે ૯૦.

વળી દુર્ગપુરને વિશે શ્રીજીમહારાજના જન્મના ઉત્સવના દિવસે, અભયનૃપતિ વડે પૂજાયેલા એવા શ્રીહરિ તે અભયરાજને, નરાકૃતિ એવી પોતાની મૂર્તિ થકી પ્રકટ થયેલા કેટલાક દ્વિભુજ ને કેટલાક ચતુર્ભુજ એવા શ્રીરામચંદ્રજી, શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર, વામન, વરાહ તથા નૃસિંહ આદિ પોતાના અવતારોને દેખાડતા હતા. ત્યાર પછી તે અભયરાજને સર્વે અવતાર પોતાને વિશે (શ્રીહરિજીને વિશે) લીન થયેલા દેખાડ્યા. તે સ. ભૂ. અં. ૨, અ. ૫માં શ્રી વ્યાપકેશમુનિએ કહ્યું છે:—

સોઽપ્યપાદ્યંગ તન્મૂર્તૌ લયં તદાઽભયો નૃપઃ^{૩૨} ।

દૃષ્ટ્વા તત્કારણં તં સ્વં પૂર્ણકામમમન્યત ॥ ૧૧ ॥

ટીકા — અંગેતિ સંબુદ્ધૌ હે જ્યેષ્ઠજિત્ ! યથા મત્સ્યાદ્યવ-
તારાસ્તસ્મિન્વિલીનાસ્તથા ॥ સોઽપિ તદિચ્છ્યા દૃષ્ટઃ કૃષ્ણોઽપિ, તન્મૂર્તૌ
તસ્ય શ્રીનારાયણમુનેર્મૂર્તૌ સ્વરુપે ॥ લયમંતર્ધાનં, યર્હ્યાપાદિ પ્રાપ્તઃ ॥ તદા
તદવસરે, અભયોઽભયાચ્ચ્યઃ, નૃપો રાજા, તત્કારણં તસ્ય શ્રીકૃષ્ણાવતારસ્ય
કારણં મૂલસ્વરુપં, તં શ્રીનારાયણમુનિં દૃષ્ટ્વા જ્ઞાત્વેત્યર્થઃ, સ્વમાત્માનં,
પૂર્ણકામં પૂર્ણમનોરથમ્, અમન્યત માનયામાસ ॥

જેવી રીતે મત્સ્યાદિક અવતારો શ્રીહરિજીને વિશે લીન થયા, તેવી જ રીતે શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાનની ઈચ્છાથી શ્રીકૃષ્ણ પણ પોતાની, અર્થાત્ શ્રીજીની મૂર્તિમાં જ્યારે લીન થયા. ત્યારે અભયરાજા તે કૃષ્ણના પણ કારણ મૂળસ્વરૂપ શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાનને જોઈ પોતાને પૂર્ણકામ માનવા લાગ્યા ૯૧. આવી રીતે સર્વ અવતારના અવતારી એવા જે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન તેમના પણ કારણ, એટલે અવતારીનું પણ અવતારીપણું શ્રીહરિ પોતાને વિશે દેખાડતા હતા.

વળી સદ્. મુક્તાનંદ સ્વામી, શ્રીહરિના અસાધારણ લક્ષણ સંબંધમાં સ. જી. પ્ર. ૪, અ. ૩૭માં કહે છે:—

કૃપયા यस્ય સહસા પ્રાકૃતોઽપિ જનો ભુવિ^{૪૫} ।

જાગ્રતસ્વપ્નસુષુપ્તિભ્યઃ સ્થાનં પરમવાપ્નુયાત્ ॥ ૧૨ ॥

વશીકર્તુમશક્યં યદ્ બ્રહ્માદિભિરતન્દ્રિતૈઃ^{૪૬} ।

તન્મનો યો વશે કુર્યાત્ સ્વાશ્રિતાનાં ચ સ પ્રભુઃ ॥ ૧૩ ॥

જે શ્રીહરિની કૃપાથી પ્રકૃતિને વશ એવો પણ મનુષ્ય જાગ્રત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ એ ત્રણ અવસ્થા થકી પર એવા આત્મા-પરમાત્માના સાક્ષાત્કારને તત્કાળ પ્રાપ્ત કરે છે ૯૨. અને મનને વશ કરવામાં સાવધાન એવા બ્રહ્મા આદિ દેવતાઓથી પણ જે મન વશ કરી શકાતું નથી, તેવા દુર્જય મનને, જે શ્રીહરિ પોતાના આશ્રિતને વશવર્તી કરી આપે છે એવા શ્રીહરિને મનુષ્યરૂપે વિચરતા પ્રકટ ભગવાન જાણવા ૯૩. એ જ અધ્યાયમાં વળી સ્વામી કહે છે:—

યસ્ય ભક્તા જિતક્રોધા જિતકામાશ્ચ નિઃસ્પૃહાઃ^{૪૭} ।

જિતસ્વાદાશ્ચ નિર્લોભા નિર્માનાઃ સ્યુઃ સ વૈ હરિઃ ॥ ૧૪ ॥

एतत्संक्षेपतः प्रोक्तमसाधारणलक्षणम्^{५०} ।... ॥ १५ ॥

अन्यद्यत्तस्य चरितं तत्तु कार्यवशान्नु^{५१} ।

भक्तानां गायनार्थं वा न त्वीशत्वस्य सूचकम् ॥ १६ ॥

જે પ્રત્યક્ષ ભગવાનના પ્રતાપે કરીને, તેમના ભક્ત નિર્લોભી, નિષ્કામી, નિઃસ્વાદી, નિઃસ્નેહી ને નિર્માની તથા ક્રોધે રહિત થયા હોય, એવા ભક્તના સ્વામી તે સર્વ કર્તા, સર્વ નિયંતા એવા નિશ્ચે પ્રકટ ભગવાન છે એમ જાણવું ૮૪. આટલું પ્રત્યક્ષ ભગવાનનું અસાધારણ લક્ષણ મેં (મુક્તાનંદ સ્વામીએ) સંક્ષેપથી કહ્યું. આ સિવાયનાં ભગવાનનાં બીજાં ચરિત્ર જે છે, તે સર્વેશ્વરપણાનાં સૂચક નથી, પરંતુ કાર્યવશાત્ છે; અથવા તો ભક્તોને ગાન કરવા માટે છે. અને સર્વેશ્વરપણાનું સૂચક તો પ્રથમ જે લક્ષણ કહ્યું તે જ છે ૮૫-૮૬. આવાં ઐશ્વર્ય તથા પ્રતાપે યુક્ત ચરિત્ર તો અવતારી પ્રકટ શ્રી હરિકૃષ્ણ મહાપ્રભુનાં જ હોય, પરંતુ બીજા કોઈ નાના-મોટા અવતારનાં પણ હોય નહિ.

ભગવાનનું સદાય પ્રકટપણું

સ. જી. પ્ર. ૪, અ. ૩૫માં પણ સ. ગુ. મુક્તાનંદ સ્વામી કહે છે:—

हरिर्न स्याद्यदि कलौ प्रत्यक्षो भूतले क्वचित्^{५२} ।

सन्तः कुतस्तदात्र स्युः श्रयणीया मुमुक्षुभिः ॥ १७ ॥

अपरोक्षपरब्रह्मसाक्षात्कारो हि लक्षणम्^{५०} ।

सतां मुख्यतया प्रोक्तं कुतः स्यात्तद्धरिं विना ॥ १८ ॥

કળિયુગને વિશે ભૂતળમાં કોઈ સ્થળે જો શ્રી હરિકૃષ્ણ મહાપ્રભુ પ્રત્યક્ષ નયનગોચર ન થાય, તો મુમુક્ષુને આશ્રય

કરવા યોગ્ય એવા સંત પણ આ લોકમાં ક્યાંથી હોય ? ૯૭. કેમ કે, મુમુક્ષુને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવે એવા સંતનું શું લક્ષણ છે તો, જે સંતને પ્રત્યક્ષ ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર હોય એ જ મોટા સંતનું મુખ્ય લક્ષણ કહ્યું છે; તે જો પ્રકટ શ્રીહરિ પૃથ્વીપર ન હોય તો તેવા સંત પણ ક્યાંથી હોય ? ન જ હોય ૯૮. વળી એ જ પ્રકરણ ને અધ્યાયમાં મુક્તાનંદ સ્વામી કહે છે:—

यस्य यस्य पुरा मुक्तिर्जाता संसृतिबन्धनात्^{૧૧} ।

हरे हरिजनानां वा संगेनैवोदितास्ति सा ॥ ૧૧ ॥

तस्मान्नारायणो नूनं सर्वदैव भवेद्भुवि^{૧૨} ।

તં પ્રાપ્ય ભક્તિઃ કર્તવ્યઃ ભક્તૈર્નવવિધા તતઃ ॥ ૧૦૦ ॥

પૂર્વે પણ જેની જેની સંસૃતિબંધન થકી મુક્તિ થઈ છે તે મુક્તિ, પ્રકટ શ્રીહરિજી, અથવા પ્રકટ પ્રભુને મળેલા જે સત્પુરુષ, તેમના સમાગમથી જ થઈ છે ૯૯. તે કારણથી, ભગવાન પૃથ્વીપર સદાય હોય છે જ; માટે ભક્તજન તેમણે તે ભગવાનનો આશ્રય કરીને તેમની નવધા ભક્તિ કરવી ૧૦૦.

પ્રકટ ભગવાનનો મહિમા

નારાયણમુનિ એવા શ્રી સહજાનંદ સ્વામી સ. જી. પ્ર. ૩, અ. ૨૯માં કહે છે:—

यत्र क्वापि वसेद्भूमौ तत्र त्वप्रार्थितोऽप्यसौ^{૧૩} ।

स्वप्रतापेन कुरुते धनं धर्मं यशः सुखम् ॥ ૧૦૧ ॥

ભગવાન પૃથ્વીને વિશે જે કોઈ સ્થળમાં નિવાસ કરીને રહે છે તે સ્થળમાં, અથવા દૂર સ્થાનમાં રહેલા એવા ભક્તજનોને, તેમની પ્રાર્થના વિના પણ પોતાના પ્રભાવથી

‘ધન’ જે આ લોકનું સુખ-સાધન; અને ધર્મ જે મોક્ષનું સાધન; તથા યશ જે ધર્મપાલનમાં વિધને રહિતપણું, અને સુખ જે નિર્વાસનિક થઈને ધ્યાન થાય, તેને ભગવાન આપે છે ૧૦૧. ઈતિ શ્લો. ૨૯.

(શિક્ષાપત્રીનો મૂળ શ્લોક ૨૯મો છે તેના વિવેચનમાં ઉપર કહેલા શ્લો. ૧૦૧ છે.)

શિ. શ્લો. ૩૦

અગાલિતં ન પાતવ્યં પાનીયં ચ પયસ્તથા ।

સ્નાનાદિ નૈવ કર્તવ્યં સૂક્ષ્મજન્તુમયામ્ભસા ॥ ૩૦ ॥

અને ગાળ્યા વિનાનું જળ તથા દૂધ તે ન પીવું અને જે જળને વિશે ઝીણા જીવ ઘણાક હોય તે જળે કરીને સ્નાનાદિક ક્રિયા ન કરવી ૩૦.

જળપાન – વિક્તિ

‘ગાલિતં’ એટલે વસ્ત્રથી ગાળીને પવિત્ર કરેલું; તેથી ‘બીજી રીતનું’ કહેતાં નહિ ગાળેલું એવું પાણી પીવું નહિ. સામાન્ય વિધિ એવો છે કે ‘વસ્ત્રપૂતા: પિબેદપ:’ વસ્ત્રથી ગાળેલું પાણી પીવું; નહિ ગાળેલા જળપાનમાં માંસભક્ષણદોષ થવાનો સંભવ છે. તે શ્રીહરિએ સ. જ. પ્ર. ૩, અ. ૬૨માં કહ્યું છે:—

મત્સ્યગ્રાહસ્ય યત્પાપં ષષ્ઠમાસાભ્યન્તરે ભવેત્ ।

एकाहे तत्समं ज्ञेयमपूतं यो जलं पिबेत् ॥ ૧ ॥

માછલાં પકડનાર માછીમાર છ મહિના સુધી માછલાં મારે ને તેથી એને જેટલું પાપ લાગે તેટલું પાપ, એક દિવસ

ગાળ્યા વિનાનું પાણી પીએ તેને લાગે છે ૧.

વળી મનુસ્મૃતિ અ. ૬માં કહ્યું છે:—

દૃષ્ટિપૂતં ન્યસેત્પાદં વસ્ત્રપૂતં જલં પિબેત્^{૪૬} ।

સત્યપૂતાં વદેદ્વાચં મનઃપૂતં સમાચરેત્ ॥ ૨ ॥

‘દષ્ટિથી પવિત્ર થયેલ’ અર્થાત્ બરાબર જોઈને પગ મૂકવો-જોઈને ચાલવું, ‘વસ્ત્રથી શુદ્ધ કરેલું’ એટલે વસ્ત્રથી ગાળેલું જળ પીવું, સત્યથી શુદ્ધિ પામેલી વાણી ઉચ્ચારણ કરવી અને મનથી પવિત્ર થયેલ-પૂર્વાપર અનુસંધાન રાખવા પૂર્વક સંપૂર્ણ વિચાર કર્યા પછી શુદ્ધ આચરણ કરવું ૨.

દૂધપાનાદિ — પરિચય

અને દૂધમાત્ર ગાળ્યા વિના પીવું નહિ; કેમ કે તેને વિશે ક્યારેક ગાયના અંગથી ખરેલું રુંવાડું આવવાનો સંભવ છે માટે દૂધ ગાળીને જ વાપરવું.

પ્રયેતાનું વચન છે કે:—

‘નચકેશરોમમૃલ્લોષ્ટાનામકામતઃ સકૃદ્ભક્ષણેઽહોરાત્ર-
મભોજનાચ્છુદ્ધિઃ ।’

નખ, કેશ, વાળ, મૃત્તિકા તથા કચરો તે જો અજાણતાં એકવાર ભક્ષણ કરી જવાય તો એક રાત્રી-દિવસ ઉપવાસ કરવાથી શુદ્ધિ થાય.

વળી શ્લોકમાં ‘ચ’કાર હોવાથી ગાળ્યા વગરનું ઘી પણ વાપરવું નહિ એમ સમજવું; કારણ કે ઘી પણ ઉનું કરી ગાળતાં તેમાં ઘણી વખત કીટ, વાળ, કીડી કે પતંગિયું એ આદિ વર્જ્ય કરવા યોગ્ય વસ્તુઓ જણાય છે. ‘રસાનાં વહનિગાલનાદિતિ

તચ્છુદ્ધિવિધાનાચ્ચ' વળી પ્રવાહી રસમાત્રને યથાયોગ્ય અગ્નિ વડે ઉના કરી, ગાળીને શુદ્ધ કરીને વાપરવા, એવો વિધિ હોવાથી, ઘી, તેલ વગેરે ગાળ્યા વિના વાપરવું નહિ.

વળી શ્રીહરિ સ. જી. પંચમ પ્ર. અ. ૧૮માં કહે છે:—

પય એકશફં હેયં તથાક્રામેલકાવિકમ્^{૧૬} ।

ગોપીયૂષસ્તથા વજ્યોં રાત્રૌ ચ દધિભોજનમ્ ॥ ૩ ॥

એક ખરીવાળી ઘોડી આદિનું દૂધ, ઊંટડીનું દૂધ ને ઘેટીનું દૂધ તે ક્યારેય ન પીવું; તથા દસ દિવસ વિઆયે ન થયા હોય તેવી ગાય, ભેંસ તથા બકરીનું દૂધ ન પીવું; તેમ જ રાત્રીએ દહીં ન ખાવું ૩.

સ્નાનાદિક ક્રિયા

‘સૂક્ષ્મજન્તુમયામ્ભસા’ વળી જે જળમાં ઝીણા જંતુઓ ઘણા હોય તેવા પાણીથી સ્નાન આદિ ક્રિયા ન કરવી. ‘આદિ’ શબ્દથી સ્નાનના અંગભૂત તર્પણ વગેરે કર્મ; તેમ જ હાથ-પગ ધોવા, વસ્ત્ર ધોવાં, વાસણો માંજવા-ધોવાં વગેરે પણ ન કરવું; નહિતર તેમાં સૂક્ષ્મ જંતુનો નાશ થવાથી અહિંસા-ધર્મમાં દૂષણરૂપ આપત્તિ આવે છે; માટે એવું કર્મ મારા આશ્રિત એવા સર્વે વર્ણાશ્રમીઓએ બુદ્ધિપૂર્વક ક્યારેય ન કરવું. શ્લો. ૩૦.

શિં શ્લોં ૩૧

યદૌષધં ચ સુરયા સમ્પૃક્તં પલલેન વા ।

અજ્ઞાતવૃત્તવૈદ્યેન દત્તં ચાદ્યં ન તત્ ક્વચિત્ ॥ ૩૧ ॥

અને જે ઔષધ દારુ તથા માંસ તેણે યુક્ત હોય તે ઔષધ

ક્યારેય ન ખાવું; અને વળી જે વૈદ્યના આચરણને જાણતા ન હોઈએ તે વૈદ્યે આપ્યું જે ઔષધ તે પણ ક્યારેય ન ખાવું ૩૧.

દારૂમાંસમિશ્રિત ઔષધ નિષેધ

જે ઔષધ 'સુર્યા' કહેતાં મદિરાથી અને 'પલ્લેન' એટલે માંસથી મિશ્રિત હોય, તેવું ઔષધ મારા આશ્રિતોએ ક્યારેય ન ખાવું.

મહાભારતના શાંતિપર્વ અ. ૩૪માં કહ્યું છે:—

પ્રાણાત્યયે તથાઽજ્ઞાનાદાચરન્મદિરામપિ^{૨૦} ।

આદેશિતો ધર્મપરૈઃ પુનઃસંસ્કારમર્હતિ ॥ ૧ ॥

'ધર્મપરૈઃ' એટલે વૈદ્યોએ આદેશ આપ્યો હોય, તેમ જ અજ્ઞાનતાથી અને પ્રાણાંત આપ્તકાળ હોય તેવા સમયમાં પણ જો દારૂ પી જવાય તો ફરીથી વૈદિકસંસ્કાર આપે ત્યારે શુદ્ધ થાય. ૧. મરીચિસ્મૃતિમાં પણ કહ્યું છે:—

માંસમિશ્રાગદપ્રાણે તપ્તકૃચ્છ્રં વિશોધનમ્ ॥ ૨ ॥

માંસમિશ્રિત એવું ઔષધ ખાવામાં આવે તો પ્રાયશ્ચિત્ત તરીકે તપ્તકૃચ્છ્રત કરે ત્યારે શુદ્ધ થાય ૨.

વળી શ્રીહરિએ સ. જી. પ્ર. ૨, અ. ૧માં કહ્યું છે:—

ન કામાન્ન ચ સંરમ્ભાન્નોદ્વેગાન્ન ભયાદપિ^{૨૧} ।

ન હેતોર્જીવિતસ્યાઽપિ ધર્મસ્ત્યાજ્યો ન લોભતઃ ॥ ૩ ॥

કામવેગને લીધે કે ક્રોધવેગને લીધે કે કોઈ કારણથી થયેલા ઉદ્વેગને લીધે કે કોઈ જીવિકાવૃત્તિ હરિ લેશે એવા ભયને લીધે કે ધનાદિકના લોભને લીધે પણ ધર્મનો પરિત્યાગ ન કરવો; કિં બહુના ? —પોતાના પ્રાણનું રક્ષણ કરવા માટે પણ

ધર્મનો ત્યાગ કરવો નહિ; અર્થાત્ ક્યારેય પણ દારૂ માંસે યુક્ત ઔષધ ખાવું નહિ તેમ જ પીવું પણ નહિ ૩.

અજાણ્યા વૈદ્યનું ઔષધ

જેના આચારને ન જાણતા હોઈએ એવો પુરુષ તે અજ્ઞાતવૃત્ત કહેવાય. એવા અજાણ્યા વૈદ્યે આપેલું ઔષધ ક્યારેય પણ ખાવું નહિ; કારણ કે કદાચ તેમાં અભક્ષ્ય પદાર્થ તથા અશુદ્ધ દ્રવ્યનું મિશ્રણ હોવાનો સંભવ છે; માટે સારી રીતે પરિચિત એવા વૈદ્યનું જ ઔષધ ગ્રહણ કરવું; પરંતુ અપરિચિતનું ગ્રહણ કરવું નહિ એવો અર્થ છે. ઈતિ શ્લો. ૩૧.

શિ. શ્લો. ૩૨

સ્થાનેષુ લોકશાસ્ત્રાભ્યાં નિષિદ્ધેષુ કદાચન ।

મલમૂત્રોત્સર્જનં ચ ન કાર્યં સ્થીવનં તથા ॥ ૩૨ ॥

અને લોક અને શાસ્ત્ર તેમણે, મળમૂત્ર કરવાને અર્થે વજર્યા એવાં સ્થાનક, જે જીર્ણ દેવાલય તથા નદી-તળાવના આરા તથા માર્ગ તથા વાવેલું ખેતર તથા વૃક્ષની છાયા તથા ફૂલવાડી-બગીચા એ આદિક જે સ્થાનક, તેમને વિશે ક્યારેય પણ મળમૂત્ર ન કરવું તથા થૂંકવું પણ નહિ ૩૨.

લોક અને શાસ્ત્ર તેમણે નિષેધ કરેલાં એવાં સ્થાનોમાં મળમૂત્રનો ક્યારેય ત્યાગ ન કરવો તથા થૂંકવું નહિ, તેમ જ નાકનો મળ-લીંટ પણ નાખવું નહિ.

‘લોકમાં નિષેધ’ કરેલાં સ્થાનો શતાનંદમુનિએ આ પ્રમાણે કહ્યાં છે: પારકાના ઘરનું આંગણું, રાજકીય સ્થાન અને

શસ્ત્રધારી જે સ્થળમાં હોય તેવું સ્થળ તથા યવનનાં સ્થાનો, એ વગેરે નિષેધસ્થાન જાણવાં. વળી ‘શાસ્ત્રોએ નિષેધ’ કરેલાં સ્થાનો સ્કંદપુરાણના કાશીખંડ અ. ૩૮માં નીચે મુજબ ગણાવ્યા છે:—

ન ગોવ્રજે ન વલ્મીકે નોદકે ન ચ ભસ્મનિ^{૧૦} ।

ન ગર્ત્તેષુ સસત્ત્વેષુ ન તિષ્ઠન્ન ચ વર્ત્મનિ ॥ ૧ ॥

...। ન ફાલકૃષ્ટભૂભાગે નદીતીરે ચ સૈકતે ॥ ૨ ॥

ન જીર્ણદેવતાગારે ન રથ્યાયાં ન સંસ્કૃતે ।... ॥ ૩ ॥

ગાયોના નેહડામાં, રાફડામાં, જળમાં, ભસ્મમાં, જંતુવાળા ખાડામાં અને ઊભા ઊભા તથા માર્ગમાં મળ-મૂત્ર ન કરવું ૧. તથા હળથી ખેડેલી જમીનમાં, નદીના તીરે, રેતીમાં, જીર્ણ દેવાલયમાં, શેરીમાં-ફળિયામાં અને શુદ્ધ કરેલી જગ્યામાં મળમૂત્ર કરવું નહિ. ૨-૩.

શ્લોકમાં મૂત્ર અને છીવન* એ બંને શબ્દો ‘મળ’ શબ્દથી પૃથક્ મૂક્યા છે; જો કે મળમાં એ બંનેનો સમાવેશ થઈ જાય છે (કારણ કે એ પણ શરીરના મળ છે) તો પણ પૃથક્ મૂકવાનું કારણ એ છે કે પેશાબ કરવાનું ને થૂંકવાનું વારંવાર ઉત્પન્ન થાય છે; એટલે કદાચ, પ્રમાદને લીધે નિષેધ કરેલા સ્થાનોમાં તે ન કરાય, ને તે બાબતનું ખાસ અનુસંધાન રહે તે હેતુથી તે બંને શબ્દ પૃથક્ લખ્યા છે એમ જાણવું. ઈતિ શ્લો. ૩૨.

* લીંટ, ગળફો ઇત્યાદિ

શિ. શ્લો. ૩૩

અદ્ધારેણ ન નિર્ગમ્યં પ્રવેષ્ટવ્યં ન તેન ચ ।

સ્થાને સસ્વામિકે વાસઃ કાર્યોઽપૃષ્ટ્વા ન તત્પતિમ્ ॥ ૩૩ ॥

અને ચોરમાર્ગે કરીને પેસવું નહિ અને નીસરવું નહિ; અને જે સ્થાનક ધણિયાતું હોય તે સ્થાનકને વિશે તેના ધણીને પૂછ્યા વિના ઉતારો ન કરવો ૩૩.

ચોરમાર્ગ ગમન નિષેધ

‘અદ્ધારેણ’ કહેતાં અલ્પદ્વાર, એટલે કોઈક આપત્કાળ પ્રસંગે છાની રીતે ઘરમાંથી જવા-આવવાને માટે જે નાનું દ્વાર રાખ્યું હોય એવા દ્વારે થઈને પેસવું નહિ. અને ‘અમાર્ગેણ’ એવો પાઠ હોય ત્યારે તો કુત્સિત માર્ગેથી એટલે વાડમાં છીંડું પાડીને તથા વાડ, વંડી કે ઝાંપો ટપીને પેસવું નહિ —એમ સમજવું. તેમ જ તેવા માર્ગેથી બહાર નીકળવું પણ નહિ. (કારણ કે તે પણ ચોરમાર્ગનું પ્રતીક છે.)

તે કાશીખંડ અ. ૩૮માં કહ્યું છે:—

અદ્ધારેણ ન ગન્તવ્યં સ્વવેશ્મપરવેશ્મનોઃ^{૬૫} ॥ ૧ ॥

પોતાના અથવા પારકા મકાનમાં પણ અદ્ધારથી જવું નહિ ૧.

વળી “ ‘સસ્વામિકે સ્થાને’ એટલે જેનો ‘સ્વામી’ કહેતાં માલિક કે રક્ષક હયાત હોય એવી ધર્મશાળામાં પણ તેના ધણીને કે રખેવાળને પૂછ્યા વિના એક રાત્રી પણ વાસ ન કરવો; નહિતર તે સ્થાનનો સ્વામી કે રખેવાળ તિરસ્કાર કરે અથવા કાઢી મૂકે તેથી પોતાને પણ ક્રોધ થાય અને તેમાંથી

મહાન ક્લેશ થવા પામે એવો આશય છે.

વળી યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિ અ. ૧માં કહ્યું છે:—

પરશય્યાસનોદ્યાનગૃહયાનાનિ વર્જયેત્^{૧૬૦} ।

અદત્તાનિ ॥ ૨ ॥

બીજાની માલિકીનાં તથા કબજા-ભોગવટાનાં, એવાં જે શય્યા, આસન, બાગ, ઘર અને વાહન હોય તે જો તેના ધણીએ ઉપયોગ કે ઉપભોગ કરવા ન આપ્યાં હોય તો તેનો ત્યાગ કરવો અર્થાત્ તેનો ઉપયોગ કે ઉપભોગ ન કરવો ૨.

હવે ‘માલિકને પૂછવું’ એટલે શું ? તો પોતાના ઉતારા કે આસન માટે અનુજ્ઞા લેવી. તે પણ તે માલિકના પૂર્વ વૃત્તાંત વગેરે પૂછ્યા પછી લેવી; નહિતર કદાચિત્ તેનું પૂર્વવૃત્તાંત સારું ન હોય તો તેની આજ્ઞા મળ્યા છતાં પણ અને તે સ્થાનમાં સ્વચ્છતા, સારી છાયા વગેરે હોય તે છતાં પણ, ત્યાં આસન કરવાથી લોકોમાં હાંસી થાય, ને માથે અપવાદ ચડે. ઈતિ શ્લો. ૩૩.

શિ. શ્લો. ૩૪

જ્ઞાનવાર્તાશ્રુતિર્નાર્યા મુખાત્ કાર્યા ન પુરુષૈઃ ।

ન વિવાદઃ સ્ત્રિયા કાર્યો ન રાજા ન ચ તજ્જનૈઃ ॥ ૩૪ ॥

અને અમારા સત્સંગી જે પુરુષમાત્ર, તેમણે બાઈ માણસના મુખ થકી જ્ઞાનવાર્તા ન સાંભળવી અને સ્ત્રીઓ સાથે વિવાદ ન કરવો તથા રાજા સંગાથે તથા રાજાના માણસ સંગાથે વિવાદ ન કરવો ૩૪.

સ્ત્રીમુખ થકી જ્ઞાનવાર્તા નિષેધ

‘જ્ઞાન’ ‘એટલે આત્મા-પરમાત્માના સ્વરૂપનું જ્ઞાન અને ‘વાર્તા’ એટલે ભગવાન સંબંધી વાર્તા, અથવા રાજાદિકનું વૃત્તાંત તે સંબંધી વાર્તા; ‘વાર્તા’ શબ્દ, કથા-ગુણ-ગાન આદિનું ઉપલક્ષણ છે. તે જ્ઞાન તથા વાર્તા, સ્ત્રીના મુખ થકી મારા આશ્રિત પુરુષમાત્ર તેમણે ન સાંભળવાં.

તે સ. જી. પ્ર. ૨માં નારાયણગીતા*માં શ્રીહરિએ કહ્યું છે:—

યુક્તાયા નિયમૈઃ સર્વૈઃ પ્રાપ્તાયા બ્રહ્માણિ સ્થિતિમ્^{૧૯} ।

અપિ સ્ત્રિયા મુખાન્નૈવ જ્ઞાનં શ્રવ્યં હિ પુરુષૈઃ ॥ ૧ ॥

સ્ત્રીઓ, સર્વે નિયમે યુક્ત હોય અને બ્રહ્મ-પરબ્રહ્મને વિશે નિષ્ઠા પામેલી હોય-સ્થિતિવાળી હોય તો પણ, તેમના મુખ થકી પુરુષોએ જ્ઞાનવાર્તા ન સાંભળવી ૧.

ધર્મસંગ્રહમાં પણ કહ્યું છે:—

ન ગાયેત્સહ નારીભિર્ન સ્વપેન્નાધ્વનિ વ્રજેત્ ।

તાભ્યઃ કથા ન શ્રુણુયાચ્છ્રાવયેત્તા ન ચૈકલાઃ ॥ ૨ ॥

નારીની સાથે ગાવું નહિ, તેમ જ તેની સાથે (સમીપે) સૂઈ જવું નહિ, માર્ગમાં તેની સાથે (એકલા) ચાલવું નહિ, તેના મુખ થકી કથા ન સાંભળવી તેમ જ તેને એકલીને કથા સંભળાવવી પણ નહિ; કારણ કે, જો તેની વાત સાંભળવામાં આસક્તિ હોય તો તેથી સ્ત્રીપ્રસંગ થકી પ્રાપ્ત થયેલ ન તૂટે તેવું બંધન થાય છે ૨. તે શ્રીમદ્ભાગવત તૃતીય સ્કંધ અ. ૩૧માં કહ્યું છે:—

* સ. જી. પ્ર. ૨ માં ૭મો અધ્યાય ‘નારાયણગીતા’ કહેવાય છે.

ન તથાઽસ્ય ભવેન્મોહો બન્ધશ્ચાન્યપ્રસંગતઃ^{૩૫} ।

યોષિત્સજ્ઞાદ્યથા પુંસો યથા તત્સજ્ઞિસજ્ઞતઃ ॥ ૩ ॥

પુરુષને સ્ત્રીના સંગથી અને તેના સંગીના સંગથી જેવાં મોહ તથા બંધન થાય છે તેવાં અન્ય કોઈના પ્રસંગથી થતાં નથી. (આ પ્રમાણે કપિલદેવ ભગવાન પોતાનાં માતા દેવહુતિ પ્રત્યે કહે છે) ૩. મૂળશ્લોકમાં ‘સ્ત્રી’ શબ્દ એક વચનમાં છે પણ તે સ્ત્રીજાતિ પરત્વે સમજવો.

સ્ત્રીઓ સાથે વિવાદ નિષેધ

વળી મારા આશ્રિત પુરુષોએ ‘સ્ત્રીઓની સાથે વિવાદ ન કરવો’ એટલે કે વિરુદ્ધ વાદ ન કરવો; કારણ કે તેમ કરવામાં આવે તો, સ્ત્રીઓમાં સ્વાભાવિકપણે રહેલા દુર્ગુણોને લીધે અનર્થની પ્રાપ્તિ થવાનો સંભવ રહે છે.

સ્કંદપુરાણના માહેશ્વર ખંડ અ. ૧૨માં શ્રી મહાદેવજીએ સ્ત્રીઓના દુર્ગુણો આ પ્રમાણે કહ્યા છે:—

અનૃતં સાહસં માયા મૂર્ખત્વમતિલોભિતા^{૩૬} ।

અશૌચં નિર્દયત્વં ચ સ્ત્રીણામેતત્સ્વભાવજમ્ ॥ ૪ ॥

જૂઠું બોલવું, ‘સાહસ’ કહેતાં વિચાર્યા વિના તત્કાળ કાર્ય કરવું, ‘માયા’ એટલે સ્ત્રીજાતિના ચપળપણાના સ્વભાવથી પુરુષને પોતામાં મોહિત કરવાપણું, મૂર્ખતા, અતિ લોભીપણું, ‘અશૌચ’ એટલે દેહે કરીને સદાચાર ન પાળવા ને અંતઃકરણમાં પણ મલિન ચિંતવન કરવું તે અને નિર્દયતા આ દુર્ગુણો, સ્ત્રીઓમાં સ્વાભાવિકપણે રહ્યા હોય છે ૪.

રાજા ને રાજાના માણસ સાથે વિવાદ નિષેધ

વળી તે જ પ્રકારે રાજા અને તેના અધિકારી રાજપુરુષોની સાથે વિવાદ ન કરવો; કારણ કે તેઓ બળવાન હોવાથી બીજાના વાક્યોનું ગ્રહણ કરતા નથી. મૂળ શ્લોકમાં 'ચ'કાર છે માટે, માતા તથા પિતાની સાથે પણ વિવાદ ન કરવો એમ સમજવું. તે વૃદ્ધ મનુષ્યે કહ્યું છે:—

સ્ત્રીભી રાજા ચ તત્પુમ્ભિઃ પોષ્યશ્ચાતિથિમાતુલૈઃ ।

વૃદ્ધબાલાતુરાચાર્યૈર્વૈદ્યૈર્ન વિવદેત્ક્રુધા ॥ ૫ ॥

સ્ત્રી, રાજા, રાજપુરુષો, પોષ્યવર્ગ, અતિથિ, મામો, વૃદ્ધ, બાળક, આતુર જે દુઃખી તથા રોગી, આચાર્ય, વૈદ્ય અને ક્રોધી-આટલાની સાથે વિવાદ ન કરવો પ. ઇતિ શ્લો. ૩૪.

શિ० શ્લો० ૩૫

અપમાનો ન કર્તવ્યો ગુરુણાં ચ વરીયસામ્ ।

લોકે પ્રતિષ્ઠિતાનાં ચ વિદુષાં શસ્ત્રધારિણામ્ ॥ ૩૫ ॥

અને ગુરુનું અપમાન ન કરવું તથા જે અતિશય શ્રેષ્ઠ મનુષ્ય હોય તથા જે લોકને વિશે પ્રતિષ્ઠિત મનુષ્ય હોય તથા જે વિદ્વાન મનુષ્ય હોય તથા જે શસ્ત્રધારી મનુષ્ય હોય તે સર્વેનું અપમાન ન કરવું ૩૫.

અપમાન ન કરવાની વિક્રિત

'ગુરુણાં — આચાર્યાદિનામ્' દીક્ષાગુરુ એવા આચાર્ય મહારાજશ્રી વગેરેનું અપમાન ન કરવું. 'વગેરે' એટલે વર્તમાન ધરાવી કંઠી બાંધનાર અથવા જ્ઞાનપ્રદાતા બ્રહ્મચારી,

સાધુ કે સત્સંગી; તેમ જ એકાંતિક, પરમ એકાંતિક તથા અનાદિમુક્ત એ સર્વેનું અપમાન કરવું નહિ.

સદ્. બ્રહ્માનંદ સ્વામી*એ ગુરુનું લક્ષણ જણાવતાં આ પ્રમાણે કહેલું છે:—

ગુરુ ગુરુ કહત સકલ સંસારા, એસે જગ ભરમાયા હે;
 ગુરુ જગતમેં બહુત કહાયે, તાકા ભેદ ન પાયા હે. ૧
 માતા-પિતા પ્રથમ ગુરુ જાનો, દુજા દાઈ કહાયા હે;
 તીજા ગુરુ તાહીકું જાનો, જીનને નામ ધરાયા હે. ૨
 યોથા ગુરુ જેહી વિદ્યા દીના, અક્ષરજ્ઞાન શીખાયા હે;
 માલા દીયા સો ગુરુ પાંચમા, જેહી હરિનામ બતાયા હે. ૩
 છદ્દા ગુરુ સો સંત કહાવે, જીન સબ ભરમ મીટાયા હે;
 સરજનહાર સો ગુરુ સાતમા, આપેહી આપ લખાયા હે. ૪
 એસે ગુરુ વિના ભવજલકો, પાર કોઉ નહીં પાયા હે;
 બ્રહ્માનંદ અચલ સદ્ગુરુકો, ચરનકમલ લપટાયા હે. ૫

માતાપિતા^૧, ‘દાઈ’ કહેતાં મોટા ભાઈ^૨, નામકરણ કરનાર^૩, વિદ્યાગુરુ^૪, કંઠી બાંધી શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાનના આશ્રિત કરનાર^૫, શ્રીહરિસંબંધી સંપૂર્ણ અધ્યાત્મ જ્ઞાન આપનાર સત્પુરુષ^૬, અને સાતમા ‘સરજનહાર’ કહેતાં અક્ષરાદિકૃત્રપી અનંતકોટી બ્રહ્માંડની રચના કરનાર તથા સંસારસાગર થકી ઉદ્ધારનાર એવા શ્રી હરિકૃષ્ણ મહાપ્રભુ—આ સાત ગુરુઓ જાણવા.

વળી દેવલમુનિનું પણ વચન છે:—

* બ્રહ્માનંદકાવ્યમાં પદ ૨૫૧૭

આચાર્યશ્ચ પિતા જ્યેષ્ઠો ભ્રાતા ચૈવ મહીપતિઃ ।

માતુલઃ શ્વસુરસ્ત્રાતા માતામહપિતામહૌ ।

વર્ણશ્રેષ્ઠઃ પિતૃવ્યશ્ચ પુંસ્યેતે ગુરવો મતાઃ ॥ ૧ ॥

આચાર્ય, પિતા, મોટો ભાઈ, રાજા, મામો, સસરો, પાલન કરનાર, માતાનો પિતા, પિતાનો પિતા, વર્ણમાં ઉત્તમ હોય તે અને કાકો —આટલાને ગુરુ માનેલા છે ૧. તેમનું અપમાન ન કરવું.

વરીયસામ્ = ‘અતિશયેન વરાઃ-સદ્ગુણૈઃ શ્રેષ્ઠા વરીયાં સસ્તેષામ્’ વળી ઘણા જ સારા સદ્ગુણ વડે શ્રેષ્ઠ હોય તેમનું પણ અપમાન ન કરવું; અર્થાત્ મોટા પુરુષોનું અપમાન ન કરવું.

પ્રતિષ્ઠિતાનામ્ — એટલે રાજાઓનું, રાજપુરુષોનું તથા અન્ય પ્રતિષ્ઠિત મનુષ્યોનું અપમાન ન કરવું. અને જાતિમાં, કુળમાં ને આચારમાં મોટા હોય, તેમ જ જાતિએ કરીને હીન હોય છતાં સદ્ગુણથી કે વિપુલ ધનથી પ્રતિષ્ઠા મેળવી હોય તેમને પણ પ્રતિષ્ઠિત મનુષ્ય જાણવા અને તેવાનું પણ અપમાન કરવું નહિ.

વિદુષામ્ — કહેતા ‘વિદ્વાનોનું’ એટલે વચનામૃત આદિ સચ્છાસ્ત્રનો જેણે અભ્યાસ કર્યો હોય એવા ભગવાનના ભક્તોનું તથા વેદ, શાસ્ત્ર, પુરાણાદિ ભણેલા બ્રાહ્મણોનું પણ અપમાન કરવું નહિ.

શસ્ત્રધારિણામ્ — વળી શસ્ત્ર ધારણ કર્યા હોય એવાનું અપમાન કરવું નહિ. ‘અપમાન’ એટલે માનભંગ અથવા મશ્કરી, તે ન કરવું; કારણ કે તેમ કરવાથી પોતાના સર્વસ્વનો નાશ થવાનો સંભવ રહે છે; માટે તેમનું બહુમાન કરવું એવો

ભાવાર્થ છે.

તે શ્રીમદ્ભાગવતના એકાદશ સ્કંધના અ. ૧૭માં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણચંદ્રે ઉદ્ભવજીને કહ્યું છે:—

આચાર્ય માં વિજાનીયાન્નાવમન્યેત કઠ્ઠિચિત્^{૧૭} ।

ન મર્ત્યબુદ્ધ્યાઽસૂયેત સર્વદેવમયો ગુરુઃ ॥ ૨ ॥

આચાર્યને મારાડપ જાણવા પરંતુ ક્યારેય તેમનું અપમાન કરવું નહિ. વળી આ મનુષ્ય છે—મરણશીલ છે, એવું ધારી તેમના ગુણમાં દોષનું આરોપણ ન કરવું; કેમ કે તે આચાર્ય જે ગુરુ તે સર્વ દેવમય છે ૨.

વળી શ્રી. ભા. દશમસ્કંધ અ. ૪માં કહ્યું છે:—

આયુઃ શ્રિયં યશો ધર્મ લોકાનાશિષ એવ ચ^{૧૬} ।

હન્તિ શ્રેયાંસિ સર્વાણિ પુંસો મહદતિક્રમઃ ॥ ૩ ॥

સત્પુરુષો સાથેનો દ્વેષ અનેક અનર્થ ઉત્પન્ન કરનારો છે. મોટા પુરુષોનું અતિક્રમણ અર્થાત્ એમનો અપરાધ, તે આયુષ્ય, સંપત્તિ, યશ, ધર્મ, સત્કર્મને કારણે પ્રાપ્ત થતા સ્વર્ગાદિ લોક અને આશીર્વાદ તથા સર્વપ્રકારના શ્રેયનો નાશ કરે છે ૩.

મહાભારતના આનુશાસનિક પર્વના અ. ૧૬૩માં પણ કહ્યું છે:—

ન જાતુ ત્વમિતિ બ્રૂયાદાપન્નોઽપિ મહત્તરમ્^{૧૩} ।

ત્વઙ્કારં નામધેયં ચ જ્યેષ્ઠાનાં પરિવર્જયેત્ ॥ ૪ ॥

પોતાથી મોટા હોય તેમને આપત્તિકાળમાં પણ 'તું'કારથી બોલાવવા નહિ. તેમ જ તેમનું નામ દઈને બોલાવવા નહિ ૪. તે ગુરુગીતા શ્લો. ૧૬૦માં કહ્યું છે:—

હુક્કારેણ ન વક્તવ્યં પ્રાજ્ઞશિષ્યૈઃ કદાચન ।

ગુરોરગ્રે ન વક્તવ્યમસત્યં ચ કદાચન ॥ ૫ ॥

શિષ્ય, ગુરુ કરતાં કદાચ વિશેષ બુદ્ધિવાન કે વિદ્યાવાન હોય તો પણ તેણે, ગુરુને ટુંકારાથી બોલાવવા નહિ તથા શિષ્યે ગુરુની આગળ કદી અસત્ય બોલવું નહિ પ. વળી શ્લો. ૧૬૧માં પણ કહ્યું છે:—

યો વૈ હુઙ્કૃત્ય તુઙ્કૃત્ય ગુરું નિર્જિત્ય વાદતઃ ।

અરણ્યે નિર્જલે દેશે સ ભવેદ્બ્રહ્મરાક્ષસઃ ॥ ૬ ॥

જે શિષ્ય હુંકારા-ટુંકારા કરીને ગુરુને વાદમાં હરાવે છે તે જળ વિનાના અરણ્યમાં બ્રહ્મરાક્ષસ થાય છે ૬.

શ્રી સહજાનંદ સ્વામી મહાપ્રભુ વળી નારાયણગીતા - સ. જી. પ્ર. ૨માં કહે છે:—

એકાન્તિકાનાં ભક્તાનામન્યેષાં મહતામપિ^{૩૩} ।

ગુણોત્કર્ષ સભાયાં હિ કીર્તયેન્નાગુણં ક્વચિત્ ॥ ૭ ॥

એકાંતિક એવા ભગવાનના ભક્ત તેમ જ બીજા પણ મોટા પુરુષ હોય તેમના ગુણોનું ઉત્કર્ષપણું જ સભાને વિશે કહેવું; પણ તેમના અવગુણ તો ક્યારેય કહેવા નહિ ૭. મોટાનું અપમાન ન કરવું —આ વચન રસ્તામાં, માર્ગ દેવાનું પણ ઉપલક્ષણ છે. તે મહાભારતના આનુશાસનિક પર્વના અ. ૧૦૪માં કહ્યું છે:—

પન્થા દેયો બ્રાહ્મણાય ગોભ્યો રાજભ્ય એવ ચ^{૩૫} ।

વૃદ્ધાય ભારતમાય નારીભ્યો દુર્બલાય ચ ॥ ૮ ॥

બ્રાહ્મણ, ગાયો, રાજાઓ, વૃદ્ધ, માથે ભાર લીધેલો હોય તેમને, નારીઓને તથા દુર્બળને, રસ્તે જતાં માર્ગ આપવો

(આમાં 'વૃદ્ધ' શબ્દ છે તે શબ્દમાં વયોવૃદ્ધ, તપોવૃદ્ધ, વિદ્યા આદિ ગુણોથી વૃદ્ધ તેમ જ ધનવૃદ્ધનો સમાવેશ થાય છે) ૮. યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિ અ. ૧માં પણ કહ્યું છે:—

વૃદ્ધભારિનૃપસ્નાતસ્ત્રીરોગિવરચક્રિણામ્^{૧૧૭} ।

પન્થા દેયો નૃપસ્તેષાં માન્યઃ સ્નાતશ્ચ ભૂપતેઃ ॥ ૧ ॥

વૃદ્ધ, ભારવાળો, રાજા, સ્નાતક, સ્ત્રી, રોગી, વરરાજા અને ગાડાવાળો-આટલાને માર્ગ આપવો; તેઓમાં રાજા માન્ય છે અને રાજાથી પણ સ્નાતક* વધુ માન્ય છે. વળી 'ચ'કાર છે તેથી મત્ત, ઉન્મત્ત ને સંન્યાસીને પણ જાણી લેવા અર્થાત્ એમને પણ રસ્તે જતાં માર્ગ આપવો ૯. ઈતિ શ્લો. ૩૫.

શિ. શ્લો. ૩૬

કાર્યં ન સહસા કિઞ્ચિત્કાર્યો ધર્મસ્તુ સત્વરમ્ ।

પાઠનીયાઽધીતવિદ્યા કાર્યં સઙ્ગોઽન્વહં સતામ્ ॥ ૩૬ ॥

અને વિચાર્યા વિના તત્કાળ કાંઈ કાર્ય ન કરવું; અને ધર્મસંબંધી જે કાર્ય તે તો તત્કાળ કરવું; અને પોતે જે વિદ્યા ભણ્યા હોઈએ તે બીજાને ભણાવવી; અને નિત્ય પ્રત્યે સાધુનો સમાગમ કરવો ૩૬.

વિચાર — રહિત કાર્ય નિષેધ

'કિઞ્ચિત્' એટલે કોઈ પણ કાર્ય; 'સહસા' કહેતાં વિચાર્યા વિના ન કરવું; પોતાને કાંઈ પણ વ્યાવહારિક કાર્ય

* વિદ્યા કે વ્રતની અથવા એ બંનેની સમાપ્તિ કરી હોય તે.

કરવાનું હોય તે પોતાની બુદ્ધિ વડે રૂટેપ્રકારે વિચાર કરીને અથવા સત્પુરુષોને પૂછીને કરવું પણ સહસા-એકાએક ન કરવું; કારણ કે વિચાર્યા વિના કાર્ય કરનારાને મોટી આપત્તિ પ્રાપ્ત થાય છે.

ધર્મકાર્યની સત્વર આજ્ઞા

આ સ્થળે ‘ઘમ્તઃ’ એટલે ધર્મસંબંધી કાર્ય સમજવું. તેવું કાર્ય ‘સત્વર’ કહેતાં તત્કાળ-જે ઘડીએ તેવી બુદ્ધિનો ઉદય થાય કે તરત જ કરવું; કારણ કે ધર્મકાર્ય પરલોકમાં પણ સહાયરૂપ થાય છે.

શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાને સ. જી. પ્ર. ૨, અ. ૧માં કહ્યું છે:—

તૃણપત્રાગ્રગામ્યમ્બુબિન્દુવચ્ચંચલં નૃણામ્^{૩૧} ।

જીવિતં વર્તતે તસ્માત્સાધનીયઃ સ સત્વરમ્ ॥ ૧ ॥

અજરામરવત્પ્રાણો વિદ્યામર્થં ચ સાધયેત્^{૩૨} ।

ગૃહીત ઇવ કેશેષુ મૃત્યુના ધર્મમાચરેત્ ॥ ૨ ॥

ધર્મનું અનુષ્ઠાન સત્વર કરવું; એટલે આયુષ્ય લાંબુ છે એમ માનીને ધર્મ પાળવામાં ક્ષણ પણ વિલંબ કરવો નહિ; કારણ કે, મનુષ્યનું જીવિત તૃણપત્રના અગ્રભાગમાં રહેલા પાણીના ટીપાની પેઠે અતિ ચંચળ છે; માટે ધર્મ પાળવામાં ક્ષણપણ વિલંબ ન કરવો ૧. હું અજર અમર છું એમ માનીને સુશ્ણપુરુષ, વિદ્યાભ્યાસ અને ધન સંપાદન કરે; પરંતુ જ્યારે ધર્મસંબંધી કાર્ય કરવું હોય તે વખતે તો પોતાને મૃત્યુએ કેશમાંથી પકડેલો હોય ને શું ? એમ સમજીને ધર્માચરણમાં વિલંબ કરવો નહિ, અર્થાત્ આ ઘડી —આ

ક્ષણમાં જ મારે મરવું છે એમ માની ધર્માચરણ કરી લેવું ૨. મહાભારતના શાંતિપર્વમાં મોક્ષધર્માનુશાસન પર્વ અ. ૧૭૫માં પણ કહ્યું છે:—

શ્વ:કાર્યમદ્ય કુર્વીત પૂર્વાહ્ને ચાપરાહ્નિકમ્^{૧૫} ।

નહિ પ્રતીક્ષતે મૃત્યુ: કૃતં વાસ્ય ન વા કૃતમ્ ॥ ૩ ॥

ધર્મસંબંધી કામ, કાલે કરવાનું હોય તે આજ કરવું; અને પાછલા પહોરે કરવાનું કામ, આગલા પહોરે કરવું; કારણ કે મૃત્યુ કાંઈ એવી રાહ જોતું નથી કે આ મનુષ્યે આટલું કાર્ય કર્યું છે ને આટલું એનું કાર્ય કરવાનું બાકી રહ્યું છે ૩.

ધર્મ સંપાદન કરવાનો હેતુ

હવે શ્રીહરિ ધર્મ સંપાદન કરવાનું કારણ દર્શાવે છે:—

एक एव सुहृद्धर्मो निधनेऽप्यनुयाति यः^{૨૦} ।

शरीरेण समं नाशं सर्वमन्यद्धि गच्छति ॥ ૪ ॥

(સ. જી. પ્ર. ૨, અ. ૧)

આ જીવનો મિત્ર તે એક ધર્મ જ છે; કે જે ધર્મ, શરીર નાશ પામે તો પણ જીવની સાથે જાય છે અને બીજું સર્વે તો શરીરની સાથે નાશ પામે છે; માટે ધર્મકાર્ય સત્વર કરવું ૪.

શ્રીહરિએ હરિલીલાકલ્પતરુ સ્કં. ૭, અ. ૩૭માં પણ કહ્યું છે:—

तदृते त्वखिलं वित्तं दाराः पुत्रादयस्तथा^{૨૧} ।

तिष्ठन्त्यत्रान्तકालે તે નૈવામુષ્મિન્ સુખપ્રદાઃ ॥ ૫ ॥

ધર્મરૂપી ધન વિના તો, સમગ્ર દ્રવ્ય, સ્ત્રીઓ તથા પુત્રાદિ સર્વે, અંતકાળે પાસે હોવા છતાં પણ આ લોકમાં જ રહે છે પરંતુ પરલોકમાં અવિનાશી સુખને આપનારાં નિશ્ચે

યતાં નથી પ. વળી સ. જી. પ્ર. પ, અ. ૧૭માં પણ શ્રીહરિનો આદેશ છે:—

ગૃહેભ્યોઽર્થાં નિવર્તતે સ્મશાનાત્પુત્રબાન્ધવાઃ^{૧૧} ।

સ્વકૃતં કેવલં કર્મ ગચ્છન્તમનુગચ્છતિ ॥ ૬ ॥

અર્થશબ્દવાચ્ય એવું ધન, ભલે આ લોકમાં મનુષ્યને બહિ:પ્રાણતુલ્ય છે, યથાપિ તે આ જીવાત્માની પાછળ જતું નથી; કિંતુ ઘરમાં જ રહે છે, અથવા જ્યાં મુક્યું હોય ત્યાં જ રહે છે; જે કોઈ પુત્રાદિ બંધુઓ શબની પાછળ જાય છે તેઓ સ્મશાન થકી પાછા આવે છે; પરંતુ પોતે કરેલા પુણ્યકર્મ કે પાપકર્મ જ પરલોકના માર્ગે જતાં મનુષ્યની પાછળ જાય છે; માટે ધર્મસંબંધી કર્મ તત્કાળ કરવાં દ.

સાંખ્ય વિચાર વગેરે

વળી ધર્મપાલનમાં અભિરુચિ ઉત્પન્ન કરનાર આ પ્રકારનો વિચાર ગ્રહણ કરવો. તે સ. ભૂ. અં. ૩, અ. ૪૯માં સદ્. મુક્તાનંદમુનિએ કહ્યું છે:—

દુર્લભમાત્મનો મૃત્યુર્વિત્તમિદં સદાર્તિદમ્^{૧૨} ।

અસ્ત્યંતે સુખહેતુર્મે યુગ્યં ક્ષેત્રં ચ કિં ગૃહમ્ ॥ ૭ ॥

ભ્રાતરઃ પિતરૌ ચેમે પશ્વપત્યાસ પું સ્ત્રિયઃ^{૧૩} ।

દુગ્રામા મેઽપિ તત્રેષદ્વાટ્યસ્તદ્દેતવશ્ચ કિમ્ ॥ ૮ ॥

‘દુર્લભ’ કહેતાં, જીવનપર્યંત મહા મહેનતે ભેગું કરેલું, મૃત્યુ કરાવનારું તથા સર્વદા પીડા આપનારું એવું ધન, વાહન, ખેતર, ઘર —આ બધું દેહાંતકાળે શું મને સુખ આપનારું છે ? અર્થાત્ સુખ આપનારું નથી જ ૭. ભાઈઓ, પિતૃઓ, પશુઓ, પુત્ર-પુત્રીઓ, બંધુજનો, હિતકારી પુરુષો, સ્ત્રીઓ,

વૃક્ષો, ગામ, બગીચા, આ બધાં દેહાંતકાળે જરા પણ શું સુખના હેતુ છે ? નથી જ ૮.

બતાડ્યામિ કુતશ્ચાત્ર કુત્ર યાસ્યામ્યહં પુનઃ^{૧૩} ।

યાતાઃ શેષા મૃતાઃ સ્વે ક્વ મૃત્વા યાસ્યંતિ યેડપિ મે ॥ ૯ ॥

ચરાચરમિદં વિશ્વં વીક્ષ્યેત્થં કાલચાલિતમ્^{૧૪} ।

જિજ્ઞાસુશ્ચોત્તમં શ્રેયઃ પ્રાજ્ઞોડગ ! ગુરુમાપ્નુયાત્ ॥ ૧૦ ॥

દત્તમિષ્ટં તપો વૃત્તં જપ્તં યચ્ચાત્મનઃ પ્રિયમ્^{૧૦} ।

સ્ત્રી વીક્ષ્યાડસૂન્ ગૃહાન્યુત્રાંસ્તેષાં યત્તન્નિવેદનમ્ ॥ ૧૧ ॥

(સ. ભૂ. અં. ૩, અ. ૪૯)

વળી ખેદ સાથે સિંહાવલોકન કરે કે, હું આ લોકમાં ક્યાંથી આવ્યો છું અને પાછો ક્યા લોકમાં જઈશ ? તેમ જ મારાં જે સંબંધી મરી ગયાં છે તે બધાં ક્યાં ગયેલાં હશે ? ૯. હે ભક્તો ! આ પ્રકારે આ ચરાચર વિશ્વને કાળથી ચલાયમાન જોઈ જજ્ઞાસુ એવો બુદ્ધિમાન પુરુષ, મોક્ષમાં સહાયરૂપ ધર્માદિકની વિક્તિ શીખવા માટે એકાંતિક સદ્ગુરુનો આશ્રય કરે ૧૦. વળી દાન, યજ્ઞ, તપ, સદાચાર, મંત્રજપ તથા પોતાને જે પ્રિય વસ્તુ હોય તે, સ્ત્રી, પ્રાણો, ઘરો, પુત્રો આદિ સર્વેને શ્રીજમહારાજને સમર્પણ કરવાનું પણ શીખે ૧૧.

વિદ્યા ભણાવવાની આજ્ઞા

વળી ગુરુની સેવા કરીને તથા અભ્યાસ વગેરેથી પોતે જે વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી હોય તે સારા સુશીલ શિષ્યને ભણાવવી; કારણ કે વિદ્યાદાન, એ મોટું દાન ગણાય છે એવો ભાવ છે. હવે વિદ્યા ચૌદ પ્રકારની મુખ્ય છે. તે નંદીપુરાણમાં કહ્યું છે:—

ષડઙ્ગાશ્ચતુરો વેદા ધર્મશાસ્ત્રં પુરાતનમ્ ।
 મીમાંસા તર્કમપિ ચ એતા વિદ્યાશ્ચતુર્દશ ।
 આસામવાન્તરોત્પન્ના અન્યા વિદ્યાઃ સહસ્ત્રશઃ ॥ ૧૨ ॥
 આત્મવિદ્યા ચ પૌરાણી ધર્મશાસ્ત્રાત્મિકા ચ યા ।
 તિસ્ર એતા મતા મુખ્યાઃ સર્વદાનક્રિયાફલૈઃ ॥ ૧૩ ॥

ચાર વેદ, છ વેદાંગો, મનુસ્મૃતિ આદિ ધર્મશાસ્ત્ર, પુરાણ, મીમાંસા ને ન્યાયશાસ્ત્ર, એમ ચૌદ વિદ્યા છે અને તેની પેટા વિદ્યાઓ તો હજારો હજાર છે ૧૨. એ ચૌદ વિદ્યાઓમાં પણ આત્મવિદ્યા, પૌરાણિક વિદ્યા અને ધર્મશાસ્ત્ર સંબંધી વિદ્યા, એ ત્રણ વિદ્યાઓ મુખ્ય માનેલી છે ૧૩. વળી ગુરુપુરાણમાં એક જ વિદ્યા, પ્રધાનપણે બતાવે છે:—

વિદ્યાનાં ચ પરા વિદ્યા બ્રહ્મવિદ્યા સમીરિતા ।
 અતસ્તદ્દાનતો રાજન્ ! સર્વદાનફલં લભેત્ ॥ ૧૪ ॥

ચૌદ પ્રકારની વિદ્યાઓમાં પણ ‘બ્રહ્મવિદ્યા’ એ મુખ્ય છે; માટે હે રાજન્ ! એ બ્રહ્મવિદ્યાના દાનથી સર્વે દાનના ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે ૧૪.

ભણાવવા યોગ્ય પુરુષો

યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિ અ. ૧માં ભણાવવા યોગ્ય કોણ છે તે વિશે કહ્યું છે:—

કૃતજ્ઞાદ્રોહિમેધાવીશુચિકલ્પાનસૂચકાઃ^{૨૯} ।
 અધ્યાપ્યા ધર્મતઃ સાધુશક્તાપ્તજ્ઞાનવિત્તદા ॥ ૧૫ ॥

કર્યા કૃત્યને જાણનારો, દ્રોહ નહિ કરનારો, બુદ્ધિશાળી, ‘પવિત્ર’ અર્થાત્ બહાર તથા અંદર સદાચારનું પાલન કરનારો, આધિ-વ્યાધિ રહિત, ‘અસૂયા વિનાનો’ કહેતાં

બીજાના ગુણોમાં દોષોને નહિ જોનારો, ‘સાધુ’ એટલે સાધુશીલ સ્વભાવવાળો, સેવા કરવામાં શક્તિમાન, ‘આપ્ત’ કહેતાં બંધુવર્ગ અથવા સર્વની સાથે સુહૃદભાવ રાખનારો, જ્ઞાન આપે તેવો તથા વેતન નક્કી કર્યા સિવાય દ્રવ્ય આપનારો-આટલા જનો ધર્મથી ભણાવવા યોગ્ય છે ૧૫.

મનુસ્મૃતિ અ. ૨માં પણ કહ્યું છે:—

વિદ્યા બ્રાહ્મણમેત્યાહ શેવધિસ્તેઽસ્મિ રક્ષ મામ્^{૧૧૪} ।

અસૂયકાય માં મા દાસ્તથા સ્યાં વીર્યવત્તમા ॥ ૧૬ ॥

વિદ્યાધિષ્ટાત્રી દેવીએ, કોઈ એક અધ્યાપક બ્રાહ્મણ પાસે જઈને કહ્યું : ‘હું તમારી નિધિ છું અર્થાત્ તમારો ખજાનો છું, માટે મારું રક્ષણ કરો; અસૂયા આદિ દોષવાળાને તમે ભણાવશો નહિ; જો આ કહ્યું તેમ કરશો તો હું અતિશય ‘વીર્યવતી’ અર્થાત્ પરાક્રમી થઈશ ૧૬.’

સંતસમાગમની આજ્ઞા તથા સંતનો મહિમા

વળી મારા આશ્રિતોએ નિત્ય પ્રત્યે ‘સતાં’ કહેતાં સ્વધર્મનિષ્ઠ ભગવાનના અનન્ય ભક્ત —એવા સાધુપુરુષ તેમનો ‘સંગ’ એટલે, દર્શન, વંદન, પૂજન તથા વચનમાં વર્તવું તે રૂપી સમાગમ કરવો.

નારાયણગીતા - સ. જી. પ્ર. ૨માં પણ શ્રીહરિએ કહ્યું છે:—

નિર્માનૈદસિવત્સર્વૈર્વર્તિતવ્યં સતાં પુરઃ^{૧૧૫} ।

અવધાર્યાણિ વાક્યાનિ તેષાં ચૈકાગ્રચેતસા ॥ ૧૭ ॥

સ્વવ્રતાનાં દૃઢત્વં સ્યાત્કૃષ્ણો ત પ્રેમ નિર્ભરમ્^{૧૧૬} ।

યત્સમાગમતઃ સ્યાત્તત્સજ્ઞો હેયો ન કર્હિચિત્ ॥ ૧૮ ॥

સ્થિતપ્રજ્ઞોઽપિ યઃ સઙ્ગસ્તાદૃશસ્ય જહાતિ સઃ^{૨૪} ।

કામલોભાદ્યરિગ્રસ્તો ભ્રણ્યત્યેવ ન સંશયઃ ॥ ૧૯ ॥

મારા આશ્રિતોએ સત્પુરુષોની સમીપે વિદ્યા, ધન, અધિકાર વગેરેના માને રહિત થઈ, દાસની પેઠે તેમની પરિચર્યા કરવાના જ એક સ્વભાવવાળા થઈને વર્તવું. અને તેમનાં વચનો જે હિતબોધ દેનારાં હોય તે એકાગ્ર મનથી ધારણ કરવાં; એટલે તે પ્રમાણે વર્તવું ૧૭. જેમના સમાગમથી પોતાના વર્ણાશ્રમને ઉચિત એવા બ્રહ્મચર્યાદિ નિયમોના આચરણમાં શ્રદ્ધા વર્તે, ને કૃષ્ણ એવો જે હું તે મારે વિશે પરાભક્તિ પ્રતિદિન વૃદ્ધિ પામે, તેમના સંગનો ક્યારેય ત્યાગ ન કરવો; સ્થિતપ્રજ્ઞ એવો પણ પુરુષ જો સંતસમાગમનો ત્યાગ કરે તો, કામલોભાદિ શત્રુઓએ પરાભવ પમાડ્યો થકો શ્રેયમાર્ગ થકી ભ્રષ્ટ થઈ જાય છે-એમાં સંશય જ નથી ૧૮-૧૯. વળી શ્રીહરિએ સ. ભૂ. અં. ૨, અ. ૫૭માં સંતોને ઉદ્દેશીને કહ્યું છે:—

સમાગમો મહાભાગા ! યુષ્માકં મહતામપિં ।

બ્રહ્માદીનાં ચ દેવાનાં દુર્લભઃ સર્વદાઽસ્તિ હિ ॥ ૨૦ ॥

હે મહાભાગો ! મહાપુરુષ એવા તમારો સમાગમ ‘બ્રહ્માદિ’ એટલે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ ને શિવ આદિ દેવોને પણ સર્વદા દુર્લભ છે ૨૦.

શ્રીમદ્ભાગવતમાં પણ સંતનો મહિમા નીચે પ્રમાણે વર્ણવ્યો છે:—

સતાં પ્રસંગાન્મમ વીર્યસંવિદો ભવન્તિ હૃત્કર્ણરસાયનાઃ કથાઃ ।
તજ્જોષણાદાશ્વપર્વર્ગવર્ત્મ્ની શ્રદ્ધારતિર્ભક્તિરનુક્રમિષ્યતિ ॥ ૨૧ ॥

(સ્કં. ૩, અ. ૨૫, શ્લો. ૨૫)

ભગવાન કહે છે: 'સતાં' એટલે સત્પુરુષોના પ્રસંગમાં, મારાં પરાક્રમને જણાવનારી તથા હૃદય અને કર્ણને શુદ્ધ કરવામાં રસાયન તુલ્ય, એવી મારી કથાઓ સાંભળવામાં આવે છે. તેમ જ 'તે કથાના સેવન થકી' કહેતાં તેનું શ્રવણ કરવા થકી મોક્ષમાર્ગમાં અનુક્રમે શ્રદ્ધા, પ્રીતિ અને ભક્તિ તત્કાળ ઉત્પન્ન થાય છે ૨૧.

વળી સ્કંધ ૧, અ. ૧૮માં મહર્ષિઓએ કહ્યું છે:—

તુલયામ લવેનાપિ ન સ્વર્ગ ના પુનર્ભવમ્^{૩૨} ।

ભગવત્સન્નિસન્નસ્ય મર્ત્યાનાં કિમુતાશિષઃ ॥ ૨૨ ॥

મનુષ્યોને સત્પુરુષોનો સમાગમ થાય તેના એક લવમાત્રની તુલ્ય અમે સ્વર્ગને તથા મોક્ષને પણ ગણતા નથી તો તેમની આશિષનો મહિમા તો હું શું કહું? ૨૨. વળી સ્કંધ ૧૦, અ. ૪૮માં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણચંદ્રે કહ્યું છે:—

ન હ્યમ્મયાનિ તીર્થાનિ ન દેવા મૃચ્છિલામયાઃ^{૩૩} ।

તે પુનન્ત્યુરુકાલેન દર્શનાદેવ સાધવઃ ॥ ૨૩ ॥

જળાશયરૂપી તીર્થો તે તીર્થો નથી એમ નહિ; તીર્થો જ છે, પણ તે લાંબા કાળે પવિત્ર કરે છે. અને મૃત્તિકા તથા પાષાણાદિકની દેવતાઓની મૂર્તિઓ તે મૂર્તિઓ નથી એમ નહિ; દેવતાઓની મૂર્તિઓ જ છે પણ તે લાંબા કાળે પવિત્ર કરે છે; જ્યારે સત્પુરુષ તો દર્શનમાત્રથી જ પવિત્ર કરે છે ૨૩.

વળી સ્કં. ૭, અ. ૫માં પ્રહ્લાદજીનું પણ વચન છે:

નૈષાં મતિસ્તાવદુરુક્રમાઙ્ગિ સ્પૃશત્યનર્થાપગમો યદર્થઃ^{૩૪} ।

મહીયસાં પાદરજોઽભિષેકં નિષ્કિઞ્ચનાનાં ન વૃણીત યાવત્ ॥ ૨૪ ॥

જ્યાં સુધી મનુષ્યે નિષ્કિચન એવા મોટા સત્પુરુષોના

ચરણરજમાં સ્નાન કર્યું નથી —અર્થાત્ ચરણની સેવા કરી નથી, ત્યાં સુધી તે મનુષ્યની બુદ્ધિ ભગવાનના ચરણકમળને સ્પર્શ કરતી નથી —કહેતાં ભગવાનને વિશે તે મનુષ્યની પ્રીતિ થતી નથી. અને ભગવાનને વિશે પ્રીતિ થયા વિના સંસારની નિવૃત્તિ થતી નથી; જ્યારે ભગવાનમાં પ્રીતિ થાય ત્યારે જ સંસાર થકી જીવ મુકાય છે. ૨૪.

શ્રીહરિ પોતાનાં માતા ભક્તિદેવી પ્રત્યે સ. જી. પ્ર. ૧, અ. ૩૨માં કહે છે:—

દૃષ્ટાઃ સ્પૃષ્ટા નતા વા કૃતપરિચરણાભોજિતાઃ પૂજિતા વા^{૪૬}
સદ્યઃ પુંસામઘૌઘં બહુજનિજનિતં ઘ્નન્તિ યે વૈ સમૂલમ્ ।
પ્રોક્તાઃ કૃષ્ણેન યે વા નિજહૃદયસમા યત્પદે તીર્થજાતાં
તેષાં માતઃ પ્રસંગાત્કિમિહ નનુ સતાં દુર્લભં સ્યાન્મુમુક્ષોઃ ॥ ૨૪ ॥

જેના દર્શનથી, જેના સ્પર્શથી, જેને નમસ્કાર કરવાથી, જેની પરિચર્યા કરવાથી, જેને જમાડવાથી, જેનું પૂજન કરવાથી, મનુષ્યનાં અનેક જન્મથી ઉત્પન્ન થયેલાં સંચિત તથા પ્રારબ્ધનાં પાપ, તરત જ મૂળમાંથી નાશ પામે છે; જેમને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને પોતાના હૃદય સમાન કહેલા છે ને જેમના ચરણમાં તીર્થમાત્ર રહેલાં છે, એવા સત્પુરુષના પ્રસંગથી, હે માતઃ ! મુમુક્ષુઓને મોક્ષમાર્ગમાં શું ‘દુર્લભ’ રહે ? કંઈ પણ દુર્લભ રહે નહિ ૨૫.

વળી શ્રીજીમહારાજે સ. જી. પ્ર. ૪, અ. ૬૭ (એકાંતિક-ધર્મ)માં કહ્યું છે:—

સાક્ષાદ્ભગવતઃ સંગાત્તદ્ભક્તાનાં ચ વેદુશામ્^{૪૭} ।

ધર્મોહ્યેકાંતિકઃ પુમ્ભિઃ પ્રાપ્યતે નાન્યથા ક્વચિત્ ॥ ૨૬ ॥

પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ ભગવાનના સંગ થકી અથવા તે ભગવાનના એકાંતિક ભક્તના સંગ થકી, પુરુષ, એકાંતિક-ધર્મને પામે છે; એ વિના બીજા કોઈ પ્રકારે ક્યારેય પણ એકાંતિકધર્મ પમાતો નથી રહ.

વળી એ જ પ્રકરણ ને અધ્યાયમાં કહ્યું છે:—

ભવેદેષ યદા યત્ર તદા તત્ર કૃતં યુગમ્^{૩૫} ।

ભવેદેવ ન તુ ત્રેતા દ્વાપરં ન કલિર્ન ચ ॥ ૨૭ ॥

જે સમયે, જે દેશને વિશે અથવા જે પુરુષને વિશે એ એકાંતિકધર્મ રહ્યો હોય, તે સમયે, તે ઠેકાણે, સત્યયુગની પ્રવૃત્તિ જાણવી; પણ ત્યાં ત્રેતા, દ્વાપર તથા કળિયુગની પ્રવૃત્તિ ન જાણવી ૨૭.

આથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે, નિત્યપ્રત્યે એકાંતિક સાધુનો સમાગમ કરવો —એ શ્રીહરિનો મુખ્ય સિદ્ધાંત છે; કારણ કે તેમનાથી જ શાસ્ત્રનો અભિપ્રાય સમજાય છે, તે ગ. પ્ર. પ્ર.ના ૬૦મા વચનામૃતમાં કહ્યું છે: “આવી રીતનો જે એકાંતિકધર્મ, તે તો જે એવા નિર્વાસનિક પુરુષ હોય અને જેને ભગવાનને વિશે સ્થિતિ થઈ હોય તેને વચને કરીને જ પમાય, પણ ગ્રંથમાં લખી રાખ્યો હોય તેણે કરીને નથી પામતો.” ઈતિ શ્લો. ૩૬.

શિ. શ્લો. ૩૭

ગુરુદેવનૃપેક્ષાર્થં ન ગમ્યં રિક્તપાણિભિઃ ।

વિશ્વાસઘાતો નો કાર્યઃ સ્વશ્લાઘા સ્વમુખેન ચ ॥ ૩૭ ॥

અને ગુરુ, દેવ અને રાજા એ ત્રણના દર્શનને અર્થે જ્યારે

જવું ત્યારે ઠાલે હાથે ન જવું અને કોઈનો વિશ્વાસઘાત ન કરવો અને પોતાને મુખે કરીને પોતાનાં વખાણ ન કરવાં ૩૭.

ગુરુ આદિનાં દર્શનમાં વિવેક

‘ગુરુ’ — એટલે પોતાને ગુરુમંત્રનો ઉપદેશ આપનાર ધર્મવંશી આચાર્ય મહારાજશ્રી. ‘દેવ’ — કહેતાં પોતાના ઈષ્ટદેવ. અને ‘રાજા’ — જે, દેશનું શાસન ચલાવનાર. આટલાનાં દર્શને જવું હોય ત્યારે કાંઈક પણ ભેટ લઈને જવું, પરંતુ ઠાલે હાથે ન જવું એવો ભાવાર્થ છે.

તે મુંડકોપનિષદમાં કહ્યું છે: “સ ગુરુમેવાભિગच्छेत्समित्पाणिः श्रोतियं ब्रह्मनिष्ठम्” ‘શ્રોતિય’ કહેતાં સચ્ચાસ્ત્રાભ્યાસી અને ‘બ્રહ્મનિષ્ઠ’ એટલે બ્રહ્મ જે ભગવાન તેમને વિશે જ અનન્ય નિષ્ઠાવાળા; અથવા બ્રહ્મ જે અક્ષરધામ તે રૂપ પોતાને માની પરબ્રહ્મનું રટણ કરનારા, એવા ગુરુની પાસે હાથમાં સમિધ લઈને જવું; સમિધ એ ભેટનું એક ઉપલક્ષણ છે.

વિશ્વાસઘાત તથા સ્વમુખે સ્વપ્રશંસા નિષેધ

હવે વિશ્વાસઘાત ન કરવો તે વિશે કહે છે: ‘વિશ્વાસઘાત’ એટલે કોઈને એવો વિશ્વાસ આપીએ કે, હું તારું કામ અવશ્ય કરીશ-તારું રક્ષણ કરીશ, એ વગેરે વાક્યો વડે વિશ્વાસ આપીને તે પછી તેનું કામ ન કરવું તેનું નામ વિશ્વાસઘાત કહેવાય-તે ન કરવો.

સ્મૃતિવચન પણ છે કે:—

સ મહાપાતકી ભૂમૌ યો વિશ્વાસ્યાન્યમર્દયેત્ ॥ ૧ ॥

જે પુરુષ વિશ્વાસ આપીને તે કાર્ય ન કરે અને બીજાનો

વિશ્વાસઘાત કરી તેને દુઃખ ઉત્પન્ન કરે તે આ પૃથ્વી પર મહા પાતકી થાય છે ૧.

વળી શ્રીહરિ કહે છે કે મારા આશ્રિતોએ પોતાના મુખથી પોતાની પ્રશંસા ન કરવી. તે સ. જી. પ્ર. ૨, અ. ૭માં પોતે જ જણાવ્યું છે:—

સતાં ચ મહતામગ્રે દોષા વાચ્યા ય આત્મનઃ^{૪૬} ।

સ્વમુખેન ન કર્તવ્યં સ્વગુણાનાં પ્રશંસનમ્ ॥ ૨ ॥

પોતે અત્યંત ગુણવાન હોય, તથાપિ પોતાના મુખથી પોતાના તપ-વિદ્યાદિ ગુણોની પ્રશંસા ક્યારેય પણ કરવી નહિ; ને પોતામાં જે માન-ક્રોધાદિ દોષ રહ્યા હોય તે એકાંતિક મોટા સાધુઓની સમીપે, પોતાના મુખથી પોતે પ્રકાશ કરવા. (કેમ કે મોટા સંતો આગળ પોતાના દોષનું પ્રકાશન કરવાથી જ પાપનો પ્રક્ષય થાય છે) ૨.

વ્યાસજીએ પણ કહ્યું છે:—

નિન્દાઽન્યસ્યાઽઽત્મનઃ શ્લાઘા દ્વયં સુકૃતનાશકૃત્ ॥ ૩ ॥

પારકાની નિંદાથી અને પોતાના મુખે પોતાની પ્રશંસા કરવાથી પોતાના પુણ્યનો નાશ થાય છે ૩. ઈતિ શ્લો. ૩૭.

શિ. શ્લો. ૩૮

યસ્મિન્ પરિહિતેઽપિ સ્યુર્દૃશ્યાન્યજ્ઞાનિ ચાત્મનઃ ।

તદ્દ્રષ્ટ્યં વસનં નૈવ પરિધાર્યં મદાશ્રિતેઃ ॥ ૩૮ ॥

અને જે વસ્ત્ર પહેર્યે થકે પણ પોતાનાં અંગ દેખાય તેવું જે ભુંડું વસ્ત્ર, તે અમારા સત્સંગી તેમણે ન પહેરવું ૩૮.

વસ્ત્રપરિધાન વિવેક

‘પરિહિતેઽપિ’ એટલે વસ્ત્ર પહેરવા છતાં પણ શરીરના જે ગુપ્ત રાખવા જેવા અવયવો, બીજા મનુષ્યોની દષ્ટિએ પડે તેમ હોય તો તેવું વસ્ત્ર ન પહેરવું. ‘ચ’ કાર છે માટે તેવાં વસ્ત્ર પહેરવાથી લોકોમાં પણ નિંદા થાય એમ સમજવું. ‘દૂષ્યં’ કહેતાં શિષ્ટપુરુષોએ દૂષણરૂપ ગણ્યાં હોય એવાં; ‘વસનં’ જે વસ્ત્ર તે મારાં આશ્રિત એવા સ્ત્રીપુરુષોએ ન પહેરવાં. જે અંગોને ઢાંકવાનાં હોય તે અંગ જો યથાયોગ્ય ન ઢાંકાય તો વસ્ત્ર પહેર્યાં તે ન પહેર્યાં બરાબર કહેવાય.

તે ‘સદાચારદીપ’ નામક ગ્રંથમાં કહ્યું છે:—

અતિસૂક્ષ્મં ચ દૃશ્યાઙ્ગં સ્ફાટિતં જાલસન્નિભમ્ ।

ન ધાર્યં મલિનં વાસો ધાર્યં શુચિ ધનં ચ તત્ ॥ ૧ ॥

અતિ ઝીણાં, શરીરના અંગ દેખાય તેવાં (નાઈલોન વગેરે કાપડની માફક પારદર્શક હોય; અથવા જાડાં હોય પરંતુ શરીરના ગુપ્ત અવયવો દેખાય એવી રીતનાં અતિ ટૂંકા સીવેલાં હોય તેવાં), ફાટેલાં, જાળી જેવાં તથા મેલાં વસ્ત્રો ન પહેરવાં; પરંતુ પવિત્ર અને ઘાટાં વસ્ત્ર પહેરવાં ૧.

અહીં સિદ્ધમુક્ત શતાનંદમુનિ અપવાદ રૂપે જણાવે છે: જેઓ અતિ દરિદ્ર હોય, અતિ ત્યાગી હોય અને તીવ્ર વૈરાગ્યને લીધે જેમને દેહનો અનાદર હોય —આ સર્વેને પારકાની ઈચ્છાથી વસ્ત્ર મળતાં હોવાથી તેમને આ નિયમ લાગુ પડતો નથી. ઈતિ શ્લો. ૩૮.

શિ. શ્લો. ૩૯

ધર્મેણ રહિતા કૃષ્ણભક્તિઃ કાર્યા ન સર્વથા ।

અજ્ઞાનિન્દ્યાભયાન્નૈવ ત્યાજ્યં શ્રીકૃષ્ણસેવનમ્ ॥ ૩૧ ॥

અને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની જે ભક્તિ તે ધર્મે રહિત એવી કોઈ પ્રકારે ન કરવી અને અજ્ઞાની એવાં જે મનુષ્ય તેમની નિંદાના ભય થકી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની સેવાનો ત્યાગ કરવો જ નહિ ૩૯.

ધર્મે રહિત ભક્તિ નિષેધ

કૃષ્ણભક્તિ : “કૃષ્ણસ્ય = અખંડાનંદઘનસ્વરૂપસ્ય સર્વ-કારણકારણસ્ય સહધર્મભક્તિ પ્રવર્તકસ્ય ચ, અનંતકોટિ બ્રહ્માંડાધિપતયઃ મહાકાલમહામાયામહાપુરુષાદયોઽપિ યસ્યાજ્ઞાલોપં કર્હિચિદપિ ન કુર્વિતિ, અનાદિમુક્ત મુક્તાનંદ ગોપાલાનંદ બ્રહ્માનંદાદિ મુક્તમંડલૈઃ સપ્રેમોપાસિતપાદપદ્મયુગલસ્ય, ભક્તિધર્માત્મજસ્ય શ્રીસ્વામિનારાયણસ્ય મમ ભક્તિઃ શ્રવણાદિ ભેદેન નવવિધાપિ ‘ધર્મેણ રહિતા’ = મત્સાંપ્રદાયિક ગ્રંથેષુ યઃ પ્રોક્તઃ મદાજ્ઞારૂપધર્મઃ તં ત્યક્ત્વા સર્વથા ન કાર્યા, ધર્મેણ સહિતૈવ કાર્યા ।”

‘કૃષ્ણ’ એટલે આનંદઘન સ્વરૂપ, સર્વ કારણના કારણ ને માહાત્મ્યે સહિત એકાંતિક ભક્તિના પ્રવર્તક એવા; અને અનંતકોટી બ્રહ્માંડના અધિપતિ જે મહાકાળ, મહામાયા, મહાપુરુષ આદિ છે, તેઓ પણ જેમની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન ક્યારેય પણ કરતા નથી; અને અનાદિમુક્ત જે મુક્તાનંદ સ્વામી, ગોપાળાનંદ સ્વામી, બ્રહ્માનંદ સ્વામી આદિ સંતમંડળો પણ જેમની આજ્ઞામાં રહીને, સપ્રેમ જેમના ચરણકમળની ઉપાસના કરે છે; અને ભક્તિધર્મના પુત્ર એવા શ્રી

સ્વામિનારાયણ ભગવાન, જે અમે, તે અમારી શ્રવણાદિ નવ પ્રકારની ભક્તિ, 'ધર્મે રહિત' એટલે અમારા શતાનંદ-મુક્તાનંદાદિ સંતપુરુષોએ રચેલાં શાસ્ત્રમાં ત્યાગી-ગૃહીના વિભાગે કરીને કહેલો અમારી આજ્ઞારૂપ જે ધર્મ, તેનો ત્યાગ કરીને ન કરવી; ધર્મમાં રહીને જ ભક્તિ કરવી.

ધર્મે સહિત ભક્તિનું પ્રતિપાદન

શિક્ષાપત્રીના આ શ્લોકમાં જેમ ધર્મે સહિત ભક્તિ કરવાની આજ્ઞા કરી છે, તેવી જ રીતે શ્રીહરિએ સ્વાશ્રિતો પાસે રચાવેલ સાંપ્રદાયિક ગ્રંથોમાં પણ ધર્મે સહિત ભક્તિ કરવાની આજ્ઞા કરેલી છે. તે સ. ભૂ. અ. ૨, અ. ૪૦માં શ્રીહરિએ પોતે જ પોતાના સંત તથા ગૃહસ્થ હરિભક્ત પ્રત્યે કહ્યું છે:—

यस्य यस्यांतरे धर्मस्तिष्ठति सान्त्वयोऽनिशम्^{૧૫} ।

तस्य तस्यांतरेऽहं हि वसामि सभयाऽनया ॥ ૧ ॥

यस्य यस्यांतरेऽધर्मः स्वपरिवारयुक्स्थितः^{૧૬} ।

तस्य तस्यांतरे नापि वसाम्येवाऽनया कदा ॥ ૨ ॥

ततो घोरे कलावत्र पुंभिः स्त्रीभिश्च मच्छ्र૧૭ ।

स्वे स्वे धર્મે दૃढत्वेन स्थेयं भेयं तथाऽन्यतः ॥ ૩ ॥

જે જે મારા ભક્તના અંતરમાં જ્ઞાન-વૈરાગ્ય-ભક્તિએ સહિત ધર્મ રહે છે, તેના અંતરમાં આ સભાએ સહિત હું નિવાસ કરીને રહું છું ૧ અને જેના અંતરમાં લોભ, કામ, રસાસ્વાદાદિ દોષે યુક્ત અધર્મ રહેલો છે, તેના અંતરમાં હું આ સભાએ સહિત ક્યારેય રહેતો નથી ૨. એ હેતુ માટે મારા આશ્રિત પુરુષો અને સ્ત્રીઓ તેમણે, આ ઘોર કળિયુગમાં

પોતપોતાના ધર્મમાં દૃઢપણે રહેવું ને અધર્મ થકી ભય પામીને દૂર રહેવું ૩.

વળી સ્વધર્મનો ક્યારેય ત્યાગ ન કરવો. તે શ્રીહરિએ સ. જી. પ્ર. ૨, અ. ૪૪માં કહ્યું છે:—

યાવદ્દેહસ્મૃતિર્નૃદ્વિણાં ભવેત્તાવદતંદ્રિતૈઃ^{૧૦૩} ।

સ્વ સ્વ ધર્મઃ પાલનીયઃ સર્વૈર્વર્ણાશ્રમોચિતઃ ॥ ૪ ॥

યે તુ માહાત્મ્યમાલમ્બ્ય ભક્તેઙ્ગનિસ્ય વા ધિયા^{૧૦૬} ।

ધર્મં ત્યજન્તિ તે નૂનં તતો ધ્રુષ્ટાઃ પતન્ત્યધઃ ॥ ૫ ॥

મારા આશ્રિત તેમણે, જ્યાં સુધી પોતાના દેહની સ્મૃતિ રહે, ત્યાં સુધી સાવધાન થઈને પોતપોતાના વર્ણ તથા આશ્રમને ઉચિત એવો ધર્મ પાળવો ૪. જે મનુષ્યો ભક્તિ કે જ્ઞાનના મહિમાનું અવલંબન કરીને બુદ્ધિપૂર્વક ધર્મનો ત્યાગ કરે છે, તેઓ જ્ઞાન તથા ભક્તિથી ભ્રષ્ટ થઈને નિશ્ચે અધોગતિ પામે છે ૫.

સદ્. મુક્તાનંદ સ્વામીએ સ. ભૂ. અં. ૫, અ. ૯માં શ્રીહરિની સ્તુતિ કરતાં વળી કહ્યું છે:—

ધર્મહીનાં હરેર્ભક્તિં કુર્યાં તસ્માદ્ભયં ન ચેત્^{૩૨} ।

પ્રાપ્નુયાં વિત્ત ભૂભારં પ્રબલં પાપિનં ચ મામ્ ॥ ૬ ॥

હે મહાપ્રભો ! હું આ પ્રત્યક્ષ એવા તમારી, ધર્મે રહિત એવી ભક્તિ જો કરું ને ઈશ્વર એવા તમારાથી ભય ન પામું, કહેતાં ધર્મનો ત્યાગ કરી કેવળ ભક્તિ કરવાથી પ્રભુ મારા ઉપર અપ્રસન્ન થશે એવા ભયને ન પામું, તો તમો મને પૃથ્વીના ભારરૂપ અસુરસમૂહથી પણ અતિ પાપી જાણજો ૬. વળી શ્રીહરિજી, નારાયણગીતા - સ. જી. પ્ર. ૨, અ. ૭માં

કહે છે:—

બ્રહ્મચર્યપ્રધાનાનિ સાધનાનિ વિનૈવ ચેત્^{૩૨} ।

સદ્યો મહાફલાં ભક્તિં સ્વસ્મૈ કશ્ચિદુપાદિશેત્ ॥ ૭ ॥

તર્હિ ભક્ત્યા તયા સાકમુપદેષ્ટારમેવ તમ્^{૩૩} ।

સદ્યો જહ્યાદ્ધિ સદ્ભક્તો ન તુ સ્વનિયમાન્સ્વચિત્ ॥ ૮ ॥

પોતાને કોઈક એમ ઉપદેશ કરે કે બ્રહ્મચર્ય તથા બીજા બ્રહ્મચર્યપ્રધાન નિયમોની શી જરૂર છે ? તત્કાળ મહાફળને આપનારી તો ભક્તિ જ છે, એમ કોઈ કહે તો તેના ઉપદેશશ્રવણથી મુમુક્ષુએ પોતાના નિયમનો ક્યારેય ત્યાગ ન કરવો; પરંતુ તે ઉપદેશ કરનારનો, તેણે બતાવેલી ધર્મે રહિત ભક્તિની સાથે, તત્કાળ ત્યાગ કરી દેવો ૭-૮.

હરિલીલાકલ્પતરુ સ્કં. ૭, અ. ૩૭માં પણ શ્રીહરિએ કહ્યું છે:—

યથા માનસરો હંસા વર્તન્તે નિત્યમાશ્રિતા:^{૩૫} ।

તથા વૈરાગ્યબોધાદ્યા ધર્મમાશ્રિત્ય સદ્ગુણાઃ ॥ ૧ ॥

શાન્તિદાં ધર્મમર્યાદાં યે ભિન્દન્તિ ક્ષિતૌ જના:^{૩૬} ।

શત્રવસ્તે હરેર્યસ્માદ્ધર્માર્થં ત્વત્ર તજ્જનિઃ ॥ ૧૦ ॥

જેમ હંસો હંમેશાં માનસરોવરને આશરીને રહે છે; તેમ વૈરાગ્ય, તથા માહાત્મ્યજ્ઞાને સહિત એવી ભક્તિ વગેરે શુભ ગુણો, ધર્મને અનુસરીને હંમેશાં વર્તે છે ૯. પૃથ્વી ઉપર જે જનો શાંતિ આપનારી એવી ધર્મમર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરે છે, તે જનો (ભક્તિ કરતા હોય તો પણ) શ્રીહરિના શત્રુ છે; કારણ કે, આ લોકમાં પરમાત્માનો પ્રાદુર્ભાવ ધર્મનું સ્થાપન કરવા માટે જ થાય છે ૧૦.

વરાહપુરાણનું પણ વચન છે:—

શ્રુતિ: સ્મૃતિર્મમૈવાજ્ઞા યસ્તામુલ્લંઘ્ય વર્તતે ।

આજ્ઞાભંગી મમ દ્વેષી સ મદ્ભક્તો ન વૈ ધરે! ॥ ૧૧ ॥

પૃથ્વી પ્રત્યે વરાહ ભગવાન કહે છે: હે ધરે! શ્રુતિ અને સ્મૃતિ એ બંનેમાં મારી જ આજ્ઞાઓ છે. એનું ઉલ્લંઘન કરીને જે વર્તે છે, તે મારી આજ્ઞાનો ભંગ કરનાર છે તથા મારો દ્વેષી છે; પણ એ મારો ભક્ત નથી ૧૧.

તેમ જ લઘુહારિતસ્મૃતિમાં પણ કહ્યું છે:—

અપહાય નિજં ધર્મં કૃષ્ણકૃષ્ણોતિ વાદિનઃ ।

તે હરેદ્વૈષિણો જ્ઞેયા ધર્માર્થં જન્મ ચદ્ધરેઃ ॥ ૧૨ ॥

જે પોતાના ધર્મનો અર્થાત્ સ્વધર્મનો ત્યાગ કરીને વર્તતો હોય, ને મુખથી ‘કૃષ્ણ ! કૃષ્ણ !’ એ પ્રકારે બોલતો હોય તે પુરુષને ભગવાનનો દ્વેષી જાણવો; કેમ કે ભગવાનના અવતાર ધર્મનું સ્થાપન કરવા સારુ થાય છે ૧૨.

ધર્મનિષ્ઠ સત્પુરુષનો મહિમા

સ. જી. પ્ર. ૧, અ. ૫૫માં રામાનંદ સ્વામી, નીલકંઠવર્ણીના પત્રનો ઉત્તર આપતાં કહે છે:—

યે સ્યુર્ધર્મપરાયણા ભુવિ જનાસ્તેડતિપ્રિયાઃ સન્તિ મે^{૩૬}

તેષાં દૂરગતો ન કર્હિંચિદહં તલ્લગ્નચિત્તત્વતઃ. ।

સન્તસ્ત્વાદૃશ એવ મે બહુમતા યત્પાદવારિ ધ્રુવં

તીર્થેભ્યોડપિ નૃણાં વિશુદ્ધિમધિકાં સ્પૃષ્ટં વિધત્તે દ્રુતમ્ ॥ ૧૩ ॥

આ પૃથ્વીને વિશે તમારા જેવા જે ધર્મનિષ્ઠ ભક્તજનો છે તે મને અતિશય પ્રિય છે, ને તેવા ભક્તથી હું ક્યારેય દૂર

નથી રહેતો; પાસે જ રહું છું; કેમ કે મારું ચિત્ત તેવા ભક્તમાં સંલગ્ન રહે છે. અને તેવી રીતના ધન-સ્ત્રીના ત્યાગી, જે તમારા જેવા સંત છે તેમને મેં બહુ મોટા માન્યા છે, ને તેવા સંતના ચરણોદકના સ્પર્શમાત્રથી મનુષ્ય તત્કાળ ગંગાદિ તીર્થ થકી પણ અધિક શુદ્ધ થાય છે ૧૩.

વળી સ. જી. પ્ર. ૨, અ. ૫૧માં શ્રીહરિ કહે છે:—

एतादृशा ये भुवि सज्जनाः स्युः श्रीकृष्णभक्ता निजधर्मनिष्ठाः^{૧૧}
 मुमुक्षुभिस्ते गुरवो विधेयाः पूज्याश्च तेष्वेव सुहृन्मतिश्च ॥ ૧૪ ॥
 अन्यत्र ये पूज्यधियस्तु तेभ्यः सुहृद्भियो वा गुरुबुद्ध्यश्च^{૧૨} ।
 तेषां पशुनां च यदंतरं तद् द्विपाच्चतुष्पात्त्वमुदस्य नान्यत् ॥ ૧૫ ॥

આ પૃથ્વીમાં આવા લક્ષણવાળા જે સત્પુરુષ હોય, અને જે પ્રકટ 'શ્રીકૃષ્ણના' કહેતાં મારા ભક્ત હોય તથા પોતપોતાના ધર્મને વિશે નિષ્ઠાવાળા હોય, તેમને મુમુક્ષુ પુરુષોએ ગુરુ કરવા. અને તેમને મોક્ષદાતા જાણીને પૂજવા ને તેવા સત્પુરુષમાં જ સુહૃદભાવ રાખવો ૧૪. જે મનુષ્યો એવા સત્પુરુષ થકી તિન્ન બીજા જે અસત્પુરુષ હોય તેમને મોક્ષદાતા જાણીને તેમનામાં પૂજ્યબુદ્ધિ, આત્મબુદ્ધિ અને ગુરુબુદ્ધિ કરે છે તે તો પશુ જેવા અજ્ઞાની છે; તેવા મનુષ્યમાં ને પશુમાં એટલો જ ફેર છે કે પશુને ચાર પગ છે ને તેવા મનુષ્યને બે પગ છે; પણ બીજો ભેદ નથી ૧૫.

અજ્ઞાનીની વિક્તિ

મૂળશ્લોકમાં શ્રીહરિ કહે છે: 'અજ્ઞાની' એવાં જે મનુષ્ય, તેમની નિંદાના ભય થકી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની સેવાનો ત્યાગ કરવો જ નહિ.' હવે 'અજ્ઞા:' એટલે પ્રત્યક્ષ ભગવાન જે હું,

મારા ભક્તો તથા મારા સંબંધવાળો ભાગવતધર્મ, તેના માહાત્મ્યને નહિ જાણનારા એવા અજ્ઞાની. આવા અજ્ઞાનીજનો પારકાનો ઉત્કર્ષ દેખી દિલમાં દાઝવાના સ્વભાવવાળા હોય છે, તથા માન-ઈર્ષ્યાએ કરીને એવાની બુદ્ધિ વિપરીત ભાવને પામેલી હોય છે, લોભ-કામ-ક્રોધે કરીને અંતરમાં બળતા હોય છે ને આસુરી સંપદાએ યુક્ત હોય છે; અને તેથી એવા અજ્ઞાની મનુષ્યો, ભગવાન ને ભગવાનના ભક્તની નિંદા કરે છે. તેના ભય થકી અનાદિ શ્રીકૃષ્ણ જે હું શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાન, તે મારું 'સેવન' એટલે મારી સેવા, જે ધર્મે સહિત ભક્તિ તથા કથા-વાર્તા, કીર્તન, ધ્યાન-ભજન, તેનો ત્યાગ કરવો જ નહિ; કેમ કે દુર્જનનો તો સ્વભાવ જ એવો હોય છે. માટે ભક્તજનોએ તે તરફ લક્ષ જ આપવું નહિ; સિંહની પાછળ શ્વાન ભસે છે છતાં સિંહ નિઃશંકપણે ચાલ્યો જાય છે તેમ.

વળી નારાયણગીતા - સ. જી. પ્ર. ૨, અ. ૭માં શ્રીહરિએ કહ્યું છે:—

સત્સંગ્ઙં સ્વં વિદધતં યદિ કોઽપ્યત્ર નિર્વદેત્^{૨૫} ।

તાવન્માત્રેણ ન ક્ષોભઃ પ્રાપ્તવ્યો મનસા ક્વચિત્ ॥ ૧૬ ॥

સત્સંગ કરતાં, કદાચ કોઈ પશુ જેવો મનુષ્ય, સંતોનો અવગુણ કહી તેમની નિંદા કરે, એટલા માત્રથી મનમાં ક્ષોભ પામી મોક્ષના કારણભૂત એવા સત્સંગનો ત્યાગ કરવો નહિ ૧૬.

પરાશરનું પણ વચન છે:—

યો યસ્ય તત્ત્વં પુરુષો ન વેત્તિ સ તસ્ય નિંદાં કુરુતે ન વિદ્વાન્ ॥ ૧૭ ॥

જે પુરુષ, ભક્તજનનું માહાત્મ્ય નથી જાણતો તે જ ભક્તજનની નિંદા કરે છે; પણ જે વિદ્વાન છે અર્થાત્ જે ભક્તજનનો મહિમા જાણે છે તે ક્યારેય નિંદા કરતો નથી ૧૭.

ભક્તજનની રક્ષા

વળી પારકાએ કરેલ ઉપદ્રવ તથા નિંદા સહન કરનારા ભક્તની શ્રીહરિ જ રક્ષા કરે છે. તે સ. જી. પ્ર. ૨, અ. ૫૧માં શ્રી નારાયણમુનિ એવા શ્રીહરિએ પોતે જ કહ્યું છે:—

તપતિ દહતિ વાતિ ભાસ્કરોઽગ્નિ^{૨૨}

મરુદભિવર્ષતિ વાસવશ્ચ મૃત્યુઃ ।

ચરતિ જગતિ યદ્ભયાત્સ વિષ્ણુ

વિપદ ઇમં પરિત્શ્ચ પાતિ નિત્યમ્ ॥ ૧૮ ॥

જે શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાનના ભય થકી સૂર્ય તપે છે, અગ્નિ દહન કરે છે, વાયુ વાય છે, ઈંદ્ર વૃષ્ટિ કરે છે, કાળશક્તિ જગતમાં સંહાર કરે છે, -તે સર્વશાસ્ત્રા ને સર્વરક્ષક એવા શ્રીહરિ, પોતાના એકાંતિક ભક્તને ચોમેરથી આવતી આપદાઓ થકી નિત્યે રક્ષા કરે છે ૧૮.

શ્રીહરિજનો વિશ્વાસ

જેમ દુર્જનની નિંદાના ભય થકી ભજન-ભક્તિમાં સંકોચાવું નહિ, તેમ જ અન્ન-વસ્ત્રાદિકની ચિંતાથી પણ ભગવાન ભૂલવા નહિ તે સ. ભૂ. અંશ ૩, અ. ૨, શ્લો. ૧૭ના બીજા પાદમાં કહ્યું છે:—

સ્વામ્યસિ સર્વભર્તા ત્વં ચિંતાઽતોઽત્રોત્તરેઽસ્તિ કા ॥ ૧૯ ॥

હે ભગવન્ ! સર્વનું ભરણપોષણ કરનારા એવા તમે

અમારા સ્વામી છો, પછી અમારે અન્ન-વસ્ત્રાદિકની ચિંતા શા માટે રાખવી ? ૧૯. વળી આ ૧૭મા શ્લોકની ટીકામાં આ પ્રમાણે કહ્યું છે:—

ભોજને છાદને ચિંતાં વૃથા કુર્વતિ વૈષ્ણવાઃ ।

અહં વિશ્વંભરો દેવો મદ્ભક્તાન્ વિસ્મરામિ કિમ્ ॥ ૨૦ ॥

શ્રીહરિ કહે છે: મારા ભક્તો અન્ન-વસ્ત્રની ખોટી ચિંતા કરે છે; તેવી ચિંતા ક્યારેય ન કરવી; કેમ કે વિશ્વનું ભરણપોષણ કરનારો હું જ સર્વેશ્વર છું, તે મારા ભક્તનું પોષણ કેમ નહિ કરું ? કરીશ જ; મારા ભક્તોને શું હું વીસરી જઈશ ? નહિ વીસરી જઉં ૨૦.

વળી શ્રીજીમહારાજ રામાનંદ સ્વામી પ્રત્યે સ. જી. પ્ર. ૧, અ. ૫૯માં કહે છે:—

इह च यदुरु दुःखमंतकाले ह्यगणितवृश्चिकदंशतुल्यमाहुः^{૬૩} ।
यदितरदपि तच्च वैष्णवानां भवतु ममाथ च ते तु सन्त्वदुःखाः ॥ ૨૧ ॥
क्वचिदपि भुविकृष्णभक्तिभाजां निजकृतकर्मवशादवश्यभोग्यम्^{૬૪} ।
इह यदुरु तथाऽन्नवस्त्रदुःखं तदपि ममास्तु न तु प्रजेश तेषाम् ॥ ૨૨ ॥

હે પ્રજેશ ! અર્થાત્ આશ્રિત જનોના પરિપાલક હે રામનંદમુને ! આ લોકમાં મનુષ્યોને અંતકાલ સમયે અગણિત ‘વૃશ્ચિક’ કહેતાં વીંછીના દંશતુલ્ય દુઃખ થાય છે એમ કહ્યું છે, તે દુઃખ તથા તે વિના બીજું પણ જે દુઃખ ભગવાનના ભક્તને થવાનું હોય તે દુઃખ મને થાઓ, પણ તે ભક્ત દુઃખે રહિત થાઓ ૨૧. આ પૃથ્વીમાં ભગવાનની ભક્તિ કરનારા મનુષ્યોનો કોઈ સમયે પોતાના પ્રારબ્ધ કર્મ થકી આવેલું દુઃખ તથા અન્ન-વસ્ત્રનું દુઃખ હોય, તે દુઃખ મને થાઓ પણ તે

ભક્તને ન થાઓ ૨૨. આમ શ્રીજીમહારાજે રામાનંદ સ્વામી પાસે માગ્યું છે.

ભગવાન ભજવામાં લજ્જા નિષેધ

સત્સંગિભૂષણના ત્રીજા અંશના અ. ૧માં શિવર્ષિ કહે છે:—

યન્મસ્તકં કૃષ્ણપદાબ્જરેણુર્નારોહતિ બ્રહ્મગતિપ્રદાતા^{૧૬} ।

उच्चारणे यो हरिकृष्णनाम्नो जीवन्मृतः सोऽस्त्यपि लज्जतेऽस्मिन्

જે મનુષ્ય, મોક્ષને પ્રાપ્ત કરાવનારી એવી શ્રીજીમહારાજની ચરણરજને પોતાના મસ્તકે ચડાવતો નથી; અને જે મનુષ્ય હે સ્વામિનારાયણ ! હે હરિકૃષ્ણ ! એવા ભગવાનના નામોચ્ચારણ કરવામાં લજ્જા પામે છે, તે મનુષ્ય જીવે છે તો પણ મરેલો છે ૨૩.

પ્રભુની પ્રસન્નતાનો હેતુ

‘ભગવાનની પ્રાપ્તિ થયા પછી તેમની પ્રસન્નતા કેવી રીતે મેળવવી ?’ એવા શિવરામ વિપ્રના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં બ્રહ્માનંદમુનિ, સ. ભૂ. અં. ૧, અ. ૨માં આ પ્રમાણે કહે છે:—

यदृच्छया हरिः साक्षात् धृतमानुषविग्रहः^{૧૬} ।

ज्ञातोऽत्र संश्रितः पुंसा सुधिया यदि चादरात् ॥ ૨૪ ॥

तदा तत्प्रीतये तेन तदाज्ञायां विशेषतः^{૧૭} ।

सर्वदा वर्तितव्यं हि नैष्કાપટ્યેન સત્તમ ! ॥ ૨૫ ॥

રૂડી બુદ્ધિવાળા મનુષ્યને કદી કોઈ પણ ભાગ્યના ઉદયથી આ લોકમાં મનુષ્યદેહ ધારી રહેલા એવા સાક્ષાત્ શ્રી હરિકૃષ્ણ

મહાપ્રભુની, ઓળખ પડે અને આદરપૂર્વક તેમનો આશ્રય કરે તો હે ઉત્તમ દ્વિજ ! તે પ્રત્યક્ષ પ્રભુને રાજી કરવા માટે તેણે વિશેષે કરીને તે પ્રત્યક્ષ પ્રભુની આજ્ઞામાં સર્વદા નિષ્કપટભાવે વર્તવું ૨૪-૨૫. વળી તે પછી શ્લોક ૧૮માં કહે છે:—

તત્કૃતાં ધર્મમર્યાદાં નોલ્લંઘિત્વા કદાપિ સઃ ।

ક્રિયાઃ કુર્યાત્પ્રવૃત્તાશ્ચ નિવૃત્તાઃ સર્વશોઽન્વહમ્ ॥ ૨૬ ॥

તે ભગવાનનો આશ્રિત, પ્રત્યક્ષ ભગવાને કરેલી જે ધર્મમર્યાદા તેને ક્યારેય પણ નહિ ઉલ્લંઘીને, પ્રતિદિન ‘પ્રવૃત્તાઃ’ કહેતાં પ્રવૃત્તિમાર્ગરૂપ ગૃહસ્થાશ્રમની અને ‘નિવૃત્તાઃ’ જે નિવૃત્તિમાર્ગરૂપ ત્યાગાશ્રમની સર્વે ક્રિયાઓને કરે; એટલે ભક્ત જો ગૃહસ્થ હોય તો ગૃહસ્થાશ્રમની અને ત્યાગી હોય તો ત્યાગાશ્રમની સર્વે ક્રિયાઓ, પ્રત્યક્ષ ભગવાને કરેલી ધર્મમર્યાદામાં રહીને કરે ૨૬. વળી શ્લો. ૧૮ તથા ૨૦માં કહ્યું છે:—

લઘ્વપિ સ હરેર્વાક્યં યદ્યબુદ્ધયા કદાચન ।

તહર્યુલ્લંઘેત તત્પ્રાયશ્ચિતં કુર્વીત તત્ક્ષણમ્ ॥ ૨૭ ॥

સ ગૃહસ્થાશ્રમે તિષ્ઠન્નપિ દુઃખાલયે સુધીઃ ।

કુત્ર તત્રાપ્યનાસક્તસ્તિષ્ઠેત્ પ્રાઘર્ષિણકો યથા ॥ ૨૮ ॥

તે શ્રીહરિના ભક્તથી ક્યારેય અજાણે પણ જો નાની એવી પણ શ્રીજીમહારાજની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન થઈ ગયું હોય તો તે ભક્તે તેનું તત્કાળ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું ૨૭. અને શ્રીહરિના આશ્રિત બુદ્ધિમાન તે પુરુષ તેણે, દુઃખના ધામરૂપ એવા ગૃહસ્થાશ્રમમાં મહેમાનની માફક આસક્તિ રહિત થઈને રહેવું

૨૮. વળી શ્લો. ૨૧ તથા ૨૨માં કહે છે:—

માનં ચ મત્સરં હિત્વાડડદિતો હિ જ્ઞાનચક્ષુષા ।

ધીરઃ સ હરિભક્તેષુ સદૈવ કિંકરો વસેત્ ॥ ૨૧ ॥

વર્જયિત્વા પ્રમાદં ચાડડલસં કૃષ્ણોડનિશં પ્રભૌ ।

સ રક્ષેત્ સ્વમનોવૃત્તિં જિતનિદ્રો જિતાસનઃ ॥ ૩૦ ॥

તે ધીર એવા ભગવાનના ભક્તે, જ્ઞાનદષ્ટિએ કરીને પ્રથમથી માન તથા મત્સરનો ત્યાગ કરી, હરિભક્તની આગળ સદા દાસ થઈને રહેવું-વર્તવું ૨૮. અને વળી શ્રીહરિનો આશ્રિત તે ભક્ત, જીતનિદ્ર ને જીતાસન થકો આગસ તથા પ્રમાદનો ત્યાગ કરી, પ્રત્યક્ષ શ્રીહરિ મહાપ્રભુને વિશે પોતાની મનોવૃત્તિને રાખે ૩૦. વળી શ્લો. ૨૩ તથા ૨૪માં કહેલું છે:—

લોકલજ્જાં પરિત્યજ્ય નિર્મલં ભગવદ્ યશઃ ।

અત્યુચ્ચૈઃ સ્વરતો ગાયેન્મુદા સ ભક્તિમાન્પ્રભૌ ॥ ૩૧ ॥

અન્વહં સ કથાં પુણ્યાં હરેરદ્ભુતકર્મણઃ ।

શ્રુણ્વન્મુખાત્સતાં તેષાં પરિચર્યાં સમાચરેત્ ॥ ૩૨ ॥

પ્રકટ શ્રી સહજાનંદ સ્વામી મહાપ્રભુમાં ભક્તિ-નિષ્ઠાવાળો ભક્ત, લોકની લાજનો ત્યાગ કરી અતિ ઉચ્ચ સ્વરે કરીને હર્ષાયમાન થકો ભગવાનના નિર્મળ યશને ગાય ૩૧. અને તે ભક્ત આશ્ચર્યકારી છે ચરિત્ર જેમનાં, એવા શ્રીહરિની દિવ્ય કથાને પ્રતિદિન સંતના મુખ થકી સાંભળતો થકો તે સંતની સેવા કરે ૩૨. વળી શ્લો. ૨૬ થી ૨૮માં કહે છે:—

આત્માનાત્મવિવેકઃ સ કામં ક્રોધં ચ વર્જયેત્ ।

લોભં દંભં ચ સર્વેષુ દયાં રક્ષેત્તુ જંતુષુ ॥ ૩૩ ॥

ન હિંસ્યાત્સર્વભૂતાનિ સાધુગોવિપ્રદેવતાઃ ।

શાંત સ પ્રણમેન્મૈત્રીં કુર્યાદ્વિષ્ણુજનેષુ ચ ॥ ૩૪ ॥

આત્મનિષ્ઠાં સદા રક્ષેદ્વિરક્તિં ચેતરેષુ સઃ ।

સમાહાત્મ્યાં હરેર્ભક્તિં કુર્વીત નૈષ્ઠિકીં દૃઢામ્ ॥ ૩૫ ॥

આત્મા-અનાત્માના વિવેકવાળો એ ભક્ત, કામ, ક્રોધ, લોભ, દંભ તેનો ત્યાગ કરે ને પ્રાણીમાત્ર ઉપર દયા રાખે ઉત્તમ અને તે ભગવાનનો ભક્ત રાગ-દ્વેષ રહિતથકો કોઈ પણ પ્રાણીની હિંસા (દ્રોહ) ન કરે; સાધુ, વિપ્ર, ગાયો તથા દેવતા તેમને નમસ્કાર કરે અને પ્રત્યક્ષ ભગવાનના આશ્રિત સાથે મિત્રભાવ રાખે ઉચ્ચ. અને તે ભક્ત પોતાના જીવાત્માને શ્રીહરિના તેજરૂપ અક્ષરધામ સાથે ઐક્ય કરે, દેહાદિકમાં વૈરાગ્ય પામે તથા માહાત્મ્યે સહિત દૃઢ ને નિશ્ચલ એવી શ્રીહરિની ભક્તિ કરે ઉત્તમ. હવે અંતમાં બ્રહ્મમુનિ તેનું ફળ કહે છે:—

સદેત્થં વર્તમાને સ્વે ભક્તે હિ જાયતે હરેઃ^{૩૯} ।

પ્રસન્નતા તસ્ય દૃઢે બ્રહ્મચર્યવ્રતે સ્થિતે ॥ ૩૬ ॥

(સ. ભૂ. અં. ૧, અ. ૨)

સદા આ પ્રકારે વર્તતો ને દૃઢ બ્રહ્મચર્યવ્રતની સ્થિતિને પામેલો એવો પોતાનો ભક્ત, તેના ઉપર શ્રી હરિકૃષ્ણ મહાપ્રભુની અતિ પ્રસન્નતા થાય છે ઉચ્ચ.

વળી ભગવાનની પ્રસન્નતા મેળવવા માટે ભગવદ્ભક્તે શું કરવું, તે વિશે સ. જી. પ્ર. ૨, અ. ૫૧માં શ્રીજી પોતે જ ચાર શ્લોકથી પોતાના ભક્તના વિશિષ્ટ ગુણોને કહે છે:—

સત્યં વદેજ્જિતનિજેન્દ્રિયશીલશાલી સૌહાર્દભાઈ નૃષુ
ભવેત્ પ્રણમેદ્વરિષ્ઠાન્^{૩૯} । દીનેષુ તત્સુખકરં પિતૃવદ્વદેચ્ચ
સ્નિગ્ધો ભવેત્ સદૃશસત્સુ હરેસ્તુ ભક્તઃ ॥ ૩૭ ॥

ભક્તજન હોય તે સત્યવચન બોલે, જિતેન્દ્રિય થાય, મનુષ્યમાત્રને વિશે સુહૃદભાવે યુક્ત વર્તે, શ્રેષ્ઠ એવા એકાંતિક ભક્તોને વિનયથી પ્રણામ કરે, દીનજનોને સુખકર અને પ્રિયવચનોથી, માતાપિતા જેમ પુત્રને રાજી કરે છે તેમ રાજી કરે તથા ગુણે કરીને પોતાને સમાન હોય એવા ભક્તોમાં સ્નેહ યુક્ત થાય ૩૭. વળી તે પછી શ્લોક ૩૮માં કહે છે:—

તત્પ્રેમપાત્રગુરુસત્સુ તદીયબુદ્ધિર્વિદ્યાર્થરુપકુલજન્મ-
મદશ્ચ ન સ્યાત્ । દાન્તેન્દ્રિયો વ્યસનનિઃસ્પૃહશાન્ત-
કામઃ પશ્યેત્સદા હ્યસદિદં જગદસ્ય ભક્તઃ ॥ ૩૮ ॥

વળી શ્રીહરિ એવો હું, તે મારા પ્રેમપાત્રભૂત જે મોટા સંતો, તેમાં તે ભક્ત ભગવદીયપણાની બુદ્ધિવાળો થાય; વિદ્યા, ધન, રૂપ, કુળ અને ઉત્તમ જન્મ તેનો ક્યારેય મદ કરે નહિ, ઈન્દ્રિયોને દમન કરનારો થાય, શાસ્ત્રમાં કહેલા અઢાર વ્યસનોથી નિઃસ્પૃહ તથા ભગવાન થકી અન્ય અર્થની અભિલાષાએ રહિત થાય અને આ જગતને સદા નાશવંત જુએ ૩૮. વળી શ્લો. ૩૯માં કહે છે:—

તદ્ભક્તશ્રિતદેશસેવનરતસ્તત્કર્મકૃત્તત્પરઃ
સમ્ભૂય સ્વયમેવ વા વિતનુયાત્તત્પર્વયાત્રોત્સવાન્ ।
પશ્યેદ્વ્યોમ યથા નિજાત્મનિ બહિષ્ચાપાવૃતં તં ત્વસૌ
પ્રાચીનાધુનિકાત્મનિષ્ઠગુણવત્તદ્ ભક્તરીતીઃ શ્રયેત્ ॥ ૩૯ ॥

સહજાનંદ સ્વામી એવો હું, તે મારા સંત-હરિભક્તો જ્યાં રહેતા હોય એવા પવિત્ર દેશનું સેવન કરવામાં તે ભક્ત આસક્તિવાળો થાય; અને મારી સેવાપરાયણ થાય તથા ભગવાન એવા મને જ પૂજનીયપણે શ્રેષ્ઠ માનનારો થાય. વળી

પોતે ધન વિનાનો હોય તો બધા ભેગા મળીને, અને જો પોતે ધનાઢ્ય હોય તો પોતે એકલો જ હરિજયંતી આદિ ઉત્સવો તથા પર્વ નિમિત્તના ઉત્સવોને કરે; તથા જેમ આકાશ, ઘટ-પટાદિક સર્વમાં અને બહાર પણ, ‘અપાવૃત’ કહેતાં નિરાવરણ રહેલું છે, તેમ જ તે આ શ્રીહરિને પણ પોતાના આત્મામાં અને બહાર સર્વત્ર નિરાવરણ જુએ; તેમ જ પ્રાચીન ભક્તો તથા વર્તમાનકાળે જે આત્મનિષ્ઠ ભક્તો હોય તેમાં ઉત્તમ ગુણવાળા ભક્તોની રીતિને અનુસરે ૩૯. ઈતિ શ્લો. ૩૯.

શિ. શ્લો. ૪૦

ઉત્સવાહેષુ નિત્યં ચ કૃષ્ણમન્દિરમાગતૈઃ ।

પુમ્ભિઃ સ્પૃશ્યા ન વનિતાસ્ત્ર તાભિશ્ચ પૂરુષાઃ ॥ ૪૦ ॥

અને ઉત્સવના દિવસને વિશે તથા નિત્યપ્રત્યે, શ્રીકૃષ્ણના મંદિરમાં આવ્યા એવા જે સત્સંગી પુરુષ, તેમણે તે મંદિરને વિશે સ્ત્રીઓનો સ્પર્શ ન કરવો તથા સ્ત્રીઓ તેમણે પુરુષનો સ્પર્શ ન કરવો; અને મંદિરમાંથી નીસર્યા પછી પોતપોતાની રીતે વર્તવું ૪૦.

મંદિરમાં દર્શનાર્થીને વર્તવાની રીતિ

‘નિત્ય’ એટલે દરરોજ તથા ઉત્સવના દિવસો, જેવા કે શ્રીહરિ જયંતી, જન્માષ્ટમી, રામનવમી આદિ ભગવાનના જન્મદિવસો, એકાદશી તથા વાર્ષિક કે શતવાર્ષિક પાટોત્સવના દિવસો તેમ જ શ્રીહરિજીને છપ્પનભોગ*નું

* ઘઉં-ચણાદિ એકેક ધાન્યની છપ્પન છપ્પન ચીજો.

નૈવેદ્ય, અન્નકૂટોત્સવ, પારાયણ કે યજ્ઞયાગાદિક તથા મૂર્તિ-પ્રતિષ્ઠાદિ મહોત્સવના દિવસોએ; ‘કૃષ્ણના’ એટલે પ્રત્યક્ષ હરિકૃષ્ણ શ્રી સ્વામિનારાયણ મહાપ્રભુના મંદિરમાં આવનાર ગૃહસ્થાશ્રમી પુરુષોએ સ્ત્રીઓને અડવું નહિ; ‘સ્ત્રીઓ’ એટલે આંહીં સધવાઓને પણ જાણવી; વિધવાઓના સ્પર્શનો તો સર્વત્ર-મંદિરમાં તથા અન્ય સ્થાનકમાં પણ નિષેધ કરેલો જ છે.

વળી તેવી જ રીતે સધવા સ્ત્રીઓએ પણ મંદિરમાં આવનારા પુરુષોનો સ્પર્શ ન કરવો; સ્ત્રી-પુરુષો અરસપરસ સ્પર્શ કરે તેથી મનનો ક્ષોભ થાય; માટે ભગવાનના મંદિરમાં તો વિશેષે કરીને તેનો નિષેધ યોગ્ય જ છે. વળી ‘ચ’કાર છે એટલે વાણીની ચપળતા તથા હાથ, પગ, નેત્રાદિકની ચપળતા પણ ત્યાગ કરવી.

‘નારદ’નું વળી વચન છે કે:—

મન્દિરે ભગવતઃ પરાઙ્ગનાઙ્ગાનિ યઃ સ્પૃશતિ દુષ્ટમાનસઃ ।

વીક્ષતે ચ મુહુરઙ્ગનાનનાન્યેષ દુષ્ટતમ આપ્સ્યતિ ક્ષયમ્ ॥ ૧ ॥

જે દુષ્ટ મનવાળો પુરુષ ભગવાનના મંદિરમાં પરસ્ત્રીના અંગનો સ્પર્શ કરે છે તથા વારંવાર સ્ત્રીઓનાં મુખ જુએ છે, તે અતિ દુષ્ટ પુરુષનો નિશ્ચે ક્ષય (વિનાશ) થાય છે ૧.

મનુસ્મૃતિ અ. ૪માં પણ કહ્યું છે:—

ન પાણિપાદચપલો ન નેત્રચપલોઽનૃજુઃ^{૧૭૭} ।

ન સ્યાદ્વાક્ચપલશ્ચૈવ ન પરદ્રોહકર્મધીઃ ॥ ૨ ॥

હાથપગની ચપળતા ન રાખવી તથા નેત્રની ચપળતા જીતવી, સરલ થવું, વાણીની ચપળતા ન રાખવી અને

પારકાનો દ્રોહ કરવાની બુદ્ધિ ન કરવી ૨.

મહાભારતના શાંતિપર્વના મોક્ષધર્મનિુશાસન પર્વ અ.
૨૪૦માં પણ કહ્યું છે:—

ધૃત્યા શિશ્નોદરં રક્ષેત્યાણિપાદં ચ ચક્ષુષા^૬ ।

ચક્ષુઃશ્રોત્રે ચ મનસા મનો વાચં ચ વિદ્યયા ॥ ૩ ॥

ધીરજથી શિશ્નુ તથા ઉદરના વેગને જીતવો; તેમ જ નેત્ર વડે હાથ અને પગનું રક્ષણ કરવું. નેત્ર ને શ્રોત્રનું રક્ષણ મન વડે કરવું. અને મન તથા વાણીને વિદ્યા વડે સાચવવાં, અર્થાત્ શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે ભગવાનની મૂર્તિનું મનન તથા આત્મવિચાર, તેમ જ કથા-વાર્તા-કીર્તન કરી-સાંભળીને મન વાણીને ભગવાનની આજ્ઞા મુજબ નિયમમાં રાખવાં ૩.

મૂળશ્લોકમાં ‘નિત્ય’ પદ છે તેથી ઉત્સવના દિવસોનો પણ તેમાં સમાવેશ થાય છે, તો પણ ‘ઉત્સવાહ’ પદ જુદું પાડેલું છે તેનું કારણ કે, તે ઉત્સવના દિવસોએ લોકોની બહુ ભીડ થાય, તેથી સ્ત્રીઓનો સ્પર્શ થવાનો સંભવ હોઈ પોતાના શિષ્યો પ્રમાદ ન કરે, તે માટે જ એમ કહેલું છે; આવો શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાનના વાક્યનો આશય જાણવો. ઈતિ શ્લો. ૪૦.

શિં શ્લોં ૪૧

કૃષ્ણાદીક્ષાં ગુરોઃ પ્રાપ્તૈસ્તુલસીમાલિકે ગલે ।

ધાર્યે નિત્યં ચોર્ધ્વપુંડ્રં લલાટાદૌ દ્વિજાતિભિઃ ॥ ૪૧ ॥

અને ધર્મવંશી ગુરુ થકી શ્રીકૃષ્ણની દીક્ષાને પામ્યા

એવા જે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય એ ત્રણ વર્ણના અમારા સત્સંગી તેમણે, કંઠને વિશે તુલસીની બેવડી માળા નિત્યે ધારવી અને લલાટ, હૃદય અને બે હાથ એ ચારે ઠેકાણે ઊર્ધ્વપુંડ્ર તિલક કરવું ૪૧.

‘દીક્ષા’ શબ્દનો અર્થ

‘ગુરો:’ એટલે ધર્મવંશી આચાર્ય મહારાજશ્રી, કે જેમને સ્વયં શ્રીહરિએ પોતાના ગુરુપદ ઉપર સ્થાપન કર્યા છે તેમના થકી; ‘કૃષ્ણસ્ય’ કહેતાં, દિવ્ય આનંદમય મૂર્તિ અને શ્રીકૃષ્ણ-નરનારાયણાદિ અવતારના અવતારી એવા હરિકૃષ્ણ શ્રી સ્વામિનારાયણ મહાપ્રભુના; મંત્રની ‘દીક્ષા લેવી’ અર્થાત્ ગુરુમંત્ર લેવો, પૂજન માટે ચિત્રપ્રતિમા પ્રસાદી કરાવીને ધર્મવંશી આચાર્ય થકી લેવી; અને તેઓ તે દીક્ષાના અંગભૂત જે નિયમ તથા ઉપદેશ આપે તે શ્રદ્ધાથી ગ્રહણ કરવાં.

‘દીક્ષા’ શબ્દનો અર્થ સ. જી. પ્ર. ૪, અ. ૪૬માં (દીક્ષાવિધિમાં) શ્રીહરિએ આ પ્રમાણે કહેલો છે:—

दीप्तं ज्ञानं प्रदद्याच्च क्षयं कुर्यात्तथैनसाम्^{૧૦} ।

तस्माद्दीक्षेति संप्रोक्ता देशिकैस्तंत्रवेदिभिः ॥ ૧ ॥

પરમાત્માના સ્વરૂપનું દિવ્યજ્ઞાન પ્રદીપ્ત કરે અને અનેક જન્મના પાપકર્મનો ક્ષય કરે એને, પંચરાત્રતંત્ર જાણનારા આચાર્યોએ, દીક્ષા કહેલી છે ૧. ‘અભિધાન-ચિંતામણી’ કોષમાં કહ્યું છે. ‘દીક્ષા તુ વ્રતસંગ્રહ:’ વર્તમાન લેવાં એ દીક્ષાના અંગભૂત છે. વળી સાત્વતતંત્રમાં દીક્ષાનું લક્ષણ આ પ્રમાણે કહેલું છે:—

દીપયત્યાશુ વિજ્ઞાનં મોહં ચ ક્ષાલયત્યતઃ ।

દીક્ષેતિ કથિતા સદ્ધિઃ પ્રાપ્તવ્યા વૈષ્ણવી તુ સા ॥ ૨ ॥

જે વિજ્ઞાનને તત્કાળ પ્રકટાવી ‘મોહને ધોઈ નાખે છે’ અર્થાત્ જેથી જ્ઞાને સહિત ને સંકલ્પે રહિત શ્રીહરિનું ધ્યાન થાય છે તથા ‘મોહ’ જે અજ્ઞાનરૂપ અંધકાર તે નિવૃત્તિ પામે છે, અને આત્મા-પરમાત્માના સ્વરૂપને પ્રકટાવે છે તેને સત્પુરુષોએ દીક્ષા કહેલી છે ૨.

હવે કેવા ગુરુને શરણે જવું તે વિશે મુંડકોપનિષદમાં કહ્યું છે:—

“સ ગુરુમેવાભિગच्छेत् समित्पाणिः, श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठमिति लक्षणसमन्वयो गुरुः ज्ञेयः ।”

મોક્ષાભિલાષી પુરુષ ‘સમિત્પાણિઃ’ સમિત્ એટલે ગુરુને યજ્ઞમાં ઉપયોગી હોમકાષ્ઠ —એ તો માત્ર ઉપલક્ષણ છે; એટલે ગુરુ પાસે કાંઈક ફળ-દળ લઈને ગુરુના શરણે જાય; પણ ખાલી હાથે ન જાય. તે ગુરુ કેવા હોય તો, ‘શ્રોત્રિયં’ કહેતાં શાસ્ત્રના રહસ્યને સમ્યક્પ્રકારે જાણતા હોય ને ‘બ્રહ્મનિષ્ઠ’ એટલે પ્રકટ શ્રી હરિકૃષ્ણ ભગવાનને વિશે નિષ્ઠાવાળા હોય, એવાને શરણે જવું.

શ્રીમદ્ભાગવતના એકાદશ સ્કંધના ત્રીજા અધ્યાયમાં પણ કહ્યું છે:—

तस्माद्गुरुं प्रपद्येत जिज्ञासुः श्रेय उत्तमम्^{૧૧} ।

शाब्दे परे च निष्णातं ब्रह्मण्युपशमाश्रयम् ॥ ૩ ॥

આત્યંતિક કલ્યાણ ઈચ્છનાર જિજ્ઞાસુએ અર્થાત્ મુમુક્ષુએ, ગુરુને શરણે જવું જોઈએ. એ ગુરુ કેવા હોય તો,

શાસ્ત્રના રહસ્યને યથાર્થ જાણનારા, પરબ્રહ્મના સ્વરૂપમાં જ્ઞાને સહિત ઉપશમ સ્થિતિવાળા અને શ્રીહરિની મૂર્તિના સુખે સુખી હોય ૩. આવા લક્ષણવાળા ગુરુ આત્યંતિક મોક્ષ કરી શકે છે. માટે મુમુક્ષુએ આત્યંતિક મોક્ષની પ્રાપ્તિને અર્થે, ધર્મ-જ્ઞાન-વૈરાગ્યે સહિત એવી ભક્તિએ યુક્ત હોય તથા શ્રીજી મહારાજની સર્વોપરી આજ્ઞા-ઉપાસનાયુક્ત રહી અખંડ મૂર્તિમાં નિમગ્ન રહેતા હોય એવા ગુરુને શરણે જવું.

ઉપર પ્રમાણે શ્રોત્રિય અને બ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરુને શરણે જવું એવું શાસ્ત્રોમાં નિરૂપણ કર્યું છે; પરંતુ દીક્ષા ગ્રહણ કરવી એ તો શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાનના દિવ્ય પદ ઉપર દેશવિભાગના લેખ મુજબ બે ગાદી નિર્માણ કરી છે, તે પૈકી ગમે તે એક ગાદી ઉપર આરૂઢ થયેલા ધર્મવંશી આચાર્ય થકી જ ગ્રહણ કરવી. તે દીક્ષાવિધિ પ્રકરણમાં - સ. જી. પ્ર. ૪, અ. ૪૬માં શ્રીહરિએ આજ્ઞા કરી છે કે - આસ્તિક, ધર્મનિષ્ઠ ને યમના ભયથી ભયભીત થયેલા મુમુક્ષુ શિષ્યે “...! સમાશ્રયેદ્ગુરું ભક્ત્યા ધર્મવંશસમુદ્ભવમ્” ॥ ૪ ॥” ધર્મવંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા ગુરુનો ભક્તિથી સમાશ્રય કરવો ૪. એમ સ્પષ્ટ નિરૂપણ કર્યું છે. વળી કહ્યું છે:—

સંપન્નોઽપિ ગુણૈઃ સર્વૈર્ધર્મવંશયો ન ચેત્તુ યઃ^{૨૩} ।

સ ગુરુનૈવ કર્તવ્યઃ સંસૃતેર્મુક્તિમિચ્છતા ॥ ૫ ॥

(સ. જી. પ્ર. ૪, અ. ૪૬)

શાસ્ત્રમાં કહેલા સર્વ ગુરુનાં લક્ષણે સંપન્ન હોય છતાં તે ધર્મવંશી જો ન હોય તો તેને જન્મમરણ-સંસૃતિથી મુક્તિ ઈચ્છનાર મુમુક્ષુએ ક્યારેય દીક્ષાગુરુ ન કરવા (અને તે પણ

શ્રીહરિ સંસ્થાપિત બે ગાદીની પરંપરામાં હોય તેમને ગુરુ કરી, તે થકી જ દીક્ષા લેવી) પ.

શ્રીજીમહારાજે શિક્ષાપત્રી શ્લો. ૧૨૮માં પણ આજ્ઞા કરી છે:—

મદાશ્રિતાનાં સર્વેષાં ધર્મરક્ષણહેતવે ।

ગુરુત્વે સ્થાપિતાભ્યાં ચ તાભ્યાં દીક્ષા મુમુક્ષવઃ ॥ ૬ ॥

અમારે આશ્રિત સર્વે સત્સંગી, તેમના ધર્મની રક્ષા કરવાને અર્થે, એ સર્વેના ગુરુપણાને વિશે અમે સ્થાપન કર્યા એવા જે અયોધ્યાપ્રસાદ ને રઘુવીર તેમણે, મુમુક્ષુજનને દીક્ષા આપવી દ.

વળી સત્સંગિજીવનમાં દીક્ષાવિધિ - પ્ર. ૪, અ. ૪૬માં પણ શ્રીજી કહે છે:—

આચાર્યૈરૌદ્ધવાધ્વસ્થૈર્દીક્ષા ભાગવતી યથા° ।

સામાન્યા સવિશેષા ચ પુંભ્યો દેયોચ્યતે તથા ॥ ૭ ॥

આપણા ઉદ્ધવસંપ્રદાયને વિશે રહ્યા એવા જે આચાર્યો તેમણે, મુમુક્ષુજનને યોગ્યતા મુજબ વિશેષ, એટલે ભાગવતી મહાદીક્ષા અને સામાન્ય દીક્ષા કેવી રીતે આપવી, તેનો વિધિ હું તમોને કહું છું. ૭. શ્રીજીમહારાજનાં આવાં વચન જોતાં મુમુક્ષુએ દીક્ષાગુરુ ધર્મવંશી આચાર્ય મહારાજશ્રીને જ કરવા, પરંતુ ધર્મવંશી આચાર્ય સિવાય બીજા ગમે તેવા મોટા ને સ્થિતિવાળા હોય તો પણ તેમની પાસેથી દીક્ષા ગ્રહણ થઈ શકે જ નહિ એવું સ્પષ્ટ થાય છે.

મહાદીક્ષાના અધિકારી

હવે નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારીની ને ત્યાગી સાધુની મહાદીક્ષાના

અધિકારીનાં સંક્ષેપમાં લક્ષણ કહેવામાં આવે છે: શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાનનાં સંતમંડળ, દૈવી જીવોના કલ્યાણને અર્થે પવિત્ર દેશમાં વિચરતાં હોય છે, તેમના સમાગમ થકી દૈવી જીવને વૈરાગ્ય ઉદય થાય છે. અને કોઈકને પૂર્વના સત્સંસ્કાર થકી પણ વૈરાગ્ય થાય છે. ત્યારે એ જે વૈરાગ્યવાન પુરુષ તે, ગૃહકુટુંબનો ત્યાગ કરીને જ્ઞાનપ્રદાતા સંત પાસે રહે છે. પછી તે પુરુષ જો સારા સ્વભાવવાળો તથા બ્રહ્મચર્યરૂપ ધર્મને વિશે ને ત્યાગ-વૈરાગ્યને વિશે રુચિવાળો હોય તો તે મહાદીક્ષાનો અધિકારી થાય છે.

મહાદીક્ષાક્રમ – વિધિ

આવી રીતના વૈરાગ્યવાન પુરુષને જ્યારે ત્યાગાશ્રમની મહાદીક્ષા ગ્રહણ કરવાની ઈચ્છા થાય ત્યારે, પોતે જે સંતની પાસે રહ્યો હોય, તે સંત એ વૈરાગ્યવાનને, શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાને પોતે શ્રી નરનારાયણ દેવના અથવા શ્રી લક્ષ્મીનારાયણ દેવના પાદપીઠે સ્થાપન કર્યા એવા અને સત્સંગરૂપી મહાસરોવરમાં ત્યાગી સંતમંડળ અને ગૃહસ્થાશ્રમી ભક્તરૂપ કમલવનને માર્તંડ (સૂર્ય) માફક પ્રફુલ્લિત કરનારા ધ. ધુ. આચાર્ય મહારાજશ્રીના શરણને પમાડે, ત્યારે આચાર્યશ્રી તેને દીક્ષા આપે. દીક્ષાગ્રહણનો સમય પણ એકાદશી, દ્વાદશી કે શ્રીહરિ જયંતી વગેરે તિથિમાં જાણવો અર્થાત્ એ તિથિ ગ્રહણ કરવી. અને શિષ્યે, પૂર્વ દિવસે નિરાહાર ઉપવાસ કરવો તથા શિષ્યા* કક્ષ** તેમ જ ઉપસ્થ***ને વર્જીને મુંડન કરાવવું વગેરે વિધિ પણ જાણવો.

* ચોટલી. ** કાખ. *** પેશાબ કરવાની ઈંદ્રિય.

સ. જી. પ્ર. ૪, અ. ૫૧માં પણ શ્રીહરિએ કહ્યું છે:—
 સતિ વૈરાગ્યતીવ્રત્વે તદ્વૃચિં ધર્મપાલને^૧ ।
 નિશ્ચિત્ય દાપયેદ્દીક્ષાં ત્યાગિના સ્વાશ્રિતેન સઃ ॥ ૮ ॥
 દદ્યાત્તસ્મૈ પ્રપન્નાય કૌપીનં સાધુરાદિતઃ^{૨૩} ।
 બહિર્વાસશ્ચ કન્થાં ચ રજ્જિતાં રક્તયા મૃદા ॥ ૯ ॥

ધર્મવંશી આચાર્યે, દીક્ષા લેવા આવેલ પુરુષને તીવ્ર વૈરાગ્ય કેવો છે અને ધર્મપાલનમાં એની રુચિ કેવી છે, એનો નિશ્ચય કરીને દીક્ષા આપવી અથવા પોતાના આશ્રિત સાધુને આજ્ઞા કરીને તેની પાસે દીક્ષા અપાવવી ૮. તે સમયે પ્રથમ તે સાધુ, રક્ત મૃત્તિકાએ કરીને રંગેલ વસ્ત્ર, જે કૌપીન, કટિવસ્ત્ર, કંથા, ઉપવસ્ત્ર, મસ્તકે બાંધવાનો વસ્ત્રખંડ જે ચોખંડો રૂમાલ તથા ટોપી, કંઠી ને ઉપવીત, જે વૈરાગ્યવાન વાસ્તે લાવેલ હોય તે આચાર્યશ્રીના હસ્તકમળ*માં આપે. અને આચાર્ય મહારાજશ્રી તે વૈરાગ્યવાનને આપે; અથવા આચાર્યશ્રી આજ્ઞા કરે, તો તે સાધુ જ પોતે વૈરાગ્યવાનને વસ્ત્ર આપે. ૯. પછી તે વસ્ત્ર પહેરી એ નવા સંત, આચાર્ય મહારાજશ્રીને સાષ્ટાંગ પ્રણામપૂર્વક નમસ્કાર કરીને પાસે બેસે.

બધ્નીયાત્કંઠદેશે તે માલે શિષ્યસ્તતો ગુરુઃ^{૩૦} ।

અષ્ટાક્ષરં કૃષ્ણમંત્રં શ્રવણે ત્રિરુપાદેશેત્ ॥ ૧૦ ॥

(સ. જી. પ્ર. ૪, અ. ૪૬)

ત્યાર પછી શિષ્ય, પોતાના કંઠને વિશે આચાર્યશ્રીએ આપેલી બેવડી કંઠી પહેરે (ને તેમણે આપેલી ઉપવીત પણ

* કટિવસ્ત્ર જે ધોતિયું, ઉપવસ્ત્ર-ઓઢવાનું વસ્ત્ર, મસ્તકે બાંધવાનો રૂમાલ તથા ઉપવીત —આટલાં વાનાં આચાર્ય મહારાજશ્રીના હસ્તમાં દેવાનો રિવાજ વર્તમાનકાળે પ્રચલિત છે.

પહેરે.) પછી ધર્મવંશી ગુરુ, તે શિષ્યના જમણા કાનમાં 'બ્રહ્માઽહં કૃષ્ણદાસોઽસ્મિ' એ મહામંત્રનો ત્રણ વખત ઉપદેશ કરે ૧૦. વળી આચાર્યશ્રી કહે, હે શિષ્ય ! તું તારા જ્ઞાનપ્રદાતા સાધુ પાસે રહેજે, ને ધર્મમૃત અને નિષ્કામશુદ્ધિ પ્રમાણે દૃઢપણે શુદ્ધવર્તન રાખજે. વળી તારા સાધુગુરુ પાસેથી વચનામૃતમાં જે બ્રહ્મવિદ્યા કહી છે તે ભણજે તથા સાધુતા શીખજે.

यथा बृहद्ब्रतं न स्वं च्यवेद्वृत्यं तथा त्वया^{११} ।

योषामिव धनं चापि न स्पृશેत्કર્हिचिद्भवान् ॥ ૧૧ ॥

(સ. જી. પ્ર. ૪, અ. ૫૦)

હે શિષ્ય ! તારે જે પ્રકારે બ્રહ્મચર્યવ્રતનો કિંચિત્માત્ર ભંગ ન થાય તેમ સાવધાનપણે વર્તવું. અને જેમ સ્ત્રી થકી આઠ પ્રકારે દૂર રહેવું, તેમ જ ધનનો સ્પર્શ સરખો પણ ક્યારેય ન કરવો; અર્થાત્ ધનનો સર્વપ્રકારે ત્યાગ રાખવો ૧૧. આ મહાદીક્ષાવિધિનો વિસ્તાર —તે સ. જી. પ્ર. ૪માં શ્રીહરિએ કહેલ દીક્ષાવિધિ પ્રકરણ થકી જાણવો.

સામાન્ય દીક્ષા

હવે સામાન્ય દીક્ષા લેવાનો વિધિ કહીએ છીએ : સંતના સમાગમ થકી, ધર્મે સહિત ભગવાનની ભક્તિ કરવાની જેને શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થઈ હોય તે સામાન્ય દીક્ષાનો અધિકારી છે. સામાન્ય દીક્ષા ગ્રહણ કરવામાં દેશ-કાળાદિકનો નિયમ નથી. મુમુક્ષુ સ્નાન કરી, ફળાદિ કાંઈક ભેટ હસ્તમાં લઈને ધર્મવંશી ગુરુની સમીપે આવે. પછી ગુરુને ભેટ અર્પણ કરીને તથા નમસ્કાર કરીને કહે જે, મને ગુરુમંત્ર આપો ને

શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાનનો આશ્રિત કરો. ત્યારે ગુરુ તેને અભયદાન આપીને સામાન્ય દીક્ષા આપે; એટલે ગુરુ પોતાના હસ્તથી શિષ્યનો હસ્ત ગ્રહણ કરી તેના હસ્તમાં જળ આપીને આ પ્રમાણે મંત્ર બોલે:—

કાલમાયાપાપકર્મયમદૂતભયાદહમ્ ।

શ્રીકૃષ્ણદેવં શરણં પ્રપન્નોઽસ્મિ સ પાતુ મામ્ ॥ ૧૨ ॥

કાળ, માયા, પાપકર્મ તથા યમદૂતના ભય થકી પીડા પામીને તેની પ્રશાંતિ માટે હું ‘શ્રીકૃષ્ણદેવ’ અર્થાત્ શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાનના શરણને પામ્યો છું; તો તે ભગવાન મારી કાળાદિકના ભય થકી રક્ષા કરો ૧૨.

અને તે દીક્ષાગુરુ, મુમુક્ષુને ઉપદેશ આપે કે તારે સ્વામિનારાયણ ભગવાનની લખેલી શિક્ષાપત્રી પ્રમાણે મન-કર્મ-વચને વર્તન કરવું. તે શિક્ષાપત્રીના મુખ્ય નિયમ આ પ્રમાણે છે: કોઈ જીવની હિંસા ન કરવી, પ્રત્યક્ષ માંસ તથા માંસમિશ્રિત ઔષધ અને લસણ-ડુંગળી વગેરે તથા ત્રણ પ્રકારની સુરા, અગિયાર પ્રકારનું મદ્ય, ત્રણ પ્રકારની તમાકુ ને લીલાગર તે ખાવું-પીવું નહિ; તેમ જ ચોરી તથા પરસ્ત્રીનો સર્વપ્રકારે ત્યાગ રાખવો; અને પ્રાતઃકાળમાં સ્નાન કરીને મૂર્તિની માનસીપૂજા તથા બાહ્યપૂજા કરવી. ‘સ્વામિનારાયણ’ આ છ અક્ષરનો મહામંત્ર છે તેનો જપ કરવો ને એ નામની માળા ફેરવવી. શિક્ષાપત્રીનો પાઠ કરવો, ઈષ્ટદેવના મંદિરમાં નિત્યપ્રત્યે સાયંકાળે જાવું ને ત્યાં સ્તુતિ-પ્રાર્થના કરી ભક્તજનના ભેગા બેસીને કથા-વાર્તા-કીર્તન તે કરવા-સાંભળવાં. આટલા નિયમ તારે અવશ્ય રાખવા ને શક્તિ

પ્રમાણે વચનામૃતનો અભ્યાસ પણ કરવો. ત્યારે શિષ્ય કહે કે, હું આપના કહેવા પ્રમાણે જ વર્તીશ.

તે પછી દીક્ષાગુરુ, શિષ્યને વિશેષમાં ઉદ્બોધન કરે કે, તારું તન, મન, ધન ને અનેક જન્મનાં શુભાશુભ કર્મ, એ સર્વે શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાનને અર્પણ કર; અર્થાત્ દેહે કરીને શ્રીજીની આજ્ઞાનું પાલન કર, મને કરીને શ્રીજીની મૂર્તિનું ચિંતવન કર ને ધને કરીને સંપ્રદાયના સર્વે અંગોની સેવા કર અને તારો જીવાત્મા પણ શ્રીજીને સમર્પણ કર. પછી શ્રીજી તને પોતાના સાધર્મ્યને પમાડીને પોતાની પાસે અક્ષરધામમાં પોતાની સેવામાં રાખશે; અથવા એમના પરમ સાધર્મ્યને પમાડીને પોતાની મૂર્તિમાં રાખશે; અર્થાત્ પોતાની મૂર્તિના સળંગ સુખનો અનુભવ કરાવશે.

તે પછી દીક્ષાગુરુ મુમુક્ષુશિષ્યને નિશ્ચય કરાવે કે:—

સર્વેષાં હિતકર્તારં તમદ્ય સ્વામિનં ભવાન્^{૧૧} ।

પ્રાપ્તોઽસ્તિ શરણં તેન મુક્તઃ સંસૃતિબંધનાત્ ॥ ૧૩ ॥

સ હિ નારાયણઃ સ્વામી ધામ્નઃ સ્વાદક્ષરાત્પરાત્^{૧૨} ।

આવિર્ભૂવ ભૂલોકે ત્રાકૃતિઃ શ્રેયસે નૃણામ્ ॥ ૧૪ ॥

(સ. જ. પ્ર. ૪, અ. ૪૬)

હે શિષ્ય ! હવે આત્યંતિક મોક્ષરૂપ, સર્વેનું હિત કરનારા એવા શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાન, તેમના શરણને તું પામ્યો છું; તેથી જ જન્મ મરણાદિ સર્વે બંધન થકી તું મુક્ત થઈ ગયો છું ૧૩. અને એ શ્રી સ્વામિનારાયણ મહાપ્રભુ, મૂળ અક્ષર થકી પર પોતાના તેજઃપુંજરૂપ અક્ષરધામમાંથી જીવોનો મોક્ષ કરવા, મનુષ્યાકૃતિને ધારણ કરીને આ ભૂલોકને વિશે

પ્રકટ થયા છે ૧૪. અને તું એવો નિશ્ચય કરજે કે જ્યારથી હું એમના શરણે થયો, ત્યારથી જ મારો મોક્ષ થઈ ગયો છે. આવી રીતે દીક્ષાગુરુ, મુમુક્ષુશિષ્યને શ્રીહરિનો આશ્રિત કરે, —આ સામાન્ય દીક્ષાનો વિધિ છે.

કંઠી ધારણ — વિધિ

વળી શિક્ષાપત્રીમાં કહ્યું છે: ત્રણ વર્ષના અમારા સત્સંગી તેમણે, કંઠને વિશે તુલસીકાષ્ઠના મણકાની બેવડી કંઠી નિત્યે ધારણ કરવી. તે શ્રીહરિએ સ. જી. પ્ર. ૪, અ. ૪૬માં કહ્યું છે:—

પ્રાસાદિક્યૌ ભગવતસ્તુલસીમાલિકે ગલે^{૯૦} ।

ધારયેત્પ્રયતો ભક્તસ્તાદૃર્ણી જપમાલિકામ્ ॥ ૧૫ ॥

તુલસીકાષ્ઠમાલાયા અલાભે તુ સ દીક્ષિતઃ^{૯૧} ।

પ્રાસાદિકીં હરેર્દધ્યાચ્ચંદનાદિતરુદ્ધવામ્ ॥ ૧૬ ॥

ભક્તજન તેણે, ભગવાનની પ્રસાદીની કરાવેલી તુલસીની બેવડી માળા (કંઠી) સાવધાન થઈને કંઠમાં ધારણ કરવી. અને જો તુલસીના કાષ્ઠની કંઠી ન મળે તો તે ભક્તે સુખડ આદિ કાષ્ઠની કંઠી પ્રસાદી કરાવીને પહેરવી. તેમ જ એ ભક્તે પ્રસાદી કરાવેલી જપમાળા પણ પાસે રાખવી ૧૫-૧૬.

બેવડી કંઠી ધારવાનું પ્રયોજન

સિદ્ધમુક્ત શતાનંદમુનિ આ બાબતનો નિર્ણય કરતાં કહે છે કે, મુક્તે સહિત શ્રીહરિની ઉપાસના સૂચવવાને અર્થે, બેવડી કંઠી ધારણ કરવાની શ્રીજીએ આજ્ઞા કરી છે, અને ચાંદલા સહિત તિલક ધારણ કરવાનો પણ એ જ હેતુ છે.

ઊર્ધ્વપુંડ્ર કરવાની આજ્ઞા

વળી ત્રણ વર્ષના અમારા સત્સંગી તેમણે લલાટ, હૃદય ને બે હાથ એ ચાર ઠેકાણે ‘ઊર્ધ્વપુંડ્ર’ એટલે ઊભું તિલક કરવું; તિલક કર્યા વિના કોઈ પણ ધર્મક્રિયા કરવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થતો નથી. તે બૃહન્નારદપુરાણ અ. ૨૬માં કહ્યું છે:—

યજ્ઞો દાનં જપો હોમઃ સ્વાધ્યાયઃ પિતૃકર્મ ચ^{૧૩} ।

વૃથા ભવતિ વિપ્રેન્દ્ર ઋર્ધ્વપુંડ્રં વિના કૃતમ્ ॥ ૧૭ ॥

હે વિપ્રેન્દ્ર ! યજ્ઞ, દાન, જપ, હોમ, સ્વાધ્યાય તથા પિત્રીસંબંધી કર્મ, એ જો ઊર્ધ્વપુંડ્ર તિલક કર્યા વિના કરવામાં આવે તો તે નિષ્ફળ થઈ જાય છે ૧૭. શ્રાદ્ધ સમયે પણ ગોપીચંદનનું ઊભું તિલક કરવું એવું વૃદ્ધપરાશરમુનિનું વચન છે.

મૂળ શ્લોકમાં ‘ચ’કાર છે તેથી સંપ્રદાયानુસાર પોતાના ઈષ્ટદેવની છાપો પણ લેવી. તે સંબંધમાં કૂર્મપુરાણનું વચન છે:

ચક્રાદિધારણં પુંસાં પરસમ્બન્ધવેદનમ્ ।

પાતિવ્રત્યનિમિત્તં હિ વલયાદિવિભૂષણમ્ ॥ ૧૮ ॥

પુરુષોએ ચક્ર (છાપ) આદિનું ધારણ કરવું તે પરમાત્મા સાથેનો સંબંધ બતાવનારું છે; કંકણાદિકનું ધારણ કરવું તે જેમ પતિવ્રતાપણાનું પ્રતીક છે તેમ ૧૮. તે સ. ભૂ. અં. ૩, અ. ૩૭માં પણ શ્રીહરિએ કહ્યું છે:—

મયૈવોક્તપ્રકારેણતપ્તમુદ્રાંકધારણમ્^{૧૪} ।

કર્તવ્યં મચ્છૈતૈઃ સર્વૈર્મદાજ્ઞામનુવૃત્તિભિઃ ॥ ૧૯ ॥

‘મારા સર્વ આશ્રિતોએ’ કહેતાં, મારી આજ્ઞા અને અનુવૃત્તિમાં રહેનારા મારા સર્વ ભક્તજનોએ, મેં આજ્ઞા કરી

તે પ્રકારે જ તપ્તમુદ્રા ચિહ્નોનું ધારણ કરવું; અર્થાત્ છાપો લેવી ૧૯. છાપગ્રહણનો વિશેષ પ્રકાર સત્સંગિજીવન, સત્સંગિભૂષણ આદિ સાંપ્રદાયિક ગ્રંથોમાં કહેલો છે, તો તે થકી જોઈ લેવો. આવી રીતે શ્રીહરિજીના આશ્રિતોએ ઊર્ધ્વપુંડ્ર તિલક, ચાંદલો, તુલસીની બેવડી કંઠી અને છાપ ધારણ કરવાં. ઈતિ શ્લો. ૪૧.

શિ૦ શ્લો૦ ૪૨, ૪૩

તત્તુ ગોપીચન્દનેન ચન્દનેનાથવા હરેઃ ।

કાર્યં પૂજાવશિષ્ટેન કેશરાદિયુતેન ચ ॥ ૪૨ ॥

તન્મધ્ય એવ કર્તવ્યઃ પુણ્ડ્રવ્યેણ ચન્દ્રકઃ ।

કંકુમેનાથવા વૃત્તો રાધાલક્ષ્મીપ્રસાદિના ॥ ૪૩ ॥

અને તે તિલક જે તે ગોપીચંદને કરીને કરવું અથવા ભગવાનની પૂજા કરતાં બાકી રહ્યું, અને કેસર-કુંકુમાદિકે યુક્ત એવું જે પ્રસાદી ચંદન, તેણે કરીને તિલક કરવું ૪૨.

અને તે તિલકના મધ્યને વિશે જ ગોળ એવો જે ચાંદલો તે જે તે ગોપીચંદને કરીને કરવો અથવા રાધિકાજી અને લક્ષ્મીજી તેનું પ્રસાદી એવું જે કુંકુમ તેણે કરીને તે ચાંદલો કરવો ૪૩.

તે શ્રીહરિ સ. જી. પ્ર. ૧, અ. ૧૬માં કહે છે:—

પ્રાતઃ સ્નાત્વા ચોર્ધ્વપુંડ્રં કર્તવ્યં પ્રતિવાસરમ્^{૨૬} ।

કૃષ્ણપ્રસાદિગંધેન તદ્ગોપીચંદનેન વા ॥ ૧ ॥

પુણ્ડ્રવ્યેણ તન્મધ્યે પુંસા વર્તુલચંદ્રકઃ^{૨૭} ।

રાધાલક્ષ્મીપ્રસાદેન કર્તવ્યઃ કુઙ્કુમેન વા ॥ ૨ ॥

પ્રતિદિન, પ્રાતઃકાળમાં સ્નાન કરીને ઊર્ધ્વપુંડ્ર તિલક

કરવું. તે તિલક પ્રત્યક્ષ શ્રી હરિકૃષ્ણ ભગવાનની પૂજા કરતાં બાકી રહેલા ચંદનથી અથવા ગોપીચંદનથી કરવું ૧. પછી પુરુષ તેણે, જે ચંદન કે ગોપીચંદનથી તિલક કર્યું હોય તેથી, એટલે કે તિલક કરતાં બાકી રહેલા ચંદન અથવા ગોપીચંદનથી, અગર તો રાધાલક્ષ્મીના પ્રસાદી કુંકુમથી તે તિલકના મધ્યે ગોળાકાર ચાંદલો કરવો ૨. ઈતિ શ્લો. ૪૨-૪૩.

શિ. શ્લો. ૪૪

સચ્છૂદ્રાઃ કૃષ્ણભક્તા યે તૈસ્તુ માલોર્ધ્વપુણ્ડ્રકે ।

દ્વિજાતિવદ્ધારણીયે નિજધર્મેષુ સંસ્થિતૈઃ ॥ ૪૪ ॥

અને પોતાના ધર્મને વિશે રહ્યા અને શ્રીકૃષ્ણના ભક્ત એવા સચ્છૂદ્ર તેમણે તો, તુલસીની માળા અને ઊર્ધ્વપુંડ્ર તિલક તે, બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્યની પેઠે ધારવાં ૪૪.

સચ્છૂદ્રને માળા તથા ઊર્ધ્વપુંડ્ર તિલક

‘શ્રીકૃષ્ણના’ એટલે શ્રી હરિકૃષ્ણ મહાપ્રભુના ભક્ત હોય તથા બ્રાહ્મણાદિ ત્રણે વર્ણોની સેવા કરવારૂપ સ્વધર્મેયુક્ત હોય એવા જે સચ્છૂદ્ર તેમણે, તુલસીના કાજની ‘માળા’ અર્થાત્ બેવડી કંઠી તથા ઊભું તિલક એ બે વાનાં, ત્રણ વર્ણના સત્સંગીની પેઠે જ ધારણ કરવાં. આ સ્થળે ‘ધારણ કરવાં’ એમ કહ્યું-તેમાં મંત્ર અને દીક્ષા એનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે અર્થાત્ તે પણ ગ્રહણ કરવાં.

તે નારદપંચરાત્રમાં કહ્યું છે:—

બ્રાહ્મણાઃ ક્ષત્રિયા વૈશ્યાઃ સચ્ચૂદ્રાશ્ચ મુમુક્ષવઃ ।

વૃન્દાસ્રગૂર્ધ્વપુણ્ડ્રાઙ્ગા ગૃહ્ણીયુર્વૈષ્ણવં મનુમ્ ॥ ૧ ॥

મુમુક્ષુ એવા બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય તથા સચ્ચૂદ્રો તેમણે તુલસીની માળા તથા ઊભું તિલક એ ચિહ્નો ધારણ કરવાપૂર્વક વૈષ્ણવ મંત્ર લેવો ૧.

સચ્ચૂદ્રની વિક્તિ

શૂદ્ર બે પ્રકારના કહેલા છે: સચ્ચૂદ્ર અને અસચ્ચૂદ્ર; ગોપ-ગોવાળ, વાળંદ, કુંભાર, દરજી વગેરેની ગણના સચ્ચૂદ્રમાં કરેલી છે. સ્વધર્મનિષ્ઠ એવા સચ્ચૂદ્રને તિલક-ચંદ્રક વગેરે ચિહ્નો ધારણ કરવાની આ શ્લોકમાં શ્રીજીએ આજ્ઞા કરી છે. વૃદ્ધ પરાશરે સચ્ચૂદ્રનું સામાન્ય લક્ષણ આ પ્રમાણે કર્યું છે: 'વિશુદ્ધ કુટુંબમાં જન્મેલો, મદ્યમાંસનો ત્યાગ કરનારો, વણિક વૃત્તિવાળો અને દ્વિજોનો ભક્ત-એવો હોય તેને સચ્ચૂદ્ર જાણવો. સચ્ચૂદ્ર અને અસચ્ચૂદ્રના ભેદનો વિસ્તાર સિદ્ધમુક્ત શતાનંદમુનિએ રચેલ 'શિક્ષાપત્રી-અર્થદીપિકા ટીકા' થકી જાણવો. ઈતિ શ્લો. ૪૪.

શિ૦ શ્લો૦ ૪૫

ભક્તૈસ્તદિતરૈર્માલે ચન્દનાદીન્ધનોદ્ભવે ।

ધાર્યે કળ્પે લલાટેઽથ કાર્યઃ કેવલચન્દ્રકઃ ॥ ૪૫ ॥

અને તે સચ્ચૂદ્ર થકી બીજા જે જાતિએ કરીને ઉતરતા એવા ભક્તજન તેમણે તો, ચંદનાદિક કાષ્ઠની બેવડી માળા તે, ભગવાનની પ્રસાદી કરાવીને કંઠને વિશે ધારવી અને લલાટને

વિશે કેવળ ચાંદલો કરવો પણ તિલક ન કરવું ૪૫.

અસચ્છૂદ્રને ભક્તિ તથા ગ્રાહ્ય ચિહ્નો

‘સચ્છૂદ્ર થકી બીજા’ એટલે અસચ્છૂદ્રાદિ વગેરે મનુષ્ય-માત્રને, ભગવાનનાં નામકીર્તન આદિ ભક્તિ કરવાનો અધિકાર છે; માટે અસચ્છૂદ્રે પણ સત્પુરુષ થકી ભગવાનનો નિશ્ચય કરી ભગવાનની ભક્તિ કરવી; કારણ કે તેથી તેમનો મોક્ષ થાય છે.

તે શ્રી. ભા. સ્કંધ ૨, અ. ૪માં કહ્યું છે:—

કિરાતહૂણાન્ધ્રપુલિન્દપુલ્કસા આમીરકંકા યવનાઃ યસાદયઃ^{૧૯} ।
ચેડન્યે ચ પાપા યદુપાશ્રયાશ્રયાઃ શુદ્ધ્યન્તિ તસ્મૈ પ્રભવિષ્ણવે નમઃ

કિરાત (ભીલ), હૂણ (યવનજાતિ), આંધ્ર, પુલિંદ, પુલ્કસ (ચંડાલ), ભરવાડ, કાઠી, યવન અને ખોજા વગેરે તથા બીજા નીચજાતિમાં ઉત્પન્ન થયેલા પુરુષો પણ, જેના ચરણકમળના આશ્રયવાળા સાધુપુરુષના આશ્રયથી શુદ્ધ થશે એવા, અને ‘પ્રભવિષ્ણવે’ કહેતા ભવિષ્યમાં પ્રકટ થનારા એવા શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાનને, શુકદેવજી કહે છે કે હું નમસ્કાર કરું છું ૧.

આ વચનથી એવું પ્રતીત થાય છે કે, અસચ્છૂદ્રને પણ સત્પુરુષના સમાગમથી ભગવાનની ભક્તિ અને મોક્ષગતિ થાય છે; તેથી તેમણે પણ ભગવાનનું ચિહ્ન ધારણ કરવું, અર્થાત્ એવા ભક્તોએ ચંદનાદિ કાષ્ઠમાંથી બનાવેલી ‘બેવડી માળા’ કહેતાં બેવડી કંઠી, કંઠમાં ધારણ કરવી. વળી ‘લલાટ’ એટલે ભાલના મધ્યભાગમાં તિલક રહિત એકલો ચાંદલો કરવો. ઈતિ શ્લો. ૪૫.

શિ. શ્લો. ૪૬

ત્રિપુણ્ડ્રુદ્રાક્ષધૃતિર્યેષાં સ્યાત્સ્વકુલાગતા ।

તૈસ્તુ વિપ્રાદિભિઃ ક્વાપિ ન ત્યાજ્યા સા મદાશ્રિતૈઃ ॥ ૪૬ ॥

અને જે બ્રાહ્મણાદિકને ત્રિપુંડ્ર જે આડું તિલક કરવું તથા રુદ્રાક્ષની માળા ધારવી એ બે વાનાં, પોતાની કુળપરંપરાએ કરીને ચાલ્યાં આવ્યાં હોય અને તે બ્રાહ્મણાદિક અમારા આશ્રિત થયા હોય તો પણ તેમણે તે ત્રિપુંડ્ર અને રુદ્રાક્ષનો ક્યારેય ત્યાગ ન કરવો ૪૬.

વિશેષ સિદ્ધાંત તથા સામાન્ય સિદ્ધાંત

શ્રીજીમહારાજે શિ. શ્લો. ૪૧માં કહ્યું છે: અમારા ભક્તજન હોય તેમણે ધર્મવંશી ગુરુ થકી દીક્ષા લેવી; અને દીક્ષાના અંગભૂત, લલાટને વિશે ચાંદલે સહિત ‘ઊભું તિલક’ કરવું ને કંઠને વિશે ‘તુલસીની’ બેવડી માળા નિત્યે ધારણ કરવી, -આ પોતાનો વિશેષ સિદ્ધાંત અર્થાત્ પોતાનું ‘પ્રધાન વચન’ છે તે પોતાના અનન્ય ભક્તને અર્થે છે; તો પણ શિક્ષાપત્રીનો લેખ ‘સર્વજીવહિતાવહ’ હોઈ, શ્રીહરિજીએ પોતાનો સામાન્ય સિદ્ધાંત પણ નીચે પ્રમાણે જણાવ્યો છે:—

જે વિપ્રાદિ પોતાની કુળપરંપરાથી શિવભક્ત હોય, ને પછી તે, સત્સંગે કરીને અમારા આશ્રિત થયા હોય; પરંતુ તેમને તિલક-કંઠી-ચાંદલો વગેરે ધારણ કરવા દેવામાં તેમના સંબંધીજનો કે જ્ઞાતિજનો તરફથી વારંવાર થતી ઉપાધિ, તેણે કરીને ઉદ્વેગ પામતા એવા વિપ્રાદિ ભક્તોએ ત્રિપુંડ્ર ને રુદ્રાક્ષનો ત્યાગ ન કરવો. અર્થાત્ તે ચિહ્ન કાયમ રાખીને પણ સત્સંગમાં રહેવું; પરંતુ તેવા ઉપદ્રવથી ખેદ

પામી, આત્યંતિક મોક્ષના સાધનભુત એવા સત્સંગનો ત્યાગ કરવો નહિ. શ્રીહરિજીનો આ સામાન્ય સિદ્ધાંત છે.

વિશેષ સિદ્ધાંત

શ્રીહરિ, સ. જી. પ્ર. ૨, અ. ૩૭માં-અર્થાત્ ‘સંપ્રદાય-પ્રકાશ’ નામક અધ્યાય*માં શિવરામ વિપ્ર પ્રત્યે કહે છે:—

...। ધાર્યે ચ તુલસીકાષ્ટમાલે કંઠે દ્વિજાતિભિઃ^{૧૧૨} ॥ ૧ ॥

ચંદનાદીધનભવે કૃષ્ણાંઽધ્વિસ્પર્શપાવિતે^{૧૧૩} ।

ધાર્યે સૂક્ષ્મમળીમાલે કંઠે શૂદ્રૈશ્ચ ભૂસુર ! ॥ ૨ ॥

હે ભૂદેવ ! આ ‘ઉદ્ધવસંપ્રદાય’ એટલે શ્રી સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયને વિશે અમારા ત્રણ વર્ણના ભક્ત તેમણે, પોતાના કંઠને વિશે શ્રી હરિકૃષ્ણ ભગવાનની પ્રસાદી કરાવેલી એવી, ને સૂક્ષ્મ મળકાની, તુલસીના કાષ્ઠની બેવડી કંઠી, નિત્યે ધારણ કરવી. અને શૂદ્રજાતિના ભક્ત હોય તેમણે સુખડ આદિ કાષ્ઠની બેવડી કંઠી પહેરવી ૧-૨. આ શ્લોકમાં શ્રીહરિએ બ્રાહ્મણાદિકને બેવડી કંઠીનું જ વિધાન કર્યું છે પરંતુ રુદ્રાક્ષનું વિધાન કર્યું નથી.

વળી સદ્. મુક્તાનંદ સ્વામીના સ્તોત્રમાં કહ્યું છે:—

નાહં સત્સંગિચિહ્નં ચેદ્ધારેયં લોકલજ્જયા ।

અગ્નિમધ્યે સ્થાપયિત્વા શરીરં જ્વાલયતુ મે ॥ ૩ ॥

જીવિકાર્થં હરેર્ભક્તિ ગુપ્તાં કુર્યામહં યદિ ।

છીત્વા મે નાસિકે કર્ણોં શૈલાત્ક્ષિપંતુ મામધઃ ॥ ૪ ॥

હું શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાનનો આશ્રિત થઈ, જો લોકલાજે કરીને સત્સંગીનું ચિહ્ન જે ઊર્ધ્વપુંડ્ર તિલક ને

* ‘સંપ્રદાયપ્રકાશ’ નામનો આ એક અધ્યાય સત્સંગિજીવનમાં છે.

તુલસીકાષ્ઠની કંઠી ધારણ ન કરું, તો મારા શરીરને અગ્નિમાં નાખીને દહન કરી દેજો. ૩. અને જો હું જીવિકાને અર્થે ભગવાનની ભક્તિ છાની કરું, તો મારા નાક-કાનનું છેદન કરીને મને પર્વત થકી નીચે ફેંકી દેજો. ૪. શ્રીજીમહારાજ તથા તેમના મુક્તનો આ વિશેષ સિદ્ધાંત છે. ઇતિ શ્લો. ૪૬.

શિં શ્લોં ૪૭

एकात्म्यमेव विज्ञेयं नारायणमहेशयोः ।

उभयोर्ब्रह्मरूपेण वेदेषु प्रतिपादनात् ॥ ४७ ॥

અને નારાયણ અને શિવજી એ બેનું એકાત્માપણું જ જાણવું; કેમ જે વેદને વિશે એ બેનું બ્રહ્મરૂપે કરીને પ્રતિપાદન કર્યું છે ૪૭.

સામાન્ય સિદ્ધાંત

આ શ્લોકમાં ‘નારાયણ અને શિવજી’ એ બંનેને એકતા છે એમ જે કહ્યું, તેમાં અહીં ‘નારાયણ’ એટલે વૈરાજનારાયણ જાણવા અને ‘શિવ’ કહેતાં કૈલાસપતિ જાણવા; કારણ કે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ ને શિવ તે વૈરાજનારાયણમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા છે; અર્થાત્ તેમની નાભીમાંથી બ્રહ્મા, હૃદયમાંથી વિષ્ણુ અને લલાટમાંથી શંકર થયા છે; તેથી જ વેદને વિશે વૈરાજનારાયણનું અને શિવજીનું બ્રહ્મરૂપે ઐક્ય પ્રતિપાદન કરેલું છે.

વળી તે નારાયણ અને શિવજીનું ઐક્ય કહેવાનું કારણ, હરિકૃષ્ણલીલામૃતના ૨૩મા અધ્યાયમાં બ્રહ્માદિ દેવોએ

શ્રીજીની સ્તુતિ કરતાં આ પ્રમાણે પણ કહેલું છે:—

एकश्च नारायणकारणात्त्वं तां तामवस्थां प्रतिपद्यसे वै ।

नानात्वमासीत् स्फटिकस्य रागसंयोगतो पद्यदुपागतं ते ॥ ૧ ॥

હે નારાયણ ! એક એવા તમે, પ્રયોજનવશાત્ ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ ને પ્રલયાદિક અવસ્થાઓને પામો છો. અને જેમ સ્ફટિક મણિના સંબંધથી, અન્ય નિસ્તેજ વસ્તુ પણ તેજસ્વી ભાસે છે, તેમ સ્થાવર-જંગમ જીવોમાં અંતર્યામી શક્તિ વડે અનેકરૂપે તમે રહેલા છો ૧. વળી તે પછી શ્લો. ૩માં એ જ દેવોએ કહ્યું છે:—

दिव्यं पयो ह्येकरसं भुनक्ति रसांतराणि प्रतिदेशमेवम् ।

गुणेष्ववस्थास्त्वमविक्रियः सन्समश्नुषे सत्यपरस्त्रिसत्य ॥ ૨ ॥

સત્યપર અને, ત્રણે કાળને વિશે સત્ય સ્વરૂપ એવા હે ભગવન્ ! સ્વર્ગલોકના સુખમય રસને ઉત્પન્ન કરનાર ‘અમૃત’ જેમ દૂધ, દહીં, ઘી, મધ, સાકર વગેરે અન્ય રસોમાં ભળીને નાનાવિધરૂપે ગણાય છે, તેમ નિર્વિકારી એવા તમો, સત્વાદિક માયિક ગુણોને વિશે રહીને ઉત્પત્ત્યાદિક અવસ્થાઓને ભોગવતાથકા તે તે બ્રહ્માદિકરૂપે એટલે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ ને શિવરૂપે કહેવાઓ છો ૨. આવી રીતે પણ નારાયણ અને શિવજીની એકતા છે.

વિશેષ સિદ્ધાંત

હવે વિશેષ સિદ્ધાંત-પ્રધાન વચન જણાવીએ છીએ : ‘નારાયણ’ એટલે પ્રકટ પુરુષોત્તમ શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાન જાણવા. અને ‘મહેશ’ એટલે શ્રી અયોધ્યાપ્રસાદજી મહારાજ, શ્રી રઘુવીરજી મહારાજ તથા શ્રી ગોપાળાનંદ

સ્વામી, મુક્તાનંદ સ્વામી, બ્રહ્માનંદ સ્વામી, ગુણાતીતાનંદ સ્વામી એ વગેરે શ્રી સ્વામિનારાયણ મહાપ્રભુના અનાદિમુક્તોને જાણવા; કેમ કે, હ. સુ. ત. ૮૯માં શ્રીહરિએ એ બંનેનું એકાત્માપણું પ્રતિપાદન કર્યું છે. શું તો...

સામ્યં સાધર્મ્યમિત્યુક્તં પ્રાજ્ઞોતિ પરમં સ તત્^{૧૧} ।... ॥ ૩ ॥

સામ્ય જે તુલ્યભાવ, એને જ સાધર્મ્ય કહેવાય છે અને જે ભક્ત શ્રીહરિની અતિ ઉત્તમ કૃપાનો પાત્ર છે, તે ભક્તને શ્રીહરિજી પોતાની સાથે પરમસાધર્મ્ય પમાડે છે ૩.

‘બ્રહ્મસૂત્રભાષ્યરત્ન’ અ. ૪, પાદ ૪માં સ. ગુ. મુક્તાનંદ સ્વામીએ વળી કહ્યું છે:—

॥ અવિભાગેન દૃષ્ટ્વાત્ ॥

“ક્વચિદતિ પ્રેમ્ણા તસ્મિન્ વિલીયતે ચેત્તર્હિ તુ પરબ્રહ્મસ્વરુપમ-
વિભાગેનાનુભવતિ”

“જ્યારે મુક્ત, પ્રેમે કરીને મૂર્તિમાં લીન થાય છે ત્યારે પણ મૂર્તિમાં રહીને મૂર્તિનું સુખ ભોગવે છે.’ વળી મ.વ. ૬૬માં પણ શ્રીજીમહારાજે કહ્યું છે: ‘અને દેહ મૂકે ત્યારે એવા ભક્તને ભગવાન પોતા જેવો જ કરે છે.’”

તે ભક્તચિંતામણિ પ્ર. ૫ તથા ૬માં શ્રી નિષ્કુળાનંદ સ્વામીએ પણ કહ્યું છે:—

ત્યારે નરપ્રત્યે બોલ્યા મુનીશ, ધન્ય તમે છો બ્રહ્માંડાધીશ ॥ ૩૪ ॥
તમે વળી નારાયણમાંઈ, કહીએ અમે, ફેર નથી કાંઈ ॥ ૩૫ ॥
છો તો એક ને દિસો છો દોય, તેનો ભેદ જાણે જન કોય ॥ ૩૬ ॥
ધન્ય નર નારાયણ એક, તેનો જાણે વિરલા વિવેક ।
ધન્ય અકળ કળા તમારી, બેઉ બાંધવની બલિહારી ॥ ૩૪ ॥

વળી અનાદિમુક્ત સ. ગુ. મહાનુભાવાનંદ સ્વામી રચિત 'હરિકૃષ્ણલીલામૃત' ગ્રંથ અ. દ્વિમાં નરનારાયણના ઉદ્દેશે કરીને સ્વામી-સેવકપણું રાખીને મહારાજ અને મુક્તનું ઐક્ય આ પ્રમાણે વર્ણવ્યું છે:—

વિદ્યસ્ત્વાં સકલાંડાનામધિપં જગદીશ્વરમ્^{૩૪} ।

તપશ્ચર્યાં ચરંતં ચ સેવમાનમપિ હ્યમુમ્ ॥ ૪ ॥

નરનું માહાત્મ્ય જાણનારા સર્વે મુનિઓ બોલ્યા : હે નર! તમે સાક્ષાત્ નારાયણને સેવો છો ને નિર્માનીપણે તપશ્ચર્યા કરો છો, છતાં તમને સમગ્ર બ્રહ્માંડોના અધિપતિ સાક્ષાત્ જગદીશ્વર અમે જાણીએ છીએ જ. વળી તે પછી શ્લોક ઉપમાં કહ્યું છે:—

મૂર્તિરેકા દ્વિધા ભાતિ નરનારાયણાત્મના ।

અતઃ સર્વૈર્માનનીયો વંદ્યઃ સ્તુત્યસ્ત્વમીશ્વરઃ ॥ ૫ ॥

એક એવા નારાયણ તે, નર અને નારાયણ એમ બે રૂપે દર્શન દો છો, પરંતુ હે નર ! તમે અને નારાયણ એક જ છો. અને તેથી તમે સર્વજનોને માનનીય, વંદનીય તથા પ્રશંસનીય એવા સમર્થ છો પ.

આવી રીતે પોતાના સ્વામી શ્રીહરિજી સાથે મુક્તરૂપ સેવકનું એકાત્મ્ય 'વેદને વિશે' એટલે વચનામૃત, ભક્તચિંતામણી આદિ શાસ્ત્રને વિશે પ્રતિપાદન કર્યું છે. ઈતિ શ્લો. ૪૭.

શિ. શ્લો. ૪૮

શાસ્ત્રોક્ત આપદ્ધર્મો યઃ સ ત્વલ્પાપદિ કર્હિચિત્ ।

મદાશ્રિતૈર્મુખ્યતયા ગ્રહીતવ્યો ન માનવૈઃ ॥ ૪૮ ॥

અને અમારા આશ્રિત જે મનુષ્ય તેમણે શાસ્ત્રે કહ્યો જે આપદ્ધર્મ તે અલ્પ આપત્કાળને વિશે મુખ્યપણે કરીને ક્યારેય ગ્રહણ ન કરવો ૪૮.

આપદ્ધર્મ તથા અલ્પ આપત્કાળની વિક્તિ

‘આપદ્ધર્મ’ એટલે આપત્તિના સમયે આચરણ કરવાનો ધર્મ. જેમ કે:—

આર્તો વ્રતાહેઽપ્યશ્નીયાદન્નં વિષ્ણુનિવેદિતમ્ ॥ ૧ ॥

વ્રતના દિવસે માંદા મનુષ્યે વિષ્ણુનું નૈવેદ્ય એવું અન્ન જમવું ૧. એમ માંદાને આપદ્ધર્મમાં ભોજનવિધાન કર્યું છે, તેથી તેવા વાક્યનો આધાર લઈને, સહેજસાજ તાવ આવ્યો હોય અથવા માથું દુઃખતું હોય તેવા સમયે તેને આપત્તિ માનીને વ્રતના દિવસે ભોજન કરવું નહિ અર્થાત્ એવી કોઈ પણ નજીવી આપત્તિમાં આપદ્ધર્મનો સ્વીકાર કરવો નહિ. તે મહાભારતના શાંતિપર્વના મોક્ષધર્માનુશાસનપર્વ અ. ૨૬૬માં કહ્યું છે:—

યથા શરીરં ન ગ્લાયેન્નેયાન્મૃત્યુવશં યથા^{૧૪} ।

તથા કર્મસુ વર્તેત સમર્થઃ સર્વમાચરેત્ ॥ ૨ ॥

જેથી શરીરને શિથિલતા પ્રાપ્ત ન થાય અને શરીર મૃત્યુને વશ ન થઈ જાય, તે ઉપર દૃષ્ટિ રાખીને વ્રત-તપાદિ સત્કર્મ કરવા; કેમ કે સ્વસ્થ શરીરે જ સર્વપ્રકારનું ધર્માચરણ થઈ શકે છે. એ વાસ્તે જ ધર્મ પણ દેહરખ્યુ માનેલો છે. આનો સાર એટલો છે કે આપત્કાળના ધર્મ જુદા છે; અર્થાત્ એવા

સમયમાં પોતાના દેહને પીડા ન થાય ને દેહ પડી ન જાય, તેવી રીતે ધર્મચરણ કરવું. વળી જ્યારે સ્વસ્થ શરીર થાય ત્યારે પૂર્વવત્ વર્તવું ૨.

આ આપત્કાળના ધર્મ, બીજી કોઈ ગતિ ન હોય ને સર્વનાશ થવા જેવો મહા આપત્કાળ પ્રાપ્ત થયો હોય તે સમય પરત્વે છે; માટે એ આપત્કાળના ધર્મ અલ્પ આપત્કાળમાં મારા આશ્રિતોએ ગ્રહણ કરવા નહિ—આવો ચેતવણીરૂપે આદેશ, આ શ્લોકમાં શ્રીહરિજી આપે છે. ઈતિ શ્લો. ૪૮.

શિ. શ્લો. ૪૮

પ્રત્યહં તુ પ્રબોદ્ધવ્યં પૂર્વમેવોદયાદ્રવેઃ ।

વિધાય કૃષ્ણસ્મરણં કાર્યઃ શૌચવિધિસ્તતઃ ॥ ૪૯ ॥

અને અમારા સત્સંગી તેમણે નિત્ય સૂર્ય ઊગ્યાથી પ્રથમ જ જાગવું અને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનું સ્મરણ કરીને પછી શૌચવિધિ કરવા જવું ૪૯.

સૂર્યોદય થકી પ્રથમ જાગવાની વિક્તિ

હવે શ્રીજીમહારાજ છ શ્લોકે કરીને સામાન્ય નિત્યવિધિ કહે છે: શ્લોકમાં ‘તુ’ શબ્દ છે તે એમ સૂચવે છે કે હવે બીજો વિષય શરૂ થાય છે. ‘પ્રત્યહં’ એટલે દરરોજ. ‘ઉદયાદ્રવેઃ’ કહેતાં, સૂર્યના ઉદય પહેલાં, મારા આશ્રિતોએ જાગવું. હવે સૂર્યોદય ક્યારે ગણાય તેની વિક્તિ સ્મૃતિમાં આ પ્રમાણે કરેલી છે:—

પઞ્ચપઞ્ચ ઉષઃ કાલઃ સપ્તપઞ્ચારુણોદયઃ ।

અષ્ટપઞ્ચ ભવેત્પ્રાતઃ શેષઃ સૂર્યોદયઃ સ્મૃતઃ ॥ ૧ ॥

(સૂર્યોદયથી) જો ૫૫ ઘટીકા* હોય-કહેતાં, પાંચ ઘડી રાત્રી બાકી રહી હોય ત્યારે ઉષઃકાળ ગણવો. જો ૫૭ ઘટીકા થઈ હોય અર્થાત્ ત્રણ ઘડી રાત્રી બાકી રહી હોય ત્યારે અરુણોદય સમજવો. અને ૫૮ ઘટીકા થાય, એટલે રાત્રી બે ઘડી બાકી રહી હોય ત્યારે પ્રાતઃકાળ જાણવો. અને તે ૫૯થી 'સૂર્યોદય' સમજવો ૧. આ પ્રમાણે 'સૂર્યોદય પહેલાં જ' એટલે કે બ્રાહ્મમુહૂર્તમાં એવો અર્થ છે. તે સ. જી. પ્ર. ૫, અ. ૧૭માં શ્રીહરિએ કહ્યું છે:—

બ્રાહ્મે મુહૂર્ત ઉત્થાય ચિન્તયેદાત્મનો હિતમ્^{૧૪} ।

રજન્યા અન્તિમો યામો મુહૂર્તો બાહ્ય ઉચ્ચતે ॥ ૨ ॥

ઉપાન્ત્યો વા મુહૂર્તોઽપિ રજન્યા બ્રાહ્મસંજિતઃ^{૧૫} ।

તત્ર નિદ્રા તુ યા નૃણાં સા પુણ્યક્ષયકારિણી ॥ ૩ ॥

સુપ્ત્વા પ્રમાદતસ્તત્ર તદ્દોષસ્થાપનુત્તયે^{૧૬} ।

પ્રાયશ્ચિતં પ્રકુર્વીત પાદકૃચ્છં દ્વિજઃ ખલુ ॥ ૪ ॥

મારા આશ્રિતોએ બ્રાહ્મમુહૂર્તમાં ઊઠીને-નિદ્રાનો ત્યાગ કરી પોતાના આત્માનું હિતચિંતવન કરવું, એટલે કે પોતાના ઈષ્ટદેવ શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાનની મૂર્તિનું ધ્યાન કરવું ને તેમનું તથા તેમના મુક્તોનું નામોચ્ચારણ કરવું. રાત્રીનો જે છેલ્લો પ્રહર તે બ્રાહ્મમુહૂર્ત નામથી કહેવાય છે. (આ બ્રાહ્મમુહૂર્ત વિદ્યાભ્યાસને અર્થે તથા ભગવદ્ધ્યાનાર્થે ઉત્તમ કહ્યો છે) ૨. અને રાત્રીનો અંતિમ મુહૂર્ત, જે ચાર ઘડી બાકી

* ૨૪ મિનિટની એક ઘડી, અઢી ઘડીનો કલાક, સાઠ ઘડીનો દિવસ ને ત્રણ કલાકનો પ્રહર.

રહેલો રાત્રીનો અંતિમ ભાગ તે પણ બ્રાહ્મમુહૂર્ત કહેવાય છે. આવા બ્રાહ્મમુહૂર્તમાં નિદ્રા કરનારાઓના પુણ્યનો ક્ષય થાય છે; માટે આ બ્રાહ્મમુહૂર્તમાં મારા આશ્રિતોએ સૂઈ રહેવું નહિ ડ. તેમાં જો પ્રમાદથી સૂઈ રહે તો દ્વિજ, પાદકૃચ્છ્ર પ્રાયશ્ચિત્ત કરે ત્યારે શુદ્ધ થાય છે ૪.

બ્રાહ્મમુહૂર્તની કર્તવ્યતા

નારાયણગીતા-સત્સંગિજીવન પ્ર. ૨માં શ્રી સહજાનંદ સ્વામી કહે છે:—

બ્રાહ્મો મુહૂર્ત ઉત્થાય નિશાયાઃ પ્રહરેડન્તિમે^૬ ।
 મદીયૈઃ કીર્તનીયાનિ હરેર્નામાનિ નિત્યર્દા ॥ ૫ ॥
 તદ્ભક્તાનાં ચ નામાનિ કીર્તનીયાનિ તૈઃ સ ચ^૭ ।
 અવ્યગ્રમાનસૈર્ધ્યૈયો મુહૂર્ત વૈકનાડિકામ્ ॥ ૬ ॥

રાત્રીના અંતિમ પ્રહરમાં-બ્રાહ્મમુહૂર્તમાં ઊઠીને નિદ્રાનો ત્યાગ કરી, મારા ગૃહસ્થ તથા ત્યાગી આશ્રિતોએ વિશેષપણે શ્રીહરિ એવો હું, તે મારાં તથા મારા ભક્તોનાં નામોચ્ચારણ કરવાં. અને મારા આશ્રિતો તેમણે, એકાગ્ર મને-અવ્યગ્ર ચિત્તે, એક ઘડી કે બે ઘડીપર્યંત તમારા ઈષ્ટદેવ એવા શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાન જે અમે, તે અમારું ધ્યાન કરવું ૫-૬.

શૌચવિધિ

આવી રીતે પ્રાતઃકાળમાં ધ્યાનાદિક કર્યા પછી ભગવદ્ભક્ત એવો જન, બહિર્ભૂમિ જવા માટે જળપાત્ર લઈ ગ્રામ થકી બહાર જાય. ત્યાં નિર્જન પ્રદેશમાં મલમૂત્રોત્સર્ગ

કર્તા બાદ શૌચવિધિ કરે.

તે સ. જી. પ્ર. ૫, અ. ૫૪માં શ્રીહરિ કહે છે:—

શૌચં કૃત્વા મૃદમ્બુભ્યાં ગચ્છેચ્છુદ્ધં જલાશયમ્^{૧૧} ।

પ્રક્ષાલયેત્કરૌ પાદૌ તત્ર મૃત્તિકયામ્બુભિઃ ॥ ૭ ॥

एका लिङ्गे गुदे तिस्रो दश वामकरे मृदः^{૧૨} ।

दोष्णोर्द्वयोः सप्त देयास्तिस्त्रस्तिस्त्रश्च पादयोः ॥ ૮ ॥

મૃત્તિકા તથા જળ વડે, 'एका लिंगे' એ શ્લોકમાં કહ્યા પ્રમાણે શૌચ કરીને, શુદ્ધ જળાશય પ્રતિ જઈ તે થકી જળ લઈને મૃત્તિકાથી હાથપગને ધુએ ૭. તે શૌચવિધિમાં મૃત્તિકાની સંખ્યાનો નિયમ કહે છે: મૃત્તિકા સહિત જળ વડે એકવાર લિંગને ધુએ, ગુદાને ત્રણવાર ધુએ, ડાબો હાથ દશવાર ધુએ, બંને હાથ ભેગા કરીને સાતવાર ધુએ અને બંને પગનાં તળિયાંને ત્રણ-ત્રણ વાર ધુએ ૮.

વળી યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિ અ. ૧માં કહ્યું છે:—

गंधलेपक्षयकरं शौचं कुर्यादतन्द्रितः^{૧૩} ।

तावन्मृद्वारि चादेयं सर्वासु द्रव्यशुद्धिषु ॥ ૧ ॥

લેપ તો ન જ રહે પરંતુ મળનો ગંધ પણ ન રહે એવું શૌચ, આળસ રહિત થઈને કરવું; બધા પદાર્થોની શુદ્ધિમાં લેપ અને ગંધ ન રહે ત્યાં પર્યંત મૃત્તિકા અને જળ વાપરવાં ૯.

હવે શૌચ માટે મૃત્તિકા કેવા પ્રકારની ન વાપરવી તે સંબંધમાં શ્રીહરિએ સ. જી. પ્ર. ૫, અ. ૧૭માં આ પ્રમાણે કહેલું છે:—

गृहणीयान् मृदं मार्गान्निषराद्विट्स्थलादपि^{૧૪} ।

शौचोच्छिष्टां सजन्तुं च तथा वल्मीकसंभवाम् ॥ ૧૦ ॥

રસ્તાની-માર્ગની ધૂળ, તથા ખારવાળી જમીનની, વિષ્ટામૂત્રાદિના અપવિત્ર સંસર્ગવાળી તથા રાફડાની મૃત્તિકા, શૌચ માટે ગ્રહણ ન કરવી. તેવી જ રીતે શૌચ કરતાં બાકી રહેલી હોય અર્થાત્ શૌચ કર્યા પછી વધેલી મૃત્તિકા અને સૂક્ષ્મ જંતુવાળી મૃત્તિકા, શૌચાર્થે ગ્રહણ કરવી નહિ ૧૦.

ઉપર કહી તેવા પ્રકારની મૃત્તિકા વર્જ્ય કરીને, જે પ્રદેશમાં જેવા પ્રકારની મૃત્તિકા ઉપલબ્ધ થાય, તે મૃત્તિકાથી શૌચ કરવું-પણ શૌચ તો મૃત્તિકાથી જ કરવું; કેમ કે “મૃત્તિકાશૌચહીનસ્તુ નરો ભવતિ કિલ્બષી ॥ ૧૧ ॥” મૃત્તિકાથી શૌચ ન કરે તો મનુષ્ય પાતકી થાય છે ૧૧. અત્યારે મૃત્તિકાને બદલે સાબુથી શૌચવિધિ કરવાની પ્રથા કોઈ કોઈ સ્થળે જોવામાં આવે છે, પણ તે પ્રથા, શાસ્ત્રસંમત નથી; માટે શ્રીહરિના સમાશ્રિતોએ મૃત્તિકા અને જળથી જ શૌચ કરવું.

હવે શ્રી સહજાનંદ સ્વામી સત્પુરુષોના ઉદ્દેશે કરીને શૌચસંબંધમાં આ પ્રમાણે વિશેષ જણાવે છે:—

તત્સદ્ભિર્દ્વિવિધં પ્રોક્તં બાહ્યમાભ્યન્તરં તથા^{૪૨} ।

મૃદમ્બુભ્યાં ભવેદ્બાહ્યં ભાવશુદ્ધિસ્તથાન્તરમ્ ॥ ૧૨ ॥

ન શુદ્ધયેદ્બાહ્યશૌચેન શૌચમાભ્યન્તરં વિના^{૪૩} ।

તસ્માદુભયથા શૌચં યઃ કરોતિ સ શુદ્ધયતિ ॥ ૧૩ ॥

સ્ત્રિયાં દ્રવ્યે ચ લુબ્ધસ્ય પ્રાણિદ્રોહરતસ્ય ચ^{૪૪} ।

અવાચ્યવક્તુઃ કિં શૌચૈર્મૃત્કૂટૈશ્ચ નદીજલૈઃ ॥ ૧૪ ॥

(સ. જી. પ્ર. ૫, અ. ૧૭)

તે શૌચ સત્પુરુષોએ બે પ્રકારનું કહેલું છે: એક બાહ્ય ને બીજું અભ્યંતર. તેમાં આ મૃત્તિકા-જળ વડે થતું બાહ્યશૌચ

કહ્યું; બીજું તો ભાવશુદ્ધિરૂપ ‘માનસ’ એટલે મનથી પવિત્રપણું, અર્થાત્, રાગદ્વેષ, માન, ઈર્ષ્યા, કામ, ક્રોધ, અહંકાર, ઇળકપટ ઈત્યાદિક દોષથી રહિતપણારૂપ આભ્યંતર શૌચ કહ્યું છે ૧૨. કેવળ બાહ્યશૌચ કરવાથી સંપૂર્ણ શુદ્ધ થવાતું નથી, પરંતુ બાહ્ય અને આભ્યંતર-એ બંને શૌચને જે કરે છે તે જ સંપૂર્ણ શુદ્ધ થાય છે ૧૩. જેનું હૃદય કામ-લોભરૂપ મળથી મલિન થયેલું હોય અને પ્રાણી દ્રોહમાં પ્રીતિવાળું હોય તથા જેની વાણી અવાચ્યવાદથી ભૂખરી હોય એવા મનુષ્યને મૃત્તિકાના સમૂહ વડે અને સર્વ નદીઓના નિર્મળ જળ વડે શૌચ કરવાથી પણ શું ફળ છે ? કશું પણ નથી. માટે આભ્યંતર શૌચની મુખ્ય જરૂર છે, તો મારા આશ્રિતોએ બાહ્ય અને આભ્યંતર —એમ બે પ્રકારનાં શૌચ દઢ કરીને પાળવાં ૧૪. ઈતિ શ્લો. ૪૯.

શિં શ્લોં ૫૦

उपविश्यैव चैकत्र कर्तव्यं दन्तधावनम् ।

स्नात्वा शुच्यम्बुना धौते परिधार्ये च वाससी ॥ ૫૦ ॥

અને પછી એક સ્થાનકને વિશે બેસીને દાતણ કરવું અને પછી પવિત્ર જળે કરીને સ્નાન કરીને પછી ધોયેલું વસ્ત્ર એક પહેરવું અને એક ઓઢવું ૫૦.

દંતધાવનવિધિ

હવે ‘એકત્ર’ એટલે એક જ સ્થાને બેસીને દાતણ કરવું; પણ ઊભા રહીને કે ચાલતાં-ચાલતાં કે સૂતાં-સૂતાં દાતણ ન કરવું એવું સ્મૃતિ વચન છે. ‘ચ’કાર છે તેથી દાતણ કરતી

વખતે મૌન ધારવું (મનમાં ભગવાનનું સ્મરણ કરવું).

માર્કંડેય મુનિ કહે છે:—

પ્રક્ષાલ્ય ભક્ષયેન્મૌની પ્રક્ષાલ્યૈવ વિસર્જયેત્ ॥ ૧ ॥

દાતણ એક સ્થાનકે બેસીને કરવાનું કહ્યું, એટલે ગળેલા પાણીનું પાત્ર-લોટો, કે તુંબડું વગેરે જળપાત્ર પ્રથમથી જ સાથે લઈને દાતણ કરવા બેસવું. પ્રથમ, પાણીથી દાતણ ધોઈનાખી તેને મોમાં લઈ કૂચો કરી દંતશુદ્ધિ કરવી, ને તે કૂચાને ગળેલા પાણીથી ધોયા પછી ચીર કરી, ઊલ ઉતારી, દાતણની ચીર ગળેલા પાણીથી ધોઈને ફેંકી દેવી; અને બાર કોગળાથી મુખશુદ્ધિ કરવી. આ બધું એક ઠેકાણે બેસીને કરવું ૧. તેમાં પણ સ. જી. પ્ર. ૫, અ. ૧૭માં શ્રીહરિનું આ પ્રમાણે વચન છે:—

પ્રતિપદર્શષ્ટીષુ વ્રતાહે શ્રાદ્ધવાસરે^{૪૭} ।

સંક્રાન્તાવપિ કાષ્ટેન ન કુર્યાદ્દન્તધાવનમ્ ॥ ૨ ॥

અલાભે દન્તકાષ્ટસ્ય નિષિદ્ધે ચ તથાઽહનિ^{૪૮} ।

અપાં દ્વાદશ ગણ્ડૂષૈર્વિદ્ધ્યાદ્દન્તધાવનમ્ ॥ ૩ ॥

એકદશી આદિ વ્રત-ઉપવાસના દિવસે, સંક્રાંતિના દિવસે, પ્રતિપદાએ, અમાવાસ્યાએ અને ષષ્ટીતિથિએ કાષ્ઠથી દંતધાવન (દાતણ) ન જ કરે ૨. તે આ નિષિદ્ધ દિવસોમાં, તેમ જ જ્યારે કાષ્ઠનું દાતણ મળી શકે નહિ ત્યારે (ઊલિયાથી જીભશુદ્ધિ કરી) ગળેલા પાણીથી બાર કોગળા વડે ‘દંતધાવન’ અર્થાત્ મુખશુદ્ધિ કરવી ૩.

સ્નાનવિધિ

દંતધાવન કર્યા પછી ‘પવિત્ર જળથી’ સ્નાન કરવું એમ

શ્રીહરિએ મૂળશ્લોકમાં કહ્યું. તેમાં પવિત્ર જળવિશે પદ્મપુરાણનું આ પ્રમાણે વચન છે:—

નદ્યાં નદે વા સરસિ તડાગે વાપિક્ષૂપયોઃ ।

સ્નાનં પ્રશસ્તમુદિતમદ્ભિઃ શીતાભિરન્વહમ્ ॥ ૪ ॥

નદીમાં, નદમાં, સરોવરમાં, તળાવમાં તથા વાવમાં અગર કૂવામાંના શીતળ જળ વડે નિત્યે સ્નાન કરવું તેને ઉત્તમ સ્નાન કહેલું છે ૪. માટે તેવું સ્નાન હંમેશાં કરવું; અને જે અશક્ત મનુષ્યો શીતજળથી સ્નાન ન કરી શકે, તેવાઓએ ઉષ્ણોદકથી સ્નાન કરવું. તેમાં પણ વૃદ્ધમનુષ્યોએ કહ્યું છે:—

મૃતે જન્મનિ સંક્રાન્તૌ શ્રાદ્ધે જન્મદિને રવૌ ।

દુષ્ટસ્પર્શે ચોપરાગે ન સ્નાયાદુષ્ણવારિણા ॥ ૫ ॥

જન્મ-મરણના સૂતક નિમિત્તનું સ્નાન કરવાનું હોય તે વખતે તથા મકરસંક્રાંતિ, શ્રાદ્ધ, દુષ્ટના સ્પર્શ નિમિત્તનું, તેમ જ સૂર્ય અને ચંદ્રના ગ્રહણ નિમિત્તનું સ્નાન કરવાનું હોય, ત્યારે ઉના પાણીથી સ્નાન કરવું નહિ, પરંતુ ઠંડા જળથી જ સ્નાન કરવું ૫.

પૂજા સમયે વસ્ત્રપરિધાન વિવેક

તે પછી ધોયેલાં બે વસ્ત્ર, તેમાં એક ધોયેલું વસ્ત્ર પહેરવું ને બીજું એક ધોયેલું વસ્ત્ર ઓઢવું. તેમાં ‘ઉત્તરીય’ એટલે, ઓઢવાના વસ્ત્રસંબંધમાં ‘હરિહરસંહિતા’માં આ પ્રમાણે કહેલું છે:—

અધોવસનમસ્યાર્ધપ્રમાણં ચોત્તરીયકમ્ ॥ ૬ ॥

ઉત્તરીય વસ્ત્ર તે પહેરવાના ‘કટિવસ્ત્ર’ કરતાં માપમાં અર્ધું જોઈએ ૬.

હવે તે વસ્ત્રનો શુદ્ધિવિવેક સ્મૃતિમાં આ પ્રમાણે બતાવ્યો છે:—

કટિમુક્તં તુ કાર્પાસં કૌશેયં ભોજનાન્તિકમ્ ।

મલિનં સકલં વસ્ત્રં પુનઃ ક્ષાલનમર્હતિ ॥ ૭ ॥

સુતરાઉ વસ્ત્ર પહેર્યા પછી કેડેથી કાઢી નાખેલું હોય તો તે અપવિત્ર કહેવાય; એને ફરીથી ધોયા પછી જ ઉપયોગમાં લેવાય. અને રેશમી વસ્ત્ર કેડે પહેરીને કાઢી નાખ્યું હોય છતાં, ફરી ધોયા સિવાય પણ પહેરાય; પરંતુ તે વસ્ત્ર પહેરીને જમીએ તો ફરીથી એ વસ્ત્ર ધોયા સિવાય પહેરાય નહિ; કારણ કે જમ્યા પછી રેશમી વસ્ત્ર અપવિત્ર થાય છે; પરંતુ હરકોઈ વસ્ત્ર જો મેલાં હોય તો તેને ધોયા પછી જ વપરાય-એટલે કે સુતરાઉ, રેશમી, ઊનનાં, શણનાં, કે બીજાં કોઈ પણ વસ્ત્રો, જો મેલાં હોય તો તે ધોયા પછી જ ઉપયોગમાં લેવાય ૭.

પૂજા સમયે કટિવસ્ત્ર પહેરવાનું અને ઉત્તરીય વસ્ત્ર ઓઢવાનું કહ્યું તેમ છતાં કોઈ કોઈ સ્થળે ઉત્તરીય વસ્ત્ર તરીકે પહેરણ, બુશર્ટ, બંડી કે એવું કંઈ વસ્ત્ર પહેરીને ચલાવી લેવામાં આવે છે, પણ તેવું વર્તન શ્રીજીએ આ શ્લોકમાં-જે એક વસ્ત્ર પહેરવું ને એક ઓઢવું, એમ કહેલું છે તે સાથે સુસંગત થતું નથી. ઉત્તરીય વસ્ત્ર ધારણ કર્યા સિવાય જપ, દાન, યજ્ઞ, નવધા ભક્તિ વગેરે કરવામાં આવે, તો તેનું ફળ અસુરો લઈ જાય છે.

વળી ઉત્તરીય વસ્ત્ર-રહિતને તો નગ્ન સમાન માનેલા છે. તે સ. જી. પ્ર. ૫, અ. ૫૪માં કહ્યું છે:—

નગ્નઃ સ્યાન્મલવદ્વાસા નગ્નઃ કૌપીનકેવલઃ^{૪૦} ।

અકચ્છોઽનુત્તરીયશ્ચ મુક્તકચ્છશ્ચ નગ્નકઃ ॥ ૮ ॥

જે મલિન વસ્ત્રવાળો છે, આચ્છાદન વસ્ત્ર વિના કેવળ કૌપીનમાત્રને ધારણ કરનારો છે, જે ‘કચ્છબંધન’ અર્થાત્ કાછડી વગરનો છે, જે ઉત્તરીય વસ્ત્ર વિનાનો છે ને જે કૌપીન રહિત છે તે સર્વે નગ્ન સમાન કહેલા છે ૮. આ યુગમાં ધોતીને બદલે લેંઘા-સૂંથણું, પાટલુન કે કેવળ ટુવાલ પહેરીને કેટલાક પૂજા કરે છે, તે પણ નગ્નકદોષના ભાગી છે. ઉત્તરીય વસ્ત્ર વિના તો જમાય પણ નહિ; કેમ કે ‘एकं वस्त्रो न भुञ्चीत’ એવું શાસ્ત્રવચન છે. ઈતિ શ્લો. ૫૦.

શિ૦ શ્લો૦ ૫૧

उपविश्य ततः शुद्ध आसने शुचिभूतले ।

असङ्कीर्ण उपस्पृश्यं प्राङ्मुखं वोत्तरामुखम् ॥ ૫૧ ॥

અને તે વાર પછી, પવિત્ર પૃથ્વીને વિશે પાથર્યું અને શુદ્ધ, ને કોઈ બીજા આસનને અડ્યું ન હોય અને જે ઉપર સારી પેઠે બેસાય એવું જે આસન, તેને વિશે પૂર્વમુખે અથવા ઉત્તરમુખે બેસીને આચમન કરવું ૫૧.

આસનવિધિ વગેરે

હવે વસ્ત્ર ધારણ કર્યા પછી શું કરવું તે કહે છે: ‘शुचिभूतले’ એટલે પવિત્ર એવી ભૂમિમાં અથવા એવું સ્થાન ન હોય તો દેવના મંદિર વગેરેમાં; ‘असङ्कीर्ण’ કહેતાં સંકીર્ણ નહિ એવા શુદ્ધ આસન ઉપર બેસીને આચમન કરવું. હવે

સંકીર્ણ આસન કોને કહેવાય તે વિશે વિષ્ણુધર્મોત્તરમાં આ પ્રમાણે કહ્યું છે:—

આસનાન્તરસંસૃષ્ટં દીર્ઘં દ્વિત્રાસનોચિતમ્ ।

સ્વસ્ય દેવસ્ય ચૈકં યત્તત્સંકીર્ણં નૃપાઽઽસનમ્ ॥ ૧ ॥

બીજા આસનને અડેલું, અતિ મોટું, બે-ત્રણ આસનો થાય તેવું અને પોતાનું તથા દેવનું સળંગ આસન હોય એવાં આસનને, હે રાજન્ ! સંકીર્ણ આસન કહેલું છે ૧. એવું સંકીર્ણ આસન નહિ અર્થાત્ અસંકીર્ણ; ને ‘શુદ્ધ’ એટલે અશુદ્ધ દ્રવ્યના સ્પર્શથી રહિત એવું આસન; ‘આસન’ એટલે જેના ઉપર પોતાને સુખેથી બેસી શકાય તે.

એવાં આસનોમાં પણ વ્યાસજીએ નીચેનાં આસનો શ્રેષ્ઠ માનેલાં છે:—

કૌશેયં કમ્બલં ચૈવ અજિનં પટમુત્તમમ્ ।

દારુજં પત્રજં કૌશમાસનં પરિકલ્પયેત્ ॥ ૨ ॥

રેશમી વસ્ત્રનું, કાંબળીનું અર્થાત્ ઊનનું, કાળિયાર મૃગનું, ધોયેલા વસ્ત્રનું, કાષ્ઠમાંથી* બનાવેલું, પાંદડાનું બનાવેલું તથા દર્ભનું આસન ઉત્તમ છે ૨. આ સિવાય શણનું, નેતરથી બનાવેલું તેમ જ વૃક્ષની છાલનું આસન પણ ઉત્તમ માનેલું છે. એવા આસન ઉપર પૂર્વમુખે અથવા ઉત્તરમુખે બેસીને આયમન કરવું.

આયમન કેવી રીતે કરવું તેનો પ્રકાર શતાનંદમુનિએ આ પ્રમાણે બતાવ્યો છે: અડદનો દાણો બૂડે તેટલું જળ જમણા

* ખાખરાના કાષ્ઠનું, પીપળાના કાષ્ઠનું તથા લોખંડયુક્ત કાષ્ઠના આસન સિવાયના કાષ્ઠનું આસન સમજવું.

હાથની હથેળીમાં લઈ તે જળથી આચમન કરવું; કેવી રીતે તો, બંને જાનુ (ઢીંચણ) વચ્ચે ડાબા હાથના સ્પર્શપૂર્વકનો જમણો હાથ રાખી, હથેળીમાં બ્રાહ્મતીર્થ છે ત્યાં જળ લઈ, આંગળીઓની ગોકર્ણાકૃતિ કરી, ફીણ વગરના, ગાળેલા, પવિત્ર જળથી આચમન કરવું (હોઠનો સ્પર્શ ન થાય તેમ મુખમાં ક્ષિપ્ત કરવું પરંતુ તે જળ પીવું નહિ-તે જળથી આચમન કરવું) આવી રીતે ત્રણ વખત આચમન કરવું. ઇતિ શ્લો. ૫૧.

શિ. શ્લો. પર

कर्तव्यमुर्ध्वपुण्ड्रं च पुम्भरेव सचन्द्रकम् ।

कार्यः सधवनारीभिर्भाले कुङ्कुमचन्द्रकः ॥ ५२ ॥

અને પછી સત્સંગી પુરુષમાત્રને ચાંદલે સહિત ઊર્ધ્વપુંડ્ર તિલક કરવું અને સુવાસિની જે સ્ત્રીઓ તેમણે તો પોતાના ભાલને વિશે કુંકુમનો ચાંદલો કરવો પર.

આચમન પછીનો વિધિ

હવે નિત્યવિધિ તરીકે દોઢ શ્લોકે કરીને તિલક-ચાંદલાનું ફરીથી વિધાન કરે છે; જો કે શિક્ષાપત્રીમાં, પ્રથમ ૪૧ થી ૪૬ —એ છ શ્લોકે કરીને તિલક-ચંદ્રક વગેરેનો વિધિ બતાવ્યો છે; પરંતુ તે તિલક-ચંદ્રક નાહીને સવારમાં પૂજાસમયે કરવાં, તેની સ્પષ્ટતા માટે તથા સધવા-વિધવા સ્ત્રીઓએ એવાં ચિહ્નો ધારણ કરવા માટે શું કરવું તેની સ્પષ્ટતા માટે, અહીં ફરીથી નિર્દેશ કરેલો છે. હવે તે તિલક-ચંદ્રક શા વડે કરવાં તે પણ પ્રસંગને લઈને ફરીથી નિરૂપણ કરવામાં

આવે છે. આ વિશે શ્રીહરિએ સ. જી. પ્ર. ૪, અ. ૪૬માં કહ્યું છે:—

કેસરાદૈરુર્ધ્વપુણ્ડ્રં કુર્યાદ્વિષ્ણુપ્રસાદિભિઃ^{૬૫} ।

શ્રીચ્ચંદ્રેનાથવા ગોપીચન્દ્રનેન સચંદ્રકમ્ ॥ ૧ ॥

રાધારમાપ્રસાદેન ચન્દ્રકં કુઙ્કુમેન વા^{૬૬} ।

કુર્યાદ્ગૃહસ્થો વર્ણી ચ તથા સાધુજનશ્ચ યઃ ॥ ૨ ॥

ભગવાનને સમર્પણ કરતાં અવશેષ રહેલા, માટે જ તેમના પ્રસાદીભૂત એવા કેસર-કુંકુમાદિકે મિશ્રિત હરિચંદ્રનથી, કે કેવળ ચંદ્રનથી, કે ગોપીચંદ્રન*થી, ચાંદલે સહિત ઊર્ધ્વપુંડ્રને કરે; અથવા ગૃહસ્થ, બ્રહ્મચારી તથા સાધુજન તે, રાધા-રમાના પ્રસાદીભૂત કુંકુમથી, ઊર્ધ્વપુંડ્ર તિલકના મધ્યમાં ચાંદલો કરે; અર્થાત્ જે દ્રવ્ય વડે ઊર્ધ્વપુંડ્ર તિલક કરે તે દ્રવ્યનો જ ચાંદલો કરે અથવા તો, તે તિલકના મધ્યે કુંકુમનો ચાંદલો કરે ૧-૨.

હવે શૂદ્રના તિલક-ચાંદલાનો નિર્દેશ શિ. શ્લો. ૪૪માં પ્રથમ કરેલો છે તેને વધારે સ્પષ્ટ કરે છે. તે શ્રીજીમહારાજે કહ્યું છે:—

સચ્છૂદ્રાણાં દીક્ષિતાનાં પ્રોક્તં પુણ્ડ્રચતુષ્ટયમ્^{૭૨} ।

અસચ્છૂદ્રાદિકાનાં તુ ભાલે ચન્દનચન્દ્રકઃ ॥ ૩ ॥

(સ. જી. પ્ર. ૪, અ. ૪૬)

દીક્ષા પામેલા સચ્છૂદ્રોને લલાટ, બે બાહુ ને હૃદય એ ચાર ઠેકાણે ઊર્ધ્વપુંડ્ર (ચંદ્રકેસહિત) ધારવાનાં કહ્યાં છે; અને દીક્ષિત અસચ્છૂદ્રાદિકને તો ભાલમાં કેવળ ચંદ્રનનો ચંદ્રકમાત્ર

* દ્વારિકાની ગોપીતલાવડીની ધવલ મૃત્તિકા.

ધારણ કરવો પણ તિલક ન કરવું, એ પ્રમાણે કહેલું છે ૩.

વળી સધવા સ્ત્રીઓએ પોતાના ભાલને વિશે ‘કુંકુમનો ચાંદલો કરવો’ એટલે તેમણે પણ તિલક ન કરવું; પરંતુ કેવળ ચાંદલો કરવો.

આચમન તથા ઊર્ધ્વપુંડ્ર તિલક કરતી વખતે શ્રીહરિનાં અન્ય નામોનું ઉચ્ચારણ કરવાનું વિધાન, ઘણા જીવોના સમાસને અર્થે કરેલું જોવામાં આવે છે; પરંતુ ‘સ્વામિનારાયણ નામમાં સર્વ નામનો સમાવેશ થાય છે; માટે શ્રી સ્વામિનારાયણ નામનું, તેમની મૂર્તિના ધ્યાનપૂર્વક તે તે વિધિકાર્યમાં ઉચ્ચારણ કરવું —આ શ્રીજીમહારાજ ને તેમના મુક્તનો મુખ્ય સિદ્ધાંત છે. ઈતિ શ્લો. પર.

શિં શ્લોં ૫૩

પુણ્ડ્રં વા ચન્દ્રકો ભાલે ન કાર્યો મૃતનાથયા ।

મનસા પૂજનં કાર્યં તતઃ કૃષ્ણસ્ય ચાચ્ચિલૈઃ ॥ ૫૩ ॥

અને તે વિધવા સ્ત્રીઓ માત્રને પોતાના ભાલને વિશે તિલક ન કરવું ને ચાંદલો પણ ન કરવો અને તે પછી તે સર્વે જે અમારા સત્સંગી તેમણે, મને કરીને કલ્યાં જે ચંદન-પુષ્પાદિક ઉપચાર, તેણે કરીને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની માનસીપૂજા કરવી ૫૩.

વિધવા સ્ત્રીઓને તિલક — ચંદ્રક નિષેધ

જે સ્ત્રીનો પતિ મરણ પામ્યો હોય તે વિધવા કહેવાય. એવી વિધવા સ્ત્રીઓએ પોતાના ભાલમાં તિલક કે ચાંદલો ન કરવાં; કારણ કે તિલક અને ચાંદલો એ આભૂષણરૂપ હોઈ

વિધવાને તે ચિહ્નો ધારણ કરવાનો નિષેધ છે.

તે, સ. જી. પ્ર. ૪માં સ્ત્રીઓના દીક્ષાવિધિ*માં શ્રીહરિએ કહ્યું છે:—

કાશ્મીરચન્દ્રકં ભાલે સધવાં કારયેત્ત્રિયમ્^{૨૩} ।

પ્રાસાદિકેન ગન્ધેન વિધવાયાસ્તુ સા ગલે ॥ ૧ ॥

આચાર્યપત્ની, સધવા સ્ત્રીને ભાલમાં કુંકુમનો ચાંદલો કરાવે અને વિધવા સ્ત્રીને તો ભગવત્પ્રસાદીભૂત ચંદનથી કે ગોપીચંદનથી ગળામાં ચાંદલો કરાવે. ૧

માનસીપૂજા

ઊર્ધ્વપુંડ્ર તિલક ને ચાંદલો કર્યા પછી મારા સર્વે આશ્રિતોએ હંમેશાં ‘કૃષ્ણસ્ય-પ્રત્યક્ષ હરિકૃષ્ણસ્ય મમ’ હરિકૃષ્ણ એવો હું તે મારી માનસીપૂજા અવશ્ય કરવી, એમ શ્રીજીમહારાજે આ શ્લોકમાં કહ્યું છે. હવે માનસીપૂજા એટલે શું? તો જેવી રીતે સેવાની બધી સામગ્રીઓ ભેગી કરીને, દેહે કરીને આપણે મહારાજનું પૂજન, વંદન સેવા વગેરે કરીએ છીએ, તેવી જ રીતે મનની ભાવનાએ કરીને બધી સામગ્રીઓ એકઠી કરી, મનમાં મહારાજનું પૂજન-વંદન-સેવા કરવી તે જ છે. આવી રીતે જો રોમાંચિતગાત્ર અને ગદ્ગદ કંઠ થઈને જો પૂજા કરે તો, પ્રત્યક્ષપૂજા અને માનસીપૂજા એ બંનેનું સરખું ગૌરવ છે એમ શ્રીજીમહારાજે વચનામૃતમાં કહ્યું છે.

શ્રીજીમહારાજની માનસીપૂજા દિવસમાં પાંચ સમય કરવી. તેમાં (૧) પ્રથમ, મંગળા અને શણગાર-આરતીની

* સ. જી. પ્ર. ૪માં ૫૩મો અધ્યાય સ્ત્રીઓના દીક્ષાવિધિનો છે.

માનસીપૂજા સવારમાં પાંચથી સાત વાગ્યા સુધીના સમયે કરવી. પછી પ્રતિમાની પૂજા કરવી. ત્યાર બાદ (૨) બીજી, રાજભોગની માનસીપૂજા, સાડા દસથી સાડા અગિયાર વાગ્યા સુધીમાં કરવી પછી. (૩) ત્રીજી, ઉત્થાપનની માનસીપૂજા, દિવસે, ચાર વાગ્યાના સુમારે કરવી. (૪) ચોથી, સાયંસંધ્યા-આરતી કર્યા પછી કરવી. અને (૫) પાંચમી, શયન-આરતી કરીને અથવા સ્વાભાવિક ચેષ્ટાનાં પદ બોલ્યા પછી કરવી; વહેલું-મોડું થઈ જાય તો પણ માનસીપૂજા અવશ્ય કરવી. તે માનસીપૂજા કરવાનું માહાત્મ્ય સ. ભૂ. અં. ૩, અ. ૪૮માં શ્રીહરિએ સ. ગુ. મુક્તાનંદ સ્વામી આદિ સંત-હરિભક્ત આગળ આ પ્રમાણે કહેલું છે:—

તામિમાં ધનદાં સદ્યઃ પુત્રદાં પાપનાશિનીમ્^{૭૯} ।

તદર્ચાં સહજાનન્દનામ્નસ્તસ્ય શુભપ્રદામ્ ॥ ૨ ॥

પૃચ્ચસુ કાલતો યે યા નરાઃ નાર્યશ્ચ કુર્વતે^{૮૦} ।

તેષાં ચ શ્રદ્ધયા સ્નેહવૃદ્ધિસ્તત્રાન્વહં હરૌ ॥ ૩ ॥

અધ્યધિજાયતે તસ્ય પ્રેમ્ણા પુંભિસ્તતોઽનધાઃ !^{૮૧} ।

સસ્ત્રિભિર્વોઽન્વહં કાર્યા તત્પૂજાત્યાદરાદ્ધરેઃ ॥ ૪ ॥

‘હે અનધા:’ કહેતાં નિષ્પાપ એવા ભક્તજનો! સહજાનંદ નામક પ્રત્યક્ષ પુરુષોત્તમ હું છું; તે, જે સકામ ભક્ત મારી માનસીપૂજા કરે છે તેમને સ્ત્રી, પુત્ર અને ધનની તત્કાળ પ્રાપ્તિ થાય છે, તથા તેના પાપનો નાશ થઈ જાય છે અને તે મોક્ષ પણ પ્રાપ્ત કરે છે. જે પુરુષો તથા જે સ્ત્રીઓ મારી માનસીપૂજાને શ્રદ્ધાથી નિત્ય નિષ્કામભાવે કરે છે, તેને, ભગવાન એવો હું તે મારે વિશે સ્નેહની વૃદ્ધિ થાય છે ૨-૩. માટે સ્ત્રી-પુરુષો એવા તમારે શ્રીહરિ જે હું, તે મારી

માનસીપૂજા અતિ પ્રેમભાવથી નિત્યે કરવી. ૪. વળી ગઢડા અંત્ય પ્ર. ૨૩માં પણ માનસીપૂજા કરવાની આ પ્રમાણે આજ્ઞા છે:—

શ્રીજીમહારાજ કૃપા કરીને સર્વે હરિભક્ત પ્રત્યે બોલ્યા :
‘જે ભગવાનનો ભક્ત હોય, તે નિત્યે ભગવાનની માનસીપૂજા કરે. તે માનસીપૂજા કરવાની એમ વિક્તિ છે કે, ઉનાળો શિયાળો ને ચોમાસુ એ ત્રણે ઋતુને વિશે નોખી નોખી માનસીપૂજા કરવી.’

માનસીપૂજા કરવાની વિશેષ વિગત

(૧) ભગવદ્ભક્ત પ્રથમ તો પવિત્ર થઈ, પવિત્ર આસન ઉપર બેસી, શ્રીહરિનો મહિમા વિચારે. પછી પોતાના આત્માને ત્રણ દેહ થકી પૃથક્ માનીને તેજ:પુંજરૂપ અક્ષરબ્રહ્મની સાથે તે આત્માની એકપણાની ભાવના કરે. પછી અક્ષરધામરૂપ પોતાના આત્મામાં વિરાજમાન ને મુક્તે સહિત એવા પ્રકટ પુરુષોત્તમ શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાન, તેમનું ધ્યાન કરે. પછી માનુષીલીલાને કરતા એવા શ્રીજીમહારાજ, તે યોગનિદ્રા ગ્રહણ કરીને સુખશય્યામાં પોઢ્યા છે અને સંતો ને ભક્તજનો દર્શન કરવાની રાહ જોઈને બેઠા છે; તેમાં કોઈ સ્તુતિ-પ્રાર્થના કરે છે, તો કોઈ ધ્યાન કરે છે. તે સમયે શ્રીહરિ જાગ્રત થઈ તકિયાનું ઓઠિંગણ દઈને વિરાજમાન થાય છે; તેમનાં અંગોઅંગ અતિશય શોભે છે—તે સર્વે અંગમાં ચિત્તનો નિરોધ કરવો. ત્યાં શ્રીજીને સ્નાન કરવાનો સમય થયો એટલે શ્રીજીમહારાજ સ્નાન વગેરે નિત્યવિધિ કરવા સારુ ઊભા થાય છે. શૌચ કરી, આવેલા શ્રીહરિને જળ ને મૃત્તિકાથી હસ્ત-

ચરણની શુદ્ધિ કરાવીને દાતણ આપવું. પછી સુંદર સુગંધીમાન જળપાત્ર મુખમાર્જન કરવા આપવું. શ્રીજીમહારાજ મુખમાર્જન કરીને સુંદર પાટ ઉપર સ્નાન કરવા વિરાજમાન છે ને હું તેમના અંગોઅંગમાં અત્તર ને સુવાસિત દ્રવ્યોથી મર્દન કરું છું- શ્રીહરિજીના ચરણથી કટિપર્યત ને કટિથી કંઠ સુધી બે બાહુ ને મસ્તકપર્યત સર્વે અંગોઅંગને મર્દન કરીને સ્નાન કરાવું છું, એમ શ્રીજીને ધારવા. પછી શ્રીહરિજીના અંગોઅંગનું માર્જન કરીને અતિ ઉત્તમ કટિવસ્ત્ર પહેરવા આપવું ને સુંદર અંગરખું પહેરાવવું. વળી સૂક્ષ્મ ને બહુ મૂલ્યવાળું વસ્ત્ર મસ્તકે બંધાવવું ને ઝીણું ઉજ્જવળ વસ્ત્ર ખભા વિશે ધરાવવું. પછી અતિ ઉત્તમ અત્તર તથા કેસરચંદન તે લલાટ વગેરે અંગમાં ચર્ચવું; અને ગુલાબ, મોગરો, ડોલર, જૂઈ, જાઈ, ચંપા, ચમેલી આદિ પુષ્પના હાર, તોરા, ગુચ્છ, ગજરા, બાજુબંધ તે અંગોઅંગમાં ધરાવવા ને ધૂપ-દીપ અર્પણ કરવા. પછી સાકર, એલાયચી, કેસર વગેરે નાખી ગરમ કરીને સોનાના કટોરામાં રાખેલું જે દૂધ તે પાન કરવા આપવું; તથા જલેબી, મેસૂર વગેરે દિવ્ય પકવાન જમવા આપવાં. તે શ્રીહરિ આરોગે છે ને હું પંખો નાખું છું; એવી રીતે શ્રીજીની અતિશય શોભાયમાન મૂર્તિ જીવાત્મામાં ધારવી. પછી શ્રીહરિએ જમીને તૃપ્ત થઈ જળપાન કર્યું ને મુખવાસ ગ્રહણ કરી પલંગ ઉપર વિરાજમાન થયા. તે સમયે ગોપાળાનંદ સ્વામી, ગુણાતીતાનંદ સ્વામી, મુક્તાનંદ સ્વામી, બ્રહ્માનંદ સ્વામી, ઉત્તમનૃપ જે દાદાખાચર, તથા પર્વતભાઈ આદિ અનંત મુક્ત, પ્રસાદી જમીને શ્રીજીની ચારેકોર બેસીને દર્શન કરે છે ને મૂર્તિનું સુખ લે છે, —એવા મુક્તે સહિત શ્રીજીમહારાજનાં દર્શન-સ્પર્શના સુખરૂપ પ્રસાદ

લઈને, તેમને અક્ષરધામરૂપ પોતાના આત્મામાં પધરાવીને તેમાં અખંડ વૃત્તિ રાખવી.

તેમાં જો ‘શીતઋતુ’ હોય તો શ્રીજીમહારાજને પ્રથમ કહ્યું તેવી જ રીતે ધારવા પરંતુ ઉષ્ણોદકથી સ્નાન કરાવવું ને તેજાના યુક્ત પકવાન જમાડવાં ને વસ્ત્ર પણ ગરમ કાપડનાં તથા સોનેરી પહેરાવવાં અને હીરામોતીથી જડેલાં અમૂલ્ય આભૂષણ પહેરાવવાં. જો ઉનાળો હોય તો શીતજળથી સ્નાન કરાવી શ્વેત, ઝીણાં ને ઘાટાં વસ્ત્ર પહેરાવવાં ને અંગોઅંગને વિશે મલિયાગર ચંદન ચર્ચવું ને ચરણારવિંદની ઉપર ને તળે કુંકુમ ચોપડવું. વળી કંકણ, બાજુબંધ, ટોપી એ આદિક આભૂષણ પુષ્પનાં ધરાવવાં. પછી ભગવાનને હેતુપૂર્વક મળવું, ને છાતી તથા મસ્તક પર શ્રીહરિજીનાં ચરણારવિંદ લેવાં ને યથાયોગ્ય ભોજન જમાડવાં. અને ચોમાસું હોય ત્યારે કસુંબલ એવાં સુંદર વસ્ત્ર પહેરાવવાં. આવી રીતે શ્રીજીની માનસીપૂજા ઋતુ-ઋતુને અનુસારે કરવી. ‘આ મંગળા-શણગારની પહેલી માનસીપૂજા કહી.’

હવે (૨) બીજી, રાજભોગની જે માનસીપૂજા તેનો સમય દસથી સાડા અગિયાર સુધીનો ઉત્તમ છે. તેમાં, દિવ્ય સિંહાસનમાં શ્રીજી વિરાજમાન છે, દિવ્ય પોશાક પહેર્યો છે ને મુક્તો શ્રીહરિજીનાં દર્શન-સ્પર્શનો આનંદ અનુભવે છે એવા શ્રીજીને ધારવા. પછી જમવાના સમયે, શ્રીહરિ સ્નાન કરી પીતાંબર પહેરી, એક શ્વેત વસ્ત્ર ઓઢીને સુશોભિત પાટલા ઉપર જમવા માટે વિરાજે છે. શ્રીજીમહારાજને સોનાના થાળમાં ને વાડકામાં દૂધપાક, પૂરી, આપ્રરસ ને પૂરણપોળી

વગેરે ધરવાં, ને બીજા કેટલાક થાળી-વાડકામાં શાક, દાળ, ભાત આદિ દિવ્ય ભોજન શ્રીજીની આગળ નિવેદન કરવાં. શ્રીહરિ જમે છે ને સર્વે મુક્ત દર્શન કરે છે એમ ધારવું. પછી શ્રીજી જમીને તૃપ્ત થાય એટલે શીતળ સુગંધીમાન જળ, પાન કરવા આપવું. હસ્તમુખ શુદ્ધ કરી જળપાન કરી મુખવાસ લઈ શ્રીજી, પલંગ ઉપર વિરાજમાન થયા છે ને ગોપાળાનંદ સ્વામી, ગુણાતીતાનંદ સ્વામી, મુક્તાનંદ સ્વામી, બ્રહ્માનંદ સ્વામી, દાદાખાયર, પર્વતભાઈ આદિ મુક્ત શ્રીજીની પ્રસાદી જમી રહ્યા પછી શ્રીજીની ચોમેર બેસી તેમનાં દર્શન-સ્પર્શનો આનંદ અનુભવે છે ને શ્રીજીનાં દર્શન, સ્પર્શ ને સુગંધરૂપ પ્રસાદ લઈને હું, મુક્તે સહિત શ્રીજીમહારાજને મારા હૃદયકાશરૂપ ચિદાકાશમાં પધરાવું છું એમ ધ્યાન કરવું. ‘આ બીજી માનસીપૂજા કહી.’

હવે (૩) ત્રીજી, ઉત્થાપનની માનસીપૂજાનો સમય સાડા ત્રણ કે ચારનો છે. શ્રીજીમહારાજે યોગનિદ્રા અંગીકાર કરીને દિવ્ય પલંગમાં શયન કર્યું છે. મોટા સંતો તથા હરિભક્તો શ્રીહરિજીનાં દર્શન કરવા આવે છે; તેમાં શ્રીહરિજીનાં દર્શનની ઈચ્છા રાખી કેટલાક ધ્યાન-માનસીપૂજા કરે છે, કેટલાક કીર્તનભજન કરે છે. આ સમયે શ્રીહરિને માટે મેવો તથા ફળ સુધારીને મોટાં પાત્ર ભરી રાખ્યાં છે, તેમ જ સુગંધીમાન જળના લોટા ભરીને રાખ્યા છે; શ્રીહરિ જાગ્રત થતાં મુક્તો ‘જય ! જય !’ શબ્દ બોલી દર્શન કરે છે; શ્રીજીમહારાજની મૂર્તિમાંથી તેજના તથા સુખના ફુવારા છૂટે છે. પછી મેં શ્રીહરિજીને જળનો પ્યાલો આપ્યો, તેનાથી જળના કોગળા

કરી મુખમાર્જન કરીને શ્રીજીએ જળપાન કર્યું ને મેવો જમીને સર્વેને પ્રસાદી આપે છે. પછી શ્રીહરિ અશ્વે અસવાર થઈ સંત-હરિભક્તોને સાથે લઈ સ્નાન કરવા સાબરમતી પધારે છે. ત્યાં મુક્તો સાથે જળમાં દિવ્ય જળકીડા કરી જળમાંથી બહાર આવી, બીજાં વસ્ત્ર પહેરીને મુક્તમંડળ સહિત મંદિરમાં પધારી ત્યાં સિંહાસન ઉપર વિરાજમાન થાય છે. પછી હું શ્રીજીમહારાજને ચંદન ચર્ચુ છું ને ઉત્તમ પુષ્પના હાર, તોરા, ગજરા, બાજુબંધ ધરાવું છું. તે સમયે શ્રીજીની મૂર્તિમાંથી અતિ સુગંધ પ્રસરી રહે છે ને તેજની સેડ્યો છૂટી રહી છે —એવા શ્રીહરિજીનાં દર્શનથી અપાર દિવ્યસુખ આવે છે; હું મૂર્તિ સામું જોઈ રહ્યો છું ને મૂર્તિ સાથે મારા આત્માનું એકાત્માપણું પામીને એકકાળાવચ્છિન્ન સળંગ સ્વરૂપનો આનંદ અનુભવું છું, તેમ જ બીજા મુક્ત પણ શ્રીજીના સુખમાં થીજી રહ્યા છે, આમ માનસીપૂજા કરીને તે મૂર્તિનું ધ્યાન કરવું. ‘આ ત્રીજી માનસીપૂજા કહી.’

હવે (૪) ચોથી, સાયંસંધ્યાની માનસીપૂજાનું વર્ણન કરવામાં આવે છે: એ સમયે શ્રીહરિ દિવ્ય આસનમાં વિરાજમાન છે. મહારાજાધિરાજપણાની શોભાને ધરી રહ્યા છે. એમની સેવામાં અનંતમુક્ત હાજર છે; હું ભક્તિધર્માત્મજ શ્રી સ્વામિનારાયણ મહાપ્રભુજીની આરતી ઉતારું છું; સર્વે મુક્ત દર્શન કરે છે ને આરતીનું પદ બોલે છે. શ્રીજીમહારાજની મૂર્તિમાંથી સુખમય તેજના બિંબ છૂટી રહ્યા છે; અતિશય સુખ આવે છે —એવી રીતે આરતી પૂરી થાય છે. વળી મુક્ત સર્વે શ્રીજીમહારાજનાં દર્શન કરે છે. શ્રીજી મુક્તોની છાતીમાં પોતાના ચરણારવિંદ આપે છે. મને પણ છાતીમાં ચરણારવિંદ

આપે છે ને અતિ રાજી થઈને મળે છે. તે સમયે સર્વે મુક્ત ચોમેર બેસી દર્શનનો લાભ લે છે. પછી શ્રીહરિજી વાળુ કરવા બાજઠ ઉપર બેસે છે. ચાંદીના ભાજનમાં ઘી, ખીચડી, વડીની કઢી, શાક, પૂડલા વગેરે નૈવેદ્ય ધરેલાં દિવ્ય ભોજન શ્રીજીમહારાજ જમે છે. પછી ચળુ કરી, જળપાન કરી, મુખવાસ ગ્રહણ કરી પલંગ ઉપર વિરાજમાન થાય છે; અને ગોપાળાનંદ સ્વામી, ગુણાતીતાનંદ સ્વામી, મુક્તાનંદ સ્વામી, બ્રહ્માનંદ સ્વામી, ધ. ધુ. આદિ આચાર્ય શ્રી અયોધ્યાપ્રસાદજી તથા ધ. ધુ. આદિ આચાર્ય શ્રી રઘુવીરજી એ વગેરે મુક્ત, તે શ્રીહરિના પ્રેમરૂપ પ્રસાદીનું પાન કરી, શ્રીહરિજીની પાસે સભામાં બેસીને દર્શનનું સુખ લે છે. શ્રીહરિજી સર્વે મુક્તને પાસે ને સન્મુખ દર્શન, સ્પર્શ તથા વાતોનું સુખ આપે છે ને હું પણ સુખ લઉં છું એમ શ્રીહરિજીનો અલૌકિક મહિમા વિચારીને તે મૂર્તિમાં ચિત્તનો નિરોધ કરવો. ‘આ ચોથી માનસીપૂજા કહી.’

હવે (૫) પાંચમી માનસીપૂજાની વિગત એમ છે કે, રાત્રે અંત્ય કથા ને સ્વાભાવિક ચેષ્ટાનાં પદ બોલવાની સમાપ્તિ થયા પછી, શ્રીહરિજી સુંદર કઢેલું દૂધ, બદામની પૂરી, શાક તથા મગજ જમી જળપાન કરે છે ને ત્યાર બાદ શ્રીહરિ ગાદલું, ઓસીકાં ને ગાલમશૂરિયાં સહિત સુખશય્યામાં શયન કરીને યોગનિદ્રાને અંગીકાર કરે છે. શ્રીહરિજી મારા હૃદયાકાશમાં પ્રેમરૂપ પર્યંકમાં (ઢોલિયામાં) શયન કરી અક્ષરધામરૂપ મારા આત્મામાં જ અખંડ વિરાજમાન થાય છે; હું એ મૂર્તિમાં રસબસ જોડાઈ રહ્યો છું, અથવા સન્મુખ ને સમીપે સેવામાં રહી પગચંપી કરું છું એમ ધારવું. આવી રીતે

‘પાંચમી માનસીપૂજા સમાપ્ત થઈ.’

આ પ્રમાણે ભગવાનના ભક્ત પુરુષો તથા સ્ત્રીઓ તેમણે પ્રથમ કહ્યું તેમ, પ્રત્યક્ષ પુરુષોત્તમ શ્રી સ્વામિનારાયણ મહાપ્રભુની માનસીપૂજા, માહાત્મ્યજ્ઞાનપૂર્વક અતિ સ્નેહ ને શ્રદ્ધાથી દિવસમાં પાંચ વખત કરવી. આવી રીતે માનસીપૂજા કરવાનો વિધિ સંક્ષેપમાં કહ્યો. તેનો વિસ્તાર સ. ભૂ. અંશ ૩, અ. ૪૭ તથા ૪૮માં સ. ગુ. મુક્તાનંદ સ્વામીએ સવિસ્તર કહેલ છે, તો તે થકી જાણવો.

પુનઃ માનસીપૂજાની ભલામણ

શ્રીહરિએ સ. જી. પ્ર. ૨, અ. ૭માં આ પ્રમાણે સ્વાશ્રિતોને આજ્ઞા કરી છે:—

સ્નાનં ચ દ્વિવિધાં પૂજામકૃત્વા પ્રત્યહં હરે:૧૦ ।

સર્વૈરન્નં ન ભોક્તવ્યં વિના રોગાદિ પીડિતાન્ ॥ ૫ ॥

મારા ભક્ત હોય તે સર્વેએ, પ્રાતઃસ્નાન ને બે પ્રકારની પૂજા-માનસીપૂજા ને બહારથી પ્રતિમાપૂજા, તે કર્યા વિના કોઈ દિવસ અન્ન ખાવું નહિ, —સ્નાનપૂજા કર્યા પછી જ અન્નજળ લેવું; ને રોગાદિકથી અતિ અશક્ત હોય તેમણે, મારું ચિંતવન કરવું પણ અતિ અશક્તથી દેહે કરીને સ્નાનપૂજા ન થાય તો તેનો દોષ કહ્યો નથી પ.

જનશિક્ષા - સ. જી. પ્ર. ૩, અ. ૬૨માં પણ શ્રીહરિએ કહ્યું છે:—

ઉપવિશ્ય તથૈકાન્તે ધ્યાત્વા પ્રત્યહમેવ તમ્^{૧૬} ।

કર્તવ્યા માનસીપૂજા મનોમલવિશોધની ॥ ૬ ॥

મારા ભક્તોએ નિત્ય એકાંતમાં બેસીને મારું ધ્યાન કરવું ને મનમાં રહેલા વિષયના રાગ તથા કામ-લોભાદિક દોષ, તેની નિવૃત્તિ કરનારી મારી માનસીપૂજા, તે નિત્યે પાંચ વખત કરવી ૬. વળી સ. જી. પ્ર. ૩, અ. ૨૮માં પણ શ્રીહરિએ કહ્યું છે:—

વિધાય માનસીં પૂજાં સદ્ગુરુક્તક્રમેણ ચ^{૩૭} ।

પ્રતિમાયામિષ્ટદેવં તં ભક્ત્યાવાહયેન્મુનિઃ ॥ ૭ ॥

દીક્ષાને પામ્યો એવો જે મુનિ, તે પ્રાતઃકાળમાં સ્નાન કરીને પૂજા કરવા બેસે ત્યારે પ્રથમ પોતાના ગુરુએ બતાવેલા ક્રમ મુજબ માનસીપૂજા કરે, અને તે માનસીપૂજામાં ભક્તિથી પૂજાયેલા એવા પોતાના ઇષ્ટદેવનું તે પ્રતિમામાં આવાહન કરે ૭. એવં માનસીપૂજાવિધિ સમાપ્ત. ઇતિ શ્લો. ૫૩.

શિ૦ શ્લો૦ ૫૪

પ્રણમ્ય રાધાકૃષ્ણસ્ય લેખ્યાર્ચાં તત આદરાત્ ।

શક્ત્યા જપિત્વા તન્મંત્રં કર્તવ્યં વ્યાવહારિકમ્ ॥ ૫૪ ॥

અને તે પછી, શ્રી રાધાકૃષ્ણની જે ચિત્રપ્રતિમા તેનું આદર થકી દર્શન કરીને-નમસ્કાર કરીને, પછી પોતાના સામર્થ્ય પ્રમાણે, શ્રીકૃષ્ણનો જે અષ્ટાક્ષર મંત્ર તેનો જપ કરીને, તે પછી પોતાનું વ્યાવહારિક કામકાજ કરવું ૫૪.

ચિત્રપ્રતિમા પૂજા

અને તે પછી, ‘રાધા-કૃષ્ણ’ની-(શ્રી સહજાનંદ સ્વામી, પ્રત્યક્ષાર્થમાં રાધા નામે પોતાના મુક્તોને કહે છે ને કૃષ્ણ નામે

પોતાને જ કહે છે.) એટલે શ્રીજીમહારાજના મુક્તની-ધર્મદેવ, ભક્તિમાતા વગેરેની-તથા શ્રીજીમહારાજની; ‘લેખ્યાર્ચા લિખ્યતે इति लेख्या, लेख्या चासौ अर्चा च लेख्यार्चा, ताम् ।’ જે ચિત્રપ્રતિમા ધર્મવંશી આચાર્યશ્રીએ પૂજવા આપી હોય, અર્થાત્, જે ચિત્રપ્રતિમા આચાર્ય મહારાજશ્રીએ સ્વહસ્તમાં લઈ પ્રસાદી કરવા આપનારને પાછી પૂજવા આપી હોય, એવી પ્રસાદીભૂત ચિત્રપ્રતિમાને આસન ઉપર પધરાવીને નીચેનો આવાહનમંત્ર બોલવો:—

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ हे नाथ ! स्वामिनारायण ! प्रभो ! ।

धर्मसूनो दयासिन्धो स्वेषां श्रेयः परं कुरु ॥ १ ॥

आगच्छ भगवन् ! देव ! स्वस्थानात् परमेश्वर ! ।

अहं पूजां करिष्यामि सदा त्वं सम्मुखो भव ॥ २ ॥

આ મંત્ર બોલીને આવાહન કરવું ‘ૐ શ્રીસહજાનંદાય નમઃ, સહજાનંદસ્વામીનં આવાહયામિ, આવાહનં સમર્પયામિ ।’

હે નાથ ! તમે જાગ્રત થઈને દર્શન આપો. હે સ્વામિનારાયણ ! હે પ્રભો ! તમે સમર્થ છો. દયા કરીને પરમ ધર્મ સ્થાપન કરવા ધર્મદેવના પુત્રરૂપે પ્રકટ થયા છો, (એ હેતુથી) તમે તમારા આશ્રિત એવા અમારો આત્યંતિક મોક્ષ કરો ૧. હે ભગવન ! હે દેવ ! તમારા દિવ્ય સ્થાનથી પધારો. હે પરમેશ્વર ! સન્મુખ દર્શન આપો; હું તમારી પૂજા કરીશ. ૨. આમ આવાહન કર્યા પછી ‘આદરાત્ પ્રણમ્ય’ કહેતાં, આ પ્રતિમાસ્વરૂપ સાક્ષાત્ શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાન છે —એવા આદરભાવથી નમસ્કાર કરીને દર્શન કરવાં. પછી સાકર આદિનું નૈવેદ્ય તથા ધૂપ, દીપ, પુષ્પાદિક અર્પણ કરવાં. ત્યાર

બાદ, સ્વસ્તિક આસને બેસી, મૂર્તિના સન્મુખ દૃષ્ટિ રાખીને ‘સ્વામિનારાયણ’ એ ૫૩ક્ષર મહામંત્રનો જપ કરવો; અથવા ‘શ્રીકૃષ્ણ ! ત્વં ગતિર્મમ’ તથા ‘બ્રહ્માહં કૃષ્ણદાસોઽસ્મિ આ જે ધર્મવંશી ગુરુ થકી પ્રાપ્ત કરેલો અષ્ટાક્ષર મંત્ર તેનો યથાધિકાર જપ કરવો. જપ કર્યા પછી ભગવાનને પ્રદક્ષિણા કરવી. પછી પુરુષોએ સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કરવા ને સ્ત્રીઓએ પંચાંગ પ્રણામ કરવા. વળી મૂળ શ્લોકમાં ‘આદરાત્’ પદ મૂક્યું છે એટલે, મને સહિત ભગવાનની મૂર્તિ સન્મુખ એકાગ્ર દૃષ્ટિથી પ્રણામ કરવા. તે પ્રણામના અંગોની વિક્તિ આગળ શિ. શ્લો. ૭૮માં કહેવાશે. એવી રીતે પ્રણામ કર્યા પછી બેસીને સ્તુતિ-પ્રાર્થના આ પ્રકારે કરવી:—

મા દેહગેહદ્રવિણેષુ બુદ્ધિર્નજેદ્ભવત્પાદયુગં વિહાય^{૨૧} ।

અસ્માકમિત્યેવ હરેઽભિયાચિતં સમ્પૂરયાધીશ ભવ પ્રસન્નઃ ॥ ૩ ॥

(સ. જી. પ્ર. ૩, અ. ૫૫)

હે હરે ! અમારી બુદ્ધિ તમારા ચરણયુગલનો ત્યાગ કરીને દેહ, ‘ગેહ’ જે ઘરકુટુંબ તથા દ્રવ્યાદિક તેમાં પ્રવેશ ન કરો; પણ તમારામાં જ રહો —એ જ અમે યાચના કરીએ છીએ; તે તમે પ્રસન્ન થઈને પૂર્ણ કરો. તમારા ભક્તનો મન, વચન અને દેહે કરીને ક્યારેય દ્રોહ ન થાય ને અવગુણ ન આવે; તથા કુંડાપંથી, શક્તિપંથી, શુષ્કવેદાંતી ને નાસ્તિક એ આદિ કુસંગથી; તેમ જ કામ, ક્રોધ, લોભ, માન, મત્સર આદિ દોષથી રક્ષા કરો. દુષ્ટવાસના ને દેહાભિમાન થકી મુક્ત કરીને તમારી પાસે રાખો, અથવા તમારી મૂર્તિમાં રાખો ૩. આ પ્રમાણે સ્તુતિ-પ્રાર્થના કર્યા પછી વિસર્જનમંત્ર નીચે

મુજબ બોલવો:—

સ્વસ્થાનં ગચ્છ દેવેશ ! પૂજામાદાય મામકીમ્ ।

ઙ્ઙષ્ટકામપ્રસિદ્ધ્યર્થં પુનરાગમનાય ચ ॥ ૪ ॥

હે દેવેશ ! સર્વ અવતાર ને સર્વ મુક્તના નિયામક એવા તમોએ મારી પૂજા ગ્રહણ કરી. હવે તમે મારા હૃદાકાશરૂપ તમારા દિવ્યધામમાં રહો. વળી ફરીથી મારા મનોરથ પૂરા કરવા ને દર્શન દેવા પધારશો, એવી મારી પ્રાર્થના છે ૪. આમ કહીને બાહ્યપૂજાની સમાપ્તિ કરવી.

શ્રીહરિની ચિત્રપ્રતિમાના પૂજાવિધિમાં આટલો વિવેક સમજવો: ચિત્રમૂર્તિને જળથી સ્નાન તથા ચંદન વગેરેનો લેપ થઈ શકે નહિ; પરંતુ તેવી મૂર્તિને પ્રેમભાવથી માનસિક ઉપચાર અર્પણ કરવા. (આદૌ ધ્યાનં) ‘શ્રીમચ્છારદપૂર્ણચન્દ્ર-વિલસત્સ્મેરાનનં શ્રીહરિં...’ આમ પ્રથમ ધ્યાન કરીને પછી નીચેના નામમંત્ર તથા આવાહન આદિના જે જે શ્લોક છે તે અતિ દીનતાપૂર્વક બોલવા.

નામમંત્ર

ૐ શ્રીપૂર્ણપુરુષોત્તમશ્રીહરયે નમઃ, શ્રીહરિમાવાહયામિ સ્થાપયામિ	॥ ૧ ॥
ૐ શ્રીકૃષ્ણાય નમઃ, શ્રીકૃષ્ણમાસનં સમર્પયામિ ॥ ૨ ॥
ૐ શ્રીહરિકૃષ્ણાય નમઃ, તં પાદ્યં સમ૦ ॥ ૩ ॥
ૐ શ્રીનીલકંઠાય નમઃ, તમર્ધ્યં સમ૦ ॥ ૪ ॥
ૐ શ્રીઘનશ્યામાય નમઃ, તમાચમનીયં સમ૦ ॥ ૫ ॥
ૐ શ્રીસહજાનંદાય નમઃ, તં મલાપકર્ષસ્નાનં	સમ૦ ॥ ૬ ॥
ૐ શ્રીસ્વામિનારાયણાય નમઃ, તં પંચામૃતસ્નાનં	સમ૦ ॥ ૭ ॥
ૐ શ્રીનારાયણમુનયે નમઃ, તં ચન્દનં સમ૦ ॥ ૮ ॥
ૐ શ્રીપુરુષોત્તમાય નમઃ, તં તુલસીપત્રાણિ	સમ૦ ॥ ૯ ॥

ૐ શ્રીસહજાનંદસ્વામિને નમઃ, તં સ્તોત્રેણ સહ સતતજલધારયા		
	મહાભિષેકસ્નાનમેવ	સમ૦ ॥ ૧૦ ॥
ૐ શ્રીતેજઃપુંજાક્ષરનિવાસિને નમઃ, તં માર્જનં		સમ૦ ॥ ૧૧ ॥
ૐ શ્રીમુક્તઅનાદિમુક્તસ્વામિને નમઃ, તં વસ્ત્રોપવસ્ત્રે		સમ૦ ॥ ૧૨ ॥
ૐ શ્રીસર્વાવિર્ભાવકારણાય નમઃ, તં અત્તરચંદનતુલસીદલાનિ		સમ૦ ॥ ૧૩ ॥
ૐ શ્રીભક્તિધર્માત્મજાય નમઃ, તં યજ્ઞોપવીતં ...		સમ૦ ॥ ૧૪ ॥
ૐ શ્રીસ્વાંગપ્રકાશપુંજાક્ષરધામનિવાસાય નમઃ,		
	તં દિવ્યવિવિધવસ્ત્રાણિ	સમ૦ ॥ ૧૫ ॥
ૐ શ્રીસ્વામિનારાયણાય નમઃ, તં વિવિધદિવ્યાભૂષણાનિ		સમ૦ ॥ ૧૬ ॥
ૐ શ્રીમુક્તઅનાદિમુક્તાધિપતયે નમઃ, તં દિવ્યપુષ્પાલંકારાન્		સમ૦ ॥ ૧૭ ॥
ૐ શ્રીઅનાદિકૃષ્ણનામકભક્તિધર્મપુત્રાય નમઃ, તં દિવ્યધૂપં		સમ૦ ॥ ૧૮ ॥
ૐ શ્રીશિક્ષાપત્રીવચનામૃતશાસ્ત્રસ્વરુપપ્રત્યક્ષાય નમઃ, તં દિવ્યદિપં		સમ૦ ॥ ૧૯ ॥
ૐ શ્રીપૂર્ણપુરુષોત્તમાય નમઃ, તં મહાનૈવેદ્યં		સમ૦ ॥ ૨૦ ॥
ૐ શ્રીનિત્યમુક્તનિવાસાય નમઃ, તમપોશનં		સમ૦ ॥ ૨૧ ॥
ૐ શ્રીઅનાદિમુક્તાનંદાય નમઃ, તં મુખવાસં		સમ૦ ॥ ૨૨ ॥
ૐ શ્રીપરમૈકાંતિકમુક્તમધ્યનિવાસાય નમઃ, તમારતીં ...		સમ૦ ॥ ૨૩ ॥
ૐ શ્રીએકાંતિકભક્તાર્થમાવિર્ભાવાય નમઃ, તં પ્રદક્ષિણાં		સમ૦ ॥ ૨૪ ॥
ૐ શ્રીનારાયણાય નમઃ, તં સાષ્ટાંગપ્રણામં		સમ૦ ॥ ૨૫ ॥
ૐ શ્રીસ્વામિનારાયણાય નમઃ, તું સ્તુતિપ્રાર્થનાં ...		સમ૦ ॥ ૨૬ ॥

ચિત્રપ્રતિમાસ્વરૂપ શ્રીહરિને આ માનસિક ઉપચાર અર્પણ કરાય છે, તે જો વસ્તુની અનુકૂળતા હોય ને શ્રદ્ધા-માહાત્મ્યથી પ્રત્યક્ષપણે અર્પણ કરે તો વિશેષ લાભ થાય અને જો વસ્તુની અનુકૂળતા ન હોય, ને એવા ઉપચાર પ્રત્યક્ષપણે થઈ શકે નહિ તો પણ મહાપ્રભુજી આપણી પૂજાને સંપૂર્ણ માને છે. જે ભક્તજન પ્રાતઃકાળમાં આવી રીતે અતિ પ્રેમે કરીને, રોમાંચિતગાત્ર તથા ગદ્ગદ કંઠ થઈને, શ્રીહરિજીની ચિત્રપ્રતિમાની પૂજા કરે છે, તે ભક્ત ઉપર ભગવાનને

અતિશય સ્નેહ થાય છે ને આ લોકમાં એવો ભક્ત છે તે દેહે મૂર્તિના સુખને અનુભવે છે. આ પ્રકારે ચિત્રપ્રતિમાનો પૂજાવિધિ સમાપ્ત થયો. હવે તેથી વિશેષ પૂજાવિધિ ને તેના અધિકારી કોણ હોઈ શકે તે કહેવાશે. ઈતિ શ્લો. ૫૪.

શિ૦ શ્લો૦ ૫૫

ये त्वम्बरीषवद्भक्ताः स्युरिहात्मनिवेदिनः ।

तैश्च मानसपૂજાન્તં કાર્યમુક્તક્રમેણ વૈ ॥ ૫૫ ॥

અને જે અમારા સત્સંગીમાં અંબરીષ રાજાની પેઠે આત્મનિવેદી એવા ઉત્તમ ભક્ત હોય તેમણે પણ, પ્રથમ કહ્યું તેવી રીતે અનુક્રમે કરીને માનસીપૂજા પર્યંત સર્વે ક્રિયા કરવી ૫૫.

આત્મનિવેદી એકાંતિક ભક્તનાં લક્ષણ

શ્રી સહજાનંદ સ્વામી જેમના પ્રત્યે શિક્ષાપત્રી લખે છે એવા શિષ્યોમાં બે ભેદ છે: એક તો સામાન્ય સત્સંગી ને બીજા એકાંતિક-આત્મનિવેદી. તેમાં પ્રથમ સામાન્ય સત્સંગીઓનું આહ્નિક (નિત્યકર્મ) કહ્યું. હવે છ શ્લોકથી આત્મનિવેદી ભક્તનું આહ્નિક કહે છે. ‘આત્મનિવેદી ભક્ત’ એટલે એકાંતિક ભક્ત. તે કેવા હોય તો જેણે ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને માહાત્મ્યે સહિત ભક્તિ એ ચારેય, સિદ્ધ કર્યા હોય, ને પંચવિષયભોગની તથા ઐશ્વર્યની વાસનાનું જીવાત્મામાંથી સમૂળગું ઉન્મૂલન કર્યું હોય; ને જેમની મનોવૃત્તિ ભગવાનના સ્વરૂપમાં અખંડ રહેતી હોય, તથા પોતાને બ્રહ્મરૂપ માનીને ભગવાનનું ધ્યાન-ભજન-ભક્તિ કરતા હોય તે એકાંતિક ભક્ત

કહેવાય. પરોક્ષ અવતારના ભક્તોમાં શ્રી સહજાનંદ સ્વામીએ અંબરીષ રાજાને આદર્શ આત્મનિવેદી ભક્ત તરીકે આ શ્લોકમાં બતાવ્યા છે. એ અંબરીષ રાજાની સ્થિતિ શ્રીમદ્ભાગવતના નવમા સ્કંધના ચોથા અધ્યાયમાં શ્રી શુકદેવજીએ નીચે પ્રમાણે વર્ણવેલી છે:—

અમ્બરીષો મહાભાગઃ સપ્તદ્વીપવર્તી મહીમ્^{૧૫} ।

અવ્યયાં ચ શ્રિયં લબ્ધ્વા વિભવં ચાતુલં ભુવિ ॥ ૧ ॥

મેનેઽતિદુર્લભં પુંસાં સર્વં તત્સ્વપ્નસંસ્તુતમ્^{૧૬} ।

વિદ્વાન્ વિભવનિર્વાણં તમો વિશતિ યત્પુમાન્ ॥ ૨ ॥

વાસુદેવે ભગવતિ તદ્ભક્તેષુ ચ સાધુષુ^{૧૭} ।

પ્રાપ્તો ભાવં પરં વિશ્વં યેનેદં લોષ્ટ્રવત્સ્મૃતમ્ ॥ ૩ ॥

આ પૃથ્વીમાં, મહાભાગ્યશાળી અંબરીષ રાજાએ સપ્તદ્વીપવાળી પૃથ્વીને, તથા અખૂટ રાજલક્ષ્મીને, તેમ જ અન્ય પુરુષોને દુર્લભ ને ‘અતુલ’ કહેતાં અમાપ એવા વૈભવને પ્રાપ્ત કર્યા હતા છતાં, તે સર્વે માયિક સુખને સ્વપ્ન સમાન માનતા હતા. વળી વૈભવનું નાશવંતપણું છે ને શાસ્ત્રવિધિનું અતિક્રમણ કરી, આસક્તિથી તેનો ઉપયોગ કે ઉપભોગ કરવાથી પુરુષ, —મનુષ્ય નરકયોરાસીને પામે છે, એમ જાણતા હતા. અને વાસુદેવભગવાન ને તેમના એકાંતિક ભક્ત એવા સાધુપુરુષમાં પરમભાવ પ્રાપ્ત કરેલો હોવાથી આ જગતને લોષ્ટ્રમાફક-કચરા જેવું તુચ્છ માનતા હતા. ૧-૩.

સ વૈ મનઃ કૃષ્ણપદારવિન્દયોર્વચાંસિ વૈકુંઠગુણાનુવર્ણને^{૧૮} ।

કરૌ હરેર્મન્દિરમાર્જનાદિષુ શ્રુતિં ચકારાચ્યુતસત્કથોદયે ॥ ૪ ॥

મુકુંદલિંગાલયદર્શને દૃશૌ તદ્ભૂત્યગાત્રસ્પર્શેઽન્ગસંગમમ્^{૧૯} ।

ઘ્રાણં ચ તત્પાદસરોજસૌરભે શ્રીમત્તુલસ્યા રસનાં તદર્પિતે ॥ ૫ ॥

પાદૌ હરેઃ ક્ષેત્રપદાનુસર્પણે શિરો હૃષિકેશપદાભિવંદને^{૨૦} ।

કામં ચ દાસ્યે ન તુ કામકામ્યયા યથોત્તમશ્લોકજનાશ્રયા રતિઃ ॥ ૬ ॥

(શ્રી. ભા. સ્કં. ૯, અ. ૪)

અને તે અંબરીષ રાજા પોતાનું મન, શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના ચરણારવિંદમાં જ રાખતા હતા, વાણીનો ઉપયોગ તેમનાં ગુણ ગાવામાં જ કરતા હતા ને પ્રતિમાસ્વરૂપ ભગવાનને સ્નાન કરાવવું, શણગાર ધરાવવા, નૈવેદ્ય કરવું, મંદિર વાળવું-લીપવું વગેરે સેવામાં હાથને રાખતા હતા; અર્થાત્ તે તે સેવા પોતાની જાતે જ કરતા હતા જ. અને નેત્રને ‘મુકુંદલિંગાલયદર્શને’ એટલે, ભગવાનની મૂર્તિના નિવાસસ્થાનરૂપ મંદિરમાં તથા ભગવાનના નિવાસસ્થાનભૂત એવા સત્પુરુષનાં દર્શનમાં જ રાખતા હતા. (અન્ય રૂપને નરકતુલ્ય માનતા હતા). ‘અંગસંગમમ્’ કહેતાં સ્પર્શને કરનારી ત્વચા ઈંદ્રિયને ભગવદ્ભક્તના ગાત્રના સ્પર્શમાં યોજતા હતા. (અન્ય સ્પર્શને સર્પસમાન માનતા હતા). દ્રાણ ઈંદ્રિયથી શ્રીહરિજીના ચરણકમળનો તેમ જ ચરણારવિંદમાં રહેલ તુલસીનો ને પ્રસાદીના અત્તર, ચંદન, પુષ્પ આદિનો સુગંધ લેતા હતા. રસના ઈંદ્રિયને, ભગવાનને અર્પણ કરેલ ભોજનને વિશે જ રાખતા હતા. (અન્ય રસને ઊતરેલ અન્ન માફક જાણતા હતા) પ. અને પગને, કૃષ્ણના મંદિર પ્રત્યે ગતિમાન કરતા હતા. મસ્તકને, ભગવાનને અભિવંદન કરવામાં યોજતા હતા. ને ‘કામં ચ દાસ્યે’ કામ જે અતિશય ઉત્તમ વસ્ત્ર, આભૂષણ ને ભોજનાદિક ભોગ, તેને આ મારા સ્વામીની પ્રસાદી છે એમ જાણીને ભોગવતા હતા; પણ તેમને વિષયમાં જરા પણ આસક્તિ ન હતી; ટૂંકમાં જેમ ભગવાનમાં ને

ભગવદ્ભક્તોને વિશે પ્રીતિ થાય તેમ જ વર્તતા હતા ૬.
 સ ઇત્યં ભક્તિયોગેન તપોયુક્તેન પાર્થિવઃ^{૨૬} ।
 સ્વધર્મેણ હરિં પ્રીણન્ સંગાન્સર્વાઙ્ઞનૈર્જહૌ ॥ ૭ ॥
 ગૃહેષુ દારેષુ સુતેષુ બંધુષુ દ્વિજોત્તમસ્યંદનવાજિપત્તિષુ^{૨૭} ।
 અક્ષય્યરત્નાભરણાયુધાદિષ્વનંતકોશેષ્વકરોદસન્મતિં ॥ ૮ ॥

(શ્રી. ભા. સ્કં. ૯. અ. ૪)

શુકદેવજી પરીક્ષિત રાજાને કહે છે: હે પાર્થિવ ! હે રાજાન્ ! તે અંબરીષ રાજા, ભક્તિયોગથી, તપથી ને સ્વધર્મથી, ભગવાનને પ્રસન્ન કરવાપૂર્વક ધીમે ધીમે સર્વ દેહાદિક માયિક પદાર્થમાં જે રાગ, તેનો ત્યાગ કરી દેતા હતા; અર્થાત્ રાગરહિત નિર્વાસનિકપણે વર્તતા હતા ૭. વળી તે રાજા, પોતાનું ઘર જે રાજભુવન, પોતાની રાણીઓ, કુંવરો ને બંધુજનો તે સર્વમાં 'અસત્' એટલે, આ નાશવંત છે, તુચ્છ છે, આ મારાં નથી, હું તેનો નથી, હું તો એથી પૃથક્ બ્રહ્મરૂપ એવો પરબ્રહ્મનો દાસ છું, એમ સમજતા હતા. તેમ જ મોટા હસ્તિ, ઉત્તમ રથ, અશ્વ તથા મહા શૂરવીર વિજયકારી એવી સેના, અપાર રત્નનાં આભૂષણ ને (અનેકનો સંહાર કરે એવા યંત્રવાળા) આયુધ-તેમાં, તથા સુવર્ણાદિક દ્રવ્યથી ભરપૂર એવા ખજાના, એ સર્વમાં અસન્મતિ કરતા હતા ૮. આવા હોય તે આત્મનિવેદી તથા એકાંતિક ભક્ત કહેવાય છે.

ઉત્તમનૃપતિનાં એકાંતિકપણાનાં લક્ષણો

શ્રીહરિની સાથે આવેલા દાદાખાચર વગેરે અનાદિમુક્તો તથા પરમ એકાંતિક મુક્તો, બીજા ભક્તની શિક્ષાને અર્થે, યથાસ્થિત વર્તન રાખે છે. તેમના તેવા ગુણ સત્સંગિભૂષણમાં

વર્ણવેલા છે. તે ગ્રંથના બીજા અંશના પ્રથમ અધ્યાયમાં, દાદાખાયરની પ્રશંસા કરતાં શ્રી વ્યાપકેશમુનિએ આ પ્રમાણે કહ્યું છે:—

મૃદુવાગ્ નિપુણઃ શાન્તઃ સુશીલશ્ચાનસૂચકઃ^{૩૩} ।

ઉત્તમશ્લોકપાદાબ્જૈકાશ્રયઃ સતતં બુધઃ ॥ ૧ ॥

હરિભક્તમાહાત્મ્યજ્ઞઃ પુણ્યકીર્તિઃ સર્વ્ચક્રઃ^{૩૪} ।

શ્રીકૃષ્ણો સર્વદા સોઽભૂત્ પ્રહ્લાદ ઇવ ભક્તિમાન્ ॥ ૧૦ ॥

દાદાખાયર (ઉત્તમ રાજા) કેવા ગુણવાળા હતા તો, દિવ્ય અને મધુરવાણીવાળા (પરાવાણીનું જ ઉચ્ચારણ કરનારા), સર્વદેશીજ્ઞાનવાળા, શાંત, સુશીલ, અસૂયાદિ દોષે રહિત, સદાય શ્રી સ્વામિનારાયણ મહાપ્રભુના ચરણકમલના જ એક દઢ આશ્રયવાળા, ને શ્રીહરિને સર્વોપરી જાણનારા એવા હતા ૯. વળી શ્રીજીના ભક્તના માહાત્મ્યને જાણનારા, પવિત્ર કીર્તિવાળા, સત્પુરુષનું પૂજન કરનારા અને ‘શ્રીકૃષ્ણ’ કહેતાં અનાદિ શ્રીકૃષ્ણનામક સ્વેષ્ટદેવ શ્રી હરિકૃષ્ણ ભગવાનની મૂર્તિમાં પ્રહ્લાદજીની માફક ભક્તિવાળા હતા ૧૦.

સ. જી. પ્ર. ૩, અ. ૪૨માં સ્વરૂપાનંદ સ્વામીએ દાદાખાયરના ગુણ આ પ્રમાણે વર્ણવ્યા છે:—

ઉત્તમસ્તૂત્તમો નૂનં પિતુરપ્યધિકો ગુણૈઃ^{૩૫} ।

રાજાઽનુપમ એવાસ્તિ ભક્ત આત્મનિવેદની ॥ ૧૧ ॥

આ ઉત્તમરાજા તો સકલ ભક્તમાં ઉત્તમ જ છે અને ગુણે કરીને તો તેમના પિતા થકી પણ અધિક છે. રાજા છે તો પણ આત્મનિવેદી ને શ્રીહરિના અનુપમેય ભક્ત છે ૧૧.

વળી સ. જી. પ્ર. ૩, અ. ૨માં પણ સ્વરૂપાનંદ સ્વામી

કહે છે:—

ઉત્તમોઽપિ સ્વયં તસ્ય નિર્માનો દાસવત્સદા^{૩૨} ।

યથાવકાશં સકલામપિ સેવાં ચકાર ચ ॥ ૧૨ ॥

અને ઉત્તમરાજા પણ પોતે નિર્માની થઈ, દાસની પેઠે શ્રીજીની સર્વ સેવા, અવકાશ પ્રમાણે સદાય જાતે કરતા હતા ૧૨.

સ. જી. પ્ર. ૩, અ. ૧માં પણ કહ્યું છે:—

નૃપાસનસ્થોઽપિ સ દાસ્યમેવ સ્વયં હરેશ્ચાસ્ય સતાં મુદૈવ^{૩૩} ।

પ્રીત્યા ચકારાનુદિનં વિનીતઃ શ્રીકૃષ્ણાનિઘ્નીકૃતરાજ્યભારઃ ॥ ૧૩ ॥

વિનયે યુક્ત એવા ઉત્તમરાજા, રાજ્યાસને અભિષેક પામ્યા છે તો પણ રાજ્યકાર્યનો ભાર શ્રીહરિને જ આધીન કરીને, પ્રેમથી શ્રીજીમહારાજ ને તેમના સંતનું નિત્યપ્રત્યે દાસપણું જ કરતા હતા ૧૩.

વળી એ જ પ્રકરણના એ જ અધ્યાયમાં કહ્યું છે:—

સ્નેહોઽભવદ્ભૂરિતરો હરેશ્ચ તસ્મિન્નૃપે ભક્તિમતિ ક્ષિતીશ !^{૩૦} ।

ગેહં તદીયં તુ સ મન્યતે સ્મ સ્વકીયમેવેતિ ચ ભક્તિવશ્યઃ ॥ ૧૪ ॥

હે ક્ષિતીશ ! અનાદિમુક્ત ને એકાંતિક ભક્તના વર્તન વાળા, તથા શ્રીહરિમાં માહાત્મ્યે સહિત ભક્તિવાળા એવા ઉત્તમરાજાને વિશે શ્રી સહજાનંદ સ્વામીને પણ નિરતિશય પ્રેમ પ્રકટતો હતો; અને તે રાજાની પ્રેમભક્તિને વશ એવા શ્રીહરિ પણ, તે ઉત્તમરાજાના નિવાસસ્થાનને પોતાનું જ નિવાસસ્થાન માનતા હતા ૧૪.

ગંગારામભાઈ આદિનું વર્તન

અને તેવી જ રીતે ભુજના રાજાના હજુરી ને માન્ય એવા જેઠી ગંગારામભાઈ તથા તે રાજાના અમાત્ય, સુંદરજીભાઈ ને હીરજીભાઈ પણ શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાનના આત્મનિવેદી પરમ એકાંતિક ભક્ત હતા. તે સ. ભૂ. અં. ૧, અ. ૬૧માં કહ્યું છે:—

યદાત્માઝયં ચ મે પુત્રો વિત્તં સ્ત્રી વાહનં ગૃહમ્^{૧૪} ।

એતદાદ્યસ્તિ યત્તન્મે પ્રેષ્ટં કિર્મર્પિતં તવ ॥ ૧૫ ॥

તતોઝન્યત્ કિં શિરોઝપીદં કૃતો મે યદ્દિને મયા^{૧૫} ।

સત્સંગોઝસ્તિ તદારથ્ય તવાર્થમેવ કલ્પિતમ્ ॥ ૧૬ ॥

જેઠી ગંગારામભાઈ શ્રીજીમહારાજ પ્રત્યે કહે છે: હે સ્વામિન્ ! જે દિવસથી મેં તમારો સત્સંગ કર્યો છે તે દિવસથી આ મારો આત્મા (દેહ), પુત્ર, સ્ત્રી, દ્રવ્ય, વાહન, ઘર—એ આદિ જે કાંઈ મને પ્રિય છે તે બધું મેં તમને અર્પણ કર્યું છે, આથી વિશેષ બીજું શું કહું! આ મારું મસ્તક પણ તમારા સારુ મેં કરી રાખ્યું છે ૧૫-૧૬.

સ્નેહાનુવર્ણન

વળી અનાદિમુક્ત ને એકાંતિક ભક્તની માફક વર્તનવાળા ઉત્તમરાજા વગેરે ભક્તોને, શ્રીહરિમાં ગાઢ પ્રીતિ ને સ્વરૂપનિષ્ઠાનું અચળપણું હતું. તે બાબતનો ઉલ્લેખ સ. જી. પ્ર. ૨, અ. ૩૨માં આ પ્રમાણે કરેલો છે:—

ત્વત્ પ્રાણાનન્ત્ર નો હિત્વા ક્વ યાસિ કરુણામ્બુધે !^{૧૬} ।

ગતે ત્વયિ શરીરેષુ ન સ્થાસ્યન્ત્યસવો હિ નઃ ॥ ૧૭ ॥

ગન્તવ્યં ચેદવશ્યં તે તર્હ્યાસ્માનાત્મના સહ^{૩૫} ।

નેતુમર્હસિ નાથ ! ત્વં સૌવીરાનત્ર વા વસ ॥ ૧૮ ॥

કોઈક સમયે શ્રીજીમહારાજ બીજા ભક્તના મનોરથ પૂરા કરવા, ગઢપુરથી તે ભક્તના ગામ પ્રત્યે જવા તૈયાર થયા. તે વખતે ઉત્તમરાજા આદિ શ્રીજીને કહે છે: હે કુરુશામ્બુધે ! તમે જ અમારા જીવનપ્રાણ છો તે અમને મેલીને તમે કયા સ્થળે જવા તૈયાર થયા છો ? તમે જશો તો અમારા શરીરમાં પ્રાણ નહિ રહે ૧૭. માટે હે નાથ ! તમારે જવાનું આવશ્યક હોય તો અમને તમારી સાથે સૌવીરદેશમાં લઈ જાઓ; અથવા તમે કૃપા કરીને આ દુર્ગપુરમાં જ કાયમ નિવાસ કરીને રહો ૧૮.

વળી તે જ અધ્યાયમાં તે ભક્તોએ શ્રીહરિને આ પ્રમાણે કહેલું છે:—

સોદું શક્તા વયં નૈવ વિરહં તવ સત્પતે !^{૩૬} ।

સાકમેવાગમિધ્યાસ્ત્વયાતો નાત્ર સંશયઃ ॥ ૧૯ ॥

રાજ્યસ્ય ચિન્તા નાસ્ત્યેવ તત્તુ તે યત્સમર્પિતમ્^{૩૭} ।

બ્રહ્માંડપોષકસ્ત્વં હિ સર્વત્રાનં તુ દાસ્યસિ ॥ ૨૦ ॥

હે સત્પતે ! અમે તમારો વિયોગ સહન કરવા સમર્થ નથી, માટે તમારી સાથે જ આવીશું, એમાં સંશય નથી; જો તમારું એમ કહેવું હોય કે, આ રાજ્ય કોણ સાચવશે તો તે રાજ્યની ચિંતા અમારે નથી; કેમ કે રાજ્ય તો તમને જ અર્પણ કરેલું છે; માટે અમે તમારી સાથે જ આવીશું. અને જો તમારું એમ કહેવું હોય કે રાજ્ય નહિ સાચવો, તો તમારું ને તમારા સંબંધીજનોનું ભરણપોષણ કેવી રીતે કરશો ? તો

સર્વ બ્રહ્માંડમાં સર્વ પ્રાણીઓના પોષણકર્તા તો તમે જ છો, તો અમે જ્યાં હોઈશું ત્યાં તમે પોષણ કરવાના તો છો જ ૧૯-૨૦. આવા હોય તે જ આત્મનિવેદી તથા એકાંતિક ભક્ત છે. ઇતિ શ્લો. ૫૫.

શિ. શ્લો. ૫૬

શૈલી વા ધાતુજા મૂર્તિઃ શાલગ્રામોઽર્ચ્ય એવ તૈઃ ।

દ્રવ્યૈર્યથાતૈઃ કૃષ્ણસ્ય જપ્યોઽથાષ્ટાક્ષરો મનુઃ ॥ ૫૬ ॥

અને તે જે આત્મનિવેદી ભક્ત તેમણે, પાષાણની અથવા ધાતુની જે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની પ્રતિમા અથવા શાલગ્રામ તેની જે પૂજા, તે દેશકાળને અનુસરીને પોતાના સામર્થ્ય પ્રમાણે પ્રાપ્ત થયાં જે ચંદન, પુષ્પ, ફળાદિક વસ્તુ તેણે કરીને કરવી અને પછી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનો જે અષ્ટાક્ષર મંત્ર તેનો જપ કરવો ૫૬.

ધાતુની પ્રતિમાપૂજા

‘આત્મનિવેદી ભક્ત;’ તેમણે પાષાણની અથવા ધાતુની જે ‘કૃષ્ણસ્ય’ એટલે છપૈયાપુરમાં ભક્તિધર્મ થકી સ્વેચ્છાથી જ મનુષ્યાકૃતિ ધારણ કરી છે તો પણ જેવા પોતાના પ્રકાશરૂપ અક્ષરધામમાં દિવ્યાકૃતિ છે તેવા જ દિવ્યસ્વરૂપ છે. અને ભક્તજને અર્પણ કરેલ જે ખાનાપાનાદિક પદાર્થ તેને અંગીકાર કરીને, તે ભક્તને પોતાના સ્વરૂપના દિવ્ય આનંદને પ્રાપ્ત કરાવતા અને પોતાની પ્રતિમાપૂજા કરવાનો વિધિ તેના પ્રવર્તક અને માર્કડેયઋષિએ જેમનાં હરિ, કૃષ્ણ, હરિકૃષ્ણ ને નીલકંઠ આદિ નામ પ્રખ્યાત કર્યાં છે; વળી રામકૃષ્ણાદિક સર્વ

અવતારોને સુખ, સામર્થ્ય ને પ્રકાશના આપનારા, પરમ એકાંતિક-અનાદિમુક્તના સ્વામી, સુખદાતા ને નિયંતા એવા પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ શ્રી સહજાનંદ સ્વામીએ જ, પોતાને શિક્ષાપત્રીમાં કૃષ્ણ નામે કહ્યા છે. માટે ‘કૃષ્ણની’ એટલે શ્રી હરિકૃષ્ણની મૂર્તિપ્રતિમા અથવા શાલગ્રામ તેમની પૂજા તે દેશકાળને અનુસરીને પોતાના સામર્થ્ય પ્રમાણે પ્રાપ્ત થયાં જે ચંદન, પુષ્પ, તુલસીપત્ર, ફળાદિક વસ્તુ તેણે કરીને કરવી.

હવે જે પાષાણની પ્રતિમા, પૂજવા માટે કરાવવી તે ઉત્તમ આરસપાષાણની કરાવવી. અને ધાતુની પ્રતિમા તે સોનું, રૂપું, તાંબુ ને પિત્તળ —આ ચાર ધાતુની જ કરાવવી; કેમ કે પ્રતિમામાં લોહાદિક અન્ય ધાતુનો નિષેધ છે. વળી જે ધાતુની મૂર્તિ પોતાની પાસે અથવા ઘેર પૂજવા રાખવાની હોય તે મૂર્તિનું માપ ‘ભવિષ્યોત્તર’ પુરાણમાં આ પ્રમાણે કહેલું છે:—

અંગુષ્ઠપર્વાદારમ્બ્ય વિતસ્તિ યાવદેવ તુ ।

ગૃહેષુ પ્રતિમા કાર્યા નાધિકા શસ્યતે બુધૈઃ ॥ ૧ ॥

‘બુધૈઃ’ કહેતાં દિવ્યભાવ, મનુષ્યભાવ ને પ્રતિમાભાવ તેના રહસ્યને જાણનારા અનુભવી સત્પુરુષોએ ‘શસ્યતે’ એટલે, નિશ્ચય કર્યો છે કે, પોતાના ઘેર તથા પોતાની પૂજામાં ધાતુની મૂર્તિ રાખવી હોય તો તે મૂર્તિ અંગુષ્ઠના પર્વથી આરંભીને ટચલી આંગળી સુધીની, એટલે વેંતની જ રાખવી; પણ તેથી મોટી ન જ રાખવી ૧.

વળી વસિષ્ઠઋષિએ કહ્યું છે:—

નાર્ચ્યા ગૃહેઽશ્મજામૂર્તિશ્ચતુરંગૂલતોઽધિકા ।

ન વિતસ્ત્યધિકા ધાતુસમ્ભવા શ્રેય ઇચ્છતા ॥ ૨ ॥

મોક્ષને ઈચ્છતા એવા મનુષ્યે પોતાના ઘરમાં, પાષાણની જે મૂર્તિ પૂજવા માટે રાખેલી હોય કે રાખવાની હોય તો, તે ચાર આંગળની જ રાખવી, પણ તેથી મોટી ન જ રાખવી; અને ધાતુની મૂર્તિ પણ, ઘેર તથા પોતાની પૂજામાં વેંતથી મોટી ન રાખવી ૨.

અને શિખરબંધ મોટા મંદિરોમાં તો શ્રીજીમહારાજ મનુષ્યરૂપે જેવડા હતા તેવડી મૂર્તિ રાખવી, અર્થાત સવા ચોસઠ તસુની મૂર્તિ રાખવી; અથવા તેથી નાની રાખવી પણ તેથી મોટી ન રાખવી. વળી ધાતુ કે પાષાણની મૂર્તિને પૂજવાનો અધિકારી કોણ હોઈ શકે તેનો નિર્ણય, દીક્ષાવિધિ-સ. જી. પ્ર. ૪, અ. પરમાં આ પ્રમાણે કહ્યો છે:—

ત્રૈવર્ણકૈશ્ચ સચ્છદ્રૈઃ પ્રાપ્તદિક્ષૈસ્તથાઽઽશ્રમૈઃ^૩ ।

ચતુર્ભિસ્ત્યાગિભિશ્ચાર્ચ્યા કૃષ્ણમૂર્તિર્ન ચેતરૈઃ ॥ ૩ ॥

ધર્મવંશી આચાર્ય મહારાજશ્રી થકી ‘કૃષ્ણ’ એટલે, હરિકૃષ્ણ એવા શ્રી સ્વામિનારાયણ મહાપ્રભુની દીક્ષા પ્રાપ્ત કરીને તથા સદ્ગુરુ-સંતને સેવીને, એકાંતિક આત્મનિવેદી ભક્ત થયા હોય, એવા જે ત્રણ વર્ણના ભક્તજનો તથા ‘ચાર આશ્રમ’ના કહેતાં, ધર્મનિષ્ઠ ત્યાગીસાધુ, બ્રહ્મચારી, પાર્ષદ ને સાંખ્યયોગી સ્ત્રીઓએ તેમ જ સાંખ્યયોગી પુરુષોએ, પાષાણ કે ધાતુની શ્રી હરિકૃષ્ણ મહારાજની તથા તેમના અવતારસ્વરૂપની મૂર્તિ પૂજવી; એટલે ધાતુ-પાષાણની પ્રતિમા પૂજવાનો તેમને અધિકાર છે; પણ સચ્છદ્રને તેવી મૂર્તિ પૂજવાનો અધિકાર નથી; તેમનો તો ચિત્રપ્રતિમા પૂજવાનો અધિકાર છે. અને અસચ્છદ્રનો તો મૂર્તિ પૂજવાનો અધિકાર

શાસ્ત્રમાં કહ્યો નથી ૩.

જે મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા, ધર્મવંશી આચાર્ય મહારાજશ્રીએ કરી હોય; અથવા જે મૂર્તિ તેમણે પૂજવા આપી હોય તે જ મૂર્તિ પૂજવી. તે દીક્ષાવિધિમાં આ જ અધ્યાયમાં કહ્યું છે:—

આચાર્યેણ પ્રતિષ્ઠાપ્ય યા દત્તા પ્રતિમા ભવેત્* ।

લેખ્યા ધાત્વાદિજા વાપિ સૈવ પૂજ્યા ન ચેતરા ॥ ૪ ॥

શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવનની, ધાતુ, પાષાણ કે ચિત્રની પ્રતિમા હોય, અને તેની પ્રતિષ્ઠા ધર્મવંશી આચાર્ય મહારાજશ્રીએ કરી હોય, અથવા તેમણે જે પ્રતિમા પૂજવા આપી હોય તો, તે જ પ્રતિમા પૂજવી અને તે સિવાયની બીજી પ્રતિમા તો નમસ્કાર-દર્શન કરવા યોગ્ય છે, પણ પૂજવા યોગ્ય નથી ૪.

વળી ભગવાનની પ્રતિમા સુશોભિત તૈયાર કરાવી તેની પ્રતિષ્ઠાવિધિ થયા પછી તે મૂર્તિ પૂજવી એમ ‘વિષ્ણુધર્મ’ અ. ૧૦૩માં કહ્યું છે:—

સુરૂપાં પ્રતિમાં વિષ્ણોઃ પ્રસન્નવદનેક્ષણામ્* ।

કૃત્વાઽઽત્મનઃ પ્રીતિકરીં સુવર્ણરજતાદિભિઃ ॥ ૫ ॥

તસ્યાં બ્રહ્મ સમારોપ્ય મનસા તન્મયો ભવેત્* ।

તામર્ચયેત્તાં પ્રણમેત્તાં યજેત્તાં વિચિન્તયેત્ ।

વિશત્યપાસ્તદોષસ્તુ તામેવ બ્રહ્મરૂપિણીમ્ ॥ ૬ ॥

‘વિષ્ણોઃ’ કહેતાં, સર્વમાં વ્યાપવા સમર્થ એવા નારાયણની પ્રતિમા, પ્રસન્ન મુખ-નેત્રથી ભક્તના મનને આકર્ષણ કરે એવી, તેમ જ અંગોઅંગમાં રૂપથી ભરેલી, અને તેથી જ દર્શન કરતાં જ ભક્તના હૃદયમાં પ્રેમ પ્રકટે એવી,

તથા સુવર્ણ, રૂપું, તામ્ર ને પિત્તળ એ ચાર ધાતુથી જ બનાવેલી હોય —તેવી પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠાવિધિ કરીને-કરાવીને તેમાં 'બ્રહ્મ' અર્થાત્ પરમાત્માનું આવાહન કરવું. પછી તે ભક્ત, તે મૂર્તિને ચંદન-પુષ્પાદિક ષોડશોપચારે કરીને પૂજે, અષ્ટાંગ-પ્રણામ કરે, તે મૂર્તિનું યજન કરે અને મને કરીને તે મૂર્તિનું ધ્યાન કરે, એમ કરવાથી વિષયની વાસના ને કામ-લોભાદિક દોષ નાશ પામે છે; અને તે 'ભક્ત' 'તન્મયઃ' એટલે મૂર્તિના તાદાત્મ્ય ભાવને પામે છે પ. પછી શ્રીહરિની કૃપાથી 'તામેવ બ્રહ્મરૂપિણીમ્' તે જ દિવ્ય સાકાર ભગવાનની મૂર્તિમાં તે ભક્ત 'વિશતિ' કહેતાં, 'પ્રવેશ કરે છે' એટલે ભગવાન પોતે કૃપા કરીને તે ભક્તને પોતાના સ્વરૂપમાં રાખે છે, અર્થાત્ તે ભક્તને પોતાની સાથે એકાત્મ્ય પમાડે છે, છતાં સ્વામી-સેવકભાવ કાયમ રહે છે ૬.

મૂર્તિમાં દિવ્યભાવ

આ વિશે 'વિષ્ણુતત્ત્વસંહિતા'માં કહ્યું છે:—

સર્વાતિશાયિ ષાઙ્ગુણ્યં સંસ્થિતં મંત્ર બિમ્બયોઃ ।

તેનાઽર્ચ્યો ભગવાન્સાક્ષાન્નોપચારધિયા ક્વચિત્ ॥ ૭ ॥

સર્વથી અધિક એવું છ ગુણવાળું ઐશ્વર્ય જેમનામાં રહ્યું છે એવા ભગવાનનો માહાત્મ્યજ્ઞાનપૂર્વક મંત્ર જપવો ને તેમની મૂર્તિનું પૂજન કરવું; પરંતુ કેવળ ઉપચારમાત્ર-શુષ્કભાવે ઉપર-ઉપરથી પૂજન કરવું નહિ ૭.

શ્રીજીમહારાજ પોતાના ભક્તોને કહે છે: મારા ભક્તોએ, આ પ્રતિમારૂપે હું જ સાક્ષાત્ વિરાજમાન છું —એવા માહાત્મ્યથી તેમ જ સ્નેહથી, રોમાંચિત ને ગદ્ગદ કંઠ

થઈને મારી મૂર્તિની પૂજા કરવી; પણ મારી મૂર્તિમાં પ્રતિમાભાવ આવવા દેવો નહિ.

વળી સ. ભૂ. અં. ૧, અ. ૩૯માં શ્રીહરિએ કહ્યું છે:—

મયિ મત્પ્રતિમાયાં ચાપ્યલ્યં ભેદં કરોતિ ચ:૩૧ ।

તસ્ય ભેદ્દૃશઃ કાલો મચ્છક્તિઃ કુરુતે ભયમ્ ॥ ૮ ॥

મારા પ્રકટ મનુષ્યસ્વરૂપમાં ને મારી પ્રતિમાસ્વરૂપમાં અલ્પ પણ ભેદ ન સમજવો; અને જે ભેદ સમજે છે, તેવા ભેદદૃષ્ટિવાળા ભક્તને મારી શક્તિરૂપ કાળથી ભય થાય છે; ને તેથી તેવા ભક્તને ફરીથી જન્મ લેવો પડે છે. અને જે ભક્ત મનુષ્યરૂપ મૂર્તિ, પ્રતિમા ને ધામમાં રહેલી મૂર્તિ તે ત્રણે એક જ છે એમ સમજીને મૂર્તિની મર્યાદા રાખે છે, તે કાળમાયાથી મુક્ત થાય છે ૮. એ હેતુ માટે શ્રીજીએ ગ. પ્ર. પ્ર.ના ૬૮મા વચનામૃતમાં કહ્યું છે: ‘મૂર્તિને, જે ભગવાનનો ભક્ત પૂજતો હોય ત્યારે, જેમ પ્રત્યક્ષ ભગવાન વિરાજતા હોય ને તેની મર્યાદા રાખે, તેમ તે મૂર્તિની પણ મર્યાદા રાખવી જોઈએ. તેમ જ સંતના હૃદયમાં ભગવાનની મૂર્તિ રહી છે તે સંતની પણ મર્યાદા રાખવી જોઈએ.’ તે હરિવાક્યસુધાસિંધુ ત. ૬૮માં પણ શ્રીહરિએ કહ્યું છે:—

અતઃ સાક્ષાદ્ભગવતો મર્યાદા પાલ્યતે યથા૩૨ ।

તથૈવ પાલનીયાઽત્ર તસ્યા અપિ ચ પૂજકૈઃ ॥ ૧ ॥

સતાં ચ હૃદયે સાક્ષાદ્ધરિરાવિશ્ય વર્તતૈ૩૨ ।

તેષામપિ તતઃ પાલ્યા મર્યાદા તાદૃશી સદા ॥ ૧૦ ॥

ભક્તજન જે પ્રકારે, મનુષ્યરૂપ પ્રત્યક્ષ ભગવાનની મર્યાદાનું પાલન કરે છે, તે જ પ્રકારે આ લોકમાં તે ભગવાનની

મૂર્તિની પૂજા કરનારા ભક્તે, મૂર્તિની મર્યાદા રાખવી ૯. અને પ્રત્યક્ષ શ્રીહરિ, સંતના હૃદયમાં પ્રવેશ કરીને સદાય રહ્યા છે માટે સંતની પણ મર્યાદા, મૂર્તિના જેવી જ રાખવી ૧૦.

વિધિપૂર્વક પૂજન

વળી ભગવાનની મૂર્તિની પૂજા વિધિપૂર્વક કરવી જોઈએ. તે શ્રીહરિએ સ. જી. પ્ર. ૨, (અમદાવાદ દેશની પ્રત) અ. ૭માં કહ્યું છે:—

उपचारैर्यथा लब्धैर्विशुद्धैर्प्रतिमा हरेः^{११} ।

स्वाधिकारानुसारैश्च पूज्या मंत्रैर्यथाविधि ॥ ૧૧ ॥

દેશકાળને અનુસારે પ્રાપ્ત થયેલા-ચંદન, પુષ્પ, ફળાદિક પૂજાના શુદ્ધ ઉપચારે કરીને, ‘હરિચરિત્રામૃત’ નામક ગ્રંથમાં કહેલા મંત્રો વડે વિધિપુરઃસર શ્રીજીમહારાજની યથાધિકાર પૂજા કરવી ૧૧.

હવે તે વિધિનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે:—

પ્રથમ પોતાને બ્રહ્મરૂપ માનીને શ્રીજીનું ધ્યાન કરવું. પછી માનસીપૂજા કરવી. પછી શ્રીહરિને જાગ્રત કરવાના મંત્રનું ઉચ્ચારણ, ઘંટાનાદ સાથે કરવું; ને જગાડીને આસન ઉપર પધરાવેલ ‘ચલપ્રતિમા’માં-ચિત્રપ્રતિમામાં મંત્રોચ્ચારણપૂર્વક આવાહન કરવું. અને ‘અચલ પ્રતિમા’ એટલે મંદિરમાં સ્થાપન કરેલ અથવા પૂજવા રાખેલ હરિકૃષ્ણ મહારાજની મૂર્તિમાં શ્રીજીની ભાવના કરવી. પછી નામમંત્ર તથા આવાહન આદિના જે જે શ્લોકો મહાપૂજામાં છે તે બોલવા અથવા નીચે પ્રમાણે ‘નામમંત્ર’ બોલીને આવાહન વગેરે કરવું.

नाममंत्र

ॐ श्रीहरये नमः, श्रीहरिमावाहनं	समर्पयामि॥ १ ॥
ॐ श्रीकृष्णाय नमः, श्रीकृष्णमासनं	सम० ॥ २ ॥
ॐ श्रीहरिकृष्णाय नमः, तं पाद्यं	सम० ॥ ३ ॥
ॐ श्रीनीलकंठाय नमः, तमर्ध्यं	सम० ॥ ४ ॥
ॐ श्रीसहजानंदाय नमः, तमाचमनीयं	सम० ॥ ५ ॥
ॐ श्रीनारायणमुनये नमः, तं मलापकर्षस्नानं	सम० ॥ ६ ॥
ॐ श्रीस्वामिनारायणाय नमः, तं पंचामृतस्नानं	सम० ॥ ७ ॥
ॐ श्रीपूर्णपुरुषोत्तमाय नमः, तं महाभिषेकं	सम० ॥ ८ ॥
ॐ श्रीतेजःपुजाक्षरनिवासिने नमः, तं मार्जनं	सम० ॥ ९ ॥
ॐ श्रीमुक्तानादिमुक्तस्वामिने नमः, तं उपवीतं	सम० ॥ १० ॥
ॐ श्रीसर्वाविर्भावकारणाय नमः, तं वस्त्रोपवस्त्रे	सम० ॥ ११ ॥
ॐ श्रीभक्तिधर्मात्मजाय नमः, तं चन्दनं	सम० ॥ १२ ॥
ॐ श्रीघनश्यामाय नमः, तं तुलसीपत्राणि	सम० ॥ १३ ॥
ॐ श्रीस्वांगप्रकाशपुंजाक्षरधामनिवासाय नमः, तं दिव्यविविधवस्त्राणि	सम० ॥ १४ ॥
ॐ श्रीमुक्तनित्यमुक्ताधिपतये नमः, तं दिव्यालंकारान्	सम० ॥ १५ ॥
ॐ श्रीअनादिमुक्ताधिराजाय नमः, तं दीपं	सम० ॥ १६ ॥
ॐ श्रीअनादिकृष्णनामकभक्तिधर्मपुत्राय नमः, तं धूपं	सम० ॥ १७ ॥
ॐ श्रीस्वामिनारायणाय नमः, तं नैवेद्यं	सम० ॥ १८ ॥
ॐ श्रीजीमहाराजाय नमः, तं अपोशनं	सम० ॥ १९ ॥
ॐ श्रीनित्यमुक्तनिवासाय नमः, तं मुखवासं...	सम० ॥ २० ॥
ॐ श्रीपरमैकांतिकमुक्तमध्यनिवासाय नमः, तं फलं...	सम० ॥ २१ ॥
ॐ श्रीअक्षरधामाधिपतिश्रीकृष्णाय नमः, तं आरती...	सम० ॥ २२ ॥
ॐ श्रीएकांतिकभक्तार्थमाविर्भावाय नमः, तं दक्षिणां	सम० ॥ २३ ॥
ॐ श्रीवासुदेवाय नमः, तं प्रदक्षिणां	सम० ॥ २४ ॥
ॐ श्रीनरनारायणाय नमः, तं साष्टांगप्रणामं	सम० ॥ २५ ॥
ॐ श्रीस्वामिनारायणाय नमः, तुं स्तुतिप्रार्थनां	सम० ॥ २६ ॥

आ नाममंत्रं भोलीने, तेमां कडेला यंढन-पुष्प वगेरे

ઉપચાર, તે ધાતુપ્રતિમાને પ્રત્યક્ષ અર્પણ કરવા અને ચિત્રપ્રતિમાને તો માનસિક ઉપચાર અર્પણ કરવા.

ધાતુપ્રતિમા – પૂજાનો પુનઃ અનુક્રમ

પ્રથમ ભક્તજને બ્રહ્મરૂપ માનીને ધ્યાન કરવું. પછી માનસીપૂજા કરવી. પછી ઘંટાનાદ કરવો. ‘ઝત્તિષ્ઠોત્તિષ્ઠ...’ વગેરે બોલીને, આસન ઉપર પધરાવેલ ચલ પ્રતિમામાં શ્રીજીનું આવાહન કરવું ને અચલ પ્રતિમામાં શ્રીહરિની ભાવના કરવી. પછી શ્રી હરિકૃષ્ણ મહારાજને ચરણશુદ્ધિ કરવા જળપાત્ર-તે રૂપ ‘પાદ;’ હસ્તશુદ્ધિને અર્થે જળપાત્ર-તે રૂપ ‘અર્ધ;’ અને દંતધાવન ને મુખમાર્જનને અર્થે જળ-તે રૂપ ‘આચમન’ તે શ્રીહરિને અર્પણ કરવાં. પછી પ્રતિમા સ્વરૂપ મહાપ્રભુજીને સ્નાનપાત્રમાં પધરાવીને શુદ્ધોદકથી માળાપકર્ષ નામે સ્નાન કરાવવું. પછી શ્રીજીની ચંદન-તુલસીપત્રથી પૂજા કરવી અને અભિષેકસ્નાન તે જલધારાથી કરાવવું. પછી સર્વે અંગોઅંગમાં માર્જન કરીને વસ્ત્ર પહેરાવવાં ને યજ્ઞોપવિત તથા તુલસીની બેવડી કંઠી પહેરાવવી; તેમ જ દિવ્ય વિવિધ વસ્ત્ર પહેરાવીને દિવ્ય આભૂષણ પહેરાવવાં. તે પછી ધૂપ, દીપ, નૈવેદ્ય વગેરે, સંકલ્પથી અથવા પ્રત્યક્ષ ધરાવવાં. તદનંતર ‘અપોશન’ અર્થાત્ જળપાન, તાંબુલ, ફળ, આરતી, પુષ્પાંજલિ વગેરે, અનુક્રમથી મંત્ર બોલીને જ કરવાં. પછી ‘સ્વામિનારાયણ’ એ ષડક્ષર નામમંત્રનો જપ કરવો; અથવા અષ્ટાક્ષર મંત્રનો જપ કરવો. ત્યાર પછી ભગવાનને પ્રદક્ષિણા, દંડવત્, સ્તુતિ-પ્રાર્થના, નમસ્કાર વગેરે કર્યા બાદ પૂજાની સમાપ્તિ કરવી.

આ સર્વે વિશેષવિધિ, અખંડાનંદવર્ણી રચિત 'શ્રીહરિચરિત્ર' નામક ભક્તિશાસ્ત્રમાં મહાપૂજાનો અધ્યાય છે તેમાંથી જાણવો. સ્થિર પ્રતિમા ને શાલગ્રામ તેમ જ ધાતુની હરિકૃષ્ણ મહારાજની મૂર્તિ પૂજવા રાખી હોય તેમાં આવાહન-વિસર્જન કરવાં નહિ, પરંતુ જાગ્રત કરવા ને પોઢાડવા-એવી રીતે આવાહન ને વિસર્જનની ભાવના કરવી.

અષ્ટાક્ષર — મંત્રજપવિધિ

‘કૃષ્ણસ્ય જપ્યોઽથાષ્ટાક્ષરો મનુઃ’ (શિક્ષાપત્રી)

‘અર્ચનાન્તરમ્ કૃષ્ણસ્ય = નિજાંગોદ્ભવમહોપુંજાત્મકાઽક્ષરધામ્નિ અવિચલત્વેન વિરાજમાનસ્ય મુક્તનિત્યમુક્તૈરેવ અનુભવજ્ઞાનેન અનુભાવિતસ્વરૂપસ્ય દેવશર્માત્પ્રેમવત્યાં પ્રાદુર્ભાવિત નરનાટનસ્ય મુક્તમુનિબ્રહ્મમુનિસ્તુતયશસ્ય શ્રીસ્વામિનારાયણસ્ય મમ ॥’

‘પૂજા કર્યા પછી શ્રીકૃષ્ણના અષ્ટાક્ષરમંત્રનો જપ કરવો’ એમ કહ્યું. તેમાં શ્રીજીમહારાજે ‘કૃષ્ણ’ પોતાને જ કહ્યા છે. પોતાના અંગોઅંગમાંથી જ ઉત્પન્ન થયેલો જે તેજનો સમૂહ તે જ અક્ષરધામ છે, તેમાં અખંડ વિરાજમાન, અને મુક્ત તથા નિત્યમુક્ત જ જેમનાં સ્વરૂપને અનુભવજ્ઞાને કરીને અનુભવે છે એવા, અને દેવશર્મા થકી પ્રેમવતીને વિશે નરનાટકનો પ્રાદુર્ભાવ કર્યો છે જેમણે; અને મુક્તાનંદ સ્વામી, બ્રહ્માનંદ સ્વામી આદિ અનંત મુક્ત જેમના ગુણ અહોનિશ ગાન કરે છે અને માર્કંડેયમુનિએ જેમનાં હરિ તથા કૃષ્ણ ને હરિકૃષ્ણાદિક નામ કર્યાં છે, એવા શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાનના અષ્ટાક્ષરમંત્રનો જપ કરવો. હવે તે મંત્ર સ. જી.

પ્ર. ૧, અ. ૧૬માં બે પ્રકારે કહેલો છે:—

શ્રીકૃષ્ણોતિ ત્વમાદિશ્ચ ગતિર્મદ્વયમન્તતઃ^૫ ।

મનુરાઘ્વ ઇતિ પ્રોક્તો વૈષ્ણવત્વવિધાપકઃ ॥ ૧૨ ॥

બ્રહ્માહમાદિ ચ પદં દાન્તં કૃષ્ણોતિ તત્પરમ્^૬ ।

સોઽસ્મીત્યુક્તો દ્વિતીયોઽપિ મનુરિષ્ટ્વફલપ્રદઃ ॥ ૧૩ ॥

બે મંત્રનું સ્વરૂપ બે શ્લોકે કરીને કહેવામાં આવે છે; ‘શ્રીકૃષ્ણ’ અને ‘ત્વ’ પદ અનુક્રમથી પ્રથમ આવે છે અને મધ્યમાં ‘ગતિ’ પદ આવે છે ને અંતમાં ‘મમ’ એવા બે ‘મ’કાર આવે છે —એ આઠ અક્ષરનો નીચેનો મંત્ર જાણવો.

‘શ્રીકૃષ્ણ ! ત્વં ગતિર્મમ’

આ આદિ મંત્ર છે. આ મંત્ર વૈષ્ણવપણાને પમાડનારો છે; એટલે, રામકૃષ્ણાદિક સર્વ અવતારના અવતારી એવા શ્રી હરિકૃષ્ણ મહારાજના દૃઢ આશ્રયને કરાવનારો છે. હે શ્રીકૃષ્ણ ! હે સ્વામિનારાયણ ! તમે જ મારી ગતિ છો; તમે જ મારા આધાર છો; હું તમારો શરણાગત છું ૧૨. આ પ્રથમ મંત્રનો અર્થ છે.

હવે બીજો મંત્ર ક્યો, તો જેમાં ‘બ્રહ્માહં’ પદ પ્રથમ આવે છે. પછી ‘દા’ અક્ષર છે. અંતમાં જેને, એવું ‘કૃષ્ણ’ પદ જેમાં છે; તે પછી ‘સોઽસ્મિ’ પદ જેમાં અંતે છે, એ આઠ અક્ષરનો નીચેનો મંત્ર જાણવો.

‘બ્રહ્માહં કૃષ્ણદાસોઽસ્મિ’

આ બીજો મંત્ર છે. આત્મ સ્વરૂપને પ્રત્યક્ષ શ્રીકૃષ્ણ-સ્વરૂપની સાથે અથવા પ્રત્યક્ષ શ્રીકૃષ્ણના પ્રકાશરૂપ બ્રહ્મની સાથે ઐકાત્મ્ય પમાડનારો, અર્થાત્ આત્માને બ્રહ્મભાવ તથા

ભગવદ્ભાવને પમાડનારો આ મંત્ર છે ૧૩.

આ બંને પ્રકારના મંત્રના અધિકારી આ પ્રમાણે કહેલા છે:—

આઘ: શરણમંત્રોઽત્ર સામાન્ય ઇતિ કીર્તિતઃ^૭ ।

દ્વિતીયસ્તુ મહામંત્રો વિશેષ ઇતિ વિદ્ધિ ભો ! ॥ ૧૪ ॥

(સ. જી. પ્ર. ૧, અ. ૧૬)

આ બેમાં પ્રથમ મંત્ર, શરણમંત્ર કહેવાય છે અને તે સામાન્ય મંત્ર છે. બીજો મંત્ર તે મહામંત્ર છે, એટલે મહાદીક્ષાના અધિકારી ભક્તને જ આ મંત્ર લેવાનો કહ્યો છે; માટે તે વિશેષ છે. હે રાજન્ ! એમ તમે જાણો. (તેમાં એકાંતિક ભક્તને જ મહામંત્રનો જપ કરવો; સામાન્ય ભક્તે શરણમંત્રનો જપ કરવો) ૧૪.

દીક્ષાવિધિ-સ. જી. પ્ર. ૪, અ. ૪૬માં આ મંત્રજપ નિયમિત કરવાનો આ પ્રમાણે કહ્યો છે:—

કૃષ્ણમંત્રસ્ય ચ જપો નિયમાચ્છુચિના ત્વયા^૮ ।

નિજશક્ત્યનુસારેણ કાર્યોઽહ્નિ નિશિ ચાન્વહમ્ ॥ ૧૫ ॥

હે શિષ્ય ! શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાન પોતે જ પોતાને કૃષ્ણ નામે કહે છે, માટે કૃષ્ણ એટલે શ્રી હરિકૃષ્ણનો જ આ મંત્ર છે; તેનો જપ તારે પવિત્ર થઈને નિયમપૂર્વક નિત્યે યથાશક્તિ કરવો. (તે પણ હૃદયને વિશે મંત્રના અર્થને ચિંતવન કરવા પૂર્વક મંત્રનો જપ કરવો) ૧૫. હવે બીજા મંત્રના અર્થને કહે છે:—

‘અહમ્’ શબ્દાર્થ:

‘અહમ્’ કહેતાં, જીવ તથા બ્રહ્માંડાભિમાની ઈશ્વર

સમજવા. હવે તે જીવનું ને ઈશ્વરનું સ્વરૂપ, સ. જી. પ્ર. ૧, અ. ૫૮માં શ્રી રામાનંદ સ્વામી નીચે મુજબ સમજાવે છે:—

ક્ષેત્રં પિણ્ડં ચ બ્રહ્માણ્ડં દ્વિવિધં યોડભિમન્યતે^{૧૧} ।

અલ્પજ્ઞ સર્વવિચ્ચાસૌ ક્ષેત્રજ્ઞોડત્રાહમોચ્યતે ॥ ૧૬ ॥

સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ ને કારણ આ ત્રણ જીવનાં શરીર, તેને જીવનું પિંડરૂપ ક્ષેત્ર-સ્વરૂપ કહ્યું છે. તે પિંડાભિમાની અલ્પજ્ઞ એવો ક્ષેત્રજ્ઞ જે જીવાત્મા, તેને આ મંત્રમાં ‘અહમ્’ શબ્દે કરીને કહ્યો છે. તેમ જ વિરાટ, સૂત્રાત્મા ને અવ્યાકૃત —આ ત્રણ ઈશ્વરના શરીરરૂપ અને અષ્ટાવરણે વેષ્ટિત ને ચૌદ લોકાત્મક બ્રહ્માંડરૂપ જે ક્ષેત્ર, તેના ક્ષેત્રજ્ઞ બ્રહ્માંડાભિમાની ઈશ્વર જે સર્વજ્ઞ છે, તેને પણ આ મંત્રમાં ‘અહમ્’ શબ્દે કરીને કહ્યા છે ૧૬.

‘બ્રહ્મ’ શબ્દાર્થ:

જીવ ને ઈશ્વર એ બંનેએ પિંડ ને બ્રહ્માંડરૂપ ક્ષેત્રનું જે અભિમાન તેનો ત્યાગ કરીને બ્રહ્મરૂપની ભાવના કરવી. હવે બ્રહ્મનું સ્વરૂપ એ જ અધ્યાયમાં આ પ્રમાણે કહેલું છે:—

અન્વિતં દ્વિવિધે ચાત્ર ક્ષેત્રજ્ઞે તન્નિયંતૃ ચ^{૧૦} ।

વ્યતિરિક્તં તતો યચ્ચ તદ્બ્રહ્માક્ષરમુચ્યતે ॥ ૧૭ ॥

પ્રથમ, જીવ ને ઈશ્વર એ બે પ્રકારના ક્ષેત્રજ્ઞ કહ્યા તેને, તથા તેથી પર મહામાયાની અંદર રહ્યા એવા જે પ્રધાનપુરુષાદિક, તે સર્વેને પણ જીવ કહ્યા છે. અને મહામાયાના પતિ મહાપુરુષને ઈશ્વર જાણવા-તેમાં અને ‘ચ’ શબ્દથી બ્રહ્મકોટી તથા અક્ષરકોટી તે સર્વેમાં ‘અન્વિતં’ કહેતાં અન્વયપણે રહેલું છે ને ‘તન્નિયંતૃ’ એટલે તે સર્વેને નિયમમાં

રાખનારું શ્રીહરિનું જે તેજ, તે અક્ષરધામરૂપ છે. આવું શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાનના તેજના સમૂહરૂપ જે અક્ષર, તેને આ મંત્રમાં 'બ્રહ્મ' કહેલું છે. ૧૭. તે હ. સુ. તરંગ ૧૨૭માં શ્રીહરિજીએ કહ્યું છે:—

સચ્ચિદાનંદરૂપં યદ્ બ્રહ્મનિર્ગુણમક્ષરમ્^{૧૯} ।

અંગપ્રકાશસ્તત્ત્વસ્ય ધામ ચેત્યુક્તમસ્તિ હિ ॥ ૧૮ ॥

સત્, ચિત્ ને આનંદરૂપ ને નિર્ગુણ એવું અક્ષરબ્રહ્મ, તે તો આ શ્રી સ્વામિનારાયણ મહાપ્રભુના અંગનો પ્રકાશ છે અને તેને જ 'ધામ' નામે કહ્યું છે ૧૮. વળી આ જ ગ્રંથના તરંગ ૪૫માં પણ શ્રીહરિએ કહ્યું છે:—

સચ્ચિદાનંદરૂપં યત્પૂર્ણં બ્રહ્માસ્તિ સર્વતઃ^{૨૦} ।

તેજસ્તસ્યૈવ તજ્જ્ઞેયં નિરાકારમનાવૃત્તમ્ ॥ ૧૯ ॥

સર્વત્રપૂર્ણ ને સત્, ચિત્ ને આનંદરૂપ એવું જે બ્રહ્મ, તે આ શ્રી હરિકૃષ્ણ મહારાજનું તેજ છે. તે તેજ નિરાકાર ને સર્વત્ર ગતિવાળું છે ૧૯. આ 'બ્રહ્મ' શબ્દનો અર્થ છે.

'કૃષ્ણ' શબ્દાર્થ:

હવે મંત્રમાં 'કૃષ્ણ' કહ્યા છે તેમના સ્વરૂપને સમજાવે છે. તે સ. જી. પ્ર. ૧, અ. ૫૮માં આ પ્રમાણે કહેલું છે:—

યમાશ્રિત્ય પ્રેરયતિ ક્ષેત્રજ્ઞમિદમક્ષરમ્^{૨૧} ।

પુરુષોત્તમસંજ્ઞોઽસાવક્ષરાતીત ઉચ્યતે ॥ ૨૦ ॥

સ એવ શ્રેયસે નૃણાં ધૃતદિવ્યનરાકૃતિઃ^{૨૨} ।

સ્વાજ્ઞાનં જ્ઞાનદાનેન કર્ષન્ કૃષ્ણ ઇતીર્યતે ॥ ૨૧ ॥

પ્રથમ જે શ્રી હરિકૃષ્ણ મહારાજના તેજરૂપ અક્ષર કહ્યું તે અક્ષર, 'યં' જે શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાન તેમને

આશરીને રહ્યું છે અને 'ક્ષેત્રજ્ઞ' એટલે જીવને, ઈશ્વરને તથા મહાપુરુષથી લઈને સૃષ્ટિકર્તા અક્ષરપર્યંત સર્વને પ્રેરણા કરે છે; અર્થાત્ તે તેજરૂપ અક્ષરના પણ કારણ એવા સ્વામિનારાયણ શ્રીહરિ છે, તે પોતે જ પોતાના તેજથી સર્વને પ્રેરણા કરે છે અને તે પુરુષોત્તમ જે શ્રીહરિ, તે જ પોતે પોતાના પ્રકાશરૂપ અક્ષરના પણ કારણ ને આધાર છે; તે માટે 'અક્ષરાતીત' કહ્યા છે. અને તે તેજરૂપ અક્ષરધામમાં પોતાની સેવામાં રહ્યા જે મુક્તો, તેમના મધ્યે ઉત્તમ છે ને તેમના સ્વામી છે; તે માટે 'પુરુષોત્તમ' કહેવાય છે ૨૦. એ જ પોતે શ્રીહરિ, જીવોનો આત્યંતિક મોક્ષ કરવા છપૈયાપુરમાં ધર્મ-ભક્તિ થકી પ્રકટ થયા છે. અને સ્વાત્મસ્વરૂપના જ્ઞાનદાનથી પ્રકાશ કરીને 'સ્વાજ્ઞાનં' કહેતાં નિજાશ્રિતોનું 'અજ્ઞાન' જે વિષયસુખમાં આસક્તિ અને સર્વોપરી શ્રી હરિકૃષ્ણ મહાપ્રભુના અનુભવજ્ઞાનનો અભાવ; અર્થાત્ મૂળ અજ્ઞાનરૂપ અંધકારને જે હેતુ માટે કર્ષે છે એટલે કે ખેંચીને નાશ કરે છે; આ માટે જ આ મંત્રમાં શ્રી સહજાનંદ સ્વામીને 'કૃષ્ણ' નામે કહ્યા છે ૨૧.

‘દાસ’ શબ્દાર્થ:

શ્રીહરિ પોતાના ભક્તને પોતાનું સાધર્મ્ય પમાડે છે ત્યારે તે ભક્ત શ્રીજીમહારાજના 'તુલ્યભાવ' કહેતાં, સજાતીયભાવને પામે છે. અને ભગવાનના ગુણ-ઐશ્વર્યાદિકનો તે ભક્તમાં આવિર્ભાવ થાય છે; તો પણ તે ભક્તને-મુક્તને પોતાના સ્વામી શ્રીહરિજીને વિશે દાસભાવ, જે સ્વામી-સેવકભાવ, તેમ જ સુખદાતા તથા સુખ-ભોક્તાભાવ સદાય રહે છે —એમ આ મંત્રમાં 'દાસ' શબ્દના અર્થથી નિરૂપણ કરેલું

છે. તે કહ્યું છે:—

પ્રેમ્ણા તત્સેવનેનૈવ યચ્છ્રેભાવત્ત્વમાત્મનઃ^{૨૨} ।

સ એવ દાસશબ્દાર્થો મંત્રેઽસ્મિન્ પરિકીર્તિતઃ ॥ ૨૨ ॥

(સ. જી. પ્ર. ૧, અ. ૫૮)

‘પ્રેમ્ણા’ કહેતાં, જે ભક્ત અવરભાવમાં, પ્રકટ શ્રીજીમહારાજના મુક્ત મુકુંદવર્ણી તથા ઉત્તમ નૃપતિની પેઠે અતિશય પ્રેમે કરીને શ્રીજીમહારાજની સેવા કરે છે, તે ભક્ત સેવાએ કરીને જ પોતાનું શોભાશાળીત્વ પ્રાપ્ત કરે છે; અર્થાત્ ભગવાનને લઈને ભગવાનના જેવી તે સેવકની મહત્તા ગવાય છે. અને પરભાવમાં, એ મુક્ત અતિશય પ્રેમે કરીને શ્રીજીમહારાજની સેવા કરે છે. હવે દિવ્યભાવમાં સેવા શું ? તો અતિશય સ્નેહથી મૂર્તિ સામું જોઈ રહેતાં સુખાનુભવ થાય તે; અથવા શ્રીજીમહારાજ સાથે ઐકાત્મ્ય પામીને શ્રીજીમાં નિમગ્ન થઈ રહેવું અને આનંદ લેવો, તેને જ દિવ્યભાવમાં સેવા કહી છે. એવી સેવા કરીને ‘આત્મનઃ શોભાવત્ત્વં’ તે આત્મા પોતાના સ્વામી શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાનનું સાધર્મ્ય જે ‘તુલ્યભાવ’ અર્થાત્ સજાતિભાવ, તેને પામે છે; આવો શોભાશાળી થાય છે, એટલે કે મુક્તને શ્રીહરિના આનંદનો જેવો અનુભવ છે તેવો અક્ષરપર્યંત કોઈને નથી; એવી મહત્તા પામે છે. અને શ્રીજીમહારાજના આનંદનો અનુભવ મુક્તને અધિક છે તેથી એમને, શ્રીહરિને વિશે દાસભાવ પણ સદાય અતિશય જ દૃઢ રહે છે; મૂર્તિમાં અતિ સ્નેહે કરીને પ્રવેશ થાય તો પણ દાતા-ભોક્તા ને સવામી-સેવકભાવે જ પ્રવેશ થાય છે. આ ‘દાસ’ શબ્દનો અર્થ છે ૨૨.

‘અસ્મિ’ પદનો અર્થ

અસ્મીતિ પૂર્ણકામત્વં જ્ઞેયે પ્રાપ્ત્યેઽપિ ચાત્મનઃ^{૨૪} ।

શેષાભાવશ્ચ વિજ્ઞેયો મુક્તત્વાજ્જીવતો યતઃ ॥ ૨૩ ॥

(સ. જી. પ્ર. ૧, અ. ૫૮)

‘અસ્મિ’ પદ પૂર્ણકામતા જણાવે છે; ‘અસ્મિ’ એટલે શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાનના સાધર્મ્યને પામ્યો અને તેમના સુખનો ભોક્તા થયો એવો જે મુક્ત, તેને એવો ભાવ રહે છે જે, હું અનાદિમુક્ત જ છું ને શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાનના સળંગ સ્વરૂપનો આનંદ અખંડ અનુભવું છું; ને મારે કાંઈ જાણવાનું કે પામવાનું બાકી નથી એવું સંપૂર્ણ પૂર્ણકામપણું મનાય છે. આવા મુક્તને શ્રીહરિજીના મહિમાનું ને સુખનું અપારપણું રહે છે ૨૩.

વળી કહ્યું છે કે:—

વૈકુંઠેઽથ ચ ગોલોકે શ્વેતદીપે બૃહત્પુરે^{૨૫} ।

યથા પ્રાપ્ત્યા ભગવતઃ પૂર્ણકામશ્ચ સેવયા ॥ ૨૪ ॥

ભક્તાઃ સન્તિ તથૈવાત્ર હરેઃ પ્રત્યક્ષલમ્બનાત્^{૨૬} ।

સેવયા ચાસ્તિ પૂર્ણત્વમિતિ મંત્રાર્થમાહ સઃ ॥ ૨૫ ॥

(સ. જી. પ્ર. ૧, અ. ૫૮)

જેમ વૈકુંઠ, ગોલોક ને શ્વેતદ્વીપમાં રહેલા મુક્તો, પોતાના સ્વામી એવા ભગવાનની પ્રાપ્તિથી ને સેવાથી પૂર્ણકામ થઈને વર્તે છે; અને વળી જેમ તે સર્વે ધામથી પર જે અક્ષરધામ, તેમાં શ્રીજીમહારાજના જે મુક્ત છે તે, તથા શ્રીજીમહારાજે પોતાની મૂર્તિમાં જે મુક્તને રાખ્યા છે તે મુક્ત, શ્રીજીમહારાજની પ્રાપ્તિ, જે સાક્ષાત્ સંબંધ ને સેવા, તેથી

શ્રીહરિજીના સુખનો અનુભવ પામી ‘પૂર્ણકામ’ થાય છે ૨૪. તેમ જ આ લોકમાં, નયનગોચર થયેલા અનાદિ શ્રીકૃષ્ણ જેમનું નામ છે એવા શ્રી સ્વામિનારાયણ મહાપ્રભુજીની પ્રાપ્તિથી ને પૂર્વોક્ત પ્રકારની સેવાથી, ભક્તજનો ‘પૂર્ણકામ’ કહેતાં કૃતાર્થ થાય છે. તેમાં કેટલાક ભક્તજનને આજ્ઞા-ઉપાસના સિદ્ધ થતાં જ્ઞાન-ધ્યાનની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે, તો કેટલાકને છતે દેહે જ મૂર્તિનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. આવી રીતે આ બીજા મંત્રનો અર્થ સમજવો ૨૫.

મંત્રજપનું ફળ વગેરે

સ. જી. પ્ર. ૧, અ. ૫૮માં મંત્રજપનું ફળ આ પ્રમાણે કહેલું છે:—

અન્તઃકરણવૃત્તિનાં બહિર્ગતિનિરોધનમ્^{૨૭} ।
 હૃદિપ્રકાશઃ કૃષ્ણોક્ષા સ્યાદિત્યાહ ચ તત્ફલમ્ ॥ ૨૬ ॥
 મંત્રાર્થં બોધયિત્વેત્થં ગુરુસ્તં પુનરબ્રવીત્^{૨૮} ।
 યાવદ્દેહસ્મૃતિસ્તાવદ્ધર્મં વ્વચન ન ત્યજેઃ ॥ ૨૭ ॥

આ મંત્રજપ કરવાથી વિષયમાં પ્રસરતી અંતઃકરણની વૃત્તિઓ પાછી વળીને આત્મા-પરમાત્મામાં રહે છે, અને તેથી તે ભક્તના હૃદયકાશમાં પરમાત્માનો પ્રકાશ જણાય છે; ને તે પ્રકાશમાં શ્રીજીમહારાજની મૂર્તિ દેખાય છે. અષ્ટાક્ષરમંત્રનો જપ કરવાનું આ ફળ છે ૨૬. આવી રીતે ગુરુરાજ રામાનંદ સ્વામીએ વર્ણીરાજ શ્રીહરિને મંત્રાર્થનો ઉપદેશ આપી, ફરીથી કહ્યું કે, જ્યાં સુધી દેહની સ્મૃતિ રહે ત્યાં સુધી ક્યારેય પણ ધર્મસંબંધી નિયમનો તમારે ત્યાગ કરવો નહિ ૨૭.

આમાં રામાનંદ સ્વામીએ શ્રી નીલકંઠવર્ણીને મંત્રોપદેશ

કર્ચો એમ લખ્યું છે; પણ સમજવાનું એમ છે કે નીલકંઠવર્ણી તો, જેમનું અનાદિ શ્રીકૃષ્ણ નામ છે એવા રામકૃષ્ણાદિક અવતારના અવતારી સ્વયં શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાન પોતે જ છે. તેમણે રામાનંદ સ્વામીમાં પ્રવેશ કરીને રામાનંદ સ્વામી દ્વારે પોતે જ પોતાને મહામંત્રનો ઉપદેશ કર્યો છે; અથવા તો ભગવાન મનુષ્યરૂપે હોય ત્યારે પોતે શિષ્ય થઈ અન્યને ગુરુ કરે, ગુરુથી દીક્ષામંત્ર લે, બીજા અવતારને ઈષ્ટદેવ માને, તેમની ભક્તિ કરે —એ બધી તેમની મનુષ્યલીલા, ભક્તની શિક્ષાને અર્થે ને ભક્તને ગાન કરવાને અર્થે છે એમ જાણવું.

મંત્રજપના અધિકારી વગેરે

સદ્. વાસુદેવાનંદ સ્વામી સ. જી. પ્ર. ૩, અ. ૩૦માં શ્રીહરિજીને પૂછે છે:—

કૃષ્ણમંત્રજપસ્યાહં કાર્યસ્ય પ્રત્યહં હરે !^૨ ।

વિધાનં શ્રોતુમિચ્છામિ કૃતઃ સિદ્ધ્યેત્સ યેન વૈ ॥ ૨૮ ॥

હે હરે ! જે વિધિપૂર્વક કરેલો જપ, સિદ્ધિને આપનારો થાય છે; તેવા પ્રતિદિન જપ કરવા યોગ્ય કૃષ્ણમંત્રના જપનો જે વિધિ, તેને હું જાણવા ઈચ્છું છું, ૨૮. ‘શ્રીહરિ બોલ્યા :’— હે વાસુદેવાનંદવર્ણી ! સચ્ચાસ્ત્રમાં પ્રતિપાદન કરેલો મંત્રરાજ અષ્ટાક્ષરનો, જપવિધિપ્રકાર સંક્ષેપમાં હું તમોને કહું છું, તેને સાવધાનતાથી સાંભળો. તેમાં પ્રથમ જપ કરનાર પુરુષનું લક્ષણ કહે છે:—

સ્નાતઃ શુચિઃ સ્વસ્થચિત્તઃ ક્રોધચિન્તાવિવર્જિતઃ^૪ ।

સદ્ગુરુપ્રાપ્તમંત્રશ્ચ જાપકઃ પુરુષો મતઃ ॥ ૨૯ ॥

યથાવિધિ સ્નાન જેણે કર્યું છે, જે ‘શુચિઃ’ કહેતાં પવિત્ર

છે, જે સ્વસ્થ ચિત્તવાળો છે, જે કામ-ક્રોધ-ચિંતા રહિત છે, જેણે 'સદ્ગુરુ'થી એટલે ધર્મવંશી આચાર્યપરંપરાથી મંત્ર પ્રાપ્ત કર્યો છે તે, મંત્રજપનો અધિકારી છે ૨૯.

હવે મંત્રજપ માટે કેવું આસન જોઈએ તેની વિક્તિ શિ. શ્લો. ૫૧માં પ્રથમ આવી ગઈ છે; તો પણ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં ફરીથી જણાવવામાં આવે છે. તે શ્રીહરિએ કહ્યું છે:—

...। વાસ્ત્રં વા કામ્બલં કૌશમાસનં જપસિદ્ધિદમ્ ॥ ૩૦ ॥

...। સ્યાદાપદિ શુભં સર્વં વિના હ્યાશુચિલેપનમ્ ॥ ૩૧ ॥

(સ. જી. પ્ર. ૩, અ. ૩૦)

મંત્રજપ માટે બેસવા યોગ્ય આસન, ધોયેલા વસ્ત્રનું, કાંબળીનું કે રેશમી વસ્ત્રનું કરવું. આપત્કાળમાં તો કોઈ પણ આસન શુભ કહેલું છે, પરંતુ અપવિત્ર દ્રવ્યના લેપવાળું આસન તો આપત્કાળમાં પણ ન વાપરવું ૩૦-૩૧.

જપમાળા વિધિ

હવે જપ કરવામાં કેવી માળા ગ્રહણ કરવી તેનો ઉલ્લેખ કરતાં શ્રીહરિ જણાવે છે:—

તુલસીકાષ્ઠસમ્ભૂતા જપમાલા શુભા મતા^{૧-૧૦} ।

ધાત્રીકાષ્ઠભવા વાપિ ચન્દનાદિમયી ચ વા ॥ ૩૨ ॥

સર્વાપિમાલા શ્રીવિષ્ણુપાદસ્પર્શાચ્છુચિર્ભવેત્^{૧૧} ।

જપોચિતા ચ તસ્માત્ તાં વિભૃયાત્ તાદૃશીં પુમાન્ ॥ ૩૩ ॥

અષ્ટોત્તરશતેનોક્તા મણિભિર્માલિકોત્તમા^{૧૨} ।

મધ્યમા સ્યાત્ તદર્થેન તદર્થેન કનીયસી ॥ ૩૪ ॥

(સ. જી. પ્ર. ૩, અ. ૩૦)

આ જપમાં, તુલસીકાષ્ઠથી કરેલી અથવા ચંદનકાષ્ઠથી

બનાવેલી કે આંબળાના કાષ્ઠથી તૈયાર કરેલી જપમાળા શ્રેષ્ઠ માની છે. આ સર્વ પ્રકારની માળા શ્રી વિષ્ણુ ભગવાન, અર્થાત્ સર્વમાં નિવાસ કરીને રહેલો સહજાનંદ સ્વામી હું, તે મારા પાદસ્પર્શથી પવિત્ર, તેમ જ જપ કરવા યોગ્ય થાય છે; માટે તેવી માળા ગ્રહણ કરવી ૩૩. તેમાં એકસોને આઠ મણકાની માળા ઉત્તમ માની છે; ચોપન મણકાની મધ્યમ માની છે અને સત્તાવીસ મણકાની માળા કનિષ્ઠ માની છે. માટે ઉત્તમ માળા જપ કરવામાં યોગ્ય છે તેથી તેવી જ માળાથી જપ કરવા ૩૪.

મંત્રજપ વિધિ

શ્રીહરિ હવે મંત્રજપ કરવામાં પાલન કરવા યોગ્ય વિધિ જણાવતાં કહે છે:—

સ્વસ્તિકાસનમાસીનો મુક્તપદ્માસનં તુ વા^{૧૯} ।

ઋજુરેકાગ્રદૃષ્ટિશ્ચ ભગવન્તં હૃદિ સ્મરન્ ॥ ૩૫ ॥

વસ્ત્રગોપિતમાલાઞ્ચ મંત્રમેકૈકમુચ્ચરન્^{૨૦} ।

ત્યજેન્નેકૈકમણિકમ્ જપેન્નિયતસંખ્યયા ॥ ૩૬ ॥

(સ. જી. પ્ર. ૩, અ. ૩૦)

જપ કરતાં સ્વસ્તિકાસને, સિદ્ધાસને, કે પદ્માસને બેસી, સરલ શરીર રાખી એકાગ્ર દૃષ્ટિ કરીને, હૃદયમાં પોતાના ઈષ્ટદેવ શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાનનું સ્મરણ કરવાપૂર્વક, વસ્ત્રથી માળાને ઢાંકીને, અથવા માળાને ગોમુખીમાં રાખીને એકએક મંત્રોચ્ચારણમાં એકેક મણકાને મૂકી, પ્રતિદિન આટલા જપ કરવા એવી સંખ્યાની ગણતરી રાખીને નિયમથી જપ કરે ૩૫-૩૬. વળી કહે છે:—

માલાં ન સ્પર્શયેદ્ભૂમિં સ્વસ્ય પાદતલં તથા^{૩૩} ।
 જપં કુર્વન્ન હસ્તં ચ ધૂનયેન્ન ચ મસ્તકમ્ ॥ ૩૭ ॥
 પ્રહસંસ્ત્વરમાણશ્ચ નેક્ષમાણ ઇતસ્તતઃ^{૩૪} ।
 કરસંજ્ઞા નેત્રસંજ્ઞા કુર્વન્નૈવ જપેત્પુમાન્ ॥ ૩૮ ॥

(સ. જી. પ્ર. ૩, અ. ૩૦)

જપ કરતાં માળાને, જમીન પર તથા પગને-પગનાં તળિયાંને અડવા દેવી નહિ; તથા જપ કરતાં હાથ, મસ્તક આદિ અંગને કંપાવવાં નહિ. તેવી જ રીતે હસતો થકો, ત્વરા કરતો થકો ને આડું-અવળું જોતો થકો તથા હસ્તસંજ્ઞાને કે નેત્રસંજ્ઞાને કરતો થકો, ક્યારેય જપ ન કરે ૩૭-૩૮.

શ્રીહરિજીએ વળી જપસિદ્ધિ થવામાં નીચે પ્રમાણે છ હેતુ બતાવેલા છે:—

મનઃ સંયમનં શૌચં મૌનં મંત્રાર્થચિન્તનમ્^{૩૫} ।
 અવ્યગ્રત્વમનિર્વેદો જપસંસિદ્ધિહેતવઃ ॥ ૩૯ ॥

(સ. જી. પ્ર. ૩, અ. ૩૦)

પ્રથમ તો મનને અન્ય વિષયમાંથી પાછું વાળીને ભગવાનની મૂર્તિમાં જ જોડવું. બીજું પવિત્રપણું, ત્રીજું મૌન રાખવું; અર્થાત્ મૂર્તિનું જ મનન, ચોથું મંત્રના અર્થનું ચિંતન, પાંચમું અવ્યગ્રપણું અને છઠ્ઠો વૈરાગ્ય ૩૯.

હવે શ્રીહરિ જપના પ્રકાર કહે છે:—

ત્રયોભેદા જપસ્યોક્તા વાચિકોપાંશુમાનસાઃ^{૩૬} ।
 કનીયો મધ્યમોત્કૃષ્ટાસ્તાન્ જ્ઞાત્વોત્તમમાચરેત્ ॥ ૪૦ ॥

(સ. જી. પ્ર. ૩, અ. ૩૦)

જપ ત્રણ પ્રકારના છે: વાચિક, ઉપાંશુ અને માનસ. તેમાં

ઉત્તરોત્તર એકબીજાથી શ્રેષ્ઠ છે; અર્થાત્ કનિષ્ઠ, મધ્યમ ને ઉત્તમ એવા ક્રમથી છે. તે આ ભેદને જાણીને ‘ઉત્તમ’ એટલે ‘માનસ’ જપ કરવો ૪૦. શ્રીહરિ હવે જપભેદનાં લક્ષણો કહે છે:—

ઉદાત્તનીચસ્વરિતૈઃ શબ્દૈઃ સ્પષ્ટપદાક્ષરૈઃ^{૩૮} ।

મંત્રસ્યોચ્ચારણં યત્ર સ જપો વાચિકો મતઃ ॥ ૪૧ ॥

કિંચિચ્છૂવણયોગ્યં ચ મંત્રસ્યોચ્ચારણં શનૈઃ^{૩૯} ।

યત્રેષ્ચ્ચૌષ્ઠચલનં સ ઉપાંશુર્જપો મતઃ ॥ ૪૨ ॥

ધિયા યત્રાક્ષરશ્રેણી સ્વરવર્ણપદાત્મિકા^{૪૦} ।

ઉચ્ચાર્યેત ચ સંસ્મૃત્યા સ જપો માનસો મતઃ ॥ ૪૩ ॥

(સ. જી. પ્ર. ૩, અ. ૩૦)

ઉદાત્ત, અનુદાત્ત અને સ્વરિત-આવા ત્રિવિધ સ્વરથી યથાયોગ્ય ઉચ્ચારણ કરેલા મંત્રપદના સ્પષ્ટ અક્ષરો જેમાં છે, એવા શબ્દોથી જે મંત્રનું ઉચ્ચારણ થાય તે જપ, વાચિક કહ્યો છે; અર્થાત્ બીજા સાંભળી શકે તે ‘વાચિક’-ઉચ્ચૈર્જપ કહેવાય અને તે કનિષ્ઠ છે ૪૧. જે મંત્રજપ બીજાને શ્રવણગોચર ન થાય ને જપ કરનારના કિંચિત્ હોઠ તથા જીહ્વા હાલે એમ ધીમેથી મંત્રનું ઉચ્ચારણ થાય તે ‘ઉપાંશુ’-જીહ્વાજપ કહેવાય અને તે મધ્યમ છે ૪૨. જે મંત્રજપમાં સ્વર, વર્ણ અને પદ-તે ક્રમવાળું એવું મંત્રનું સ્વરૂપ, બુદ્ધિથી જણાય ને ઉચ્ચારણની સ્મૃતિ રહે તે ‘માનસ’-આંતરજપ કહેવાય અને તે ઉત્તમ જપ માનેલો છે ૪૩.

શ્રીહરિ હવે ‘વાચિક’ આદિ ત્રણે જપની મહત્તા જણાવતાં કહે છે:—

ઉચ્ચૈર્જપાદુપાંશુઃ સ્યાદ્વિશિષ્ટો દશભિર્ગુણૈઃ^{૪૧} ।

જિહ્વાજપઃ શતગુણઃ સહસ્ત્રગુણ આન્તરઃ ॥ ૪૪ ॥

(સ. જી. પ્ર. ૩, અ. ૩૦)

જપવિધિ વિના નામસ્મરણ કરવાથી, ‘વાચિક’ જપ (વિધિ સહિત જપ) દસગણો અધિક છે. અને તે ‘ઉચ્ચૈર્જપાત’ કહેતાં ‘વાચિક’ જપ થકી કિંચિત્ શ્રવણયોગ્ય ને જપ કરતાં હોઠ તથા જીહ્વા હાલે, એવો ‘જીહ્વા’ જપ-‘ઉપાંશુ’ જપ તે સો ગણો અધિક છે અને તેથી ‘આન્તર’ જપ-‘માનસ’ જપ તે સહસ્રગણો અધિક છે ૪૪.

સ્થાનભેદ વડે જપફળમાં ન્યૂનાધિકપણું

વળી પુણ્ય સ્થાનકવિશેષથી જપફળનું અધિકપણું શ્રીહરિ હવે જણાવે છે:—

ગૃહે જપં સમં પ્રાહુર્ગોષ્ઠે દશગુણં તથા^{૪૨} ।

ગૃહોદ્યાને શતગુણં સહસ્ત્રગુણકં વને ॥ ૪૫ ॥

અયુતં પર્વતે પુણ્યં નદ્યાં લક્ષગુણં તથા^{૪૩} ।

દેવાલયે કોટિગુણમનન્તં હરિસન્નિધૌ ॥ ૪૬ ॥

(સ. જી. પ્ર. ૩, અ. ૩૦)

પોતાના ઘરમાં કરેલો જપ, તે ‘સમં’ એટલે જેટલા જપ કર્યા હોય તેટલું જ પુણ્યફળ આપે છે. અને ગૌશાળામાં કરેલો જપ તેથી દસગણો અધિક ફળ આપનારો છે. ઘરના બાગમાં કરેલો જપ સો ગણો અધિક છે. વનમાં કરેલો જપ સહસ્રગણો અધિક છે જપ. પર્વત ઉપર કરેલો જપ દશહજાર ગણો અધિક પુણ્ય આપે છે. પવિત્ર નદીતટે બેસીને કરેલો જપ લાખગણો અધિક ફળપ્રદ છે અને તેથી પોતાના ઇષ્ટદેવના મંદિરમાં કરેલો જપ કોટીગણો ફળદાયી છે. અને ‘હરિસન્નિધૌ’ હરિ કહેતાં શ્રીજીમહારાજ એવો હું, તે મારા સન્મુખ બેસીને અથવા પોતાના આત્મામાં મારી મૂર્તિ ધારીને કરેલો જપ તે

અનંતગણા ફળને આપનારો થાય છે ૪૬.

સ્ત્રીઓને પણ મંત્રજપ વગેરે

શ્રીહરિ વળી કહે છે:—

इत्थं योषापि कुर्वीत नाममंत्रजपं हरेः^{४४} ।

સધવા વિધવા વાપિ ભક્તા ભગવતોઽનઘ ! ॥ ૪૭ ॥

(સ. જી. પ્ર. ૩, અ. ૩૦)

હે પાપરહિત વર્ણીન્ ! આ પ્રકારે સ્ત્રીઓએ પણ ભગવાનના નામમંત્રનો જપ કરવો; સધવા હોય કે વિધવા હોય, સર્વ કોઈ સ્ત્રીઓને તેમાં તુલ્યપણે અધિકાર છે. શ્રીજીમહારાજ એવો હું, તે મારા આશ્રિત એવાં વનિતાઓએ તો નામમંત્ર જપ કરવો જ. ૪૭.

આ મંત્રજપનો વિધિ કહ્યો તે, ‘બ્રહ્માહં કૃષ્ણદાસોઽસ્મિ’ આ મહામંત્રનો, તેમ જ ‘શ્રીકૃષ્ણ ! ત્વં ગતિર્મમ’ આ શરણમંત્રનો વિધિ છે, જ્યારે ‘ૐ નમોઽવતારિણે સ્વામિનારાયણાય’ આ મંત્રનો જપ તો મહાપૂજા સમયે થાય છે.

‘સ્વામિનારાયણ’ મહામંત્ર

વળી ‘સ્વામિનારાયણ’ આ નામમંત્ર તે ષડક્ષર મહામંત્ર કહેવાય છે. તે સ. ભૂ. અં. ૪, અ. ૨માં શ્રીહરિએ કહ્યું છે:—

षडक्षरं महामंत्रं स्वामिनारायणं शुभं ।

जपद्भिर्वः प्रदोषेऽत्र मालिका संख्ययान्वहम् ॥ ૪૮ ॥

મારા આશ્રિત જપ કરનારા પુરુષોને તથા સ્ત્રીઓને અતિશય જ પવિત્ર કરનારો આ મંત્ર છે. આ મંત્રમાં છ અક્ષર છે એવો ‘સ્વામિનારાયણ’ નામમંત્ર-તેને મહામંત્ર કહેવાય છે;

તેનો જપ કરનારા પુરુષો અને સ્ત્રીઓ એવાં તમારે, નિત્યપ્રત્યે સાયં સમયે મંદિરમાં બેસીને માળાની સંખ્યાથી જપ કરવો; અર્થાત્ 'સ્વામિનારાયણ' નામની માળા ફેરવવી ૪૮.

મંત્રજપનો મહિમા

અષ્ટાક્ષર મંત્ર અથવા નામમંત્રનો જપ કરવાથી શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાનની સર્વોપરી ઉપાસના ને આજ્ઞાની દૃઢતા તથા અખંડ જ્ઞાન-ધ્યાન ને બ્રહ્મરૂપની સ્થિતિ, એ વગેરેની પ્રાપ્તિ થાય છે; તેમ જ કામ-લોભાદિક દોષ તથા વિષયવાસના અને ત્રિવિધ તાપ તે સર્વેની નિવૃત્તિ થાય છે. વળી સકામ ભક્તને સુપાત્ર સ્ત્રી, પુત્ર પરિવાર તથા સારાં દેહગેહ, સમૃદ્ધિ ને સત્પુરુષનો સમાગમ તે પણ શ્રીહરિજીની ઈચ્છાથી મળી આવે છે. એવં અષ્ટાક્ષર-મંત્રજપ વિધિ: સમાપ્ત: ઈતિ શ્લો.૫૬.

[શિક્ષાપત્રીનો મૂળ શ્લોક ૫૬મો છે તેના વિવેચનમાં ઉપર કહેલા શ્લોક ૪૮ છે.]

શિં શ્લોં ૫૭

સ્તોત્રાદેરથ કૃષ્ણસ્ય પાઠઃ કાર્યઃ સ્વશક્તિતઃ ।

તથાઽનધીતગીર્વાણૈઃ કાર્યં તન્નામકીર્તનમ્ ॥ ૫૭ ॥

અને તે પછી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનાં જે સ્તોત્ર અથવા ગ્રંથ તેનો જે પાઠ, તે પોતાના સામર્થ્ય પ્રમાણે કરવો; અને જે સંસ્કૃત ન ભણ્યા હોય તેમણે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનું નામ-કીર્તન કરવું ૫૭.

સ્તોત્રનો પાઠ કરવાની આજ્ઞા

‘ભારતભુવિ છપૈયાપુરે ભક્તિધર્માગતઃ પ્રાદૂર્ભાવિત નરનાટનસ્ય કૃપાપારાવારસ્ય સ્વસ્મર્ણવિવર્ણનનામોચ્ચારતઃ સ્વસ્વરૂપાનંદપ્રદસ્ય અસ્મિન્ સત્સંગિજીવનગ્રંથે સ્વપ્રત્યક્ષસ્વરૂપં પરોક્ષત્વેન વદતઃ ॥’

‘કૃષ્ણસ્ય’ = સ્વામિનારાયણસ્ય મમ, ‘સ્તોત્રાદેઃ’ = સ્તૂયતે અનેન ઇતિ સ્તોત્રં, સર્વમંગલજનમંગલાદીનિ બહુનિ સંતિ, તેષાં પાઠઃ યથાશક્તિતઃ કાર્યઃ કર્તવ્યઃ ॥

ત્યાર પછી (મંત્રજપ કર્યા બાદ) ભરતખંડમાં, છપૈયાપુરમાં ભક્તિધર્મ થકી નરનાટ્ય ધારણ કર્યું છે જેમણે અને કૃપાના સાગર ને જેમનું સ્મરણ તથા નામોચ્ચારણ કરવાથી પોતાની મૂર્તિનું સુખ પ્રાપ્ત કરાવતા એવા, અને આ શિક્ષાપત્રી ગ્રંથમાં પરોક્ષપણે કરીને અર્થાત્ ‘કૃષ્ણ’ નામે કરીને પોતાના પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપને જ સમજાવતા, એવા શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાન જે શ્રીજીમહારાજ અમે, તે અમારાં સ્તોત્ર-સર્વમંગલ, જનમંગલાદિ ઘણાં છે તેનો પાઠ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે કરવો. તેમ જ હરિગીતા - સ. જી. પ્ર. ૧, અ. ૩૬માં પણ શ્રીહરિજીએ આ પ્રમાણે આજ્ઞા કરી છે:-

કૃષ્ણતદ્ભક્તસમ્બન્ધગ્રન્થાનાં પઠનં તથા^૧ ।

પાઠનં નિત્યપાઠશ્ચ કર્તવ્યઃ સ્વહિતાર્થિના ॥ ૧ ॥

પ્રભોઃ સ્તુતિઃ પ્રાર્થના ચ નામસંકીર્તનં તથા^૨ ।

કાર્ય શ્લોકાદિભિર્વામ્બ ! પ્રીત્યા વાક્યૈર્મનોરમૈઃ ॥ ૨ ॥

શ્રીકૃષ્ણ જે હરિકૃષ્ણ હું, તે મારાં, અને મારા ભક્તોનું માહાત્મ્યજ્ઞાન તથા યરિત્ર જેમાં વર્ણવ્યાં છે એવાં વચનામૃત, ભક્તચિંતામણી વગેરે ગ્રંથો, તે ભણવા,

ભણાવવા ને નિયમપૂર્વક તેનું નિત્યવાચન રાખવું તથા પારાયણ એ આદિ, મોક્ષની ઈચ્છાવાળા ભક્તે પ્રીતિ-વિશ્વાસથી સદાય કરવું ૧. વળી હે માત ! મારી સ્તુતિ-પ્રાર્થના કરવી અને મારાં નામોચ્ચાર-શ્લોકોચ્ચાર રમણીય વચનોથી સ્નેહપૂર્વક કરવાં-ગાવવાં ૨.

સંસ્કૃત ન ભણ્યા હોય તેમને નામ — કીર્તનની આજ્ઞા

‘ન અધીતા ગીર્વાણાઃ = સંસ્કૃતગ્રંથા યૈસ્તે તથાભૂતાઃ તૈસ્તુ । તસ્ય મદ્ભામ્નિ મે મુક્તાનામેવ ગોચરત્વેન સ્થિતસ્ય તદન્યસર્વેષાં અગોચરસ્ય તદપિ કૃપયા સર્વજનેક્ષણસન્નતિ સ્તુતિસેવાર્હજાતસ્ય મમ = સ્વામિનારાયણસ્ય નામ્નાં કીર્તનં = નામકીર્તનં કાર્યમ્ ॥’

હવે જે ભક્ત સંસ્કૃત ન ભણ્યા હોય તેમણે શું કરવું ? તો જે મારાં દર્શન મારા ધામમાં મુક્તને જ છે તે વિના બીજાને નથી, તો પણ કૃપા કરીને સર્વે મનુષ્યો દર્શન-સેવા વગેરે કરી શકે, એવો મનુષ્યસ્વરૂપે ‘સ્વામિનારાયણ’ નામે હું પ્રકટ થયો છું; તે મારાં નામનું કીર્તન કરવું; અર્થાત્ શ્રીકૃષ્ણાદિક સર્વે નામનો નામી હું સ્વામિનારાયણ છું તે મારા નામનું સર્વ સમયે ઉચ્ચારણ કરવું તથા દિવસ-રાત્રીના પૂર્વાપર-સમયે સર્વ ભક્તોએ ભેગા બેસીને ઘડી-અર્ધી ઘડી ‘સ્વામિનારાયણ’ નામની ધૂન કરવી; તથા હે સ્વામિનારાયણ ! હે સ્વામિન્ ! હે સહજાનંદ સ્વામી ! હે નારાયણમુનિ ! હે હરિકૃષ્ણ ! હે ઘનશ્યામ ! એ આદિ નામનું સદાય ઉચ્ચારણ કરવું.

પ્રત્યક્ષ શ્રી હરિકૃષ્ણના નામ — કીર્તનનું માહાત્મ્ય

સર્વમંગલસ્તોત્રમાં કહ્યું છે:—

યન્નામોચ્ચારણાદેવ મલૌઘાઃ કલિસંભવાઃ^૩ ।

સદ્ય એવ વિનશ્યંતિ તમીડે ધર્મનંદનમ્ ॥ ૩ ॥

જેમનું નામ લેવાથી જ કળિથી ઉત્પન્ન થયેલા જે પાપના સમૂહ તે તરત જ નાશ પામે છે, એવા ધર્મસુત શ્રીહરિની હું શતાનંદમુનિ સ્તુતિ કરું છું ૩.

* * *

વળી કહ્યું છે:—

સ્મૃતિમાત્રેણ દુઃખાનિ પાપપુંજાનિ વૈ તથા ।

હરંતિ યસ્ય નામાનિ તં વન્દે શ્રીહરિં ગુરુમ્ ॥ ૪ ॥

જેમને સંભારવાથી જ દુઃખ અને પાપના સમૂહ નાશ પામે છે; તેમ જ જેમનાં નામ લેવાથી પણ દુઃખ તથા પાપ નાશ પામે છે, તે જગદ્ગુરુ શ્રીહરિને હું નમસ્કાર કરું છું ૪.

સ. ભૂ. અં. ૧, અ. ૫૮માં વળી ભૂજના સુંદરજીભાઈ શ્રીહરિની સ્તુતિ કરે છે:—

યત્કીર્તનં પરમ ! યચ્છ્રવણં યદીક્ષા, યચ્ચિંતનં ચ કથનં
નમનં ચ યસ્ય^૬ । યત્સખ્યમસ્ય વિધુનોતિ જનસ્ય પાપં
સદ્યોઽન્તરારિપટલાત્સ ચ પાહિ માં ત્વમ્ ॥ ૫ ॥

હે પરમ શ્રીહરે ! તમારા ગુણનું શ્રવણ-કીર્તન કરવાથી તથા તમારાં દર્શન ને ચિંતવનાદિ કરવાથી ભક્તજનનાં પાપ તત્કાળ નાશ પામે છે, એવા તમે તે કામાદિક અંતઃશત્રુ થકી મારી રક્ષા કરો ૫.

વળી સ. ભૂ. અં. ૪, અ. ૨૨માં મુક્તાનંદાદિ સંતો શ્રીજીમહારાજની સ્તુતિ કરે છે:—

યન્નામધેયમમલં बहुजन्मजातान्नुच्चारितं च शतशो
दुरितैधनानाम्^{३८} । अज्ञानतोऽपि निवहान्दहति प्रकृष्टान्तुलं
नरेण शुभदापि यथाऽग्निरल्पः ॥ ६ ॥

હે શુભદ ! હે મંગલપ્રદ ! અમલ એવું શુદ્ધ તમારું નામ,
મનુષ્યોએ અજ્ઞાનથી પણ ઉચ્ચારણ કર્યું હોય તો પણ ઘણા
જન્મથી થયેલા મોટા પાપરૂપ કાષ્ઠના સો એ સો સમૂહ, તેને
જેમ સ્વલ્પ એવો પણ અગ્નિ, આકડાના તુલસમૂહને ભસ્મ કરે
છે તેમ ભસ્મ કરે છે ૬.

વળી એ જ ગ્રંથના ત્રીજા અંશના અ. ૪૦માં કહ્યું છે:—
यन्नामपुण्यं सकलापदाहत्तं स्वामिनारायणवर्णयुक्तम्^{૪૦} ।
उच्चारितं मोचयतीश्वरांते संत्रस्तपुंसाशु ततो यमेभ्यः ॥ ७ ॥

હે ઈશ્વર ! ‘સ્વામિનારાયણ’ વર્ણયુક્ત એવું તમારું નામ
અતિશય પવિત્ર કરનારું છે ને સકલ પાપને ભસ્મ કરનારું છે.
તેમ જ અંતસમયે યમદૂતથી ત્રાસને પામેલા મનુષ્યે તે નામનું
ઉચ્ચારણ કર્યું હોય તો, તત્કાળ તે યમદૂત થકી મુકાય છે ૭.

સ. જી. પ્ર. ૩, અ. ૫૫માં સર્વ ભક્તજનો શ્રીહરિજીની
પ્રાર્થના કરે છે:—

अस्माकं स्खलने क्षुते च पतने व्याधौ तथा जृम्भणे^{૪૧}
मूर्च्छायां मरणेऽपि वा विवशतां सम्प्राप्स्यतां नित्यदा ।
त्वन्नामान्यखिलाघदुःखनिचयध्वांसातिशौर्याणि वै
वाचायां विलसन्तु निश्चलतया भक्तप्रिय ! श्रीहरे ! ॥ ८ ॥

હે ભક્તપ્રિય ! હે શ્રીહરે ! અમો આપની એવી પ્રાર્થના
કરીએ છીએ કે, આપનાં હરિ, કૃષ્ણ, હરિકૃષ્ણ,
નારાયણમુનિ, સહજાનંદ, તેમ જ સ્વામિનારાયણાદિ

મંગળકારી નામો છે, જે પાપપુંજને તથા દુઃખસમૂહને મૂળમાંથી નાશ કરવામાં અતિ સમર્થ છે તે નામો, અમારી વાણીમાં નિશ્ચલપણે નિવાસ કરો. ઠેસ ખાતાં, કે ઈંક આવે ત્યારે, કે નીચે પડી જતાં, કે વ્યાધિમાં, કે બગાસું ખાતાં, કે મૂર્છા-મરણ સમયે કદાચિત્ પરવશપણાને પામી જઈએ, તો પણ અમારી વાણીમાં તમારાં નામામૃતો નિત્ય નિશ્ચલ વિલાસ કરો; અર્થાત્ તમારા સ્વરૂપે સહિત સ્ફુરાયમાન થાઓ ૮.

શ્રી. ભા. સ્કં ૩, અ. ૩૩માં દેવહૂતિમાતા કહે છે:—

યન્નામધેયશ્રવણાનુકીર્તનાદ્યત્પ્રહ્વાનાદ્યત્સ્મરણાદપિ ક્વચિત્^૬ ।
શ્વાદોઽપિ સદ્યઃ સવનાય કલ્પતે ક્રુતઃ પુનસ્તે ભગવન્નુ દર્શનાત્ ॥ ૧ ॥
...।તેપુસ્તપસ્તે જુહુવુઃ સસ્નુરાર્યાં બ્રહ્માનૂચુર્નામ ગૃણન્તિ યે તે^૭ ॥ ૧૦ ॥

હે ભગવન્ ! તમારા નામનું શ્રવણ-કીર્તન કરવાથી, તમને નમસ્કાર કરવાથી તથા તમારું સ્મરણ કરવાથી ચંડાલ પણ પવિત્ર થાય છે; તો તમારાં પ્રત્યક્ષ દર્શન કરવાથી પવિત્ર થાય તેમાં આશ્ચર્ય શું ? એ તો થાય જ ૮. જે કોઈ મનુષ્ય તમારા નામનું ગાન કરે છે તેને, તપ તથા હોમ કરવાનું ને સર્વ તીર્થમાં સ્નાન કરવાનું, તેમ જ વેદપાઠ કરવાનું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે ૧૦.

શ્રી. ભા. સ્કં. ૮, અ. ૨૩માં વળી કહ્યું છે:—

મંત્રતસ્તંત્રતશિચ્છદ્રં દેશકાલાર્હવસ્તુતઃ^{૧૬} ।

સર્વં કરોતિ નિશિચ્છદ્રં નામસંકીર્તનં તવ ॥ ૧૧ ॥

મંત્રજપ કરવામાં તથા પૂજાવિધિ કરવામાં દેશકાળના વિષમપણાને લીધે યોગ્ય વસ્તુ ન મળે અને તેથી ન્યૂનતા રહી જાય તો હે હરે ! તે ન્યૂનતા તમારાં નામની ધૂન કરવાથી

સંપૂર્ણતાને પામે છે ૧૧.

તેમ જ સ્કંદપુરાણમાં પણ કહ્યું છે:—

યસ્ય સ્મૃત્યા ચ નામોક્ત્યા જપયજ્ઞક્રિયાદિષુ ।

ન્યૂનં સંપૂર્ણતાં યાતિ સદ્યો વંદે તમચ્યુતમ્ ॥ ૧૨ ॥

મંત્રજપ તથા યજ્ઞની ક્રિયાઓ કરવામાં જે કંઈ અપૂર્ણપણું રહી જવા પામ્યું હોય, તે જેમની સ્મૃતિ કરવાથી ને જેમનાં નામ લેવાથી પૂર્ણતાને પામે છે તે શ્રીહરિને હું વંદન કરું છું ૧૨.

અખંડસ્મૃતિનું માહાત્મ્ય

પદ્મપુરાણમાં નામકૌમુદી અ. ૭૧માં કહ્યું છે:—

સ્મર્તવ્યઃ સતતં વિષ્ણુર્વિસ્મર્તવ્યો ન જાતુચિત્^{૧૦૦} ।

સર્વે વિધિનિષેધાઃ સ્યુરેતયોરેવ કિંકરાઃ ॥ ૧૩ ॥

ભગવાનનું અખંડ સ્મરણ કરવું પણ ક્યારેય ભગવાનને વિસારવા નહિ; ભગવાનને સંભારવા એ જ વિધિ છે—એ જ મોટો ધર્મ છે. જે ભગવાનનું અખંડ સ્મરણ રાખે છે તેના વિધિ-નિષેધ તો દાસ છે; અર્થાત્ એવા મનુષ્યને યમ-નિયમ ઘણી સહેલાઈથી પળે છે ૧૩.

મહાભારતના આનુશાસનિક પર્વ અ. ૧૪૯માં પણ કહ્યું છે:—

एष मे सर्वधर्माणां धर्मोऽधिकतमो मतः ।

यद्भक्त्या पुण्डरीकाक्षं स्तवैरर्च्यन्नरः सदा ॥ ૧૪ ॥

કમળ જેવાં લોચન જેમનાં છે એવા પરમાત્માને સ્તુતિથી ભક્તિપૂર્વક પૂજવા —એ જ સર્વ ધર્મમાં અધિક ધર્મ

માનેલો છે ૧૪.

વળી વિષ્ણુરહસ્યમાં કહ્યું છે:—

સા હાનિસ્તન્મહચ્છિદ્રં સ મોહો સા ચ વિક્રિયા ।

યન્મુહૂર્ત ક્ષણં વાપિ વાસુદેવં ન ચિંતયેત્ ॥ ૧૫ ॥

જે મુહૂર્ત કે જે ક્ષણ, વાસુદેવ ભગવાનના ચિંતવન વગરની જાય તે જ હાનિ છે, તે જ મોટામાં મોટું છિદ્ર છે, તે જ મોહ છે ને તે જ વિક્રિયા છે ૧૫.

શ્રી. ભા. સ્કં. ૧૨, અ. ૧૨માં પણ કહ્યું છે:—

અવિસ્મૃતિઃ કૃષ્ણપદારવિન્દ્યોઃ ક્ષિણોત્યભદ્રાણિ શમં તનોતિ ચ^૪ ।
સત્ત્વસ્ય શુદ્ધિં પરમાત્મભવિંત્ જ્ઞાનં ચ વિજ્ઞાનવિરાગયુક્તમ્ ॥ ૧૬ ॥

પ્રત્યક્ષ શ્રીકૃષ્ણનારાયણની અખંડ સ્મૃતિ તે, ‘અભદ્રાણિ’ જે પાપ ને પાપના કારણ કામ-લોભાદિક દોષ તથા દોષનું કારણ જે અજ્ઞાન તેને ‘ક્ષિણોતિ’ કહેતાં, નાશ કરે છે; અને ‘શમં’ જે શ્રીહરિમાં ઉપશમ અને અંતઃકરણમાં રહેલી વિષયવાસનાની નિવૃત્તિ તેને વિસ્તારે છે; એટલું જ નહિ પરંતુ અંતઃકરણને શુદ્ધ કરીને મહાપ્રભુમાં પ્રીતિ ને તેમનો સાક્ષાત્કાર તથા વૈરાગ્ય તેણે યુક્ત એવા જ્ઞાનની-અનુભવ જ્ઞાનની સ્થિતિને પમાડે છે ૧૬.

જે સ્ત્રીઓ તથા પુરુષો પોતાના ધર્મમાં રહીને પોતાના ઈષ્ટદેવ શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાનના નામોચ્ચારણ અહર્નિશ કરે છે તેમનો શ્રીહરિની પ્રાપ્તિરૂપ આત્યંતિક મોક્ષ થાય છે.

તે સ. ભૂ. અં. ૨, અ. ૩૬માં શ્રીજીમહારાજે શ્રીમુખે કહ્યું છે:—

સમાધિધારણાધ્યાનકારકસ્ય ચ તસ્ય મે^{૨૩} ।
 પુંસ્ત્રીણાં નીલકંઠેતિ નારાયણ હરીતિ ચ ॥ ૧૭ ॥
 સ્વામિનારાયણકૃષ્ણહરિકૃષ્ણોતિ નામ યઃ^{૨૪} ।
 પુમાન્ કશ્ચિચ્ચ યા કા સ્ત્રી જ્ઞાત્વા વાઽજ્ઞાનતોઽનઘાઃ ॥ ૧૮ ॥
 તયોરુચ્ચારયત્યેતિ દેહાંતસમયો યદા^{૨૫} ।... ॥ ૧૯ ॥
 દ્વાવેતૌ યેન માયાદ્યાવરણાનિ ચ સાશુ સઃ^{૨૬} ।
 વિભિદ્ય મેઽક્ષરં ધામ પ્રાણુતસ્તમસઃ પરમ્ ॥ ૨૦ ॥

‘હે અનઘાઃ’ કહેતાં, પાપના હેતુ એવા કામ-લોભાદિક દોષ જેમનામાં નથી માટે ‘અનઘ’ એટલે નિષ્પાપ એવા હે ભક્તજનો ! સ્વામિનારાયણ ભગવાન એવો હું, તે અનેક સ્ત્રીપુરુષોને સમાધિમાં ગોલોકાદિક ધામને વિશે અનંત ઐશ્વર્ય-તેજ-પ્રતાપે યુક્ત એવા, તે તે ધામના અધિપતિનાં દર્શન કરાવું છું; તેમ જ સર્વથી પર મારું અક્ષરધામ છે તેમાં મારી મૂર્તિનાં દર્શન કરાવું છું. વળી કેટલાક સાધુ-સત્સંગીને તથા કેટલીક બાઈઓને સમાધિસ્થિતિ તથા ધ્યાન-ધારણા કરાવીને આત્મા-પરમાત્માના સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર પણ મેં કરાવ્યો છે; હું આવો સર્વોપરી શ્રી હરિકૃષ્ણ ભગવાન છું, તે મારાં નીલકંઠ, નારાયણ, સ્વામિનારાયણ, કૃષ્ણ, હરિકૃષ્ણ એવાં નામ છે તેનું જે કોઈ સ્ત્રીપુરુષ, જાણે-અજાણે ઉચ્ચારણ કરે છે, તે સ્ત્રીપુરુષ, ‘યેન’ જે મારાં નામોચ્ચારણનો પ્રતાપ, તેણે કરીને તત્કાળ માયાદિ અષ્ટ આવરણને ભેદીને માયાના તમથી પર એવું જે મારું દિવ્ય અક્ષરધામ તેને અંતકાળે પામે છે ૧૭-૨૦.

આમાં જે નામસંકીર્તનનું ફળ કહ્યું, તે તો જેને સ્વધર્મ તથા માહાત્મ્યે સહિત શ્રીહરિનો દૃઢ નિશ્ચય હોય તેને જ

પ્રાપ્ત થાય છે. તે સ. જી. પ્ર. ૪, અ. ૩૫માં સ. ગુ. મુક્તાનંદ સ્વામીએ કહ્યું છે:—

હૃદયે ભગવન્મૂર્તિ યથાદૃષ્ટાં વિભાવયન્* ।

યઃ કીર્તયતિ નામાનિ સ નામફલમાપ્નુયાત્ ॥ ૨૧ ॥

મનો યસ્ય તુ વિશ્રાન્તં ધાવત્યેવ સમન્તતઃ* ।

સાંસારિકપદાર્થેષુ તસ્ય કિં? હરિનામભિઃ ॥ ૨૨ ॥

ભગવાનની મૂર્તિને પ્રથમ જેવી દેખી હોય તેવી જ દૃઢયાકાશમાં ચિંતવન કરવાપૂર્વક ભગવાનના નામોનું જે ભક્તજન ઉચ્ચારણ કરે છે—તે જ નામોચ્ચારણના ફળને પામે છે ૨૧. પણ જેનું મન વિષયવાસનાથી વિભ્રાંત થઈને સાંસારિક માયિક પદાર્થમાં ચોમેર દોડ્યા કરે છે, તેને શ્રીહરિનાં નામકીર્તન કરવાથી શું ફળ થાય ? કશું ન થાય ૨૨. માટે પોતપોતાના ધર્મમાં રહી નિર્વાસનિક થઈને કથા-કીર્તન કરે છે તેને શ્રીહરિ કૃપા કરીને પોતાની મૂર્તિનું સુખ આપે છે.

ધર્મમર્યાદા ઉલ્લંઘનનું ફળ

જે મનુષ્યો ભગવાનના નામનો કે સ્મરણનો ઓથ લઈને, ભગવાને કરેલી ધર્મમર્યાદાનો ભંગ કરે છે તથા ભગવાનના માહાત્મ્યને અર્થવાદ માને છે તે ભગવાનના અપરાધી થઈને અધોગતિને પામે છે.

તે પંચરાત્રમાં કહ્યું છે:—

સર્વોત્તમે હરેનામ્નિ હ્યર્થવાદેતિ બુદ્ધયઃ ।

નામ્નો બલાચ્ચ પાપાનિ યે કુર્યુસ્તેઽપરાધિનઃ ॥ ૨૩ ॥

સર્વોત્તમ શ્રીહરિનું નામ છે તેમાં, આ તો ‘અર્થવાદ’ છે એવી બુદ્ધિ રાખીને તેના મહિમાને મિથ્યા કહે છે, ને જેઓ

શ્રીહરિના નામનું મિષ લઈને પાપ કરે છે, તેઓ ભગવાનના અપરાધી થાય છે ૨૩.

તેમ જ પદ્મપુરાણના બ્રહ્મખંડ અ. ૨૫માં પણ કહ્યું છે:—
 ગુરોરવજ્ઞા શ્રુતિશાસ્ત્રનિંદનં તથાઽર્થવાદો હરિનામ્નિ કલ્પિતઃ^{૨૬} ।
 નામ્નો બલાદ્યસ્ય ચ પાપબુદ્ધિર્ન વિદ્યતે તસ્ય યમૈર્વિશુદ્ધિઃ ॥ ૨૪ ॥

ગુરુનું અપમાન કરે, શ્રુતિશાસ્ત્રની નિંદા કરે, ભગવાનના નામનું માહાત્મ્ય સત્ય છે તેને કલ્પિત ને મિથ્યા કહે, તેમ જ ભગવાનના નામના માહાત્મ્યની ઓથે, જે પાપકર્મ કરે તે મર્યા પછી યમપુરીમાં દુઃખ ભોગવે છે; તે દુઃખ ભોગવ્યા છતાં પણ તેનાં પાપ બાકી રહી જાય છે ને તે પાપનું ફળ લખચોરાસીમાં ભોગવે છે ૨૪.

શ્રીજીમહારાજનાં આઠ મુખ્ય નામો

કારિયાણીના ખટ્વાંગ રાજા (માંચાખાયર), ગઢપુરના એભલખાયર પ્રત્યે શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાનનાં મુખ્ય આઠ નામો જણાવે છે. તે સ. જી. પ્ર. ૨, અ. ૨૪માં કહ્યું છે:—

સૈષ નારાયણમુનિઃ સહજાનંદનામકઃ^{૨૬} ।

સ્વામિનારાયણાઁચ્ચ સ્વામ્યાઁચ્ચ વિરાજતે ॥ ૨૫ ॥

હરિકૃષ્ણો હરિઃ કૃષ્ણો નીલકંઠશ્ચ સ શ્રુતઃ^{૨૭} ।

ગૌણાનિ તસ્ય નામાનિ સન્ત્યન્યાનિ બહૂનિ ચ ॥ ૨૬ ॥

આ મારા ગુરુ ‘નારાયણમુનિ, સહજાનંદ સ્વામી, સ્વામિનારાયણ, સ્વામી, હરિકૃષ્ણ, હરિ’ તેમ જ ‘કૃષ્ણ’ અને ‘નીલકંઠ’ આ આઠ નામથી પ્રખ્યાત છે. એ સિવાય ગુણ, કર્મ ને ચરિત્રથી એમનાં બીજાં અનેક નામો છે ૨૫-૨૬. વળી એ જ અધ્યાયમાં ખટ્વાંગ રાજાએ શ્રીહરિનાં દિવ્યચરિત્ર સંક્ષેપથી

આ પ્રમાણે કહ્યાં છે:—

કેભ્યશ્ચિત્ કૃષ્ણરુપેણ રાધિકાપાર્ષદાદિભિઃ^{૫૦} ।
 દદાતિ દર્શનં સ્વામી ગોલોકેન સહૈવ ચ ॥ ૨૭ ॥
 તસ્માત્ સાક્ષાદ્ધિ ભગવાન્સ એવાસ્તિ જગત્પ્રભુઃ^{૫૧} ।
 તસ્માત્પરતરં કિઞ્ચિન્નૈવાસ્તીતિ વિનિશ્ચયઃ ॥ ૨૮ ॥

આ મારા ગુરુ, કોઈકને રાધિકાદિ પાર્ષદ સહિત ગોલોક ધામમાં વિરાજમાન શ્રીકૃષ્ણરૂપે દર્શન આપે છે ૨૭. શ્રીકૃષ્ણાદિ અનેકરૂપે પોતાનું પ્રત્યક્ષ દર્શન આપે છે તે હેતુથી આ પ્રત્યક્ષ હરિકૃષ્ણ, એ સાક્ષાત્ જગન્નિયંતા પ્રભુ છે -સાક્ષાત્ ભગવાન છે; એમનાથી પર કોઈ નથી-એમનું કોઈ કારણ નથી; એ જ સર્વોપરી ને સર્વના કારણ છે આવો મારો નિશ્ચય છે ૨૮.

હવે એ સ્વામિનારાયણાદિ આઠ નામોના અર્થ તથા તેનું માહાત્મ્ય કહે છે:—

‘નારાયણ’નો અર્થ

આપો નારા ઇતિ પ્રોક્તા આપો વૈ નરસૂનવઃ^{૧૦} ।

અયનં તસ્ય તાઃ પૂર્વં તેન નારાયણઃ સ્મૃતઃ ॥ ૨૧ ॥

(મનુસ્મૃતિ અ. ૧)

‘આપો નારા’ એ શ્રુતિમાં વૈરાજપુરુષને નારાયણ કહ્યા છે. નરે સૃજેલા જળને નાર કહ્યું છે; તે જળમાં શયન કરવાથી વૈરાજપુરુષને ‘નારાયણ’ કહેવાય છે ૨૧. તેમ જ સ. જી. પ્ર. ૪, અ. ૬૮માં કહ્યું છે:—

સ્વાંગોત્પન્ને જલે તસ્મિન્નશેત સ નરસ્તતઃ^{૧૧} ।

આપો નારા ઇતિ શ્રુત્યા નારાયણ ઇતીર્યતે ॥ ૩૦ ॥

આ શ્લોકમાં - મહામાયાના પતિ મહાપુરુષને 'નારાયણ' કહ્યા છે; કેમ કે પૂર્વોત્તર શ્લોકમાં મહાપુરુષનો સંબંધ છે ૩૦. હવે પ્રથમ કહ્યા જે 'વૈરાજપુરુષ-નારાયણ' તથા 'મહાપુરુષ-નારાયણ' તે થકી પૃથક્ અને તેમના ઉપરી એવા શ્રીજીમહારાજનું પણ 'નારાયણમુનિ' એવું નામ છે. તેની વ્યાખ્યા હવે કહે છે:—

'નારાયણમુનિ' નામનો અર્થ

'રઃ = ક્ષયો યસ્ય ન હ્યસ્તિ સ નરઃ સમુદાહતઃ ।' ક્ષય તેણે રહિત હોય તે નર કહેવાય છે; અર્થાત્ સ્વરૂપથી, સ્વભાવથી ને વિભૂતિથી અક્ષય હોય-આવા મહામુક્ત તે 'નર' કહેવાય અને તેનો સમૂહ તે 'નાર' કહેવાય. 'નાર' એટલે દિવ્યસાકાર મુક્તનો સમૂહ. અને 'નારના' = મુક્તસમૂહના 'અયન' જે આશ્રય તે નારાયણ કહેવાય. તેમાં 'નારં અયનં યસ્ય નારાયણઃ' એવા બહુવ્રીહિ સમાસના સમાશ્રયથી જેમનું 'અયન' = નિવાસસ્થાન 'નાર' એટલે મુક્તનો સમૂહ છે; અર્થાત્ મુક્તના સમૂહ મધ્યે રહેલા નારાયણ. ભક્તના શ્રેયનું મનન કરે તે મુનિ. નારાયણ એવા મુનિ તે 'નારાયણમુનિ.' આ પરમ એકાંતિક મુક્તની સ્થિતિનો અર્થ છે. હવે અનાદિમુક્તની સ્થિતિનો અર્થ કહીએ છીએ:—

'નારસ્ય અયનં નારાયણઃ' એવા તત્પુરુષ સમાસના આશ્રયથી 'નારના' = મુક્તસમૂહના 'અયન' એટલે આશ્રયભૂત તે નારાયણ; ભક્તના શ્રેયનું મનન કરે તે મુનિ; નારાયણ એવા મુનિ તે 'નારાયણમુનિ.' અર્થાત્ અનાદિમુક્તના સમૂહને પોતામાં રાખી, પોતાનું સુખ આપવું—એ જ જેમનું તાન છે એવા

દિવ્યસાકાર મૂર્તિ શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાનને ‘નારાયણમુનિ’ કહેવાય છે. આ બંને ‘વ્યતિરેકસ્વરૂપ’ના અર્થ છે.

હવે ‘અન્વયસ્વરૂપ’ના બે અર્થ કહીએ છીએ : ‘અનશ્વર’ કહેતાં ચિત્-અચિત્ વર્ગ તે ‘અયન’ = આશ્રય જેમનું છે; અર્થાત્ ચિદચિત્-જડચૈતન્ય જેમનું શરીર છે; એટલે પોતાના પ્રકાશરૂપ અંતર્યામી શક્તિએ કરીને ભગવાન સર્વ વિશ્વમાં રહ્યા છે, તેમાં ‘નારં અયનં યસ્ય’ એવા બહુવ્રીહિ સમાસના સમાશ્રયથી સર્વ જગતમાં વ્યાપક અને વિશ્વના શરીરી ને આધાર; માટે નારાયણ. અને નારાયણ એવા મુનિ તે ‘નારાયણમુનિ.’ હવે ‘નારસ્ય અયનં’ એવા તત્પુરુષ સમાસના આશ્રયથી, સર્વ વિશ્વ, ભગવાનમાં અર્થાત્ ભગવાનની અંતર્યામી શક્તિમાં રહ્યું છે; જેના એકેક રોમમાં અનંતકોટી બ્રહ્માંડ ઊડતાં ફરે છે તે નારાયણ; અને નારાયણ એવા મુનિ તે ‘નારાયણમુનિ.’ આ બંને અન્વયસ્વરૂપના અર્થ છે.

‘નર’ શબ્દનો બીજો અર્થ

શરીરેન્દ્રિયવિષયોપનીતયા વેદનયા ન રમતે इति नरः ।
 નચ્પૂર્વકાત્ રમુ ક્રીડાયાં ધાતોરન્યત્રાપિ દૃશ્યત इति डः ॥

દેહ, ઈન્દ્રિયો ને વિષય તેના સુખ-દુઃખમાં ન રમે એ નર; ‘નરાણામ્ સમૂહઃ નારઃ’ પરમ એકાંતિક મુક્તનો સમૂહ છે ‘અયન’ = આશ્રય જેમનું; કહેતાં મુક્તના મધ્યે નિવાસ કરનારા માટે નારાયણ. ને ‘મુનિ’ એટલે ‘મુક્તહિતમનનશીલ’ અર્થાત્ મુક્તના હિતનું મનન કરનારા. અને નારાયણ એવા મુનિ તે ‘નારાયણમુનિ.’

‘સહજાનંદ’ નામનો અર્થ

‘સહજઃ સ્વભાવસિદ્ધ એવ આનંદો યસ્ય સઃ સહજાનંદઃ ।’

‘સદૈવાનંદસ્વરૂપઃ’ અર્થાત્ જેમનું સ્વરૂપ સદા સુખરૂપ જ હોય તે ‘સહજાનંદ’ કહેવાય. વળી તે નામનો બીજો પણ અર્થ છે:—

‘સહંત ઇતિ સહાઃ, ક્ષમાશીલાઃ સાધવઃ (સહ મર્ષણે ઇત્યસ્માપ્તચાદ્યચ) જાયંતે ઇતિ જાઃ, જન્મિનો જના ઇતિ યાવત્, અન્યેષ્યપિ દૃશ્યત ઇતિ જને-ર્ડ, સહાશ્ચ તે જાશ્ચ સહજાઃ = સાધુજનાઃ, તાનાનંદયતીતિ ॥’

સાધુને આનંદ આપે તે ‘સહજાનંદ’ કહેવાય. ‘સહજાનંદ નામા એવ સહજાનંદનામકઃ, સ્વાર્થે કઃ ॥’

‘સ્વામિનારાયણ’ નામનો અર્થ

‘નયતીતિ નરઃ’ પરમપદને પમાડે તે નર કહેવાય. ‘નરાણાં સમૂહો નારં’ પરમ એકાંતિક મુક્તનો સમૂહ, ‘સ અયનં’ આશ્રયભૂત છે જેને, અર્થાત્ જેમનો નિવાસ મુક્તસમૂહના મધ્યે છે, તે મુક્તસમૂહનિવાસી —એ નારાયણ કહેવાય. ‘સ્વામી = એક એવ હરિઃ સ્વામી શબ્દ વાચ્યોઽસ્તિ સર્વથા’ એવી સ્મૃતિ છે, માટે સર્વ મુક્તના સ્વામી; અને તે સ્વામી એવા નારાયણ માટે ‘સ્વામિનારાયણ.’ હવે એ નામનો બીજો અર્થ કહીએ છીએ:—

‘નૃ નયે ધાતોઃ પચાદ્યચ । નયંતિ = પ્રાપયંતિ સ્વાત્માનં શ્રીહરિં ઇતિ નરાઃ, નરાણાં = અનાદિમુક્તાનામ્ સમૂહઃ નારં, નારસ્ય = મુક્તસમૂહસ્ય અયનં = નિવાસસ્વરૂપં ।’

અનાદિમુક્તોને પોતામાં નિવાસ આપનારા તે નારાયણ. હેમકોશમાં ‘અયન’ શબ્દ ઘરવાચક છે. (‘અયનં પથિ ગેહેઽર્કસ્યોદગ્ દક્ષિણ ગતૌ) ‘નાર’ એવું મુક્તના સમૂહનું નામ છે ને ‘અયન’ શબ્દ નિવાસસ્થાન તથા ઘરનું નામ છે. અનાદિમુક્તને પોતામાં રાખનારા તે નારાયણ. ‘સ્વામી’ પદ છે પૂર્વમાં જેને એવા જે નારાયણ-તે જ ‘સ્વામિનારાયણ’ (અહીં સ્વામી પદ નિયંતાવાચક જાણવું)

‘સ્વામી’ નામનો અર્થ

‘સ્વ ઇશ્વર્યં અસ્ત્યસ્યેતિ સ્વામી, સ્વામી આખ્યા નામ યસ્ય સઃ તથોક્તઃ સ્વામ્યાખ્ય ।’

સર્વ અવતારના અને સર્વ મુક્તના પણ નિયંતા છે; આનંદ, ઐશ્વર્ય, તેજ આદિના દાતા છે માટે ‘સ્વામી’. સ. જી. પ્ર. ૨, અ. ૨૪ શ્લો. ૪૬માં ‘વિરાજતે’ એવું પદ છે ‘વિરાજતે = શોભતે’ કહેતાં ઈશ્વર, બ્રહ્મ, અક્ષર ને મુક્ત તે થકી પણ વિશેષપણે શોભે છે, માટે ‘સ્વામી’ એવું શ્રીજીમહારાજનું નામ છે.

‘હરિ’ નામનો અર્થ

‘હરતિ = નાશ્યતિ નિજાશ્રિતાનાં સકલાપદઃ હરિઃ, યદ્વા નિજાશ્રિતાનાં સ્વસ્વરૂપે કર્ષતીતિ હરિઃ ।’

પોતાના ભક્તની આપદા હરે તે ‘હરિ’ કહેવાય, અથવા પોતાના પ્રેમીભક્તને પોતાની મૂર્તિમાં આકર્ષણ કરે તે પણ ‘હરિ’ કહેવાય.

‘કૃષ્ણ’ તથા ‘હરિકૃષ્ણ’ નામનો અર્થ

‘કર્ષતિ = ઉન્મૂલયતિ સ્વભક્તાનામવિદ્યાજનિતદોષાન્, યદ્વા નિજાશ્રિતાનાં સ્વસ્વરૂપે કર્ષતીતિ કૃષ્ણઃ ।’

‘કૃષ્ણ’ કહેતાં ભક્તના અવિદ્યાજનિત કામાદિક દોષને જીવમાંથી નાશ કરે તે ‘કૃષ્ણ’ કહેવાય. તથા ભક્તને પોતામાં આકર્ષણ કરે તે પણ ‘કૃષ્ણ’ કહેવાય. હરિ એવા કૃષ્ણ તે ‘હરિકૃષ્ણ’ કહેવાય.

‘કૃષ્ણ’ નામનો બીજો અર્થ

‘કૃષ્ણ = સર્વતોઽધિકાનંદઘન મૂર્તિત્વાત્ તથા હિ ।’

કૃષિર્ભૂવાચકઃ શબ્દો ણશ્ચ નિર્વૃત્તિવાચકઃ^૫ ।

તયોરૈવ્યં પરંબ્રહ્મ કૃષ્ણા ઇત્યભિધીયતે ॥ ૩૧ ॥

(મહાભારત સભાપર્વ અ. ૭૦)

‘કૃષ્ણ’ એ શબ્દમાં બે વિભાગ છે: એક તો ‘કૃષ્’ કહેતાં ભૂમિ-સ્થાન અને બીજો ‘ન’ એટલે નિવૃત્તિ જે પરમાનંદ-આ બંનેનો એકીભાવ થતાં ‘કૃષ્ણ’ કહેવાય છે, તેનો અર્થ પરમ આનંદનું સ્થાન; અર્થાત્ પરબ્રહ્મ એવો થાય છે. કૃષ્ણ એવું આનંદઘન મૂર્તિ શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાનનું અનાદિ નામ છે ૩૧. ‘કૃષ્ણ’ નામનો આવી રીતે આ બીજો અર્થ જાણવો. હવે અનાદિકૃષ્ણ એવા શ્રીજીમહારાજનું સ્વરૂપ, તે સુખનું સ્થાન ને પરમ આનંદનું સ્થાન કેવી રીતે સમજવું, તે નામનિરુક્તિમાં કહ્યું છે:—

નિર્દોષપૂર્ણગુણવિગ્રહ આત્મતંત્રો નિશ્ચેતનાત્મક-
શરીરગુણૈશ્ચ હીનઃ । આનંદમાત્રકરપાદમુખો-
દરાદિઃ સર્વત્ર ચ સ્વગતભેદવિવર્જિતાત્મા ॥ ૩૨ ॥

શ્રીહરિજીનું સ્વરૂપ નિત્યનિર્દોષ છે, દિવ્યગુણથી પૂર્ણ છે, સ્વતંત્ર છે, માયામય દેહ અને ગુણો રહિત છે, આનંદરૂપ છે, હાથ, પગ, મુખ, ઉદર આદિ દિવ્ય અવયવોથી યુક્ત છે તથા સ્વગતાદિ ભેદે રહિત કૈવલ્યસ્વરૂપ છે ૩૨.

વળી સ. ગુ. નિત્યાનંદ સ્વામી રચિત હરિદિગ્વિજય ગ્રંથના ઉલ્લાસ ૨૮માં, સ. ગુ. મુક્તાનંદ સ્વામીનું વચન છે:—

સર્વજ્ઞતા તૃપ્તિરનાદિબોધઃ સ્વતંત્રતા નિત્યમલુપ્તદૃષ્ટિઃ^{૭૪} ।

અનંતશક્તિર્વિભોર્વિભૂજ્ઞાઃ ષડાહુરંગાનિ મહેશ્વરસ્ય ॥ ૩૩ ॥

સર્વજ્ઞપણું, નિત્ય તૃપ્તિપણું, અનાદિ જ્ઞાનથી પૂર્ણપણું, સ્વતંત્રપણું, અલુપ્તદૃષ્ટિપણું, અનંત શક્તિપણું-આ સર્વજ્ઞત્વ વગેરે છ ગુણ, તથા બીજાં અનંત ઐશ્વર્ય ભગવાનમાં રહ્યાં છે ૩૩.

‘નીલકંઠ’ નામનો અર્થ

‘નીલકંઠઃ = નીલઃ નિતરાં શોભાયુક્તઃ શ્યામઃ કંઠો યસ્ય સઃ’

જેમનો કંઠ અતિશય શોભાયમાન છે તેથી ‘નીલકંઠ’ કહેવાય છે. આવી રીતે ઉપર કહ્યા પ્રમાણે આઠે નામના અર્થ-વ્યુત્પત્તિ જાણવી.

માર્કંડેયમુનિએ પાડેલાં નામો

હવે હરિ, કૃષ્ણ, હરિકૃષ્ણ ને નીલકંઠ આ ચાર નામ, નામકરણસંસ્કાર સમયે માર્કંડેયમુનિએ પાડેલાં છે. તે સ. જી. પ્ર. ૧, અ. ૨૪માં આ પ્રમાણે કહ્યું છે:—

તતોઽસ્ય વિદધન્નામ મુનિરન્વર્થમબ્રવીત્^{૭૫} ।

અન્તર્દૃષ્ટ્યૈવ કૃષ્ણાસ્ય જાનન્સર્વ ચિકીર્ષિતમ્ ॥ ૩૪ ॥

યુવયોશ્ચ સ્વકીયાનાં હર્તાઽસાવાપદો દ્વિજ^{૨૫} ।

હરિસંતોઽસ્વતઃ કર્કરાશિસ્થેન્દોશ્ચ જન્મનિ ॥ ૩૫ ॥

ત્યાર પછી માર્કંડેયમુનિ બાળસ્વરૂપ શ્રીહરિનું અર્થવાણું નામ કરવાની ઈચ્છા કરીને, ભગવાને પોતે કરવા ધારેલું કાર્ય અંતઃદષ્ટિથી જાણીને બોલ્યા : ૩૪. હે દ્વિજ ! આ પુત્ર તમારી અને આશ્રિતજનોની અખિલ આપદાને હરનારા થશે. તેમ જ જન્મસમયે ચંદ્રમા કર્કરાશિમાં વર્તે છે માટે ‘હરિ’ એવું નામ યુક્ત છે ૩૫. વળી તે પછી શ્લો. ૨૬ તથા ૨૭માં કહે છે:—

કૃષ્ણાચ્ચ: કૃષ્ણવર્ણત્વાત્ સ્વસ્મિંશ્ચાકર્ણણાદ્ હૃદઃ ।

મધુમાસજનેશ્ચાસૌ સુતો ભવતિ તે ભુવિ ॥ ૩૬ ॥

एतन्नामद्वयं विप्र ! पुत्रस्य तव यन्मया ।

कथितं व्यस्तमपि तत् समस्तं च भविष्यति ॥ ૩૭ ॥

હે ધર્મદેવ ! આ તમારા પુત્રનો કૃષ્ણ (શ્યામ) વર્ણ છે; વળી આશ્રિતોના અંતઃકરણને સ્વસ્વરૂપમાં સમાકર્ષણ કરે છે, તેમ જ ચૈત્રમાસમાં જન્મ છે; —આ ત્રણ હેતુથી પૃથ્વી ઉપર ‘કૃષ્ણ’ એવા નામથી કહેવાશે. તે મહાભારતના ઉદ્યોગપર્વના ૭૦મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે: ‘કૃષિર્ભૂવાચકઃ શબ્દો ગશ્ચ નિર્વૃત્તિ વાચકઃ । કૃષ્ણસ્તદ્ભાવયોગાચ્ચ કૃષ્ણો ભવતિ સાત્વતઃ’^{૨૬} માટે ‘કૃષ્ણ’ આનંદઘનસ્વરૂપ એવા અનાદિ કૃષ્ણનામક ભગવાન છે, તેથી કૃષ્ણ નામે શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાનને જ કહ્યા છે ૩૬. હે વિપ્ર ! મેં તમારા પુત્રનાં આ બે નામ કહ્યાં, તે જો કે જુદાં જુદાં છે તો પણ તે બંને મળીને ‘હરિકૃષ્ણ’ એવું એક ભેગું નામ થશે ૩૭. વળી શ્લો. ૨૮ તથા ૨૯માં કહે છે:—

ત્યાગજ્ઞાનતપોધર્મૈઃ પાર્વતીપતિના સમઃ ।
 ઇષ ભાવી ચ યોગેન નીલકંઠાભિઘોઽસ્ત્વતઃ ॥ ૩૮ ॥
 એવં વિધાન્યનેકાનિ ગુણકર્માનુસારતઃ ।
 નામાન્યસ્ય ભવિષ્યન્તિ ત્વત્સૂનોર્દ્વિજસત્તમ ! ॥ ૩૯ ॥

આ તમારા પુત્ર ત્યાગ, જ્ઞાન, તપ, ધર્મ ને યોગ આ પાંચ ગુણોથી શિવજી સમાન થશે માટે ‘નીલકંઠ’ નામે પણ કહેવાશે ૩૮. હે દ્વિજસત્તમ ! આ તમારા સુતનાં આવાં અનેક નામો, ગુણ-કર્મ-વૃત્તને અનુસારે થશે ૩૯.

રામાનંદ સ્વામીએ પાડેલાં નામો

હવે ‘નારાયણમુનિ’ તથા ‘સહજાનંદ સ્વામી’ આ બે નામ રામાનંદ સ્વામીએ શ્રીહરિને દીક્ષા આપી ત્યારે પાડ્યાં છે. તે સ. જી. પ્ર. ૧, અ. ૫૮માં કહ્યું છે:—

એવં ધર્માનુપાદિશ્ય રામાનંદમુનિર્નૃપ !^{૩૬} ।
 તસ્ય શિષ્યસ્યાભિધાનં ચક્રેઽન્વર્થં વિચાર્ય ચ ॥ ૪૦ ॥
 સહજાનંદ ઇત્યાહ પ્રથમં નામ તસ્ય સઃ^{૩૭} ।
 તતો નારાયણમુનિરિતિ ચક્રેઽમિથાં સ્વયમ્ ॥ ૪૧ ॥

હે નૃપ ! રામાનંદમુનિએ શ્રીજીને આ રીતે ધર્મનો ઉપદેશ આપ્યો ને શ્રીહરિનું માહાત્મ્ય જાણ્યું જે, મારા પણ સ્વામી છે છતાં મારા શિષ્યભાવનું અનુકરણ કરે છે તો મારે તેમની ઈચ્છાનુસારે કરવું, એમ વિચારીને સાર્થક નામ આપ્યું ૪૦. તેને કહે છે: તેમાં પ્રથમ તો શ્રીહરિનું ‘સહજાનંદ’ એવું નામ પાડ્યું; કેમ કે એમનો આનંદ સહજસ્વભાવસિદ્ધ છે. તે પછી બીજું નામ ‘નારાયણમુનિ’ એવું પાડ્યું ૪૧. આ બંને નામનો અર્થ પ્રથમ કર્યો છે. અને ‘સ્વામી’ એવું નામ

પોતાના ભક્તોએ પાડેલું છે; કારણ કે જે સર્વના ઉપરી હોય તેને સ્વામી કહેવાય. અને ‘સ્વામિનારાયણ’ એવું પોતાનું નામ શ્રીજીમહારાજે પોતે જ શ્રીમુખે ઉચ્ચારેલું છે. તે સદ્. નિષ્કુળાનંદ સ્વામીએ પુરુષોત્તમપ્રકાશ ગ્રંથના, પ્રકાર ૫૫માં ‘આનંદ આપ્યો અતિ ઘણો રે...’ એ કીર્તનમાં પણ ગાયું છે:—

સ્વામિનારાયણ નામનો રે, સિક્કો બેસારિયો આપ;
પુરુષોત્તમ પ્રકટી રે,
એ નામને આશર્યા રે, તેના તે ટાળિયા તાપ; પુ. ॥ ૧૧ ॥

‘સ્વામિનારાયણ’ નામનું મુખ્યપણું

‘ગૌણનામેભ્યઃ એતદદૃષ્ટનામ્નાં પ્રધાનત્વં કથિતમ્, તત્રાપિ સ્વામિનારાયણ નામ્નઃ અત્યધિક પ્રધાનતમમ્, તત્ બ્રહ્મસંહિતાદિપ્રબંધેષ્વુક્તમ્ ।’

શ્રીજીમહારાજનાં બજાં અનેક ગૌણ નામ થકી આ આઠ નામો* મુખ્યપણે કહેલાં છે. તેમાં પણ ‘સ્વામિનારાયણ’ નામ સૌથી અતિ અધિક છે —એમ બ્રહ્મસંહિતાદિમાં કહ્યું છે. તે નીચેના શ્લોકમાં શ્રીજીમહારાજ આ પ્રમાણે જણાવે છે:—

નામ્નાં મુખ્યતમં નામ સ્વામિનારાયણેતિ મે ।
મદાશ્રિતાનાં સર્વેષાં શાંત્યાનંદપ્રદં સદા ॥ ૪૨ ॥
સ્વામિનારાયણનામ મુખ્યં જ્ઞેયં મદાશ્રિતેઃ ।
પ્રાયશ્ચિત્તમશેષાણાં પાપાનાં મોચકઃ પરમ્ ॥ ૪૩ ॥

(બ્રહ્મસંહિતા)

મારું ‘સ્વામિનારાયણ’ નામ, સર્વે નામમાં પ્રધાન છે.

* નારાયણમુનિ, સહજાનંદ, સ્વામિનારાયણ, સ્વામી, હરિ, કૃષ્ણ, હરિકૃષ્ણ ને નીલકંઠ.

મારા આશ્રિતને ઉપશમ ને આનંદ આપનારું છે ૪૨. મારા આશ્રિત હોય તેમણે મારાં બીજાં નામથી ‘સ્વામિનારાયણ’ નામ મુખ્ય જાણવું; એ નામ સર્વ પાપથી મુક્ત-શુદ્ધ કરનાર સર્વોત્તમ હોઈ, પ્રાયશ્ચિત્ત માત્રની સિદ્ધિ એ નામથી થઈ જાય છે ૪૩. વળી આ પ્રમાણે પણ કહ્યું છે:—

પુણ્યનામ્નાં સહસ્રાણાં દશાવૃત્યા તું ચત્ફલમ્ ।

સ્વામિનારાયણેત્યેકનામ્ના તત્ફલમાપ્નુયાત્ ॥ ૪૪ ॥

અન્ય પ્રયુત્તનામ્નામ્ હિ દશાવૃત્યા તુ ચત્ફલમ્ ।

एकावृत्या भवेत्स्वामिनारायणेति तद्भुवम् ॥ ૪૫ ॥

(બ્રહ્મસંહિતા)

શ્રીજીનાં અન્ય નામોથી ‘સ્વામિનારાયણ’ નામનું માહાત્મ્ય અતિશય અધિક છે; કેમ કે પવિત્ર હજારો નામની દશ આવૃત્તિ કરવાથી જે ફળ થાય છે તેટલું જ ફળ તો ‘સ્વામિનારાયણ’ નામની એક આવૃત્તિ કરવાથી થાય છે ૪૪. તેમ જ ભગવાનના જે બીજા અવતાર, તેમનાં દશ હજાર નામની દશ આવૃત્તિ કરવાથી જે ફળ થાય છે તે ફળ ‘સ્વામિનારાયણ’ નામની એક આવૃત્તિ કરવાથી થાય છે. —આ નિશ્ચળ સનાતન સત્ય છે ૪૫. તેમ જ કાવ્ય-કીર્તનમાં પણ એ નામનું માહાત્મ્ય બહુ કહ્યું છે:—

નિષ્કુળાનંદ સ્વામી

કીર્તનસંગ્રહ*

*કીર્તનરત્નમાળામાં કીર્તન ૧૫૭૮-૫૯ ૨ (પ્રસિદ્ધકર્તા કો. રણછોડભક્ત : મુંબઈ : સં. ૧૯૯૦). + ‘૯૯૬’ તે કાવ્યના સમગ્ર પદનો અનુક્રમ અંક છે તે પછીથી ‘૪’ અંક છે તે કીર્તનનું પદ જાણવું.

સ્વામિનારાયણ નામ રે, વ્હાલું લાગે સ્વામિનારાયણ નામ રે,
રાત દિવસ મારા હૃદિયા ભીંતર, જપીશ આહું જામ રે. વ્હાલુ.

બ્રહ્માનંદકાવ્ય

૫૬ + ૮૮૬-૪

સહજાનંદ જગ શ્યામ મનોહર, સહજાનંદ જગ શ્યામ,
સકલ સુહાવન ભાવન મનકે, સંતનકે વિશ્રામ. મનો.

૫૬ ૨૧૫-૧

ભલાવે સહજાનંદકો મેં ઉપાસી, ચરણ કમલકો નિવાસી. ભ.
માત પિતા બંધુ સહજાનંદ, સહજાનંદ સુખરાશી. ભ.

પ્રેમાનંદ કાવ્ય

૫૬ ૮૨-૧

સ્વામિનારાયણ સ્વામિનારાયણ સ્વામિનારાયણ ભજ રે;
કર રે મન ચરણવાસ, જક્ત આશ તજ રે, સ્વામિ.

૫૬ ૮૩-૨

હમ તો એક સહજાનંદ સહજાનંદ ગાવે,
હમારે મન સ્વામિનારાયણ દુસરો ન ભાવે. હમ.

૫૬ ૮૪-૩

હમ તો એક સહજાનંદ ચરનકે ઉપાસી, ટેક.
પુરુષોત્તમ સહજાનંદ જાને સુખરાશી,
પ્રેમાનંદ આયો શરન ચરનકો નિવાસી. હમ.

પુરુષોત્તમપ્રકાશ પ્રકાર ૨૩

એવો નામનો છે પરતાપ રે, ધન્ય જે જન જપે આપ રે;
પૂર્ણ પુરુષોત્તમ સુખધામ રે, તેણે ધર્યું સહજાનંદ નામ રે. ૫

સહજાનંદ સહજાનંદ ગાય રે, તે તો અક્ષરધામમાં જાય રે;
 સહજાનંદ નામ જેને મુખે રે, તે તો બ્રહ્મપુર જાશે સુખે રે. ૬
 સહજાનંદ એ નામ સાંભળી રે, જાયે પાપ પૂરવનાં બળી રે;
 સુણી સ્વામિનારાયણ નામ રે, સર્યા કંઈક જીવનાં કામ રે. ૧૧
 કાને એ નામની ભણક પડિ રે, તેને અક્ષર પોળ ઉઘડી રે;
 સ્વામિનારાયણની કીરતિ રે, સુણી રહે નહિ પાપ રતિ રે. ૧૨

અ. મુ. સદ્. ગોપાળાનંદ સ્વામી
 (વાર્તાસંગ્રહ*)

‘અને શ્વેત તેજને વિશે ભગવાનની મૂર્તિ છે, તે તેજમાં ભગવાનની મૂર્તિને જોઈને આનંદ પામવો, પણ તે મૂર્તિ વિના અક્ષરનું તેજ દેખાય તો પણ તે ભગવાનની મૂર્તિ વિના તે તેજે કરીને શાંતિ પામવું નહિ; અતિ તપી જાવું’ —આવી રીતે બ્રહ્માનંદ સ્વામી આદિ સદ્ગુરુઓનો પણ સિદ્ધાંત છે. ઈતિ શ્લો. ૫૭.

[શિક્ષાપત્રીનો મૂળશ્લોક ૫૭મો છે, તેના વિવેચનમાં ઉપર કહેલા શ્લોક ૪૫ છે.]

શિ૦ શ્લો૦ ૫૮

હરેર્વિધાય નૈવેદ્યં ભોજ્યં પ્રાસાદિકં તતઃ ।

કૃષ્ણસેવાપરૈઃ પ્રીત્યા ભવિતવ્યં ચ તૈઃ સદા ॥ ૫૮ ॥

અને પછી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને નૈવેદ્ય કરીને, પછી તે પ્રસાદી એવું જે અન્ન તે જમવું. અને તે જે આત્મનિવેદી વૈષ્ણવ, તેમણે સર્વ કાળને વિશે પ્રીતિએ કરીને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની સેવાપરાયણ થવું ૫૮.

* ત્રણ પ્રકરણની વાતોમાં પ્ર. ૨, વાર્તા ૫૦ અને બે પ્રકરણની વાતોમાં પ્ર. ૧, વાર્તા ૫૫.

‘હરે:’નો અર્થ

‘તત:’ એટલે નામકીર્તન કર્યા પછી; ‘હરિ:’ કહેતાં મૂળ અજ્ઞાનને હરનારા એવા શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાન જે અનાદિ શ્રીકૃષ્ણ, તેમને ‘હરિ’ જાણવા. તે સ. જી. પ્ર. ૧, અ. ૨૪માં માર્કડેયમુનિ ધર્મદેવ પ્રત્યે કહે છે:—

યુવયોશ્ચ સ્વકીયાનાં હર્તાંસાવાપદો દ્વિજ ! ^{૨૫} ।

હરિસંજ્ઞોસ્સ્વતઃ કર્કરાશિસ્થેન્દોશ્ચ જન્મનિ ॥ ૧ ॥

હે દ્વિજ ! આ પુત્ર, તમે ધર્મદેવ અને તમારાં પત્ની ભક્તિદેવી બંનેની તથા સંબંધીજનોની ને આશ્રિતજનોની અખિલ ‘આપદાને’ એટલે મૂળઅજ્ઞાનને હરનારા થશે માટે ‘હરિ’ તથા જન્મસમયે ચંદ્રમા કર્કરાશીમાં વર્તે છે તેથી ‘હરિ’ એવી સાર્થક સંજ્ઞાથી પ્રસિદ્ધ થશે ૧.

શ્રીહરિને નૈવેદ્ય

શ્વેત વસ્ત્રને ધારણ કરનારા, પૂનમના ચંદ્ર સરખું છે મંદહાસ્યે યુક્ત વદન જેમનું એવા, નવીન કમળનાં પત્ર સરખાં છે બંને નેત્ર જેમનાં; મુનિ તથા ગૃહસ્થ હરિભક્તોની સભામાં વિરાજમાન, ડાબા હાથમાં પુષ્પનો ગુચ્છ અને જમણા હસ્તમાં માળાને ધારણ કરનારા, તથા કરુણાએ ભીનાથકા ભક્તજન પ્રત્યે દષ્ટિને કરતા, ને સર્વ આશ્રિતજનોને અતિ સુખ આપતા એવા; વળી જેમની મૂર્તિ આત્યંતિક મોક્ષરૂપ છે અને જેમ મનુષ્યસ્વરૂપ તથા અક્ષરધામનું સ્વરૂપ એક છે તેમ જ પ્રતિમાસ્વરૂપ પણ છે, એવા પ્રત્યક્ષ શ્રીહરિ કહે છે: ‘કૃષ્ણના વિનિયોગથી,’ કહેતાં, મને અર્પણ કરવાના ઉદ્દેશથી પોતે પાક બનાવીને અથવા જેનું અન્ન ખપતું હોય એવા બીજા પુરુષ

પાસે પાક બનાવરાવીને મને નૈવેદ્ય કરી, આરતી-મહાનીરાજન ઉતારી, મહાનૈવેદ્યની સમાપ્તિ કર્યા બાદ મારી પ્રસાદીભૂત અન્ન જમે.

સ. જી. પ્ર. ૧, અ. ૩૬માં શ્રીહરિ કહે છે:—

યદ્યત્સ્વેષ્ટં ભવેત્તત્કૃષ્ણાયૈવ નિવેદયેત્^૪ ।

ગન્ધપુષ્પાંશુકાદીનિ તત્પ્રસાદીનિ ધારયેત્ ॥ ૨ ॥

પત્રમાત્રમપિ ક્વાપિ કૃષ્ણાયાર્પિતં તુ યત્^૫ ।

તન્ન ભક્ષ્યં તથાભૂતં ન પેયં વારિ ચાનઘે ॥ ૩ ॥

જે જે વસ્તુ પોતાને પ્રિય હોય તે તે વસ્તુ ભગવાનને (મને) નિવેદન કરે. તેમ જ ચંદન, પુષ્પ, વસ્ત્ર આદિ, તે ભગવાનની પ્રસાદીનાં કરીને ધારણ કરે ર. હે પાપરહિત માત: ! ક્યારેય કોઈ પણ વસ્તુ ‘કૃષ્ણને’ એટલે મને જે અર્પણ કરેલું ન હોય તે ભક્ષણ કરે નહિ. અને મને અર્પણ કર્યા સિવાયનું જળ પણ ન પીએ ૩.

રસાસક્તિ — વિષય

નારાયણગીતા-સ. જી. પ્ર. ૨, અ. ૭માં શ્રી સહજાનંદ સ્વામી કહે છે:—

રસાસક્તિર્ન કર્તવ્યા સર્વેઃ સર્વત્ર સર્વદા^{૧૨} ।

યથાકાલં યથાલબ્ધં ભોજ્યમન્નં ફલાદિ વા ॥ ૪ ॥

યો યત્ર મુખો હિ ભવેદ્ ભોજયિત્વા સ ચાપરાન્^{૧૩} ।

સ્વયં ભુઝ્જીતાનુદિનં પંક્તિભેદં ચ નાચરેત્ ॥ ૫ ॥

મારા સર્વે આશ્રિતોએ સર્વદા, સર્વત્ર, રસાસક્તિ કરવી નહિ; પરમાત્માની ઈચ્છાએ જે સમયે જેટલું પ્રાપ્ત થાય તેટલા અન્ન-ફળાદિનું ભોજન કરવું ૪. જે જન ઘરમાં કે મંડળમાં

મુખ્ય હોય, તેણે પોતાનો આશ્રય કરીને રહેલાઓને; અર્થાત્ પોતાના પોષ્યવર્ગને પ્રથમ જમાડી તૃપ્ત કર્યા પછી જમવું. વળી તેમાં પંક્તિભેદ ન કરવો, એટલે પોતાનો-પારકો એવી ભેદબુદ્ધિથી પીરસવાના પદાર્થોમાં તરતમપણું કરવું નહિ પ.

શ્રી. ભા. સ્કં. ૧૧, અ. ૮માં પણ કહ્યું છે:—

જિહ્વાડતિ પ્રમાથિન્યા જનો રસવિમોહિતઃ^{૧૧} ।

મૃત્યુમૃચ્છત્યસદ્બુદ્ધિર્મીનસ્તુ બડિશૈર્યથા ॥ ૬ ॥

જેમ માછલું માંસયુક્ત એવા લોખંડના કાંટે કરીને મૃત્યુને પામે છે, તેમ બળવાન એવી જીહ્વા ઈંદ્રિયે કરીને રસમાં મોહ પામેલો એવો બુદ્ધિ વિનાનો જન તે મૃત્યુને પામે છે, કહેતાં ધર્મભ્રષ્ટ થાય છે ૬.

ભગવત્સેવાપરાયણ — વિષય

અને તે આત્મનિવેદી એવા મારા આશ્રિત તેમણે, રાત્રી-દિવસ ‘પ્રીતિએ કરીને તથા મોટા હર્ષે કરીને’ અર્થાત્ જરા પણ કલેશથી કે દંભથી નહિ, પરંતુ અનન્યભાવે; ‘કૃષ્ણ-સેવાપરૈઃ’ ‘કૃષ્ણસ્ય’ કહેતાં રામ, કૃષ્ણ, નરનારાયણ, વાસુદેવ આદિ અવતારોને મારું ઐશ્વર્ય આપનારો; અને એકાંતિક, પરમ એકાંતિક તથા અનાદિમુક્ત તેમને મારા સ્વરૂપનો આનંદ પમાડનારો; ને અક્ષરાતીત મુક્તનો સ્વામી એવો શ્રી હરિકૃષ્ણ હું, તે મારાં સેવા-ભજનને વિશે તત્પર થવું.

સ. જી. પ્ર. ૧, અ. ૩૬માં શ્રીહરિ પોતાનાં માતા ભક્તિદેવી પ્રત્યે કહે છે:—

દાસ્યં ભગવતઃ કાર્યં હિત્વા માનં ચ દૂરતઃ^{૧૦} ।

યથાકાલં દાસ એવ પરિચર્યાપરો ભવેત્ ॥ ૭ ॥

માનને દૂર મૂકીને ભગવાનનું દાસપણું કરવું; પરમાત્માનું દાસત્વ —એ જ આત્માનું સ્વાભાવિક સ્વરૂપ છે; માટે સમય-સમયને વિશે ભગવાનની સેવાપરાયણ થવું ૭. વળી તે પછી શ્લો. પરમાં કહે છે:—

સઙ્કલ્પાન્મનસા કુર્યાત્કૃષ્ણસ્યૈવ ચ નિશ્ચયમ્ ।

ધિયા ચ ચેતસાઽસ્યૈવ કુર્યાચ્ચિન્તનમઞ્જસા ॥ ૮ ॥

મને કરીને ભગવાન સંબંધી સંકલ્પને કરવા, બુદ્ધિએ કરીને ભગવાનનો નિશ્ચય કરવો ને ચિત્તે કરીને ભગવાનનું જ ચિંતન કરવું ૮. વળી શ્લો. ૬૪ તથા ૬૫માં શ્રીહરિ કહે છે:—

યથા પ્રવાહો ગંગાયા અન્તરાયાન્ ગિરીનપિ ।

વિભિદ્યાવગણય્યાશુ સમુદ્રમભિયાતિ હિ ॥ ૧ ॥

તથા પ્રેમાઽસ્ય ભક્તસ્ય દેશકાલક્રિયામુખાન્ ।

વિઘ્નાન્મહત્ત્વ ઝલ્લંઘ્યકૃષ્ણમેવ પ્રપદ્યતે ॥ ૧૦ ॥

મારા નિષ્કામ ભક્તોનો મારા વિશેનો પ્રેમ દેશ-કાળ-ક્રિયાદિકથી હણાતો નથી; અર્થાત્ એમની પ્રેમભક્તિ, અંતરાય આવતાં પણ પાછી પડતી નથી; જેમ ગંગા નદી, અંતરાય કરનારા મોટા મોટા પર્વતોને પણ ભેદીને તત્કાળ સમુદ્ર-સન્મુખ વેગથી દોડે છે, તેમ આવો નિષ્કામ ભક્ત, સર્વ અંતરાયોને ભેદીને, અર્થાત્ વિઘ્નોને નહિ ગણીને અનાદિ શ્રીકૃષ્ણ એવો હું તે મને પામે છે ૯-૧૦. વળી શ્રીહરિ, શ્લો. ૬૬ તથા ૬૭માં કહે છે:—

આન્તરાણાં ચ બાહ્યાનાં કરણાનાં તુ સર્વશઃ ।

સ્વભાવાદ્વૃત્તયઃ કૃષ્ણો તસ્ય સ્યુર્વિષયેષ્વિવ ॥ ૧૧ ॥

સાક્ષાત્કૃષ્ણે ભગવતિ પ્રાપ્તસ્નેહભરઃ સ તુ ।

નાનુરક્તો ભવેત્કવાપિ તં વિનાઽન્યત્ર વસ્તુનિ ॥ ૧૨ ॥

જેમ અજ્ઞાની વિષયાસક્ત મનુષ્યોની વૃત્તિઓ, માયિક શબ્દાદિ પંચવિષયો તરફ સહજસ્વભાવે દોડે છે, તેમ આવા નિષ્કામ ભક્તનાં ઈંદ્રિયો-અંતઃકરણ સહજસ્વભાવે અનાદિ શ્રીકૃષ્ણ એવો હું, તે મારે વિશે જ રહે છે ૧૧. સાક્ષાત્ પ્રત્યક્ષ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન એવો હું, તે મારે વિશે જ અતિશય સ્નેહ જેને ઉદય થયો છે એવો એ નિષ્કામ ભક્ત, તે મારા સિવાય બીજા કોઈ પણ પ્રાણી કે પદાર્થને વિશે પ્રીતિવાળો થતો જ નથી ૧૨.

હવે શ્રીહરિજી, પોતાને વિશે પ્રેમલક્ષણા, અર્થાત્ પરાભક્તિવાળા નિષ્કામ ભક્તની પ્રાપ્તિ, પોતાનાં માતા પ્રત્યે, આ જ અધ્યાયના શ્લો. ૮૨ તથા ૮૩માં કહે છે:—

પ્રારબ્ધાન્તે બિહાયાસૌ પુમાન્વા સ્ત્રી કલેવરમ્ ।

ગુણાન્માયામયાંસ્ત્રીંશ્ચ હિત્વા ભવતિ નિર્ગુણઃ ॥ ૧૩ ॥

દિવ્યાં તનુંં બ્રહ્મરૂપાં પ્રાપ્ય કૃષ્ણોચ્છયા સ ચ ।

દિવ્યં વિમાનમારુહ્ય સ્વેષ્ટં તદ્દામ યાતિ વૈ ॥ ૧૪ ॥

આવા લક્ષણે યુક્ત પ્રેમી ભક્ત જે નર કે નારી, તે પ્રારબ્ધકર્મથી પ્રાપ્ત થયેલું દેહ છોડે છે, ત્યારે તે માયાના સત્ત્વ, રજ ને તમ-એ ત્રણ ગુણના ભાવનો ત્યાગ કરીને નિર્ગુણ થાય છે ૧૩. અને પ્રત્યક્ષ શ્રીકૃષ્ણ હું, તે મારી ઈચ્છાથી એ ભક્ત બ્રહ્મમય દિવ્ય-ભાગવતી તનુ પામીને દિવ્ય વિમાનમાં બેસી મારા દિવ્યધામને પામે છે ૧૪.

ગોલોકે સોઽક્ષરે ધામ્નિ વૈકુણ્ઠે વાપિ ભક્તરાટ્ઠ ૪ ।

કૃષ્ણસ્ય વર્તેતેઽસ્વન્દં સેવાયાં સર્વવન્દિતઃ ॥ ૧૫ ॥

તેન કૃષ્ણેન વક્તાનિ હ્યનન્તાન્યક્ષયાણિ ચ^૫ ।

તત્ર દિવ્યાનિ સૌખ્યાનિ પ્રાપ્નોતિ જનનિ ધ્રુવમ્ ॥ ૧૬ ॥

(સ. જી. પ્ર. ૧, અ. ૩૬)

ત્યાં સર્વથી વંદના કરાયેલો એવો તે ભક્ત, મારી દિવ્ય સેવામાં રહે છે ૧૫. અને હે માતઃ ! મેં એને આપેલાં અનંત અવિનાશી દિવ્યસુખને નિશ્ચે પ્રાપ્ત કરે છે ૧૬.

‘પ્રીતિએ કરીને’ એટલે શું ?

મૂળશ્લોકમાં ‘પ્રીત્યા’ એટલે પ્રેમે કરીને ભગવાનની સેવાપરાયણ થવું એમ કહ્યું છે. હવે પ્રેમે કરીને એટલે શું ? તો રોમાંચિત ગાત્ર અને ગદ્ગદકંઠ થઈને સેવા કરવી એવો ભાવ છે; કારણ કે ભાવ રહિત સેવાને ભગવાન અંગીકાર કરતા નથી. તે શ્રી. ભા. સ્કં. ૧૧, અ. ૨૭માં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને ઉદ્ભવજી પ્રત્યે કહ્યું છે:—

...। શ્રદ્ધયોપહતં પ્રેષ્ટં ભક્તેન મમ વાર્યપિ^{૧૭} ॥ ૧૭ ॥

ભૂર્યપ્યભક્તોપહતં ન મે તોષાય કલ્પતે^{૧૮} ।... ॥ ૧૮ ॥

મારો ભક્ત શ્રદ્ધાથી મને જળ જ અર્પણ કરે તો તે પણ મને પ્રિય લાગે છે; પરંતુ ભક્તિહીન મનુષ્ય, અન્ન, જળ, વસ્ત્ર, આભૂષણ વગેરે ઘણા પદાર્થો અર્પણ કરે તો પણ તે મને પ્રિય લાગતાં નથી ૧૭-૧૮.

વળી ભગવદ્ગીતા અ. ૯માં પણ કહ્યું છે:—

પત્રં પુષ્પં ફલં તોયં યો મે ભક્ત્યા પ્રયચ્છતિ^{૧૯} ।

તદહં ભક્ત્યુપહતમશ્નામિ પ્રયતાત્મનઃ ॥ ૧૯ ॥

જે જિતેન્દ્રિય મનુષ્ય, ભક્તિ વડે અતિ પ્રેમથી મને પત્ર, પુષ્પ, ફળ અથવા જળ અર્પણ કરે છે—તે હું પ્રસન્નતાપૂર્વક

અંગીકાર કરું છું ૧૮.

‘સર્વકાળ’ને વિશે સેવાની માહિતી

વળી મૂળશ્લોકમાં ‘સદા’ એટલે સર્વકાળને વિશે ભગવાનની સેવાપરાયણ થવું —એમ શ્રીજીમહારાજે કહ્યું છે. તેનો હેતુ એવો છે કે, ભગવાનના નામનું સ્મરણ આદિ, તે ક્ષણમાત્ર પણ ત્યાગ કરવું નહિ. તે શ્રી. ભા. સ્કં. ૧૧, અ. ૨માં કહ્યું છે:—

ત્રિભુવનવિભવહેતવેઽપ્યકુળસ્મૃતિરજિતાત્મસુરાદિભિ
વિમૃગ્યાત્^૩ । ન ચલતિ ભગવત્પદારવિન્દા-
લ્લવનિમિષાર્થમપિ યઃ સ વૈષ્ણવાગ્રયઃ ॥ ૨૦ ॥

નથી જીત્યો ‘આત્મા’ એટલે નથી જીત્યું મન જેમણે એવા દેવોને દુર્લભ હોવાથી, તેઓ પણ જે ભગવાનના ચરણકમળની શોધ કરી રહ્યા છે; એવા શ્રીહરિના ચરણકમળના ધ્યાનમાંથી જે ભક્તનું મન, ત્રણે લોકના સમગ્ર વૈભવ માટે પણ, લવ તથા અર્ધ નિમિષેય ચલાયમાન થતું નથી; અર્થાત્ જે ભક્તની મનોવૃત્તિ અખંડ ભગવાનમાં જ રહે છે એવો ભક્ત, ભગવદ્ભક્તોમાં-વૈષ્ણવોમાં અગ્રગણ્ય છે ૨૦. ઈતિ શ્લો. ૫૮.

શિ૦ શ્લો૦ ૫૮

પ્રોક્તાસ્તે નિર્ગુણા ભક્તા નિર્ગુણસ્ય હરેર્યતિઃ ।

સમ્બન્ધાત્તલ્ક્રિયાઃ સર્વ ભવન્ત્યેવ હિ નિર્ગુણાઃ ॥ ૫૧ ॥

અને નિર્ગુણ કહેતાં, માયાના જે સત્વાદિક ત્રણ ગુણ તેણે રહિત એવા જે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન તેના સંબંધ થકી, તે આત્મનિવેદી ભક્તની જે સર્વે ક્રિયા તે નિર્ગુણ થાય છે; તે હેતુ

માટે તે આત્મનિવેદી ભક્ત જે તે નિર્ગુણ કહ્યા છે પદ.

ભક્તની સર્વ ક્રિયામાં નિર્ગુણપણું

આત્મનિવેદી ભક્તની ‘સર્વે ક્રિયાઓ’ કહેતાં, તે ભક્તના ઈંદ્રિયોના તમામ વ્યવહાર; ‘નિર્ગુણસ્ય’ એટલે પૂર્વે કહેલા પ્રકારથી માયાના ગુણે રહિત, તથા અનંત દિવ્ય કલ્યાણગુણગણરૂપી મણિઓવાળા અને દિવ્યમૂર્તિ એવા; ‘હરે:’ કહેતાં, જે પોતાના આશ્રિતોના કાળ, માયા તથા યમના ભયનો નાશ કરે તે હરિ-જે શ્રી હરિકૃષ્ણ મહાપ્રભુ તેમના સંબંધથી નિર્ગુણ થાય છે.

તે વિષ્ણુધર્મોત્તરમાં કહ્યું છે:—

નાસ્તિ માયાભયં તેષાં નાસ્તિ કાલભયં ક્વચિત્ ।

નાસ્ત્યેવ કૃષ્ણભક્તાનામર્કસૂનુભયં તથા ॥ ૧ ॥

ભગવાનના ભક્તોને માયાનો તથા કાળનો ભય, તેમ જ સૂર્યના પુત્ર યમરાજાનો પણ ભય ક્યારેય છે જ નહિ. (અર્થાત્ એવા ભયને જે હરે તે હરિ કહેવાય) ૧. એવા પ્રત્યક્ષ શ્રીહરિના સંબંધ થકી, ‘નિર્ગુણા:’ કહેતાં ગુણમયપણે કરીને દેખાતી એવી પણ ક્રિયાઓ, ગુણાતીત-નિર્ગુણ જ થાય છે. તે હેતુ માટે તે ભક્તો પણ ભગવાનના સંબંધે કરીને નિર્ગુણ કહેલા છે.

ભક્તિ — જ્ઞાનાદિકનું પણ નિર્ગુણપણું

અને તે ભક્તનાં ભક્તિ-જ્ઞાનાદિક, તેનું પણ નિર્ગુણપણું કહેલું છે. તેમાં ‘ભક્તિ’નું નિર્ગુણપણું શ્રી. ભા. સ્કં. ૩, અ. ૨૯માં ભગવાને આ પ્રમાણે કહેલું છે:—

મદ્ગુણશ્રુતિમાત્રેણ મયિ સર્વગુહાશયે^{૧૧} ।
 મનોગતિરવિચ્છિન્ના યથા ગજ્જામ્ભસોઽમ્બુધૌ ॥ ૨ ॥
 લક્ષણં ભક્તિયોગસ્ય નિર્ગુણસ્ય હ્યુદાહૃતમ્^{૧૨} ।... ॥ ૩ ॥

મારા ગુણનું શ્રવણ કરવું તેણે કરીને, સર્વના હૃદયને વિશે રહેલો એવો હું, તે મારે વિશે મનની અવિચ્છિન્ન ગતિ થાય છે;—જેમ ગંગાના જળના પ્રવાહની સમુદ્રને વિશે અવિચ્છિન્ન ગતિ હોય છે તેમ. આ નિર્ગુણ ભક્તિયોગનું લક્ષણ કહેલું છે ૨-૩. વળી શ્રી. ભા. એકાદશ સ્કંધ અ. ૨૫માં ‘જ્ઞાન’નું નિર્ગુણપણું આ પ્રમાણે બતાવ્યું છે:—

કૈવલ્યં સાત્ત્વિકં જ્ઞાનં રજો વૈકલ્પિકં તુ યત્^{૧૩} ।
 પ્રાકૃતં તામસં જ્ઞાનં મન્નિષ્ઠં નિર્ગુણં સ્મૃતમ્ ॥ ૪ ॥

‘કૈવલ્ય જ્ઞાન’ એટલે આત્મસ્વરૂપનું જ્ઞાન તે સાત્ત્વિક છે. ‘વૈકલ્પિક જ્ઞાન’ કહેતાં સ્વર્ગાદિક માયિક સુખની પ્રાપ્તિનું જ્ઞાન રાજસ છે. અને ‘પ્રાકૃતિક જ્ઞાન’ જે માયિક સુખ ભોગવવાનું જ્ઞાન તેને તામસ જ્ઞાન કહેલું છે; પણ મારે વિશે જે નિષ્ઠા, તે સંબંધી જ્ઞાન તેને નિર્ગુણ કહેલું છે ૪. આવી રીતે શ્રી હરિકૃષ્ણ મહાપ્રભુના સંબંધે કરીને આત્મનિવેદી એવા નિષ્કામ ભક્તની સર્વ ક્રિયાઓ તથા ભક્તિ-જ્ઞાનાદિક સર્વે, નિર્ગુણ થાય છે. ઇતિ શ્લો. ૫૯.

શિ० શ્લો० ૬૦

ભકૈરૈતૈસ્તુ કૃષ્ણાયાર્પિતં વાર્યપિ ક્વચિત્ ।
 ન પેયં નૈવ ભક્ષ્યં ચ પત્રકન્દ્વફલાદ્યપિ ॥ ૬૦ ॥

અને એ જે આત્મનિવેદી ભક્ત, તેમણે શ્રીકૃષ્ણ

ભગવાનને અર્પણ કર્યા વિનાનું જળ પણ ક્યારેય ન પીવું અને પત્ર, કંદ, ફળાદિક જે વસ્તુ તે પણ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને અર્પણ કર્યા વિનાનું ન ખાવું ૬૦.

ભગવત્પ્રસાદ — રહિત જળાદિ નિષેધ

વળી એ આત્મનિવેદી ભક્તો તેમણે, પાણી પણ 'કૃષ્ણાય' એટલે શ્રી હરિકૃષ્ણ મહાપ્રભુને અર્પણ કર્યા વિનાનું ક્યારેય ન પીવું, તો પછી દૂધ આદિ અર્પણ કર્યા વિનાનું પીવાય નહિ તેમાં તો કહેવાનું જ શું? વળી શ્લોકમાં 'અપિ' શબ્દ છે, એટલે અન્ન તો અર્પણ કર્યા વિના જમાય જ કેમ? અને ઉપલક્ષણથી, નવીન વસ્ત્ર-અલંકારાદિ પણ શ્રીહરિને અર્પણ કર્યા વિના ન વાપરવું એમ સમજવું.

તે સ્કંદપુરાણમાં કહ્યું છે:—

इक्षुदण्डफलपूपाः खाद्यानि विविधानि च ।

गन्धो मृगमदश्चैव कर्पूरं तैलमञ्जनम् ॥ ૧ ॥

रत्नाभरणजातं च वस्त्रं सकलवाहनम् ।

प्रसादमेव भोक्तव्यमन्यथा दोषभागभवेत् ॥ ૨ ॥

શેરડી, ફળ, માલપૂવા તથા બીજાં વિવિધ ખાદ્ય પદાર્થો, સુગંધ જે ચંદન, પુષ્પમાળાઓ તથા અત્તર વગેરે ને કસ્તુરી, કર્પૂર, તેલ, અંજન; રત્ન તથા ઘરેણાંનો સમૂહ; વસ્ત્ર તેમ જ સકળ વાહનો; —આ બધાં પ્રસાદી કરાવીને જ વાપરવાં (કંઠી, માળા, ઉપવીત, કુંકુમ આદિ પણ પ્રસાદીભૂત કરીને વાપરવાં એમ સમજી લેવું); જો પ્રસાદી કર્યા સિવાય ઉપયોગ કે ઉપભોગ કરે તો તેને દોષ લાગે છે ૧-૨. આ શ્લોકનો રહસ્યાર્થ શિ. શ્લો. ૫૮ની ટીકામાં આવી જાય છે. ઇતિ શ્લો. ૬૦.

શિ. શ્લો. ૬૧

સર્વૈરશક્તૌ વાર્ધક્યાદ્ગરીયસ્યાપદાથવા ।

ભક્તાય કૃષ્ણમન્યસ્મૈ દત્ત્વા વૃત્ત્યં યથાબલમ્ ॥ ૬૧ ॥

અને વળી સર્વે જે અમારા સત્સંગી તેમણે, વૃદ્ધાપણા પછી અથવા કોઈ મોટા આપ્તકાળે કરીને, અસમર્થપણું થઈ ગયે સતે, પોતે સેવવાનું જે શ્રીકૃષ્ણનું સ્વરૂપ તે બીજા ભક્તને આપીને, પોતે પોતાના સામર્થ્ય પ્રમાણે વર્તવું ૬૧.

આપ્તકાળમાં પૂજન — રીતિ

શ્રીહરિએ નારાયણગીતા- સ. જી. પ્ર. ૨માં કહ્યું છે:—

સ્નાનં ચ દ્વિવિધાં પૂજામકૃત્વા પ્રત્યહં હરેઃ^{૧૦} ।

સર્વૈરન્નં ન ભોક્તવ્યં વિના રોગાદિપીડિતાન્ ॥ ૧ ॥

સર્વે જે અમારા સત્સંગી તેમણે, નિત્યપ્રત્યે સ્નાન તથા માનસિક અને બાહ્ય —એમ બે પ્રકારની પૂજા કર્યા વિના અન્નાદિ જમવું નહિ; સ્નાનાદિ કરીને જ જમવું. આ નિયમ રોગાદિકથી અતિ પીડા પામેલા માટે નથી ૧.

સિદ્ધમુક્ત શતાનંદમુનિએ પણ કહ્યું છે: વૃદ્ધપણાને લીધે પૂજન આદિનું સામર્થ્ય ન રહે, અથવા ઘડપણ વિના પણ અસાધ્ય કે દીર્ઘ રોગ થયો હોય, કે દેશભંગ —એ વગેરે ઉપદ્રવમાં પૂજનાદિ બની શકે તેમ ન હોય ત્યારે, ‘બીજા ભક્તને’ એટલે જેમને પૂજાની અનુકૂળતા હોય તેમને; પોતાને સેવવા યોગ્ય એવું જે, ‘કૃષ્ણ’ અર્થાત્ પોતાના ઈષ્ટદેવ શ્રી હરિકૃષ્ણ મહાપ્રભુનું સ્વરૂપ અથવા શાલગ્રામ તે, પ્રાર્થના-વિનયપૂર્વક આપીને પોતાને દેશ, કાળ, વય તથા સામર્થ્યને અનુસરીને વર્તવું; એટલે બાહ્યપૂજન થઈ શકે તેમ ન હોય તો

પીઠાધીશ્વર, કે શ્રી લક્ષ્મીનારાયણ દેવના દેશના પીઠાધીશ્વર સનાતન ધર્મધુરંધર આચાર્ય મહારાજશ્રીએ; ‘યદ્દત્ત’ જે પોતાને પૂજન કરવા માટે આપેલું હોય, અથવા તેવા આચાર્યે ‘યત્પ્રતિષ્ઠિતં’ જે પ્રતિષ્ઠા કરેલું હોય, એવું ‘કૃષ્ણાનું સ્વરૂપ’ એટલે સંપ્રદાયના પ્રવર્તક શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાન, તેમનું ‘હરિકૃષ્ણ’ નામક સ્વરૂપ, તે જ સેવવા યોગ્ય છે; ધર્મવંશી આચાર્ય સિવાય બીજાએ આપેલું, કે પ્રતિષ્ઠા કરેલું સ્વરૂપ, તે તો કેવળ વંદન કરવા યોગ્ય છે; અર્થાત્ ભગવદ્ભાવ વડે નમસ્કાર કરવા યોગ્ય છે, પણ સેવવા યોગ્ય-ઉપાસના કરવા યોગ્ય નથી.

ભગવન્મૂર્તિમાં પાષાણાદિ – ભાવનિષેધ

આ વિશે પંચરાત્ર શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે:—

શિલાદિધીઃ કૃષ્ણામૂર્તૌ સ્વગુરૌ નરધીસ્તથા ।

વૈષ્ણવે જાતિધીર્યેષાં તેઽપરાધપરા જનાઃ ॥ ૨ ॥

જે મનુષ્યોને ભગવાનની પ્રતિમામાં પાષાણ, ધાતુ, કાષ્ઠ કે ચિત્રાદિકની બુદ્ધિ છે અને પોતાના ગુરુને વિશે મર્ત્યબુદ્ધિ-મનુષ્યબુદ્ધિ છે તથા ભગવાનના ભક્તમાં જાતિ-બુદ્ધિ છે તે જનો અપરાધી થાય છે ૨.

વળી અભિયુક્ત વચન પણ છે કે:—

અર્ચાવિષ્ણૌ શિલાધિર્ગુરુષુ નરમતિર્વૈષ્ણવે જાતિબુદ્ધિ-

ર્વિષ્ણોર્વા વૈષ્ણવાનાં કલિમલમથને પાદતીર્થેઽમ્બુબુદ્ધિઃ ।

શુદ્ધે તન્નમમન્ત્રે પુરુકલુષહરે શબ્દસામાન્યબુદ્ધિ-

ર્વિષ્ણૌ સર્વેશ્વરેશે તદિતરસમધીર્યસ્ય વા નારકી સઃ ॥ ૧ ॥

ભગવાનની અર્ચામૂર્તિમાં પાષાણની બુદ્ધિ, ગુરુજનને

વિશે મનુષ્યબુદ્ધિ, વૈષ્ણવ-સત્સંગીને વિશે જાતિબુદ્ધિ, ભગવાન તથા ભગવાનના ભક્તના સ્પર્શવાળા, કળિમળને હરનારા તીર્થજળને વિશે સામાન્ય જળપણાની બુદ્ધિ, પાપ હરનારા ભગવાનના નામમંત્રમાં સામાન્ય શબ્દપણાની બુદ્ધિ અને સર્વેશ્વર પરમાત્મા અને તે સિવાયના બીજાને વિશે સરખી બુદ્ધિ જેને હોય તે નારકી થાય છે ૩. ઈતિ શ્લો. ૬૨.

શિ. શ્લો. ૬૩

ભગવન્મન્દિરં સર્વેઃ સાયં ગન્તવ્યમન્વહમ્ ।

નામસંકીર્તનં કાર્યં તત્રોચ્ચૈ રાધિકાપતેઃ ॥ ૬૩ ॥

અને અમારા જે સર્વે સત્સંગી તેમણે નિત્યપ્રત્યે સાયંકાળે ભગવાનના મંદિર પ્રત્યે જવું, અને તે મંદિરને વિશે શ્રી રાધિકાજીના પતિ એવા જે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન તેમના નામનું ઉચ્ચસ્વરે કરીને કીર્તન કરવું ૬૩.

સન્મર્યાદાપૂર્વક નામ — કીર્તનની આજ્ઞા

મારા સર્વ ભક્તોએ, સાયંકાળે ભગવાનના મંદિરમાં નિત્ય જવું —એમ આ શ્લોકમાં શ્રીજીમહારાજે કહ્યું; તેમાં, બાઈઓ-ભાઈઓનાં મંદિર જ્યાં પૃથક્પૃથક્ હોય ત્યાં પુરુષોએ પુરુષના મંદિરમાં દર્શન કરવા જવું, અને સ્ત્રીઓએ સ્ત્રીઓના મંદિરમાં દર્શન કરવા જવું. અને ત્યાં જઈને ‘રાધિકાના પતિ એવા શ્રીકૃષ્ણના’ અર્થાત્ અનંતકોટી મુક્તમંડળે સહિત શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાનના; ‘નામ-

ગુણનું કીર્તન' એટલે ગોડી, આરતી, અષ્ટક* સ્તોત્ર વગેરે ઊંચે સ્વરે કરીને કરવું. (ઉચ્ચસ્વરે-એટલે ભગવાનનાં દર્શનથી ઉત્પન્ન થતા આનંદને લીધે પ્રાપ્ત થતું પરવશપણું તેથી, ઉચ્ચસ્વરે નામ-સંકીર્તન કરવું એવો ભાવાર્થ છે.) તેમ જ શ્રીહરિચરણકમળ સમાશ્રિત તથા તત્ સમકાલીન સદ્. બ્રહ્માનંદ સ્વામી^૧, સદ્. મુક્તાનંદ સ્વામી^૨, સદ્. પ્રેમાનંદ સ્વામી^૩, સદ્. નિષ્કુળાનંદ સ્વામી^૪, સદ્. ભૂમાનંદ સ્વામી^૫, સદ્. દેવાનંદ સ્વામી^૬, સદ્. દયાનંદ સ્વામી^૭, તથા સદ્. બ્ર. વૈષ્ણવાનંદ સ્વામી —એ આઠ મહાન કવિ, તેમ જ બીજા પણ** કવિઓએ શ્રીહરિજીની મૂર્તિના ધ્યાનનાં તથા તેમનાં લીલાચરિત્ર, ઉપદેશ, તેમ જ ઉત્સવ વગેરેનાં કીર્તનો રચ્યાં છે તે ગાવવાં, તથા તાળી પાડી ઊંચા સ્વરે 'સ્વામિનારાયણ' નામની ધૂન કરવી. અને તે બધું સ્ત્રીપુરુષોએ પોતપોતાની મર્યાદામાં રહીને કરવું.

તે નારદપંચરાત્રમાં કહ્યું છે:—

સ્ત્રિયઃ સ્ત્રીણાં સભામધ્યે પુંમાસશ્ચ તથા નૃણામ્ ।

ઉપવિશ્યાન્વહં કુર્યુઃ કૃષ્ણકીર્તિ ન ચાન્યથા ॥ ૧ ॥

સ્ત્રીઓએ સ્ત્રીઓની સભામાં અને પુરુષોએ પુરુષોની સભામાં બેસીને, ભગવાનના નામનું દરરોજ કીર્તન કરવું, પરંતુ 'બીજી રીતે' એટલે એ મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરીને નામ-સંકીર્તન કરવું નહિ ૧.

* જેમાં આઠ શ્લોક હોય તે અષ્ટક, ને જેમાં ૧૧ શ્લોક હોય તે સ્તોત્ર કહેવાય-આવો સામાન્ય નિયમ છે. ** જેરામ બ્રહ્મચારી તથા આધારાનંદ, માધવાનંદ, પૂર્ણાનંદ એ વગેરે કવિઓ પણ શ્રીહરિની સાથે જ રહેતા હતા.

વળી ‘મંદિર પ્રત્યે જવું’ એ વાક્યમાં ભગવાનનાં દર્શન-પ્રણામ આદિનું પણ ઉપલક્ષણ છે; માટે પુરુષોએ શ્રીહરિને સાષ્ટાંગ ને સ્ત્રીઓએ પંચાંગ પ્રણામ કરવા ને પ્રદક્ષિણા, સ્તુતિ-પ્રાર્થના, જપમાળા, એ વગેરે પણ યથાવિધિ કરવાં.

દર્શનનું ફળ

ધર્મશાસ્ત્રનું પણ આ પ્રમાણે વચન છે:—

પ્રાતઃકાલે હરિં દૃષ્ટ્વા નૈશં પાપં વિનશ્યતિ ।

આજન્મકૃતમધ્યાહ્ને સાયાહ્ને સપ્ત જન્મનિ ॥ ૨ ॥

મેરુકાંચનદત્તાનાં ગવાં કોટિશતાનિ ચ ।

સપ્તકોટિતુરંગાણાં તત્ફલં હરિદર્શનાત્ ॥ ૩ ॥

પ્રાતઃકાળમાં ભગવાનનાં દર્શન કરવાથી ભક્તજનનાં રાત્રીમાં થયેલાં પાપો નાશ પામે છે. મધ્યાહ્ન સમયમાં કરેલાં દર્શનથી આ દેહ ધરીને થયેલાં પાપો નાશ પામી જાય છે; ને સાયંકાળમાં ભગવાનનાં દર્શન કરવાથી સાત જન્મનાં કરેલાં પાપો નાશ પામે છે; એટલું જ નહિ પરંતુ મેરુ પર્વત જેટલા સોનાનું દાન કરનાર, તેમ જ સો કરોડ ગાયોનું દાન કરનાર ને સાત કરોડ ઘોડાનું દાન કરનાર પુરુષને જે ફળ મળે છે તે ફળ સાયંકાળે ભગવાનનાં દર્શન કરવાથી થાય છે ૨-૩. ઈતિ શ્લો. ૬૩.

શિ૦ શ્લો૦ ૬૪

કાર્યાસ્તસ્ય કથાવાર્તાઃ શ્રવ્યાશ્ચ પરમાદરાત્ ।

વાદિત્રસહિતં કાર્યં કૃષ્ણકીર્તનમુત્સવે ॥ ૬૪ ॥

અને તે શ્રીકૃષ્ણની જે કથા-વાર્તા તે પરમ આદર થકી

કરવી ને સાંભળવી અને ઉત્સવને દિવસે વાજિંત્રે સહિત શ્રીકૃષ્ણનાં કીર્તન કરવાં દૃષ્ટ.

કથા — વાર્તાની આજ્ઞા

‘તસ્ય = કૃષ્ણસ્ય’ કહેતાં અનાદિ કૃષ્ણનામક શ્રી હરિકૃષ્ણ એવો હું, તે મારા સંબંધી ‘કથા’ વાંચવી-સાંભળવી. તથા મારા સંબંધી ‘વાર્તા’ એટલે દૃષ્ટાંત-સિદ્ધાંત સાથે મારા સ્વરૂપનું માહાત્મ્ય તથા મારાં લીલાચરિત્ર કહેવાં-સાંભળવાં. તેમ જ શ્રીહરિ એવો હું, તે મારાં સ્તોત્ર-કીર્તન-કાવ્યાદિ, વાજિંત્ર સાથે, ઉત્સવના દિવસે ગાવવાં. વળી જ્ઞાને સહિત ભગવાનનું ધ્યાન થાય એ જ કથા-વાર્તાનું ફળ છે; માટે મારી મૂર્તિનું ધ્યાન પણ કરવું.

કથા — કીર્તનનું માહાત્મ્ય

શ્રીહરિએ નારાયણગીતા-સ. જી. પ્ર. ૨માં કહ્યું છે:—

ब्रह्मभूतैरपि प्राज्ञैः कृष्णस्य श्रवणादिका^{૧૧} ।

भक्तिरेव विधातव्या नित्यदाऽत्र शुकादिवत् ॥ ૧ ॥

બ્રહ્મરૂપ થયેલા અને પરબ્રહ્મને વિશે નિષ્ઠાવાળા એવા જ્ઞાનીઓએ પણ, ભગવાનની શ્રવણ-કીર્તનાદિરૂપ નવ પ્રકારની ભક્તિ જ નિરંતર કરવી. શુકદેવજી બ્રહ્મભાવને પામ્યા હતા તો પણ, ભગવાનની નિષ્કામ ભક્તિ કરતા હતા ૧.

વળી શ્રી. ભા. સ્કંધ ૨, અ. ૩માં કહ્યું છે:—

ज्ञानं यदा प्रतिनिवृत्तगुणोर्मिचक्र^{૧૨}

मात्मप्रसाद उत यत्र गुणेष्वसङ्गः ।

कैवल्यसम्मतपथस्त्वथ भक्तियोगः

को निर्वृतो हरिकथासु रतिं न कुर्यात् ॥ ૨ ॥

માયાના ત્રણ ગુણ, ને તે ગુણમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા કામ-ક્રોધાદિક દોષ તથા રાગ-દ્વેષાદિ સમૂહ, તે સર્વેની નિવૃત્તિ પમાડનાર એવું, જે હરિકથાઓને વિશે શુદ્ધ જ્ઞાન રહેલું છે; જેમાં માયિક શબ્દાદિ પંચવિષયોમાં વૈરાગ્ય ઉપજાવનારી ચિત્તની પ્રસન્નતા રહેલી છે; અર્થાત્ વિષયના રાગ તથા ઐશ્વર્યના રાગ, તેને વિશે જે હરિકથાઓથી વૈરાગ્ય થાય છે. અને આત્યંતિક મોક્ષને પમાડનારો એવો ભગવાનને વિશે ભક્તિયોગ થાય છે —એવી ભગવાનની કથાઓને વિશે આનંદને પામેલો એવો ક્યો પુરુષ, તે કથાઓને વિશે પ્રીતિ બાંધે નહિ ? અર્થાત્ પ્રીતિ કરે જ ર.

શ્રી. ભા. સ્કં. ૩, અ. ૭માં પણ કહ્યું છે:—

અશેષસંક્લેશશમં વિધત્તે ગુણાનુવાદશ્રવણં મુરારે:૧૪ ।...॥ ૩ ॥

ભગવાનના ગુણાનુવાદનું શ્રવણ કરવું તે સમગ્ર કલેશની નિવૃત્તિ કરે છે ૩. વળી એ જ સ્કંધના અ. ૨૫માં કપિલદેવ ભગવાન, માતા દેવહુતિ પ્રત્યે કહે છે:—

મદાશ્રયા: કથા મૃષ્ટા: શ્રૃણ્વન્તિ કથયન્તિ ચ^{૨૩} ।

તપન્તિ વિવિધાસ્તાપા નૈતાન્મદ્ગતચેતસ: ॥ ૪ ॥

મારા મહિમાને કહેનારી અને પવિત્ર કરનારી એવી કથાઓને જે મનુષ્યો કહે છે તથા સાંભળે છે; ને મારે વિશે જ જેમનાં ચિત્ત છે, એવા મનુષ્યોને સંસાર સંબંધી ત્રિવિધ તાપો તપાયમાન કરતા નથી ૪.

વાજિંત્ર સહિત કીર્તન કરવાની આજ્ઞા

હવે મૂળશ્લોકમાં ‘ઉત્સવને દિવસે વાજિંત્ર સહિત શ્રીકૃષ્ણનાં કીર્તન કરવાં.’ એમ કહ્યું છે. તે ‘ઉત્સવે’ એટલે

એકાદશી, પૂર્ણિમા વગેરે દિવસોમાં, ‘વાજિંત્ર વડે’ અર્થાત્ કાંસીજોડા, મૃદંગ આદિક વાજિંત્ર વગાડવાપૂર્વક; ‘કૃષ્ણ’ કહેતાં શ્રી હરિકૃષ્ણ ભગવાન; તેમના સ્વરૂપનાં કીર્તનો ગાવવાં; ‘કીર્તન’ શબ્દમાં ‘મહાપૂજાદિક’નું પણ ઉપલક્ષણ સમજવું: માટે તે પણ કરવું. ‘આદિ’ પદથી ફળદાન, અન્નદાન, ભગવાનની મૂર્તિ આગળ નૃત્ય કરવું. ભગવાન પાસે મજરો કરવો તથા ભગવાનનો અભિષેક —એ વગેરેનું ગ્રહણ કરવું. ઈતિ શ્લો. ૬૪.

શિં શ્લોં ૬૫

પ્રત્યહં કાર્યમિત્થં હિ સર્વૈરપિ મદાશ્રિતૈઃ ।

સંસ્કૃતપ્રાકૃતગ્રન્થાભ્યાસશ્ચાપિ યથામતિ ॥ ૬૫ ॥

અને અમારા આશ્રિત જે સર્વે સત્સંગી તેમણે જે પ્રકારે પૂર્વે કહ્યું એ પ્રકારે કરીને જ નિત્યપ્રત્યે કરવું. અને સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત એવા જે સદ્ગ્રંથ, તેમનો અભ્યાસ પણ પોતાની બુદ્ધિને અનુસારે કરવો ૬૫.

મારા સર્વે આશ્રિતોએ હંમેશાં ‘ઇત્થં હિ’ કહેતાં ‘સૂર્ય ઊગ્યાથી પ્રથમ જ જાગવું.’ શિક્ષાપત્રીના એ ૪૯મા શ્લોકથી આરંભી અહીં સુધી જે પ્રકારે કહ્યું, તેવી રીતે જ હંમેશાં વર્તવું-વર્તન કરવું. તથા ‘સંસ્કૃત’ એટલે દેવભાષા અને ‘પ્રાકૃત’ જે લૌકિક ભાષા, તેના શબ્દથી રચેલા એવા ‘ગ્રંથો’-એટલે શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાને પોતે રચેલા, અથવા સ્વાશ્રિત પાસે રચાવેલા સદ્ગ્રંથો તેનો ‘અભ્યાસ’ કરવો; અર્થાત્ તેમનું વારેવારે આલોચન કરવું.

મહાભારતના શાંતિપર્વના રાજધર્મ અ. ૧૩૦માં પણ કહ્યું છે:—

યથા યથા હિ પુરુષો નિત્યં શાસ્ત્રં નિવેવતે^{૧૦} ।

તથા તથા વિજાનાતિ વિજ્ઞાનમથ રોચતે ॥ ૧ ॥

પુરુષ જેમ-જેમ નિત્યપ્રત્યે શાસ્ત્રનું સેવન કરે છે તેમ-તેમ તેને જ્ઞાન થાય છે, ને તે પછી અનુભવજ્ઞાન જે વિજ્ઞાન તેની પ્રાપ્તિ થાય છે ૧.

મારા આશ્રિતોએ તે હેતુ માટે યથામતિ સચ્છાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરવો. ઈતિ શ્લો. ૬૫.

શિ૦ શ્લો૦ ૬૬

યાદૃશૈર્યો ગુણૈર્યુક્તસ્તાદૃશે સ તુ કર્મણિ ।

યોજનીયો વિચાર્યૈવ નાન્યથા તુ કદાચન ॥ ૬૬ ॥

અને જે મનુષ્ય જેવા ગુણે કરીને યુક્ત હોય તે મનુષ્યને તેવા કાર્યને વિશે વિચારીને જ પ્રેરવો, પણ જે કાર્યને વિશે જે યોગ્ય ન હોય તે કાર્યને વિશે તેને ક્યારેય ન પ્રેરવો ૬૬.

શ્રીહરિ કહે છે: ‘જે મનુષ્ય જેવા ગુણે કરીને’ એટલે કે, ધર્મ આદિક જેવા ગુણ તેનામાં હોય, તેવા ગુણને અનુસરતા કર્મમાં જ, તેના ગુણોનો વિચાર કરીને જ તેને પ્રેરવો; તેથી બીજી રીતે તેને ક્યારેય ન પ્રેરવો.

તે મહાભારતના ઉદ્યોગપર્વમાં વિદુરનીતિ અ. ૩૩માં કહ્યું છે:—

ત્રિવિધાઃ પુરુષા રાજન્તુત્તમાધમમધ્યમાઃ^{૬૩} ।

નિયોજયેદ્યથાવત્તાંસ્ત્રિવિધેષ્વેવ કર્મસુ ॥ ૧ ॥

હે રાજન્ ! ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ એવા પુરુષોને જાણી લઈને તેમના ગુણો પ્રમાણે, તે તે પ્રકારના કર્મમાં તેઓને પ્રેરવા ૧. ઈતિ શ્લો. ૬૬.

શિ० શ્લો० ૬૭

અન્નવસ્ત્રાદિભિઃ સર્વે સ્વકીયાઃ પરિચારકાઃ ।

સમ્ભાવનીયાઃ સતતં યથાયોગ્યં યથાધનમ્ ॥ ૬૭ ॥

અને પોતાના જે સેવક હોય તે સર્વેની, પોતાના સામર્થ્ય પ્રમાણે અન્ન-વસ્ત્રાદિકે કરીને યથાયોગ્ય સંભાવના નિરંતર રાખવી ૬૭.

પોષ્યવર્ગની માહિતી

‘સ્વકીયાઃ’ એટલે પોતાના સંબંધીજનો તથા પોતાના ‘પરિચારિકાઃ’ જે સેવકો, —એમાં પોષ્યવર્ગનો સમાવેશ થઈ જાય છે.

કાશીખંડમાં પોષ્યવર્ગ નીચે પ્રમાણે કહેલા છે:—

માતા પિતા ગુરુ પત્ની ચાપત્યાનિ સમાશ્રિતાઃ ।

અભ્યાગતઃ પ્રપન્નોઽગ્નિઃ પોષ્યવર્ગા અમી નવ ॥ ૧ ॥

માતા^૧, પિતા^૨, ગુરુ^૩, પત્ની^૪, પુત્ર-પૌત્રાદિ^૫, પોતાને આશ્રયે રહેલા^૬, તેમ જ અભ્યાગત^૭, શરણે આવેલો^૮, અને અગ્નિ^૯ —આ નવ પોષ્યવર્ગ છે ૧. તે સર્વેનું ‘યથાયોગ્ય’ એટલે, તેમના અધિકાર મુજબ અન્નવસ્ત્રાદિકે કરીને પોષણ

કરવું. ‘આદિ’ પદ છે માટે રસ-ઔષધ આદિથી પણ તેમની સેવા કરવી. અને તે પોષણ પણ પોતાની પાસે ધન હોય તેના પ્રમાણમાં કરવું. ‘સતતં’ કહેતાં દરરોજ તેમને સંતોષ પમાડવા; પરંતુ તેમને ક્લેશ કરાવવો નહિ.

તે સ્કંદપુરાણના કાશીખંડ અ. ૪૦માં વળી કહ્યું છે:—

ભરણં પોષ્યવર્ગસ્ય દૃષ્ટાદૃષ્ટફલોદયમ્^{૬૬} ।

પ્રત્યવાયો હ્યભરણે ભર્ત્તવ્યસ્તત્પ્રયત્નતઃ ॥ ૨ ॥

પોષ્યવર્ગનું ભરણપોષણ, તે દષ્ટ તેમ જ અદષ્ટ ફળનો ઉદય કરનાર છે; અર્થાત્ જે પોષ્યવર્ગનું ભરણપોષણ કરે છે, તે આ લોકમાં પ્રત્યક્ષ દેખાતું ‘દષ્ટ’ ફળ, તેમ જ પરલોકમાં પ્રાપ્ત થતું ‘અદષ્ટ’ ફળ —એ બંનેને પામે છે. જો પોષ્યવર્ગનું ભરણપોષણ ન કરે તો તેને પાપ લાગે છે; માટે પ્રયત્નપૂર્વક તેમનું ભરણપોષણ કરવું ર. ઈતિ શ્લો. ૬૭.

શિ. શ્લો. ૬૮

યાદૃગ્ગુણો યઃ પુરુષસ્તાદૃશા વચનેન સઃ ।

દેશકાલાનુસારેણ ભાષણીયો ન ચાન્યથા ॥ ૬૮ ॥

અને જે પુરુષ જેવા ગુણવાળો હોય તે પુરુષને તેવા વચને કરીને દેશકાલાનુસારે યથાયોગ્ય બોલાવવો પણ એથી બીજી રીતે ન બોલાવવો ૬૮.

ઉચ્ચારણ — વિવેક

શ્રીહરિ કહે છે: જે પુરુષમાં ‘જેવા ગુણ હોય’ એટલે કે જ્ઞાતિ, કુળ, વિદ્યા, તપ, યોગ, ઐશ્વર્ય, પ્રતાપ આદિ જે જે

વિશિષ્ટ ગુણો જેમાં હોય તેને તે પ્રમાણે, દેશ અને કાળને અનુસરીને બોલાવવો.

તે નીતિવિવેકમાં પણ કહ્યું છે:—

વર્ષાશ્રમકુલોપેતાન્યોગિનશ્ચ સતો નરાન્ ।

રાજક્રીયાંશ્ચ શૂરાંશ્ચ ભાષયેત યથોચિતમ્ ॥ ૧ ॥

ઉત્તમ વર્ણવાળા, શ્રેષ્ઠ આશ્રમવાળા, કુળવાન, યોગી-પુરુષો, સત્પુરુષો, રાજપુરુષો તેમ જ શૂરવીરોને જેમ ઘટે તેવી રીતે બોલાવવા ૧.

દેશને અનુસરીને — એ શબ્દનો અર્થ એવો છે કે પોતાનો શિષ્ય હોય અને તે ગુણસંપન્ન હોય, ને તેને ઘરમાં-સ્વનિવાસસ્થાનમાં ‘તું’ એમ એક વચનથી ગુરુ બોલાવતા હોય, તો પણ સભાસ્થાન વગેરેમાં તો, તેને ‘તમે’ એવા બહુ વચનથી-માનવાચક શબ્દોથી જ ગુરુએ બોલાવવો.

કાળાનુસાર — એટલે પોતાનો શિષ્ય હોય તો પણ જો તે વૃદ્ધ હોય તો તેને, ‘તમે’ એવા બહુવચનથી-માનવાચક શબ્દોથી બોલાવવો; એવી રીતે સ્વયં પોતાની મેળે જ વિવેક સમજી લેવો. ‘જે પુરુષ જેવા ગુણવાળો હોય’-આ વાક્યમાં તેના ગુણ ઉચ્ચારવાનું કહ્યું છે; માટે તેથી વિપરીત જે દોષ તેનામાં હોય તેનું ઉચ્ચારણ કરવું નહિ. ઈતિ શ્લો. ૬૮.

શિં શ્લોં ૬૮

ગુરુભૂપાલવર્ષિષ્ટત્યાગિનિવિદ્વત્તપસ્વિનામ્ ।

અભ્યુત્થાનાદિના કાર્યઃ સન્માનો વિનયાન્વિતૈઃ ॥ ૬૯ ॥

અને વિનયે કરીને યુક્ત એવા જે અમારા આશ્રિત

સત્સંગી તેમણે ગુરુ, રાજા, અતિવૃદ્ધ, ત્યાગી, વિદ્વાન અને તપસ્વી એ છ જણા આવે, ત્યારે સન્મુખ ઊઠવું તથા આસન આપવું તથા મધુર વચને બોલાવવું, ઈત્યાદિક ક્રિયાએ કરીને એમનું સન્માન કરવું ઠલ.

હવે ‘વિનયાન્વિતૈઃ’ એટલે વિનયવાળા એવા મારા આશ્રિતો તેમણે; ‘ગુરુ’ કહેતાં દીક્ષાગુરુ જે મંત્રોપદેશ આપનાર^૧, વર્તમાન ધરાવી કંઠી બાંધનાર^૨, બ્રહ્મવિદ્યા-પરલોક સંબંધી જ્ઞાન આપી શ્રીહરિની મૂર્તિનો સાક્ષાત્કાર કરાવનાર^૩, વિદ્યા ભણાવનાર^૪, તથા પિતા^૫ એ વગેરેને ગુરુ તરીકે આ સ્થળે જાણવા. ‘ભૂપાલ’ એટલે રાજા. ‘વર્ષિષ્ઠ’ જે વયમાં વૃદ્ધ હોય તે. ‘ત્યાગી’ એટલે વૈરાગ્યનું બળ હોવાથી જેણે ભગવાનની પ્રસન્નતાને માટે ગૃહસ્થાશ્રમનો ત્યાગ કર્યો હોય એવા બ્રહ્મચારી, સાધુ, પાર્ષદ વગેરે. ‘વિદ્વાન’ કહેતાં, વયનામૃત, સત્સંગિજીવન, સત્સંગિભૂષણ આદિ સદ્ગ્રંથોનો જેણે અભ્યાસ કર્યો હોય; અથવા વેદ, શાસ્ત્ર, પુરાણ આદિનો જેણે અભ્યાસ કર્યો હોય તે. અને ‘તપસ્વી’ એટલે વ્રતપરાયણ હોય તે. એટલાઓને જોઈને પોતાના આસનથી ઊઠવું, પ્રણામ કરવા, આસન આપવું —એ વગેરેથી તેમનો સત્કાર કરવો; ન કરે તો મહાન અનર્થ પ્રાપ્ત થાય છે, એવો ભાવ છે.

તે શ્રીમદ્ભાગવતના છઠ્ઠા સ્કંધમાં કહ્યું છે: બૃહસ્પતિ આવતાં ઈંદ્ર ઊભો ન થયો તેથી તેનું રાજ્ય ગયું. તથા આઠમા સ્કંધમાં પણ કહ્યું છે કે, અગત્યમુનિનો ઈંદ્રદ્યુમ્ને અનાદર કર્યો તેથી તેને હાથીનો જન્મ લેવો પડ્યો; ઈત્યાદિ અનર્થ શાસ્ત્રમાં જણાવેલા છે. તેમાં પણ પોતે વયોવૃદ્ધ હોય અને ગુરુ આદિ બાળ, તરુણ કે વૃદ્ધ હોય તો પણ તે માનનીય છે.

વળી મનુસ્મૃતિ અ. ૨માં કહ્યું છે:—

ऊर्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यूनः स्थविर आयति^{૧૨૯} ।

પ્રત્યુત્થાનાભિવાદાભ્યાં પુનસ્તાન્પ્રતિઘટે ॥ ૧ ॥

વય તથા વિદ્યાર્થી વૃદ્ધ એવા પુરુષ આવે ત્યારે યુવાન પુરુષોના પ્રાણ ઊંચા ચડે છે; અર્થાત્, દેહમાંથી બહાર જવાની તૈયારી કરે છે; પણ યુવાન ઊભા થઈ સામા જઈ તેમનું અભિવાદન કરે છે ત્યારે તે પ્રાણ પાછા નીચે બેસે છે; માટે વૃદ્ધનું સામા જઈ અભિવાદન કરવું ૧. ઈતિ શ્લો. ૬૯.

શિ. શ્લો. ૭૦

नोरौ कृत्वा पादमेकं गुरुदेवनृपान्तिके ।

उपवेश्यं सभायां च जानू बद्ध्वा न वाससा ॥ ૭૦ ॥

અને ગુરુ, દેવ ને રાજા એમને સમીપે તથા સભાને વિશે પગ ઉપર પગ ચઢાવીને ન બેસવું, તથા વસ્ત્રે કરીને ઢીંચણને બાંધીને ન બેસવું ૭૦.

મોટા પાસે તથા સભામાં બેસવાનો વિવેક

ગુરુ, દેવ અને રાજા તેમની સમીપે, તેમ જ આગળના શ્લોકમાં જે વયોવૃદ્ધ, ત્યાગી, વિદ્વાન ને તપસ્વી કહ્યા છે તેમની આગળ પણ, પગ ઉપર પગ ચઢાવીને બેસવું નહિ.

તે શ્રીહરિએ સ. જી. પ્ર. ૨, અ. ૭ (નારાયણ-ગીતા)માં કહ્યું છે:—

देवस्य च गुरो राज्ञो विष्णुभक्तस्य चाग्रतः^{૧૩૦} ।

પાદૌ પ્રસાર્ય મત્યુમ્ભિર્નોપવેશ્યં ચ સંસદિ ॥ ૧ ॥

તેષામગ્રે વિચાર્યૈવ વાચ્યં સત્યં ચ તત્પ્રિયમ્” ।

તેષાં ગુહ્યાં ચ યત્કિઞ્ચિત્તત્પ્રકાશ્યં ન કુત્રચિત્ ॥ ૨ ॥

મારા આશ્રિત પુરુષોએ દેવ, ગુરુ, રાજા અને ભગવાનના ભક્તની સમીપે તથા સભામાં પગને લાંબા કરીને બેસવું નહિ. આ સ્થળે ‘દેવ’ એટલે પ્રત્યક્ષ ભગવાન મનુષ્યરૂપે હોય ત્યારે તેમને જાણવા; અને તે મનુષ્યરૂપે ન હોય ત્યારે પ્રતિમારૂપે જાણવા; બીજા અંતર્યામી આદિક દેવનો પ્રસંગ આ સ્થળે નથી. મંડળાદિરૂપે રહેલા સૂર્યાદિ દેવ પણ જાણવા. પગ લાંબા કરીને ન બેસવું તે ઉપરથી ઉદ્ધત આસનમાત્ર જાણી લેવું; એટલે ઉદ્ધતાઈ દેખાડનાર કોઈ પણ આસનથી ગુરુ, દેવ તથા રાજાદિકની સમીપે બેસવું નહિ ૧. વળી તે સત્પુરુષ કે રાજાદિકની આગળ દેશકાળને અનુસારે પૂર્વાપરનો વિચાર કરીને જ બોલવું; વિચાર્યા વિના જેમ-તેમ બોલે તો આ લોક-પરલોકમાં અનર્થની પ્રાપ્તિ થાય; તથા તેમની આગળ સત્ય ને પ્રિય એવું વચન બોલવું. વળી આ ચારનું-દેવ, ગુરુ, રાજા અને ભગવદ્ભક્તનું-જે કાંઈ પણ ગુહ્ય વૃત્તાંત હોય તે કોઈનીય આગળ પ્રકાશ કરવું નહિ; પ્રકાશ કરવાથી આ લોક-પરલોકમાં અનર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે ૨.

વળી સ્મૃતિવચન પણ છે કે:-

આચાર્યસ્ય ચ વૃદ્ધાદેરન્તિકે ચ સદસ્યપિ ।

વીરાસનેન પુરુષો નાસીત પ્રોઢપાન્ન ચ ॥ ૩ ॥

આચાર્ય તથા વૃદ્ધ આદિકની સમીપે તથા સભામાં, પુરુષે વીરાસન કરીને બેસવું નહિ, તથા પગ ઉપર પગ

ચઢાવીને બેસવું નહિ ૩. હવે વીરાસનના સંબંધમાં શ્રીહરિએ યોગોપદેશ* - સ. જી. પ્ર. ૫, અ. ૫૭માં આ પ્રમાણે કહ્યું છે:-

ન્યસેદૂરૌ પાદમેકમૂરુમન્યપદે તથા^{૩૩} ।

વીરાસનમીતિ પ્રોક્તં સુકરં સાધકૈરિદમ્ ॥ ૪ ॥

એક પાદને સાથળ ઉપર મૂકે અને બીજા પાદ ઉપર સાથળને મૂકે; અર્થાત્ એક પગને ઊંધો નાખી બીજા પગને તે ઊંધા નાખેલા પગની ઉપર ચઢાવીને બેસવું તેને વીરાસન કહેલું છે. આ આસન સાધકોથી સુખેથી થઈ શકે તેવું છે (પરંતુ તેવા આસનથી સભામાં બેસવું નહિ) ૪.

વળી ખભે ધારણ કરવાના બેસથી કે ઓઢવાના ઉત્તરીય વસ્ત્રથી, એક અથવા બે ઢીંચણને પાછળથી-કેડના ભાગથી વસ્ત્ર વડે વીંટીને બેસવું નહિ. ‘ઢીંચણ’ એટલે પગનો મધ્યપ્રદેશ-તેથી તેની ઉપર તથા નીચેનો; અર્થાત્ સાથળનો તેમ જ નળાનો ભાગ પણ આવી જાય. ગુરુ વગેરેની આગળ તથા સભામાં એ પ્રમાણે બેસવું નહિ; કારણ કે એમ બેસવાથી દેવ આદિકનું અપમાન થાય છે ને અસભ્યતા પ્રદર્શિત થાય છે. ઈતિ શ્લો. ૭૦.

શિ. શ્લો. ૭૧

વિવાદો નૈવ કર્તવ્યઃ સ્વાચાર્યેણ સહ ક્વચિત્ ।

પૂજ્યોઽન્નધનવસ્ત્રાદ્યૈર્યથાશક્તિ સ ચાચિલૈઃ ॥ ૭૧ ॥

અને અમારા આશ્રિત જે સર્વે સત્સંગી તેમણે પોતાના

* સ. જી. પ્ર. ૫, અ. ૫૬ થી ૬૫ તે યોગોપદેશ કહેવાય છે.

આચાર્ય સંગાથે ક્યારેય પણ વિવાદ ન કરવો. અને પોતાના સામર્થ્ય પ્રમાણે અન્ન, ધન, વસ્ત્રાદિકે કરીને, તે પોતાના આચાર્યને પૂજવા ૭૧.

આચાર્યની સાથે વિવાદપ્રતિષેધ

પોતાના આચાર્ય એટલે ધર્મવંશી ગુરુ: તેમની સાથે ક્યારેય પણ ‘વિવાદ’ એટલે કે તેમના વચનનો પ્રતિવાદ, તેમની સાથે વાણીનો કલહ, તથા વાણીથી તેમનું અવમાન, તે ન કરવું; કેમ કે ગુરુની અવજ્ઞાથી તથા શ્રુતિ-શાસ્ત્રોની નિંદાથી, શિષ્ય પાપબુદ્ધિવાળો થાય છે, જેની વિશુદ્ધિ, યમથી પણ થતી નથી —આવું પદ્મપુરાણમાં સનત્કુમારનું વચન છે.

તે બ્રહ્મપુરાણમાં પણ કહ્યું છે:—

પાલનીયં ગુરોર્વાક્યં સર્વથા પરમાદરાત્ ॥ ૧ ॥

ગુરુના વાક્યનું સર્વ પ્રકારે પરમ આદર થકી પાલન કરવું ૧.

આચાર્યશ્રીનું પૂજન

એટલું જ નહિ પરંતુ સર્વે મનુષ્યે પોતાના આચાર્યની અન્ન, ધન તથા વસ્ત્રાદિ ભેટ-સામગ્રી વડે પોતાની શક્તિ પ્રમાણે પૂજા કરવી. ‘આદિ’ શબ્દ માટે ગાય કે બીજી વસ્તુઓ જે તેમને વ્યવહારમાં ઉપયોગી હોય તે પણ આપવી. વિષ્ણુરહસ્યનું પણ વચન છે:—

उपहारैर्यथाशक्ति काले काले निजं गुरुम् ।

अर्चयेद्देववत्प्राज्ञः सर्वदेवमयो गुरुः ॥ ૨ ॥

સમય સમયને વિશે ભેટ-સામગ્રી વડે, ડાહ્યા પુરુષે દેવની પેઠે પોતાના ગુરુનું યથાશક્તિ પૂજન કરવું; કારણ કે

ગુરુમાં સર્વે દેવનો વાસ છે-સર્વ દેવો તેમાં નિવાસ કરીને રહેલા છે ૨. ઈતિ શ્લો. ૭૧.

શિ૦ શ્લો૦ ૭૨

તમાયાન્તં નિશમ્યાશુ પ્રત્યુદ્ગન્તવ્યમાદરાત્ ।

તસ્મિન્ યાત્યનુગમ્યં ચ ગ્રામાન્તાવધિ મચ્છ્રૈતૈઃ ॥ ૭૨ ॥

અમારા જે આશ્રિત જન તેમણે, પોતાના આચાર્યને આવતા સાંભળીને આદર થકી તત્કાળ સન્મુખ જવું. અને તે આચાર્ય પોતાના ગામથી પાછા પધારે ત્યારે ગામની ભાગોળ સુધી વળાવવા જવું ૭૨.

સન્મુખ જવાની તથા વળાવવા જવાની આજ્ઞા

મારા શિષ્ય એવા સત્સંગી પુરુષમાત્રનું એ કર્તવ્ય છે કે, પોતાના ગુરુ-આચાર્યશ્રી પોતાના ગામ પધારે છે, એમ સાંભળવામાં આવે, ત્યારે પ્રમાદ નહિ કરતાં બીજા કામોને તજી દઈને તરત જ તેમનો સત્કાર કરવા સામે જવું-અને તે પણ ‘આદરપૂર્વક’ એટલે કે ઉત્સાહપૂર્વક વાજતેગાજતે પુષ્પોપચાર વગેરે સ્વાગતની સામગ્રી સહિત જવું. ત્યાં જઈને દંડવત્પ્રણામપૂર્વક ચંદન, પુષ્પહાર વગેરે ઉપચારોથી તેમનું પૂજન કરીને, તેઓશ્રીના ગૌરવને છાજે તેવાં વાહનો, વાજિંત્રો વગેરેથી વાજતેગાજતે સન્માનપૂર્વક પધરાવવા. અને જ્યારે તેઓશ્રી પાછા પધારે ત્યારે પણ યોગ્ય વિદાય-સન્માન સહિત વાજતેગાજતે વળાવવા જવું.

તે શ્રીહરિએ નારાયણગીતા- સ. જી. પ્ર. ૨, અ. ૭માં કહ્યું છે:—

અભિવ્રજેન્નિજાચાર્ય શ્રુત્વાડ્ડયાન્તં મદાશ્રિતઃ^{૫૧} ।

પ્રતિગચ્છતિ તર્સ્મિંશ્ચાડ્ડગ્રામાન્તં તમનુવ્રજેત્ ॥ ૧ ॥

મારા આશ્રિત જનોએ પોતાના આચાર્યને આવતા સાંભળીને અભિમુખ-સામા લેવા જવું અને તેઓશ્રી પાછા પધારે ત્યારે ગામની ભાગોળ સુધી વળાવવા જવું. (ભાગોળ એ રેલ્વેસ્ટેશન વગેરેનું ઉપલક્ષણ જાણવું) ૧.

વળી પરાશરસ્મૃતિની માધવીય વ્યાખ્યામાં પણ કહ્યું છે:

પ્રત્યુદ્ગચ્છેત્સમાયાન્તં યાન્તં ચાનુવ્રજેદ્ગુરુમ્ ।

ગ્રામાન્તાવધિ સીમાન્તાવધિ વામ્બ્વાશયાવધિ ॥ ૨ ॥

ગુરુ જ્યારે આવે ત્યારે તેમની સન્મુખ જવું અને તેઓશ્રી પાછા પધારે ત્યારે તેમને વળાવવા જવું. હવે તેની હદ બતાવે છે: વળાવવા જવું તે ગામની ભાગોળ કે સીમાડા સુધી અથવા ગામના જળાશય સુધી જવું ૨.

મૂળશ્લોકમાં 'ગ્રામ' છે ત્યાં ઉપલક્ષણ વડે કરીને નગર પણ સમજવું. વળી 'ચ'કાર છે માટે યથાશક્તિ ભેટ અર્પણ કરવી, એવું ઉપલક્ષણ સમજવું. ઈતિ શ્લો. ૭૨.

શિ૦ શ્લો૦ ૭૩

અપિ ભૂરિફલં કર્મ ધર્માપેતં ભવેદ્યદિ ।

આચર્ય તર્હિ તન્નૈવ ધર્મઃ સર્વાર્થદોઽસ્તિ હિ ॥ ૭૩ ॥

અને ઘણુંક છે ફળ જેને વિશે એવું પણ જે કર્મ, તે જો ધર્મ રહિત હોય તો તેનું આચરણ ન જ કરવું; કેમ જે ધર્મ છે તે જ સર્વ પુરુષાર્થનો આપનારો છે; માટે કોઈક ફળના લોભે કરીને ધર્મનો ત્યાગ ન કરવો ૭૩.

ધર્મ રહિત કાર્ય નિષેધ

‘મૂરિ’ એટલે મહાફળ અથવા ઘણો મોટો ધનનો લાભ થાય એવું કોઈ કર્મ કે ક્રિયા; પણ એ કર્મ કે ક્રિયા કરવાથી પોતાના ધર્મનો નાશ થતો હોય તો, તેવું કર્મ કે તેવી ક્રિયા, તેનું આચરણ ન કરવું. તે સ. જી. પ્ર. ૨, અ. ૧માં શ્રીહરિએ કહ્યું છે:—

ધર્માદપેતં ચત્કર્મ યદ્યપિ સ્યાન્મહાફલમ્^{૧૪} ।
 ન તત્સેવેત્ મેઘાવી શુચિઃ કુસલિલં યથા ॥ ૧ ॥
 નાવસીદતિ ચેદ્ધર્મઃ કપાલેનાપિ જીવતા^{૧૫} ।
 આઢયોઽસ્મીત્યેવ મન્તવ્યં ધર્મવિત્તા હિ સાધવઃ ॥ ૨ ॥

ધર્મ થકી રહિત એવું જે કર્મ, તે જો મહાફળ આપનારું હોય તો પણ ડાહ્યો મનુષ્ય તેનું આચરણ ન કરે; પવિત્ર એવો મનુષ્ય જેમ ગંદા જળનો સ્પર્શ નથી કરતો તેમ ૧. જો પોતાનો ધર્મભંગ ન થતો હોય, અર્થાત્ સ્વધર્મ યથાર્થ પળાતો હોય તો ભલે, હાથમાં મૃત્તિકાનું પાત્ર લઈને માગી ખાવાનો સમય આવે, તો પણ તેણે એમ માનવું કે હું ધનાઢ્ય જ છું; કેમ કે ધર્મવાળા સાધુપુરુષોને તો ધર્મ એ જ ધન છે. પૃથ્વીના વિકારરૂપ જે સુવર્ણાદિ દ્રવ્ય-કે જેનો આત્મા સાથે સંબંધ નથી ને જે અનર્થ કરાવનાર છે, તેવા દ્રવ્ય વડે અવિવેકી પુરુષો પોતાને ધનાઢ્ય માને છે; જ્યારે વિવેકી પુરુષો તો, જીવાત્માની સાથે જેને સદા સંબંધ છે અને પરલોક સંબંધી પરમ શ્રેયને પમાડનારો છે એવો જે ધર્મ, તેણે કરીને જ પોતાને ધનાઢ્ય માને છે ૨.

ધર્માચરણનું ફળ

‘ધર્મ’ કહેતાં સ્વધર્મ જ, પોતે ઈચ્છેલા સર્વ પદાર્થોને આપે છે. ધર્મનું આચરણ કરવાથી કોઈ પણ ભોગ અથવા ભોગનાં સ્થાનકો અપ્રાપ્ય રહેતાં નથી. તે શ્રીહરિ સ. જી. પ્ર. ૨, અ. ૧માં જણાવે છે:—

વિદ્યા વित्तं वपुः शौर्यं कुले जन्म विरोगिता^{૧૬} ।

સંસારસંક્રાંતોદ્ધારો ધર્મદેવ પ્રવર્તતે ॥ ૩ ॥

ધર્મઃ પ્રજાં વર્ધયતિ ક્રિયમાણઃ પુનઃ પુનઃ^{૧૭} ।

ધર્માદર્શશ્ચ કામશ્ચ સુખં જ્ઞાનં ચ જાયતે ॥ ૪ ॥

સદ્વિદ્યા, ધન, શરીરસૌંદર્ય, શૌર્ય, સત્કુળમાં જન્મ અને નિરોગિતા —આ બધું ધર્મ પાલનથી જ પ્રાપ્ત થાય છે; કિં બહુના ? - સાંસારિક સમગ્ર સકંટ થકી સમુદ્ધારરૂપ જે ‘મુક્તિ’, તે પણ ધર્માનુષ્ઠાનથી જ પ્રાપ્ત થાય છે ૩. મનુષ્યોએ વારંવાર આચરણ કરેલો ધર્મ, પ્રજાની વૃદ્ધિ કરે છે. વળી ધર્માચરણ થકી અર્થ, કામ, સુખ તથા જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે ૪. એ હેતુ માટે ધનાદિકના, કે રાજ્યાદિકના, કે સ્ત્રીયાદિકના કે દેહસુખ-સંપત્તિના લોભે કરીને પણ ધર્મનો ત્યાગ ન કરવો-આવો શ્રીહરિજીનો સિદ્ધાંત છે. ઈતિ શ્લો. ૭૩.

શિ. શ્લો. ૭૪

पूर्वैर्महद्भिरपि यदधर्माचरणं क्वचित् ।

कृतं स्यात्तत्तु न ग्राह्यं ग्राह्यो धर्मस्तु तत्कृतः ॥ ૭૪ ॥

અને પૂર્વે થયા જે મોટા પુરુષ, તેમણે પણ જો ક્યારેક અધર્માચરણ કર્યું હોય તો, તેનું ગ્રહણ ન કરવું અને તેમણે જે

ધર્માચરણ કર્યું હોય તો તેનું ગ્રહણ કરવું ૭૪.

ધર્મ — અધર્મ આચરણની ગ્રાહ્ય — અગ્રાહ્ય વિક્રિત

‘પૂર્વે:’ એટલે, આગળ થઈ ગયેલા; ‘મહદ્ભિઃ’ કહેતાં, તપ, યોગ, ઐશ્વર્ય આદિ ગુણવાળા શિષ્ટ પુરુષોએ; ‘ક્યારેક’ એટલે દેશ, કાળ આદિના વૈષમ્યને લીધે, અથવા કોઈ મહાઆપત્તિ પ્રાપ્ત થવાને કારણે, જો કાંઈ અધર્માચરણ કર્યું હોય તો, તેવું અધર્માચરણ મારા આશ્રિતોએ ગ્રહણ કરવું નહિ; કેમ કે, અલૌકિક અને અનિદિત એવો શિષ્ટાચાર જ પ્રમાણભૂત છે; પરંતુ શિષ્ટ પુરુષોનું અધર્માચરણ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય નથી.

નારાયણગીતા- સ. જી. પ્ર. ૨માં પણ, શ્રીહરિએ અધર્માચરણ તથા ધર્માચરણનો ત્યાજ્ય-ગ્રાહ્ય વિધિ આ પ્રકારે કહેલો છે:—

મહદ્ભિઃ પૂર્વજૈઃ સિદ્ધૈર્યદ્ધર્માચરણં કૃતમ્^{૩૧} ।

ભવેત્તદેવ હિ ગ્રાહ્યં નાધર્માચરણં ક્વચિત્ ॥ ૧ ॥

પૂર્વકાળમાં થઈ ગયેલા, યોગસિદ્ધિને પામેલા એવા મોટા પુરુષોએ પણ, દેશકાળની વિષમતાને લીધે કાંઈક અધર્માચરણ કર્યું હોય તો તેનું ગ્રહણ ન કરવું; પરંતુ તેમણે જે ધર્માચરણ કર્યું હોય તેનું જ ગ્રહણ કરવું ૧.

તેમ જ મહાભારતના શાંતિપર્વના મોક્ષધર્માનુશાસન પર્વ, અ. ૨૯૨માં ભિષ્મપિતામહે પણ કહ્યું છે:—

કૃતાનિ યાનિ કર્માણિ દૈવતૈર્મુનિભિસ્તથા^{૩૨} ।

નાચરેત્તાનિ ધર્માત્મા શ્રુત્વા ચાપિ ન કુત્સયેત્ ॥ ૨ ॥

સઙ્ચિન્ત્ય મનસા રાજન્વિદિત્વા શક્યમાત્મનઃ^{૧૯} ।

કરોતિ યઃ શુભં કર્મ સ વૈ ભદ્રાણિ પશ્યતિ ॥ ૩ ॥

હે રાજન્ ! દેવતાઓએ અને મુનિઓએ ધર્મે રહિત કરેલાં કર્મોનું, ધર્માત્માપુરુષે ક્યારેય અનુકરણ કરવું નહિ, તથા એવાં કર્મ સાંભળવામાં આવે તો પણ તેની નિંદા કરવી નહિ; પરંતુ પૂર્વાપર સંપૂર્ણ વિચાર કરીને અને પોતાની શક્તિનો ક્યાસ કાઢીને, ધર્મેયુક્ત તેમનાં જે શુભ કર્મ તેનું આચરણ કરવું. એવી રીતે જે આચરણ કરે છે, તે જ સુખ મેળવે છે ૨-૩. ઇતિ શ્લો. ૭૪.

શિ૦ શ્લો૦ ૭૫

ગુહ્યવાર્તા તુ કસ્યાપિ પ્રકાશ્યા નૈવ ક્વચિન્ત્ ।

સમદૃષ્ટ્યા ન કાર્યશ્ચ યથાહચિવ્યતિક્રમઃ ॥ ૭૫ ॥

અને કોઈની પણ જે ગુહ્યવાર્તા તે તો કોઈ ઠેકાણે પણ પ્રકાશ કરવી જ નહિ. અને જે જીવનું જેવી રીતે સન્માન કરવું ઘટતું હોય તેનું તેવી જ રીતે સન્માન કરવું, પણ સમદૃષ્ટિએ કરીને એ મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરવું નહિ ૭૫.

ગુહ્યવાર્તા પ્રકાશ નિષેધ

‘ગુહ્યવાર્તા’ એટલે બીજાથી છાની રાખવા જેવી જે વાત હોય તે, ‘કસ્યાપિ’-કોઈની પણ, એટલે, પુરુષ, સ્ત્રી કે નપુંસક કોઈની પણ, પ્રકાશ કરવી નહિ; કેમ કે તે ગુહ્યવાર્તા પ્રકાશ કરવામાં ત્રણ પ્રકારનું પાપ રહેલું છે. શું ? તો, કોઈએ છાની વાત વિશ્વાસથી કહી હોય તે પ્રકટ કરવામાં વિશ્વાસઘાતનું પાપ લાગે.^૧ બીજું, ‘ચાડિયાપણાનું’, અર્થાત્

પીશુનતાનું પાપ લાગે.^૨ અને ત્રીજું, સામાની ગુપ્ત વાત ઉઘાડી થતાં તેના હૃદયને જે આઘાત-દુઃખ થાય તેથી પરાયા દ્રોહનું પાપ લાગે.^૩ જો સામાના દોષ સુધારવાની ભાવના હોય તો હિતબુદ્ધિથી પ્રેમપૂર્વક એકાંતમાં સૂચન કરવું; પણ તેને ફજેત ન કરવો. તે સ. જી. પ્ર. ૧, અ. ૩૨માં શ્રીહરિએ સત્પુરુષનાં લક્ષણ કહેતાં જણાવ્યું છે:—

...। पैशुन्यस्तैन्यहीनाश्च परगुह्याप्रकाशकाः^{૩૨} ॥ ૧ ॥

દૃઢ વ્રતનિયમવાળા, ચાડિયાપણું તથા ચોરી નહિ કરનારા અને પરગુહ્યનો પ્રકાશ નહિ કરનારા એવા સત્પુરુષો હોય છે ૧.

સન્માન કરવાની વિક્રિત

અને ‘સમદષ્ટિ રાખીને’ એટલે, સર્વને વિશે એક જ બ્રહ્મ છે એ પ્રકારની બુદ્ધિ રાખીને, પૂજાસેવાના યથાયોગ્ય વિવેકનું ઉલ્લંઘન કરવું નહિ; કારણ કે સારા અને નરસા પુરુષનો સરખો સત્કાર કરવામાં આવે તો સત્-અસત્ના વિવેકનો નાશ થઈ જાય. એ વિવેક હરિગીતા - સ. જી. પ્ર. ૧, અ. ૩૩માં શ્રી હરિકૃષ્ણ મહાપ્રભુએ પોતાનાં માતા પ્રેમવતી પ્રત્યે આ પ્રકારે કહેલો છે:—

जीवेभ्यः सकलेभ्योऽपि भक्तानेकान्तिकान्हरेः^{૩૩} ।

आधिक्येन विजानीयान्मानरक्षार्हणादिषु ॥ ૨ ॥

હે માત: ! ભગવાનના એકાંતિક ભક્તો સર્વની અપેક્ષાએ અતિશય પૂજ્ય છે. તેમને સત્કારપૂર્વક માન આપવામાં, તેમનો પક્ષ રાખી તેમનું રક્ષણ કરવામાં, ચંદન-પુષ્પાદિકથી તેમનું પૂજન અને નમસ્કાર આદિ કરવામાં, સર્વ

જીવોથી તેમને અતિ અધિક જાણવા ૨.

હવે શ્રીહરિ, એ જ અધ્યાયમાં એકાંતિક ભક્તનું શ્રેષ્ઠપણું જણાવતાં કહે છે:—

...। તતश्च मनुजास्तेषु वर्णाश्चत्वार उत्तमाः^{૩૮} ॥ ૩ ॥
 ब्राह्मणास्तेषु तेषां च स्वधर्मनिरता वराः^{૩૯} ।
 ज्ञाननिष्ठास्तेषु तेषु भक्ता एकान्तिका हरेः ॥ ૪ ॥
 तेभ्यः श्रेष्ठो न कोऽप्यस्ति सदाऽऽस्ते तेषु यद्हरिः^{૪૦} ।
 तारतम्यं विदित्वेत्थं बहुमान्या हरिश्रिताः ॥ ૫ ॥
 य एवं न विजानीयात्सदसत्समधीः स तु^{૪૧} ।
 दोषं महान्तमाप्नोति विवेकं विदधीत तत् ॥ ૬ ॥

પશુઓ થકી મનુષ્યો ઉત્તમ છે, ને તે મનુષ્યોમાં ચાર વર્ણ શ્રેષ્ઠ છે ૩. તે ચાર વર્ણમાં બ્રાહ્મણ શ્રેષ્ઠ છે. તે બ્રાહ્મણોને મધ્યે સ્વધર્મે યુક્ત બ્રાહ્મણ શ્રેષ્ઠ છે. અને સ્વધર્મનિષ્ઠમાં જ્ઞાનનિષ્ઠ એવા ભગવાનના એકાંતિક ભક્ત શ્રેષ્ઠ છે ૪. અને તે ભગવાનના એકાંતિક ભક્ત થકી કોઈ પણ શ્રેષ્ઠ નથી; કેમ કે, હરિ જે ભગવાન તે, એકાંતિક ભક્તને વિશે સદાય નિવાસ કરીને રહે છે. આ પ્રકારે તરતમપણું જાણીને મારા એકાંતિક ભક્તને બહુ પ્રકારે માનવા પ. જે પુરુષ એ પ્રકારે નથી જાણતો અને સત્-અસત્ને વિશે સરખી બુદ્ધિ રાખે છે તે મોટા દોષને પામે છે. તે હેતુ માટે ભગવાનના ભક્તે આવો વિવેક સમજવો ૬. ઈતિ શ્લો. ૭૫.

શિ. શ્લો. ૭૬

विशेषनियमो धार्यश्चातुर्मास्येऽखिलैरपि ।
 एकस्मिन् श्रावणे मासि स त्वशक्तैस्तु मानवैः ॥ ૭૬ ॥

અને અમારા જે સર્વે સત્સંગી તેમણે, યાતુર્માસને વિશે વિશેષ નિયમ ધારવો. અને જે મનુષ્ય અસમર્થ હોય તેમણે તો એક શ્રાવણ માસને વિશે વિશેષ નિયમ ધારવો.

યાતુર્માસમાં વિશેષ નિયમ

શ્રીહરિ કહે છે: મારા સમગ્ર ભક્તોએ યાતુર્માસમાં આ આઠ નિયમોમાંથી કોઈ એક વિશેષ નિયમ ધારવો; અને તેમ કરવા જે અસમર્થ હોય તેમણે, એક શ્રાવણ માસમાં તો અવશ્ય એવો નિયમ ધારવો. ચાર માસનો સમૂહ તે 'યાતુર્માસ્ય;' કહેતાં, અષાઢ, શ્રાવણ, ભાદરવો અને આસો. તેમાં પણ અષાઢમાસની શુકલપક્ષની એકાદશીથી આરંભીને કાર્તિક શુકલપક્ષની બારસ સુધીનો જે કાળ તે યાતુર્માસ કહેવાય. 'મારા સમગ્ર આશ્રિતોએ' એટલે કે સ્ત્રીઓ તેમ જ પુરુષોએ તે ચાર માસમાં વિશેષ નિયમ ધારણ કરવો. એ ચાર માસ માટે, સામાન્ય તથા વિશેષ એવા ઘણા નિયમો, પોતપોતાના ધર્મમાં નિષ્ઠાવાળા ચારવર્ષ તથા ચાર આશ્રમીઓ માટે ધર્મશાસ્ત્રમાં કહેલા છે; પરંતુ આ જે નિયમ હવે પછી શિ. શ્લો. ૭૭ તથા ૭૮માં કહેવામાં આવશે, તે ભગવાનના સંબંધવાળા હોઈ ઉત્તમ છે-શ્રેષ્ઠ છે; માટે તે શ્લોકમાં કહેવાશે એવા આઠ નિયમોમાંથી ગમે તે એક નિયમ ભક્તિએ કરીને ધારણ કરવો.

વ્રતધારણ — વિધિ

હવે સ. જી. પ્ર. ૨, અ. ૪૨માં શ્રીહરિ વ્રતના અનુષ્ઠાનનો વિધિ કહે છે:—

અષાઢશુક્લૈકાદશ્યાં ચાતુર્માસ્યવ્રતસ્ય તુ^૧ ।
 આદિતો નિયમો ગ્રાહ્યઃ શ્રીકૃષ્ણપ્રતિમાન્તિકે ॥ ૧ ॥
 અથવા કૃષ્ણભક્તસ્ય સ્વધર્મદૃઢસંસ્થિતેઃ^૨ ।
 પુરતો નિયમો ગ્રાહ્યઃ પ્રાતઃ સ્નાત્વેશતુષ્ટ્યે ॥ ૨ ॥

મારા આશ્રિતજનોએ અષાઢ શુક્લ એકાદશીના દિવસે પ્રાતઃસ્નાન કરી, નિત્યકર્મ પરવારીને, શ્રીજીમહારાજની પ્રતિમા આગળ, ચાતુર્માસ્યવ્રતનું ભગવત્પ્રસન્નતા —એ જ એક પરમ ફળ છે એવો નિશ્ચય કરીને, વ્રતના આરંભમાં તેમની અનુજ્ઞા સંપાદન કરીને અધિક નિયમ લેવો; અથવા સ્વધર્મનિષ્ઠ ભગવાનના ભક્ત આગળ, પરમેશ્વરની પ્રસન્નતા માટે અધિક નિયમ ગ્રહણ કરવો ૧-૨. હવે ભગવાનની આજ્ઞા ગ્રહણ કરવાનો આ પ્રકાર છે:—

इदं व्रतं मया देव ! गृह्यते तव सन्निधौ* ।
 निर्विघ्नं सिद्धिमायातु प्रसादात्तव केशव ! ॥ ३ ॥
 गृहीतेऽस्मिन्व्रते देव ! पञ्चत्वं यदि मे भवेत्* ।
 तदा तदस्तु सम्पूर्णं प्रसादात्त इतीरयेत् ॥ ४ ॥

(સ. જી. પ્ર. ૨, અ. ૪૨)

હે દેવ ! હે કેશવ ! તમારી સમીપે હું આ વ્રત, તમારી કેવળ પ્રસન્નતા માટે જ ગ્રહણ કરું છું; તો આ વ્રત તમારી કૃપાથી નિર્વિઘ્નપણે સંપૂર્ણતાને પામો. હે દેવ ! આ વ્રત ગ્રહણ કર્યા પછી જો વચમાં મારો દેહપાત થાય તો પણ કર્માતરની પેઠે આ વ્રત અપૂર્ણ કે અનર્થકર ન થાઓ; કિંતુ તમારી કૃપાથી સંપૂર્ણસદૃશ થઈને શ્રેય માટે જ થાઓ. હે જનો ! આ પ્રકારે વ્રતનો નિયમ ગ્રહણ કરવો. ભક્ત સમીપે આ વ્રત ગ્રહણ કરે તો ભક્તને આગળ રાખીને ભગવાનની એ જ પ્રકારે

પ્રાર્થના કરવી ૩-૪.

મહાભારતમાં પણ ચાતુર્માસમાં, આ પ્રમાણે વ્રત લેવાનું કહ્યું છે:—

આષાઢે તુ સિતે પક્ષ એકાદશ્યામુપોષિતઃ ।

ચાતુર્માસ્યવ્રતારમ્ભ કુર્વીત નિયમો નરઃ ॥ ૫ ॥

કાર્તિકે શુક્લપક્ષે તુ દ્વાદશ્યાં તત્સમાપયેત્ ।

અકુર્વસ્તદ્વ્રતં યાતિ કિલ્બિષં વત્સરોદ્ભવમ્ ॥ ૬ ॥

નિયમમાં છે ઈંદ્રિયો જેનાં એવા પુરુષે, અષાઢ માસના શુકલપક્ષની એકાદશીને દિવસે ઉપવાસ કરીને ચાતુર્માસના વ્રતનો આરંભ કરવો પ. અને કાર્તિકના શુકલપક્ષની બારસના દિવસે તેની સમાપ્તિ કરવી. જો એ પ્રકારે વ્રત ન કરે તો તેને આખા વર્ષમાં ઉત્પન્ન થયેલાં પાપ વળગે છે ૬.

હવે એ ચાર માસમાં પણ વિશેષ નિયમ પાળવામાં અશક્ત હોય એવા પુરુષે તો, શ્રાવણમાસમાં તો તે વિશેષ નિયમ અવશ્ય ધારવો. ઈતિ શ્લો. ૭૬.

શિં શ્લોં ૭૭

વિષ્ણોઃ કથાયાઃ શ્રવણં વાચનં ગુણકીર્તનમ્ ।

મહાપૂજા મન્ત્રજપઃ સ્તોત્રપાઠઃ પ્રદક્ષિણાઃ ॥ ૭૭ ॥

અને તે વિશેષ નિયમ તે ક્રિયા, તો ભગવાનની કથાનું શ્રવણ કરવું^૧ તથા કથા વાંચવી^૨ તથા ભગવાનના ગુણનું કીર્તન કરવું^૩ તથા પંચામૃત સ્નાને કરીને ભગવાનની મહાપૂજા કરવી^૪ તથા ભગવાનના મંત્રનો જપ કરવો^૫ તથા સ્તોત્રનો પાઠ કરવો^૬ તથા ભગવાનને પ્રદક્ષિણાઓ કરવી.^૭

કથાશ્રવણરૂપી નિયમ

‘વિષ્ણોઃ’ કહેતાં તેજઃપુંજરૂપ અક્ષરધામને વિશે સદા દિવ્ય સાકારમૂર્તિ વિરાજમાન અને અન્વયસ્વરૂપે કરીને અક્ષરાદિક સર્વેને વિશે વ્યાપક એવા શ્રી હરિકૃષ્ણ ભગવાન, તેમની ‘કથા’, તે ધર્મભક્તિનિષ્ઠ એવા ભગવદ્ભક્તના મુખથી સાંભળવી.

તે સ. જી. પ્ર. ૨માં-નારાયણગીતામાં શ્રીહરિએ કહ્યું છે:—

સચ્છાસ્ત્રાણિ ચ સર્વાણિ શ્રવ્યાણિ સુધિયો મુખાત્^{૧૦} ।

ન ત્વન્તઃશત્રુદગ્ધસ્ય હર્યભક્તસ્ય કર્હિચિત્ ॥ ૧ ॥

તે સર્વે સચ્છાસ્ત્રો, કામક્રોધાદિ દોષે રહિત એવા રૂડી બુદ્ધિવાળા સત્પુરુષના મુખ થકી શ્રવણ કરવાં; પણ કામાદિ અંતઃશત્રુઓથી દગ્ધ ચિત્તવાળા ને ભગવદ્ભક્તિએ રહિત એવા વક્તાના મુખ થકી ક્યારેય પણ ન સાંભળવાં; અર્થાત્ તે કથાશ્રવણ, ધર્મનિષ્ઠ વક્તાના મુખ થકી દરરોજ નિયમથી વિધિપૂર્વક કરવું ૧.

વક્તાનાં લક્ષણ

વક્તાનાં તથા શ્રોતાનાં લક્ષણ સ. જી. પ્ર. ૪, અ. ૧માં સવિસ્તર કહેલાં છે; અને કથાશ્રવણનો વિધિ પણ તેમાં કહેલો છે. પ્રથમ, વક્તાનાં લક્ષણ હવે શ્રીજીમહારાજ જણાવે છે:—

પુરાણજ્ઞઃ શુચિઃ શાન્તો દાન્તો વિજિતમત્સરઃ^{૧૦} ।

સાધુઃ કારુણ્યવાન્વાગ્મી જાત્યા વિપ્રઃ કથાં વદેત્ ॥ ૨ ॥

દ્વિજાતિરન્યો યઃ પ્રાપ્તો દીક્ષાં ભાગવતીં સ તુ^{૧૧} ।

અષ્ટાંગબ્રહ્મચર્યાઢ્યો નિર્લોભશ્ચેદ્વદેત્કથામ્ ॥ ૩ ॥

જે જાતિથી વિપ્ર હોય, જે પુરાણજ્ઞ હોય, જે બાહ્ય-આભ્યંતર શૌચે યુક્ત હોય, જે 'દાન્ત' કહેતાં બાહ્ય-આભ્યંતર ઈન્દ્રિયજીત હોય, મદ-મત્સર રહિત હોય, સાધુતા તેમ જ કરુણા યુક્ત હોય, તથા જે કથા અસ્ખલિત વાંચતો હોય —એવા વિપ્રે કથા વાંચવી; અર્થાત્ એવા લક્ષણે યુક્ત હોય તે કથા વાંચવામાં અધિકારી જાણવો ૨. વળી પ્રત્યક્ષ શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાનની મહાદીક્ષાને પામેલો હોય, અષ્ટ પ્રકારના બ્રહ્મચર્યવ્રતનું દૃઢ પાલન કરતો હોય ને દ્રવ્યાદિક પદાર્થના લોભે રહિત હોય તો, અન્ય દ્વિજાતિ વક્તા પણ કથા-વાંચનમાં અધિકારી કહેવાય છે ૩.

શ્રોતાનાં લક્ષણ

હવે શ્રીહરિજી મહાપ્રભુ કથા સાંભળનારનાં લક્ષણો જણાવતાં કહે છે:—

શ્રદ્ધાભક્તિસમાયુક્તા નાન્યકાર્યેષુ લાલસાઃ^{૬૭} ।

વાગ્યતાઃ શુચયોઽવ્યગ્રાઃ શ્રોતારઃ પુણ્યભાગિનઃ ॥ ૪ ॥

(સ. જી. પ્ર. ૪, અ. ૧)

કથા શ્રવણ થકી બીજા કાર્યમાં આસક્તિએ રહિત અને કથામાં શ્રદ્ધાભક્તિએ સહિત, તથા શ્રવણ વખતે મૌનવ્રત ધારનારા, બાહ્ય-આભ્યંતર શુદ્ધિવાળા ને અવ્યગ્ર ચિત્તવાળા; અર્થાત્ સાવધાન મનવાળા —આવાં લક્ષણવાળા શ્રોતાઓને પુણ્યશાળી માનેલા છે ૪.

શ્રવણ વિધિ

હવે શ્રીજીમહારાજ કથા 'શ્રવણ' કરવાનો વિધિ સ. જી.

પ્ર. ૪, અમદાવાદ પ્રત અ. ૧માં જણાવે છે:—

શ્રોતાર: સ્યુર્ન સોષ્ણીષા ન ચ વીરાસનસ્થિતા:°° ।

ન વસ્ત્રબદ્ધપાદાશ્ચ નાશ્નત: ખપુરાદિ ચ ॥ ૫ ॥

શ્રોતા પુરુષો કથાશ્રવણ સમયે મસ્તકે પાઘડી-સાફી ટોપી વગેરે ન રાખે, વીરાસન કરીને ન બેસે ને વસ્ત્રથી ઢીંચણને બાંધીને ન બેસે તથા પાનસોપારી ચાવતો થકો કથાશ્રવણ ન કરે પ.

આવી રીતે કથાશ્રવણરૂપી ‘પહેલો’ નિયમ અને તેને અનુલક્ષીને શ્રોતા-વક્તાના લક્ષણ તથા શ્રવણવિધિનો ઉલ્લેખ કર્યો. હવે બાકીના બીજા નિયમોનું વિવરણ કરે છે.

અન્ય નિયમો

‘વિષ્ણો:’ કહેતાં, સર્વમાં વ્યાપક એવા શ્રી હરિકૃષ્ણ ભગવાન તેમની; ‘કથા’, તે નિત્યનિયમે કરીને શ્રોતાઓને સંભળાવવી, વા ભગવાનના મંદિરમાં પારાયણ વાંચવી; —આ ‘બીજો’ નિયમ છે. શ્રી હરિકૃષ્ણ ભગવાનના નામનું ‘કીર્તન’ જે તેમનું સ્મૃતિ સહિત નામોચ્ચારણ કરવું; અથવા, મુક્તાનંદ સ્વામી, પ્રેમાનંદ સ્વામી, બ્રહ્માનંદ સ્વામી વગેરે સંતોએ રચેલાં પદોનું કીર્તન કરવું; —આ ‘ત્રીજો’ નિયમ છે. વળી પંચામૃત સ્નાન, મહા અભિષેક, મહા નૈવેદ્ય તથા મહા નીરાજનાદિ સહિત શ્રીહરિની ‘મહાપૂજા’ કરવી; —આ ‘ચોથો’ નિયમ છે. ભગવાનના અષ્ટાક્ષર ‘મંત્રનો’ અથવા ‘સ્વામિનારાયણ’ એ પ્રકારના ષડક્ષર મહામંત્રનો ‘જપ’ કરવો; અર્થાત્ પંચશત* વા પંચસહસ્ર** આદિ સંખ્યાપૂર્વક

* પાંચસો, ** પાંચ હજાર

જપ, જપમાળાથી શક્તિ પ્રમાણે કરવો; —આ ‘પાંચમો’ નિયમ છે. શ્રીહરિ ભગવાનના જનમંગળ, સર્વમંગળ, વિશ્વમંગળ, શ્રીહરિકવચ, શ્રી પુરુષોત્તમકવચ આદિ ‘સ્તોત્રનો પાઠ’ સંખ્યા પ્રમાણે યથાશક્તિ કરવો; —આ ‘છઠ્ઠો’ નિયમ છે તથા પ્રતિમાસ્વરૂપ એવા શ્રી સહજાનંદ સ્વામી તેમને ૧૦૮ સંખ્યાએ કરીને ‘પ્રદક્ષિણા’ કરવી; —આ ‘સાતમો’ નિયમ છે. ઈતિ શ્લો. ૭૭.

શિ. શ્લો. ૭૮

સાષ્ટાંગપ્રણતિષ્ચેતિ નિયમા ઉત્તમા મતાઃ ।

એતેષ્વેકતમો ભક્ત્યા ધારણીયો વિશેષતઃ ॥ ૭૮ ॥

તથા ભગવાનને સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કરવા. —એ જે આઠ પ્રકારના નિયમ તે અમે ઉત્તમ માન્યા છે; તે માટે એ નિયમમાંથી કોઈ એક નિયમ જે તે, યોમાસાને વિશે વિશેષપણે ભક્તિએ કરીને ધારવો ૭૮.

સાષ્ટાંગ પ્રણામ — માહિતી

શ્રીહરિ, સ. જી. પ્ર. ૩, અ. ૩૩માં કહે છે:—

પદ્મ્યાં કરાભ્યાં જાનુભ્યામુરસા શિરસા દૃશા^{૨૬૬} ।

વચસા મનસા ચેતિ પ્રણામોઽષ્ટાંગ ઈરિતઃ ॥ ૧ ॥

બે પાદ વડે^૧, બંને હાથ વડે^૨, બંને ઢીંચણ વડે^૩, છાતી વડે^૪, મસ્તક વડે^૫, દષ્ટિ વડે^૬, ‘વાણી વડે’, અર્થાત્ વાણીએ કરીને ભગવાનની સ્તુતિ કરવાપૂર્વક^૭ અને ‘મનથી,’ એટલે મનપૂર્વક^૮ —આ આઠ અંગથી કરેલો પ્રણામ તે અષ્ટાંગ, વા

સાષ્ટાંગ પ્રણામ જાણવો ૧.

પંચાંગ પ્રણામ

વળી તે જ પ્રકરણ ને અધ્યાયમાં શ્રીહરિ કહે છે:—

બાહુભ્યાં ચૈવ જાનુભ્યાં શિરસા વચસા દૃશા^{૧૬૭} ।
 પઞ્ચાઙ્ગોઽયં પ્રણામઃ સ્યાત્પૂજાસુ પ્રવરાવિમૌ ॥ ૨ ॥
 તત્રાષ્ટાંગઃ પ્રણામસ્તુ પુંસામેવ હિતો મતઃ^{૧૬૮} ।
 અન્યઃ પુંસાં તથા સ્ત્રીણાં સર્વેષામપિ સમ્મતઃ ॥ ૩ ॥

બે બાહુ^૧, બે ઢીંચણ^૨, મસ્તક^૩, વાણી^૪ અને દષ્ટિ^૫—આ પાંચ અંગથી જે પ્રણામ તે પંચાંગ પ્રણામ કહ્યો છે; આ બંને પ્રણામો પૂજાવિધિમાં શ્રેષ્ઠ માન્યા છે ૨. તેમાં અષ્ટાંગ પ્રણામ પુરુષોએ જ કરવા, ને પંચાંગ પ્રણામ તો સ્ત્રીપુરુષ બધાએ કરવા —આવો વિશેષ છે ૩. વળી એ પ્રણામ કરતી વખતે નીચે મુજબનો વિધિ લક્ષમાં લેવો:—

પ્રણમેદ્વક્ષિણે ભાગે કિઞ્ચિદ્દૂરે તુ દણ્ડવત્^{૧૬૯} ।

કરાભ્યાં દક્ષવામાભ્યાં પાદૌ ગૃહ્ણન્ હરેઃ ક્રમાત્ ॥ ૪ ॥

(સ. જી. પ્ર. ૩, અ. ૩૩)

ભગવાનના જમણા ભાગમાં રહીને, પોતાના જમણા ડાબા હાથ વડે, ભગવાનના અનુક્રમે, જમણા-ડાબા ચરણને (મનથી) સ્પર્શ કરી, કિંચિત્ દૂર રહી, દંડની પેઠે પડીને સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરવા. એક હાથથી પ્રણામ કરવાનો નિષેધ છે, માટે બંને હાથથી ભગવાનના જમણા ભાગમાં રહીને દંડવત્ પ્રણામ કરવા ૪. વળી પંચાંગ પ્રણામ પણ એવી રીતે, શ્રીહરિચરણના સ્પર્શપૂર્વકની ભાવનાપૂર્વક કરવા એમ ઉપલક્ષણથી જાણી લેવું.

શ્રીહરિ કહે છે: ભગવાનની કથા સાંભળવી એ વગેરે આ આઠ નિયમો મેં ‘ઉત્તમ’ કહેતાં, મારા સંબંધવાળા હોઈ શ્રેષ્ઠ માનેલા છે.

યાતુર્માસમાં પાલન કરવા યોગ્ય
આઠ નિયમ સિવાયના અન્ય નિયમો

બ્રહ્મચર્યાત્પરં નાસ્તિ સર્વધર્મપ્રસિદ્ધિદમ્ ।
ચાતુર્માસ્યે વિશેષેણ પાલનીયં તદુત્તમમ્ ॥ ૫ ॥
કામ એષ મહાઞ્ચછત્રુઃ ક્રોધો લોભો રસસ્તથા ।
ચાતુર્માસ્યે વિશેષાત્તે જેયાઃ સ નિયમો મહાન્ ॥ ૬ ॥
અપિ સ્વાં વર્જયેન્નારીં માસમેકં તુ વા ગૃહી ।
નિત્યધ્યાનં યથાશક્તિ કુર્વીત વિજિતેંદ્રિયઃ ॥ ૭ ॥

(સ્કંદપુરાણ)

સર્વ ધર્મની સિદ્ધિને આપનારું બ્રહ્મચર્ય જેવું બીજું કોઈ મોટું વ્રત નથી; માટે યાતુર્માસને વિશે વિશેષપણે કરીને ઉત્તમ એવું તે બ્રહ્મચર્યવ્રત પાળવું પ. વળી કામ એ મહાન શત્રુ છે અને ક્રોધ, લોભ ને રસાસ્વાદ તે પણ તેવા જ શત્રુ છે; તે યાતુર્માસને વિશે વિશેષપણે જીતવા. —તેનું પાલન કરવારૂપ નિયમ, ને ઉત્તમ નિયમ જાણવો દ. ગૃહસ્થાશ્રમી એવા પુરુષ તે, યાતુર્માસને વિશે-નાહિ તો છેવટે એક શ્રાવણ માસને વિશે પોતાની સ્ત્રીનો પણ ત્યાગ રાખે; અર્થાત્ બ્રહ્મચર્ય પાળે. અને ઈંદ્રિયજીત થઈ, પોતાની શક્તિ પ્રમાણે નિત્યે ભગવાનનું ધ્યાન કરે ૭.

વળી સ્કંદપુરાણમાં બ્રહ્મા અને નારદના સંવાદમાં આમ કહ્યું છે:—

નિયમશ્ચક્ષુરાદીનામિન્દ્રિયાણાં હરિં વિના ।
 વિષયેભ્યઃ સદા કાર્યશ્ચાતુર્માસ્યે વિશેષતઃ ॥ ૮ ॥
 અહંકારો વિષમિદં શરીરે વર્તતે નૃણામ્ ।
 તસ્માત્સ સર્વદા ત્યાજ્યઃ સુપ્તે દેવે વિશેષતઃ ॥ ૯ ॥

ભગવાન વિના બીજા માયિક શબ્દાદિ પંચવિષય થકી ચક્ષુ આદિ ઈન્દ્રિયોને ચાતુર્માસિમાં વિશેષપણે નિયમમાં રાખવી ૮. તેમ જ મનુષ્યોના શરીરમાં અહંકારરૂપી વિષ રહેલું છે, માટે સર્વપ્રકારે અહંકારનો ત્યાગ કરવો; અને દેવ પોઢે ત્યારથી ચાર મહિના સુધી તો વિશેષપણે અહંકારનો ત્યાગ કરવો ૯.

વળી સ. જી. પ્ર. ૨, અ. ૪૧માં શ્રીહરિ કહે છે:—
 ચાતુર્માસ્યે તપઃ કાર્યં જના ! યત્તદ્બ્રવીમ્યહમ્^{૨૦} ।
 ઇન્દ્રિયાણાં ચ મનસ એકગ્ર્યં પરમં તપઃ ॥ ૧૦ ॥
 એકાગ્ર્યં વાસુદેવે તુ પુષ્ટાનાં સ્વેપ્સિતૈ રસૈઃ^{૨૧} ।
 નેન્દ્રિયાણાં ભવેત્તસ્માત્કાર્યં વિષયવર્જનમ્ ॥ ૧૧ ॥
 એન્દ્રિયેષુ રસેષ્વેકો જૈહ્વયો મુખ્યો રસો મતઃ^{૨૨} ।
 પ્રયત્નતઃ સ જેતવ્ય ઉપવાસૈસ્તપસ્યતા ॥ ૧૨ ॥

હે ભક્તજનો ! ચાતુર્માસિમાં તપ કેવી રીતે કરવું, તે હવે હું તમને કહું છું : ઈન્દ્રિયો અને મનનું ભગવાનની મૂર્તિને વિશે એકાગ્રપણું કરવું એ પરમ તપ માનેલું છે ૧૦. અને પ્રતિદિન પોતપોતાના ઈપ્સિત વિષયરૂપ રસોથી પુષ્ટ થયેલી ઈન્દ્રિયોનું, કોઈ પણ પ્રકારે, ‘વાસુદેવ’ એટલે સર્વમાં વાસ કરીને રહેલો એવો શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાન જે હું, તે મારી મૂર્તિને વિશે એકાગ્રપણું થતું નથી, માટે ઈન્દ્રિયોને પુષ્ટ કરનાર માયિક શબ્દાદિક પંચવિષયનો ત્યાગ કરવો ૧૧. વળી ઈન્દ્રિયો સંબંધી વિષયોમાં જીહ્વા ઈન્દ્રિય સંબંધી વિષય; અર્થાત્

રસાસ્વાદ તે બહુ બળવાન છે; એટલે જીહ્વા ઈન્દ્રિય સંબંધી વિષય તે મુખ્ય માનેલો છે; જેથી તપશ્ચર્યામાં પ્રવર્તેલા પુરુષે ઉપવાસાદિ વડે રસાસ્વાદ જીતવા યોગ્ય છે ૧૨.

વળી એ જ પ્રકરણ ને અધ્યાયમાં શ્રીહરિ કહે છે:—

વર્જ્યં ચ શ્રાવણે શાકં દધિ ભાદ્રપદે તથા^{૨૬} ।
 દુગ્ધમાશ્વિનમાસે ચ દ્વિદલં માસિ કાર્તિકે ॥ ૧૩ ॥
 વૃન્તાકં ચ કલિઙ્ગં ચ મૂલકં ચ કદાચન^{૨૭} ।
 ચાતુર્માસ્યે નૈવ ભક્ષ્યં ત્રૈવર્ણિકજનેન તુ ॥ ૧૪ ॥
 ધારણાપારણાઘ્યં ચ વ્રતં શ્રેષ્ઠમિહોદિતમ્^{૨૮} ।
 ગૃહિભિસ્ત્યાગિભિસ્તત્તુ કર્તુ શક્યં મહાફલમ્ ॥ ૧૫ ॥

મારા આશ્રિતોએ, શ્રાવણ માસને વિશે શાક, ભાદરવા માસમાં દહીં, આસો માસમાં દૂધ ને કાર્તિક માસમાં દાળ તથા કઠોળ વર્જવું ૧૩. વળી ત્રણ વર્ષના જનોએ ચાતુર્માસમાં વૃન્તાક, મૂળા તેમ જ કલિંગ ક્યારેય ભક્ષણ કરવાં નહિ ૧૪. ચાતુર્માસને વિશે ધારણાપારણા નામે વ્રત શ્રેષ્ઠ માનેલું છે; કેમ કે, તે વ્રત મહાન ફળ આપનારું છે; અને મારા આશ્રિત ત્યાગી-ગૃહીઓએ તો, તે વ્રત સુખેથી થઈ શકે તેમ છે ૧૫.

આ સિવાય બીજા પણ ચાતુર્માસને વિશે પાલન કરવાના સામાન્ય નિયમો ઘણા છે, જેનો વિસ્તાર સ. જી. પ્ર. ૨, અ. ૪૧ તથા ૪૨માં કહેલો છે, તો તે થકી જાણી લેવો. ઈતિ શ્લો. ૭૮.

શિ. શ્લો. ૭૯

एकादशीनां सर्वासां कर्तव्यं व्रतमादरात् ।
 कृष्णजन्मदिनानां च शिवरात्रेश्च सोत्सवम् ॥ ७९ ॥

અને સર્વે જે એકાદશીઓ તેમનું વ્રત જે તે આદર થકી

કરવું; તથા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના જે જન્માષ્ટમી આદિક જન્મદિવસ તેમનું વ્રત જે તે આદર થકી કરવું; તથા શિવરાત્રીનું વ્રત જે તે આદર થકી કરવું; અને તે વ્રતના દિવસને વિશે મોટા ઉત્સવ કરવા ૭૯.

એકાદશીનું વ્રત કરવાની આજ્ઞા

શ્રીજીમહારાજ સ. જી. પ્ર. ૩, અ. ૩૧માં કહે છે:—

પ્રબોધન્યભિધા શ્વોઽસ્તિ તિથિરેકાદશી જના: !^૩ ।

વ્રતં તસ્યા: પ્રકર્તવ્યં સર્વૈરેવ મદાશ્રિતૈ: ॥ ૧ ॥

અસ્માકમિષ્ટદેવો હિ શ્રીકૃષ્ણ: પુરુષોત્તમ:^૪ ।

વ્રતં તસ્યૈતદસ્તીતિ સર્વૈ: કાર્યં પ્રયત્નત: ॥ ૨ ॥

હે ભક્તજનો ! આવતી કાલે પ્રબોધની નામક એકાદશી તિથિ છે, તેનું વ્રત અમારા આશ્રિત સર્વ કોઈએ વિશેષપણે કરવું ૧. વળી આ એકાદશીવ્રત સર્વ વ્રત થકી અધિક છે; કેમ કે આ વ્રત ભગવાન પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણનું છે; એ વ્રત કરવાથી તેમની પ્રસન્નતા થાય છે અને એ શ્રીકૃષ્ણ આપણા ઈષ્ટદેવ છે; માટે સર્વ મારા આશ્રિતોએ આ વ્રત પ્રયત્નથી કરવું. (આમાં શ્રીકૃષ્ણ પુરુષોત્તમ ભગવાન કહ્યા તે શ્રીજીમહારાજ પોતાને જ અનાદિ શ્રીકૃષ્ણનામક કહે છે અને તે આપણા ઈષ્ટદેવ છે, એમની આજ્ઞાથી એકાદશીનું વ્રત અવશ્ય કરવું) ૨.

ન કરોતિ હિ યો મૂઢ એકાદશ્યામુષોષણમ્^૫ ।

સ નરો નરકં યાતિ રૌરવં તમસાવૃતમ્ ॥ ૩ ॥

યાનિ કાનિ ચ પાપાનિ બ્રહ્મહત્યાસમાનિ ચ^૬ ।

અન્નમાશ્રિત્ય તિષ્ઠન્તિ સંપ્રાપ્તે હરિવાસરે ॥ ૪ ॥

(સ. જી. પ્ર. ૩, અ. ૩૧)

જે મનુષ્ય એકાદશીના દિવસે ઉપવાસ ન કરે તે મૂઢ મનુષ્ય, ગાઢ અંધકારથી વ્યાપ્ત એવા રૌરવ નામના નરકને પામે છે. ૩. બ્રહ્મહત્યા તુલ્ય એવાં જે કોઈ પાપ છે તે સર્વે એકાદશીના દિવસે અન્નને આશરીને રહે છે; માટે તે દિવસે જે કોઈ અન્ન જમે છે તે મનુષ્ય, તે પાપોને પામે છે. એ હેતુથી એકાદશીના દિવસે અન્ન ખાવું નહિ ૪.

વળી આ જ પ્રકરણ ને અધ્યાયમાં શ્રીહરિ કહે છે:—

વૈષ્ણવઃ પુરુષઃ સ્ત્રી ચ કુર્યાદેકાદશીવ્રતમ્^{૧૧} ।

યથા શુક્લા તથા કૃષ્ણા વિશેષો નાત્ર વિદ્યતે ॥ ૫ ॥

અષ્ટવર્ષાધિકો મર્ત્યો હ્યશીતિન્યૂનવત્સરઃ^{૧૨} ।

एकादशीमुपवसेत्पक्षयोरुभयोरपि ॥ ६ ॥

પ્રત્યક્ષ ભગવાનના ભક્ત પુરુષ કે સ્ત્રી, તે આ એકાદશીવ્રતને કરે. જેવી શુક્લપક્ષની એકાદશી છે તેવી કૃષ્ણપક્ષની પણ છે; એ બેમાં ન્યૂનાધિક ભાવ નથી, માટે બેય પક્ષની એકાદશીનું વ્રત કરવું પ. આઠ વર્ષથી અધિક વયનો બાળક તથા એંશી વર્ષમાં જેને ન્યૂન વર્ષ છે એવો વૃદ્ધ, તે શુક્લ તથા કૃષ્ણ —એ બેય પક્ષની એકાદશીનો ઉપવાસ કરે ૬.

ઉપવાસનું લક્ષણ

શ્રીહરિ હવે સ. જી. પ્ર. ૩, અ. ૩૩માં ઉપવાસનું સ્વરૂપ સમજાવે છે:—

एकादशेन्द्रियाणां यत्तत्तद्विषयलक्षणम्^{૧૩} ।

हित्वाऽऽहारं वासुदेवसम्मुखत्वमखण्डितम् ॥ ૭ ॥

एकादशीव्रतस्यैतन्मुख्यं भवति लक्षणम्^{૧૪} ।

उपवासो निराहार एव एव मतो बुधैः ॥ ૮ ॥

આ એકાદશીવ્રતમાં નિરાહારતારૂપ જે ઉપવાસ કહ્યો તે કેવળ અન્નત્યાગમાત્રરૂપ ન સમજવો; કિંતુ શ્રોત્રાદિ એકાદશ ઈંદ્રિયોના આહારરૂપ જે શબ્દાદિ વિષયો, તેનો ત્યાગ કરવાપૂર્વક ઉપવાસ કરવો. તે તે ઈંદ્રિયોના આહારનો ત્યાગ કરીને, જે ‘વાસુદેવ’ અર્થાત્ સર્વમાં નિવાસ કરીને રહેલો એવો શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાન હું, તે મારે વિશે અવિચ્છિન્ન સન્મુખપણું રહે —એ જ નિરાહાર એકાદશીવ્રતનું સાચું લક્ષણ, ડાઘા જનોએ માનેલું છે ૭-૮.

વળી શ્રીહરિ એ જ અધ્યાયમાં ‘ઉપવાસ’ શબ્દની વિક્તિ વગેરે આ પ્રમાણે સમજાવે છે:—

ઉપાવૃત્તસ્ય પાપેભ્યો યસ્તુ વાસો ગુણૈઃ સહ^{૨૧} ।

ઉપવાસઃ સ વિજ્ઞેયઃ સર્વભોગવિવર્જિતઃ ॥ ૧ ॥

તજ્જપ્યજપનં ધ્યાનં તત્કથાશ્રવણાદયઃ^{૨૨} ।

ઉપવાસકૃતામેતે ગુણાઃ પ્રોક્તા મનીષિભિઃ ॥ ૧૦ ॥

પાપકર્મોથી ‘ઉપ’-ઉપનિવૃત્ત થયેલા જનને ભગવાનના દિવ્ય કલ્યાણકારી ગુણો સાથે જે ‘વાસ’ કહેતાં, સ્થિતિ-તે સર્વ વિષયભોગવર્જિત ઉપવાસ જાણવો ૯. અને પોતાના ઈષ્ટદેવ શ્રીહરિનો જપવા યોગ્ય જે મંત્ર તેનો જપ કરવો અને તેમની મૂર્તિનું ધ્યાન કરવું, તેમની કથા સાંભળવી, તેમની પૂજા કરવી —એ વગેરે, ઉપવાસવ્રતમાં નિષ્ઠાવાળાઓને અપેક્ષિત ગુણો મુનિઓએ કહેલા છે ૧૦.

ઉપવાસ વિનાશક હેતુ

હવે શ્રીહરિ, એકાદશીવ્રતનો નાશ કરનાર ક્રિયાઓનો

ઉલ્લેખ કરે છે:—

અસકૃજ્જલપાનાચ્ચ સકૃતામ્બૂલચર્વણાત્^{૩૧} ।

ઉપવાસઃ પ્રણશ્યેદ્વૈ દિવાસ્વાપાચ્ચ મૈથુનાત્ ॥ ૧૧ ॥

સ્ત્રીणां सम्प्रेक्षणात्स्पर्शान्ताभिः सङ्कथनादपि^{૩૨} ।

વિપદ્યતે બ્રહ્મચર્ય સ્વદારેષુ તુ સજ્જમાત્ ॥ ૧૨ ॥

दानं व्रतं च नियमा ज्ञानं ध्यानं हुतं जपः^{૩૩} ।

यत्नेनापि कृतं सर्वं क्रोधितस्य वृथा भवेत् ॥ ૧૩ ॥

(સ. જી. પ્ર. ૩, અ. ૩૩)

એકાદશીના વ્રતના દિવસે વારંવાર જલપાન કરવાથી વ્રતનો ભંગ થાય છે, તેમ જ એકવાર પણ પાનસોપારી ખાવાથી વ્રતનો ભંગ થાય છે. વળી મૈથુનથી જેમ ઉપવાસનો ભંગ થાય છે તેમ જ દિવસની નિદ્રાથી વ્રતનો ભંગ થાય છે ૧૧. પરસ્ત્રીના નિરીક્ષણથી, પરસ્ત્રીના સ્પર્શથી તથા પરસ્ત્રી સાથેના સંભાષણથી; તેમ જ પોતાની પત્નીનો અંગસંગ કરવાથી, ગૃહસ્થને પણ વ્રતના દિવસે પાળવાપણે કહેલું જે બ્રહ્મચર્યવ્રત તેનો ભંગ થાય છે ૧૨. વળી વ્રતના દિવસે ક્રોધ ન કરવો; કેમ કે યત્નથી પણ અનુષ્ઠાન કરેલા જપ, દાન, વ્રત, નિયમ, ધ્યાન, જ્ઞાન, હોમ આદિ સર્વે સત્કર્મો ક્રોધ કરવાથી નિષ્ફળ થાય છે ૧૩.

એકાદશીનું વ્રત ઉપર કહ્યા મુજબ કરવું. જેનાથી નિરાહાર રહી શકાતું ન હોય તેણે ફળાહાર કરવો, પરંતુ નીચેની ત્રણ એકાદશીનું વ્રત તો અવશ્ય નિરાહારપણે કરવું; એટલે દેવશયની, પ્રબોધની તથા જળઝીલણી-એ ત્રણ એકાદશીના વ્રતના દિવસે ફળાહાર પણ ન કરવો; કેમ કે ભગવાને તેનો નિષેધ કરેલો છે. તે નિર્ણયસિંધુમાં કહ્યું છે:—

शयने च मद्युत्थाने मत्पार्श्वपरिवर्तने ।

नरो मूलफलाहारी हृदि शल्यं ममार्षयेत् ॥ १४ ॥

‘દેવશયની’ એટલે અષાડ સુદ-૧૧, ‘પ્રબોધની’ એટલે કાર્તિક સુદ-૧૧ અને ભગવાન પાસું બદલે તે ‘જળઝીલણી એકાદશી’ કહેતાં ભાદરવા સુદ-૧૧ —આ ત્રણ એકાદશીના પ્રતોમાં, જો મનુષ્ય, ફળાહાર-મૂળ તથા ફળ વગેરે ગ્રહણ કરવાપૂર્વક કરે તો હૃદયમાં શલ્ય વાગે ને જેવું દુઃખ થાય, તેવું ભગવાન કહે છે કે મને દુઃખ થાય છે; માટે આ ‘ત્રણ એકાદશીઓ’ તો અવશ્ય નિરાહાર કરવી. જે પુરુષ ‘આ ત્રણ એકાદશી’ કહેતાં, દેવપોઢી, દેવઊઠી તથા ઝુલાણા (જળઝીલણી) એકાદશીને દિવસે મૂળથી કે ફળથી પણ ફળાહાર કરે છે તે મનુષ્ય, ભગવાન કહે છે કે મને હૃદયને વિશે શલ્ય મારે છે ૧૪.

હવે આ ત્રણ એકાદશીઓમાં પણ કાર્તિક સુદ-૧૧નું અત્યધિકપણું છે. તે સ. જી. પ્ર. ૩, અ. ૩માં શ્રીજીએ કહ્યું છે:—

तासामप्यधिका ह्येषा बोधन्यानन्ददायिनी^९ ।

उपोष्यावश्यमखिलैः सकृद्द्विर्वाम्बुपायिभिः ॥ १५ ॥

ત્રણ એકાદશીમાં પણ આ પ્રબોધની* એકાદશી અત્યધિક છે; કારણ કે આ એકાદશી, આ લોક પરલોકમાં આનંદ દેનારી છે; એનો તો સર્વેએ અવશ્ય નિરાહાર ઉપવાસ કરવો; તે દિવસે એકવાર કે બે વાર જળને પીએ પણ અધિક ન પીએ ૧૫.

* આ ‘પ્રબોધની’ એટલે કા. સુ. ૧૧ના દિવસે શ્રીજીમહારાજના પિતા ધર્મદેવનો જન્મ છે ને શ્રીહરિનાં માતા ભક્તિદેવીનો જન્મ કા. સુ. ૧૫નો છે.

વ્રતમાં ત્યાજ્ય — ગ્રાહ્ય માહિતી

વ્રતના પહેલા દિવસે તથા પછીના દિવસે ચંદનપુષ્પાદિ ભોગનો ત્યાગ કરવો. તે વિશે નારદીયપુરાણમાં કહ્યું છે:—

દશમ્યાદિ મહીપાલ ! ત્રિદિનં પરિવર્જયેત્ ।

ગન્ધતામ્બુલપુષ્પાદિ સ્ત્રીસંભોગં દિવાશયમ્ ॥ ૧૬ ॥

જાગરં વિષ્ણુપૂજાં ચ વિના ત્વર્ધફલં વ્રતમ્ ।

અતસ્તાભ્યાંયુતોપોષ્યા વૈષ્ણવેન હરેસ્તિથિઃ ॥ ૧૭ ॥

હે મહીપાલ ! દશમથી આરંભી ત્રણ દિવસપર્યંત ચંદન, ફુલેલ, તાંબુલ, પુષ્પ વગેરેનો તથા સ્ત્રીસંભોગ અને દિવસની નિદ્રાનો ત્યાગ કરવો ૧૬. જાગરણ ને ભગવાનની પૂજા એ બે વિના એકાદશીવ્રતનું અર્ધું ફળ થાય છે; માટે મારા આશ્રિતે એકાદશીતિથિને દિવસે જાગરણ તથા પૂજન, એ બે વાનાં કરવાપૂર્વક વ્રતનો ઉપવાસ કરવો ૧૭. આ વ્રતવિધિનો વિશેષ વિસ્તાર સ. જી. પ્ર. ૩, અ. ૩૨ થી ૩૪ થકી જાણવો.

વ્રત કરવાની અનિવાર્ય આજ્ઞા

શ્રીહરિ વળી આજ્ઞા કરે છે: અજવાળિયાની તેમ જ અંધારિયાની બધી એકાદશીના વ્રતનો ઉપવાસ, ઉદ્ધવસંપ્રદાયમાં રહેલાં સ્ત્રીપુરુષ સર્વેએ, પોતાના ચિત્તની શુદ્ધિ માટે કરવો. તેવી જ રીતે મારા આશ્રિતોએ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનો જન્મદિવસ શ્રાવણ વદ ૮ —જે જન્માષ્ટમી તેનો ઉપવાસ તથા રામનવમીનો ઉપવાસ, તેમ જ શિવરાત્રીના વ્રતનો ઉપવાસ, —પ્રથમ જે નિયમ કહ્યા તેનું પાલન કરવાપૂર્વક આદરસહિત કરવો. અને તે સર્વે વ્રતના દિવસોએ ભગવાનની મૂર્તિ આગળ વાજિંત્ર સહિત ઉત્સવ કરવો ને

રાત્રીએ જાગરણ કરવું.

નારદપંચરાત્રમાં પણ નીચેનાં વ્રતો અવશ્ય કરવાં —એમ કહેલું છે:—

વ્રતાનિ વિષ્ણુભક્તાનાં નિત્યાનીમાનિ સઙ્ગઃ ।

एकादश्योऽखिलाः शुद्धा द्वादशी वामनस्य च ॥ १८ ॥

શ્રીરામદેવસઙ્ગનમનવમી દિવ્યસિદ્ધિદા ।

कृष्णजन्माष्टमी चाथ नृसिंहस्य चतुर्दशी ॥ १९ ॥

શિવરાત્રેશ્ચેતિ મુખ્યવ્રતાન્યુક્તાનિ તત્ત્વતઃ ॥ ૨૦ ॥

સર્વે શુદ્ધ (દશમના વેધ વિનાની) એકાદશીઓ, વામન દ્વાદશી, દિવ્ય સિદ્ધિ આપનારી રામનવમી; કૃષ્ણ જન્માષ્ટમી, નૃસિંહચૌદશ ને શિવરાત્રી —એટલાં વ્રતો મુખ્ય છે, જે નિત્યવ્રતો હોઈ અવશ્ય કરવાં ૧૮-૨૦.

આ નારદપંચરાત્રનાં વચન છે તેથી જ આમાં, શ્રી હરિકૃષ્ણ મહાપ્રભુની જન્મતિથિનું વ્રત કરવાનો ઉલ્લેખ નથી પરંતુ શ્રીહરિના આશ્રિતોએ તો, શ્રીહરિ જયંતીનું વ્રત મુખ્યપણે કરવાનું જ હોય.

શ્રીહરિ જયંતી — વ્રતનું મુખ્યપણું

સ. જી. પ્ર. ૫, અ. ૬૯માં આ વ્રત નીચે પ્રમાણે સવિસ્તાર કહ્યું છે:—

चातुर्वर्ण्यस्याधिकारो भवत्यत्र सयोषितः^{૭૭} ।

તસ્માત્પુમ્ભિશ્ચ નારીભિઃ કાર્યમેતદ્વ્રતં હરે ॥ ૨૧ ॥

सर्वथैव विद्यातव्य उपवासोऽत्र तच्छ्रुतैः^{૭૮} ।

તત્પૂજા મહતી કાર્યા રાત્રૌ જાગરણં ચ તૈઃ ॥ ૨૨ ॥

ધર્મ, અર્થ, કામ ને મોક્ષાદિકની ઈચ્છાવાળા, તેમ જ

સુપુત્રની ઈચ્છાવાળા જનો પ્રત્યે રામશર્મા વિપ્ર કહે છે: આ શ્રીહરિ જયંતી વ્રતમાં ચારેય વર્ષોને અધિકાર છે તથા સ્ત્રીઓને પણ અધિકાર છે; માટે શ્રેયની ઈચ્છાવાળાં નર-નારી સર્વેએ શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાનનું આ હરિ જયંતી વ્રત કરવું ૨૧. શ્રીહરિના સમાશ્રિત સ્ત્રીપુરુષોએ આ હરિજયંતી વ્રતમાં નવમી; અર્થાત્, ચૈત્ર સુ. ૮નો ઉપવાસ સર્વથા નિરાહાર કરવો, પણ તે વ્રતના દિવસે ફળાહાર ન કરવો. અને તે શ્રી હરિકૃષ્ણ ભગવાનની મહાપૂજા કરવી ને રાત્રીએ જાગરણ કરવું ૨૨. આવી રીતે સંક્ષેપમાં શ્રીહરિ જયંતી વ્રતનું નિરૂપણ કર્યું, ને તેની વિશેષ માહિતી તો સત્સંગિજીવન આદિ સંપ્રદાયસ્થ ગ્રંથો થકી જાણી લેવી. કેટલાક વિશેષ શ્રદ્ધાવાળા મુમુક્ષુઓ તો દરેક મહિનાની સુદ નવમીના દિવસે શ્રીહરિ જયંતી વ્રત કરે છે અને તે દિવસે વિધિપૂર્વક ઉપવાસ પણ કરે છે.

વ્રતનું આવશ્યકપણું

હવે, વ્રતના દિવસે જો મરણનું કે જન્મનું સૂતક આવે, તો દેહે કરીને તે સૂતક પાળવું ને તે તે વ્રતનો ઉપવાસ કરવો; પણ દેવપૂજા વગેરે તો જેને સૂતક વગેરે ન હોય, તેવા બીજા માણસ પાસે કરાવવાં. સ્ત્રી રજસ્વલા હોય તો તેણે પણ શરીરનિયમ પાળીને ઉપવાસ કરવો; ને દેવપૂજા વગેરે તો બીજા ભક્તજન પાસે કરાવવાં. ઉપર કહેલાં વ્રતો નહિ કરવાથી દોષ લાગે છે માટે તે અવશ્ય કરવાં; કારણ કે તે નિત્યકર્મ ગણાય છે. તે સ. જી. પ્ર. ૩, અ. ૩૩માં શ્રીહરિએ કહ્યું છે:—

एकादशीदिने यस्तु भुञ्जीतान्नं कुसंगतः^{१८९} ।

चान्द्रायणेन शुद्धिः स्यात्तस्य पुंसो न चान्यथा ॥ २३ ॥

જે પુરુષ કુસંગના પ્રસંગ થકી, એકાદશીના દિવસે અન્નને જમે તો તે ચાંદ્રાયણવ્રત પ્રાયશ્ચિત્ત તરીકે કરે ત્યારે શુદ્ધ થાય, પરંતુ અન્ય પ્રકારથી શુદ્ધ ન થાય (આવી રીતે અન્ય વ્રતોમાં પણ અન્નપ્રાશનદોષ લાગે જ) ૨૩. ઈતિ શ્લો. ૭૯.

શિં શ્લોં ૮૦

उपवासदिने त्याज्या दिवानिद्रा प्रयत्नतः ।

उपवासस्तया नश्येन्मैथુनेनेव यन्तृणाम् ॥ ૮૦ ॥

અને જે દિવસે વ્રતનો ઉપવાસ કર્યો હોય તે દિવસે અતિશય યત્ને કરીને દિવસની નિદ્રાનો ત્યાગ કરવો; કેમ કે જેમ મૈથુને કરીને મનુષ્યના ઉપવાસનો નાશ થાય છે તેમ જ દિવસની નિદ્રાએ કરીને મનુષ્યના ઉપવાસનો નાશ થઈ જાય છે ૮૦.

ઉપવાસમાં દિવસ — નિદ્રા નિષેધ

ઉપવાસના દિવસે લોકમાં ઉદર નિમિત્તના કાર્યનો, એટલે કે જમવા વગેરેનો અભાવ હોવાથી, નિદ્રા કરીને શાંતિથી દિવસ પસાર કરવાનું જોવામાં આવે છે; તેવું પોતાના ભક્તોને ન થવા પામે, —એવા આશયથી તેનો વિશેષપણે કરીને શ્રીહરિજી નિષેધ કરે છે: ‘ઉપવાસના દિવસે’ એટલે કે એકાદશી વગેરેના વ્રતનિમિત્તના ઉપવાસનો પ્રસંગ હોય, અથવા પ્રાયશ્ચિત્ત નિમિત્તનો ઉપવાસ કર્યો હોય તે

દિવસે, દિવસની નિદ્રાનો પ્રયત્નપૂર્વક સર્વપ્રકારે ત્યાગ કરવો; કારણ કે જેમ મૈથુનથી ઉપવાસનો નાશ થાય છે, તેવી રીતે દિવસની નિદ્રાથી પણ ઉપવાસનો નાશ થાય છે; કેમ કે દિવસની નિદ્રાથી પ્રમાદ વૃદ્ધિ પામતાં, સ્વપ્નદોષને વિશેષ અવકાશ મળે છે અને તેથી વ્રતભંગ થવાનો સંભવ રહે છે.

વળી ઉપવાસને દિવસે જેવી રીતે દિવસની નિદ્રાનો ત્યાગ કરવો, તેવી જ રીતે શહેરમાં કે બાગ-બગીચા વગેરે સ્થળોમાં મોજશોખ માટે પરિભ્રમણ કરીને, કે ગ્રામ્યવાર્તા કરીને સમય વ્યતીત ન કરવો, એમ ઉપલક્ષણથી સમજી લેવું; તે દિવસે તો આળસ-પ્રમાદ-નિદ્રાદિકનો ત્યાગ કરી, મન આદિક અગિયારે ઈન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખી ભગવદ્ભક્તિ જ કરવી —એમ મધ્ય પ્રકરણના ૮મા વચનામૃતમાં શ્રીહરિએ કહ્યું છે. ઈતિ શ્લો. ૮૦.

શિ. શ્લો. ૮૧, ૮૨

સર્વવૈષ્ણવરાજશ્રીવલ્લભાચાર્યનન્દનઃ ।

શ્રીવિઙ્ગલેશઃ કૃતવાન્ ચં વ્રતોત્સવનિર્ણયમ્ ॥ ૮૧ ॥

કાર્યાસ્તમનુસૃત્યૈવ સર્વ એવ વ્રતોત્સવાઃ ।

સેવારીતિશ્ચ કૃષ્ણસ્ય ગ્રાહ્યા તદુદિતૈવ હિ ॥ ૮૨ ॥

અને સર્વ વૈષ્ણવના રાજા એવા જે શ્રી વલ્લભાચાર્ય, તેમના પુત્ર જે શ્રી વિઙ્ગલનાથજી, તે જે તે વ્રત અને ઉત્સવના નિર્ણયને કરતા હવા ૮૧.

અને તે વિઙ્ગલનાથજીએ કર્યો જે નિર્ણય, તેને જ અનુસરીને સર્વે વ્રત ને ઉત્સવ કરવા અને તે વિઙ્ગલનાથજીએ

કહી જે શ્રીકૃષ્ણની સેવારીતિ તેનું જ ગ્રહણ કરવું ટર.

વ્રતોત્સવ નિર્ણયમાં શ્રી વિઠ્ઠલનાથજીનું અનુસરણ

હવે સર્વ વ્રતના ઉત્સવમાં ગ્રહણ કરવાની તિથિનો નિર્ણય જાણવા માટે શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિપ્રવર્તક, વૈષ્ણવરાજ શ્રી વલ્લભાચાર્યના પુત્ર શ્રી વિઠ્ઠલનાથજીએ કરેલા નિર્ણયને જ માનવો, એમ શ્રીહરિ કહે છે: તેમણે જે વ્રતના 'ઉત્સવ' એટલે એકાદશી આદિ ઉત્સવો તથા અન્નકૂટાદિની તિથિઓના નિર્ણય કર્યા હોય, તથા જે સેવારીતિ બતાવી હોય તે ગ્રહણ કરવાં.

વ્રતોત્સવ નિર્ણય તથા સેવારીતિની વિશેષ માહિતી

શ્રીજીમહારાજે આ બે શ્લોકથી સામાન્યપણે વ્રતોત્સવનો નિર્ણય તથા સેવારીતિનો વિધિ, શ્રી વિઠ્ઠલનાથજીને અનુસરીને કરવાનું કહ્યું, પરંતુ શ્રીહરિએ પોતાના બંને દત્તપુત્રોને પોતાના પદ પર-આચાર્યપદ ઉપર સ્થાપન કર્યા પછી, દીક્ષાવિધિનો ઉપદેશ આપ્યા બાદ આજ્ઞા કરી કે, તમારે વિઠ્ઠલનાથજીએ કહેલો વ્રતોત્સવવિધિ ગ્રહણ કરવો, પણ તેમાં —આ સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયમાં જે વિશેષ વ્રતોત્સવવિધિ તથા સેવારીતિ છે તે તમને જણાવું છું. એમ કહીને સત્સંગિજીવન ગ્રંથમાં પ્ર. ૪, અ. ૫૫ થી ૬૧ —એ સાત અધ્યાયથી, વાર્ષિક વ્રતોત્સવવિધિનું નિરૂપણ કરેલું છે. તે કહ્યું છે કે:—

વ્રતોત્સવાનાં સર્વેષાં વિધિસ્તુ ગ્રાહ્ય ઉત્તમઃ^૧ ।

શ્રીવિઠ્ઠલેશગદિતઃ સવિશેષં વદામિ તમ્ ॥ ૧ ॥

(સ. જી. પ્ર. ૪, અ. ૫૫)

હે પુત્રો ! શ્રી વિઠ્ઠલનાથજીએ કહેલો પ્રતોત્સવવિધિ સામાન્યપણે ગ્રહણ કરવો, પણ તેમાં જે વિશેષ છે તેને હું તમોને કહું છું ૧. માટે બારે માસના પ્રતોત્સવના વિધિનો તથા સેવારીતિનો વિસ્તાર તે ઉપરોક્ત સાત અધ્યાયથી જાણી લેવો.

‘સેવારીતિ’ એટલે ભગવાનને અમુક સમયે અમુક પ્રકારનાં વસ્ત્રો ધરાવવાં, અમુક અલંકાર ધરાવવા, અમુક ભોગ ધરાવવા વગેરે લક્ષણવાળી સેવારીતિ જાણવી. ઈતિ શ્લો. ૮૧, ૮૨.

શિ. શ્લો. ૮૩

કર્તવ્યા દ્વારિકામુખ્યતીર્થયાત્રા યથાવિધિ ।

સર્વૈરપિ યથાશક્તિ ભાવ્યં દીનેષુ વત્સલૈઃ ॥ ૮૩ ॥

અને સર્વે જે અમારા આશ્રિત તેમણે, દ્વારિકા આદિક જે તીર્થ, તેમની યાત્રા જે તે પોતાના સામર્થ્ય પ્રમાણે યથાવિધિએ કરીને કરવી. અને વળી પોતાના સામર્થ્ય પ્રમાણે દીનજનને વિશે દયાવાન થવું ૮૩.

દ્વારિકાની યાત્રા

શ્રીજીમહારાજે આ શ્લોકમાં ઘણા જીવોના સમાસને માટે દ્વારિકા આદિક તીર્થની યાત્રા કરવાનું કહ્યું છે. હવે ‘તીર્થ’ એટલે શું ? તો, જેનાથી મનુષ્યો ભવસાગર તરી જાય એ તીર્થ કહેવાય-પુણ્યક્ષેત્ર કહેવાય. મારા આશ્રિતોએ એવાં તીર્થોની યાત્રા કરવી. હવે ‘યાત્રા’ એટલે ઉત્સવો; અર્થાત્ તીર્થોમાં

જઈને ભગવાનની મહાપૂજા કરાવવી તથા સાધુ-બ્રાહ્મણને જમાડી સંતોષવા; તે રૂપ ઉત્સવો કરવા એવો અર્થ છે. તીર્થયાત્રા, ભગવાનની ભક્તિના હેતુરૂપ હોઈ શ્રીહરિએ પોતાના આશ્રિતમાત્રને યાત્રા કરવાની આજ્ઞા કરી છે. ઘણાં તીર્થ છે પણ બહુ તીર્થયાત્રા કરવા અસમર્થ હોય તેણે દ્વારિકા તીર્થની યાત્રા તો અવશ્ય કરવી. દ્વારિકાની યાત્રા મુખ્ય કહી; કેમ કે પોતાને અભીષ્ટ એવા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનો ત્યાં નિત્યવાસ છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણચંદ્રે દ્વારિકાનો ત્યાગ કર્યો ત્યારે સમુદ્રે દ્વારિકાને બોળી નાખી છતાં, તેમાં આવેલું ભગવાનનું મંદિર, સમુદ્ર બોળી શક્યો નહિ. ભગવાન મધુસૂદન શ્રીકૃષ્ણચંદ્રનો ત્યાં નિત્યનિવાસ છે, તેથી તેના સ્મરણથી સમગ્ર અશુભનો નાશ થાય છે ને તે સર્વ મંગળના મંગળરૂપ છે. આ કહેલ જે દ્વારિકાતીર્થ તેની જ યાત્રા કરવી એમ જે સમજવું તે શ્રીજીમહારાજનો સામાન્ય સિદ્ધાંત છે.

હવે મુખ્ય સિદ્ધાંતનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે: સાક્ષાત્ પૂર્ણ પુરુષોત્તમ શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાન હું છું, તે મારા સર્વે ભક્તજનોએ; 'દ્વારિકા' એટલે —

‘પ્રશસ્તાનિ અત્યુત્તમાનિ સ્વધર્મજ્ઞાનવૈરાગ્યેણ સહ પ્રત્યક્ષ શ્રીહરિકૃષ્ણસ્ય મમ ભક્ત્યુપાસનાદિનિ દ્વારાણિ = શ્રેયઃ સાધનાનિ સન્તિ અસ્યામિતિ દ્વારિકા ।’

પ્રત્યક્ષ શ્રી હરિકૃષ્ણ એવો હું, તે મારી સ્વધર્મ-જ્ઞાન-વૈરાગ્યે સહિત, ભક્તિ-ઉપાસના આદિ અતિ ઉત્તમ દ્વાર-મોક્ષનાં સાધન જ્યાં હોય તે દ્વારિકા કહેવાય. આ અર્થમાં છપૈયા, ગઢપુર, અમદાવાદ, વડતાલ, નારાયણક્ષેત્ર

(જેતલપુર), મૂળી, ભૂજ, જૂનાગઢ, ધોળકા અને ધોલેરા —આ દશ ધામને દ્વારિકા નામથી જાણવાં; કેમ કે એ દશેય ધામ આત્યંતિક મોક્ષના દ્વારભૂત છે. અને સર્વોપરી શ્રી હરિકૃષ્ણ મહાપ્રભુએ જ અનેક જીવોને મોક્ષમાર્ગે ચલાવવા સારુ, તે તે સ્થાનને વિશે મોટાં શિખરબંધ મંદિર કરાવીને તેમાં પોતાની તથા પોતાના સંકલ્પસ્વરૂપ અવતારોની પ્રતિમાઓ પધરાવી છે. વળી તે પ્રતિમારૂપે પ્રત્યક્ષ એવા મહાપ્રભુ, તેમની સેવાને વિશે જંગમ તીર્થરૂપ ને એકાંતિક ધર્મને ધારણ કરનારા એવા સાધુ-બ્રહ્મચારીને રાખ્યા છે. તદુપરાંત, આ પ્રત્યક્ષ દ્વારિકારૂપ સ્થાનમાં જ શ્રીહરિએ પોતાની ગાદી ઉપર ધર્મવંશી આચાર્યપદનું સ્થાપન કર્યું છે, માટે પ્રત્યક્ષના ઉપાસકને તો, ઉપરોક્ત પ્રત્યક્ષ દ્વારિકા આદિ તીર્થની યાત્રા કરવી. ‘આદિ’ શબ્દથી મુખ્ય સ્થાનને આસપાસ જે તીર્થ હોય તે પણ ગ્રહણ કરવાં. જેમ છપૈયાને ચોમેર ગૌઘાટ, મખોડાઘાટ, અયોધ્યા, નારાયણસર, સરયૂ નદી આદિ પંચતીર્થો છે. તેમ જ ગઢપુર, જુનાગઢ આદિને ચોમેર પંચતીર્થો છે તેને પણ આંહીં તીર્થ જાણવાં. એવા તીર્થમાં જઈને મહાપૂજા કરાવવી, મૂર્તિસ્વરૂપ શ્રીહરિનો થાળ કરાવવો, સાધુ-બ્રહ્મચારીને જમાડવા, સંત-સમાગમ તથા દેવનાં દર્શન વગેરે કરવું અને ઈંદ્રિયો-અંતઃકરણ નિયમમાં રાખીને કથાવાર્તા-ધ્યાનભજન કરવું, એ જ યાત્રા કરવાનું પ્રયોજન છે; આવો શ્રીજીમહારાજનો આદેશ છે.

‘યથાવિધિ’ એટલે શું ?

વળી તે યાત્રા ‘યથાવિધિ કરવી’ એમ આ શ્લોકમાં કહ્યું

છે. એ હેતુથી તીર્થયાત્રા કરવાની ઈચ્છાવાળાએ તીર્થયાત્રા માટે નીકળતાં પહેલાં, પૂર્વ દિવસે પોતાને ઘેર ઉપવાસ કરવો. વળી પોતાના ઈષ્ટદેવ શ્રી હરિકૃષ્ણ મહાપ્રભુનું પૂજન, તર્પણ, સ્તુતિ-પ્રાર્થના વગેરે કરવું. તેમ જ તદાશ્રિત બ્રાહ્મણો તથા શાંત એવા સાધુઓની પૂજા કરી, તેમને જમાડી તૃપ્ત કર્યા પછી, પોતે પારણાં કરવાં અને તે પછી તીર્થમાં પાળવાના નિયમ ગ્રહણ કરી, પ્રસન્નચિત્તે તીર્થયાત્રા માટે નીકળવું; અને તીર્થ કરી પાછા આવ્યા બાદ પણ, પોતાના ઈષ્ટદેવ વગેરે પ્રથમ જે કહ્યા, તેમનું પૂજન-સંતર્પણ આદિ કરવું, તો તીર્થનું યથાર્થ ફળ થાય.

વળી તીર્થમાં બ્રાહ્મણોની પરીક્ષા ન કરવી. અન્નાર્થી હોય તેમને તીર્થમાં જમાડવા, તીર્થમાં તીર્થનિમિત્તનો ઉપવાસ કરવો, તીર્થમુંડન કરાવવું, તીર્થશ્રાદ્ધ કરવું, તીર્થમાં યથાશક્તિ દાન કરવું, પ્રતિગ્રહ ન કરવો, અહંકાર ન કરવો, બ્રહ્મચર્ય પાળવું, એક વખત જમવું, ક્રોધ ન કરવો તથા દરેકને પરમાત્માની બુદ્ધિથી જોવા. તીર્થમાં સશક્ત છતાં જે બે વખત જમે તેનું તીર્થનું ત્રીજા ભાગનું ફળ જતું રહે છે; તીર્થમાં જઈ વેપાર કરે તો, ત્રણ ભાગનું તીર્થનું ફળ નાશ પામે છે; ને દરિદ્ર બ્રાહ્મણ સિવાય તીર્થમાં જે પ્રતિગ્રહ કરે છે, તેનું તીર્થનું બધું ફળ જતું રહે છે; દરિદ્ર બ્રાહ્મણ તીર્થમાં પ્રતિગ્રહ કર્યા પછી તેમાંથી દશમો ભાગ ભગવાનને અર્પણ કરે તો તેનું તીર્થનું ફળ નાશ પામતું નથી.

તે તીર્થયાત્રા કરવાનો વિધિ શ્રીજીએ, સ. જી. પ્ર. ૨, અ. ૪૦માં સવિસ્તર કહેલો છે; તેમાંથી આ સ્થળે તેનો

સંક્ષેપમાં ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે:—

અન્યત્ર યત્કૃતં પાપં તીર્થે તત્તુ વિનશ્યતિ^{૩૯} ।
 તીર્થકૃતં તુ યત્પાપં વજ્રલેપાયતે હિ તત્ ॥ ૧ ॥
 તીર્થે કૃતાનાં પાપાનાં પ્રાયશ્ચિત્તેન શોધનમ્^{૩૦} ।
 ન જાયતેડતોડત્ર ભક્તાઃ સ્થાતવ્યં નિયમૈઃ સહ ॥ ૨ ॥

અન્ય સ્થળને વિશે કરેલું પાપ તે તીર્થમાં નાશ પામે છે, પરંતુ તીર્થમાં કરેલું પાપ તો વજ્રલેપ થાય છે ૧. પ્રાયશ્ચિત્તે કરીને પણ, તે તીર્થમાં કરેલાં પાપથી શુદ્ધ થવાતું નથી. હે ભક્તજનો ! તે માટે તીર્થમાં વિશેષપણે નિયમમાં રહેવું ૨. તે પછી શ્લો. ૩૯ તથા ૪૦માં શ્રીહરિ કહે છે:—

સ્ત્રીણાં નિરીક્ષણાત્સ્પર્શાન્નર્મક્ષ્વેલ્યાદિભિસ્તથા^{૩૯} ।
 ક્ષીયતે સુકૃતં પુંસાં તીર્થેષુ વિદુષામપિ ॥ ૩ ॥
 એવં સ્ત્રીણાં ચ સુકૃતં પરપુંવીક્ષણાદિના^{૪૦} ।
 નશ્યેત્તતસ્તૈસ્તાભિશ્ચ નિયમ્યાનીન્દ્રિયાણિ હિ ॥ ૪ ॥

તીર્થમાં સ્ત્રીઓનું નિરીક્ષણ કરવાથી, તેનો સ્પર્શ કરવાથી તથા તેની સાથે હાસ્ય-વિનોદ કરવાથી, જ્ઞાની પુરુષનું પણ સુકૃત નાશ પામે છે ૩. તેમ જ પરપુરુષ સાથે તીર્થમાં હાસ્ય-વિનોદ કરવાથી સ્ત્રીઓનું પુણ્ય નાશ પામે છે. માટે મારા આશ્રિત સ્ત્રી-પુરુષોએ તીર્થમાં ઈન્દ્રિયોને વિશેષપણે નિયમમાં રાખવી ૪. શ્રીહરિ વળી શ્લો. ૩૧માં કહે છે:—

શારીરં નિયમં પ્રાહુર્બ્રાહ્મણા માનુષં વ્રતમ્^{૩૯} ।
 મનોવિશુદ્ધિં દૈવં ચ દ્વયં રક્ષેત્તુ તીર્થકૃત્ ॥ ૫ ॥

દેહ તથા ઈન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખવાં, તેને વિદ્વાનો માનુષવ્રત કહે છે; અને મનની 'શુદ્ધિ' જે મનને વિષયથી પાછું

વાળીને ભગવાનની મૂર્તિમાં રાખવું તેને દેવવ્રત કહે છે —એટલે, દેવ જે શ્રીહરિ તેમના ગુણ જેમાં આવ્યા હોય એવા એકાંતિક ભક્ત હોય, તે જ દેવવ્રત રાખી શકે છે. ભગવાનના ભક્તને તો એ બેય વ્રત રાખવાં, તેમાં પણ તીર્થ કરનારાએ તો વિશેષપણે કરીને એ બંને વ્રતો રાખવાં. પ

‘યથાશક્તિ’ એટલે શું ?

અને તે યાત્રા ‘યથાશક્તિ’ કહેતાં, પોતાના સામર્થ્ય પ્રમાણે કરવી; એટલે, તે તીર્થોમાં જો પગે ચાલીને જવાની શક્તિ હોય તો તે ઉત્તમ છે. જો ચાલીને જઈ શકાય તેમ ન હોય ને પાસે દ્રવ્ય હોય, તો રેલગાડી વગેરે વાહનમાં બેસીને પણ યાત્રા કરવી, ને ત્યાં જઈને સંત-સમાગમ કરવો. વળી તીર્થમાં બ્રહ્મચારી તથા સાધુને જમાડવા વગેરે વિધિ, પણ ‘શક્તિને અનુસારે કરવો,’ એટલે, કોઈનું કરજ કરીને તે તે વિધિકાર્યો ન કરવાં; અથવા પાસે દ્રવ્ય હોય તો વાપરવામાં વિત્તશાઠ્ય ન કરવું. તેમ જ વ્રત-તપ તે પણ પોતાની ‘શારીરિક શક્તિને અનુસારે,’ અર્થાત્ શરીર ખમી શકે એમ હોય તો અવશ્ય કરવાં.

આવી રીતે તીર્થનો વિધિ જાણવો. વળી તીર્થ પણ બે પ્રકારનાં છે: સ્થાવર તથા જંગમ; તેમાં વિશેષપણે સ્થાવર તીર્થનું લક્ષણ કહ્યું. હવે જંગમ તીર્થ જે સત્પુરુષ, તેનું લક્ષણ સારંગપુરના ૭મા વચનામૃતમાં શ્રીહરિજીએ આ પ્રકારે કહેલું છે: ‘નૈમિષારણ્ય ક્ષેત્ર, તે જે ઠેકાણે ભગવાનના એકાંતિક સાધુ (સત્પુરુષ) રહેતા હોય તે ઠેકાણે જાણવું... એવું સંતના સમાગમરૂપ નૈમિષારણ્ય ક્ષેત્ર જ્યાં દેખાય ત્યાં કલ્યાણને

ઈચ્છવું ને ત્યાં અતિ દઢ મન કરીને રહેવું.’

દીનજનને વિશે દયા

વળી મૂળશ્લોકમાં શ્રીહરિએ કહ્યું કે, ‘પોતાના સામર્થ્ય પ્રમાણે મારા આશ્રિતજનોએ દીનજનને વિશે દયાવાન થાવું.’ હવે ‘દીનજન’ એટલે દુર્બળ મનુષ્ય; તેના પર દયા રાખવી.

વ્યાસે દીનજનનું લક્ષણ આ પ્રમાણે કહેલું છે:—

દરિદ્રેષ્વજ્જહીનેષુ વિપન્નેષ્વામયાવિષુ ।

શક્ત્યાઽનુકમ્પાં કુર્વીત સ્ત્રીષુ દૈવહતેષુ ચ ॥ ૬ ॥

દરિદ્ર ઉપર, શરીરના કોઈ પણ અવયવની હીનતા હોય તેના ઉપર, આપત્તિમાં આવેલા મનુષ્ય ઉપર, રોગી ઉપર, સ્ત્રીઓ ઉપર અને ‘દૈવથી હણાયેલો’ એટલે કે દુર્ભાગી અથવા જેના ઉપર દૈવકોપ થયો હોય —આટલા મનુષ્ય ઉપર યથાશક્તિ અનુકંપા-દયા કરવી ૬.

દયાનું લક્ષણ સ. જી. પ્ર. ૨, અ. ૧માં શ્રીહરિએ આ પ્રકારે કહ્યું છે:—

પરો વા બન્ધુવર્ગો વા મિત્રં દ્વેષ્ટાપિ વા સદા^{૪૧} ।

આપન્નઃ સર્વથા રક્ષ્યો દયૈષા પરિકીર્તિતા ॥ ૭ ॥

પોતાની જ્ઞાતિ તથા મિત્ર થકી બીજો હોય, કે પોતાનો સંબંધીવર્ગ હોય, કે પોતાનો મિત્રવર્ગ હોય, કે સદાય પોતાનો દ્વેષ કરનારો શત્રુ આદિક જન હોય; પણ જો તે ‘આપત્તિને પામે’ એટલે કે જળ, અગ્નિ, મનુષ્ય, પ્રાણી, પ્રારબ્ધથી દરિદ્રતા કે રોગ, ધરતીકંપ, ગૃહપાત, શસ્ત્રપાત —એ વગેરેની આપત્તિ તેના ઉપર આવી પડે તો, તેની સર્વપ્રકારે શક્તિને

અનુસારે રક્ષા કરવી તેને 'દયા' કહેલી છે; અર્થાત્ પારકું દુઃખ દેખીને દુઃખી થવું અને શક્તિ પ્રમાણે તેનું નિવારણ કરવું તેને દયા કહી છે ૭. અને તે દયા પણ ભરતજીની પેઠે પોતાને બંધન થાય એવી ન કરવી. ઈતિ શ્લો. ૮૩.

શિ. શ્લો. ૮૪

વિષ્ણુઃ શિવો ગણપતિઃ પાર્વતી ચ દિવાકરઃ ।

एताः पूज्यतया मान्या देवताः पञ्च मामकैः ॥ ૮૪ ॥

અને અમારા જે આશ્રિત તેમણે, વિષ્ણુ, શિવ, ગણપતિ, પાર્વતી અને સૂર્ય એ પાંચ દેવ જે તે પૂજ્યપણે કરીને માનવા ૮૪.

આ શ્લોકમાં શ્રીજીમહારાજને કહેવાનો આશય એ જણાય છે કે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ ને શિવ તથા અનિરુદ્ધ, પ્રદ્યુમ્નને સંકર્ષણ આ છ દેવતા છે, તેમની ઉપાસનાએ કરીને જીવોને ધર્મ, અર્થ ને કામરૂપ ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે. વળી ગાયત્રીમંત્રના અધિષ્ઠાતા હિરણ્યમય-પુરુષરૂપ સૂર્યદેવ છે અને અગ્નિદેવ યજ્ઞનારાયણરૂપ છે. ગણેશ વિઘ્નના વિનાશક છે. હનુમાનજી કષ્ટભંજન દેવ છે ને પાર્વતી, શંકરની પ્રાણવલ્લભા પત્ની છે; આ સર્વે દેવ સગુણ છે તેમને પૂજ્યપણે માનવાથી દેવને વિશે પૂજ્યબુદ્ધિ રહે ને નાસ્તિકત્વાવ ન આવે, અને અંતે એને નિર્ગુણસ્વરૂપ ભગવાનની ઉપાસના પણ પ્રાપ્ત થાય છે ને એનો માયા થકી મોક્ષ થાય છે; માટે નિર્ગુણસ્વરૂપ ઉપાસક ભક્તોએ પણ, આ સગુણ દેવને પૂજ્યપણે કરીને માનવા. બીજા અજ્ઞાની જીવોને દેવને વિશે

પૂજ્યભાવ રહે અને નાસ્તિકતા આવે નહિ —તેને અર્થે શ્રીજીએ આ પંચાયતન દેવને પૂજ્યપણે માનવાના કહ્યા છે; વાસ્તવિક રીતે તો પ્રકટ પુરુષોત્તમ શ્રી હરિકૃષ્ણ મહાપ્રભુના અનન્ય ઉપાસકને કોઈ દેવ-દેવીને વિશે મહત્તા કે સારપ મનાતી જ નથી, અને એમને જે માને છે તે શ્રીહરિના જાણીને માને છે. શ્રીજીમહારાજે પરોક્ષ ઉપાસનાવાળા મુમુક્ષુઓના સમાસને અર્થે આ ‘શાસ્ત્રાચાર’ લખ્યો છે, તે એકાંતિક ભક્ત હોય તેમણે પણ બીજાના સમાસને અર્થે અને શ્રીજીની પ્રસન્નતા માટે પાળવો. ઈતિ શ્લો. ૮૪.

શિ० શ્લો० ૮૫

ભૂતાદ્યુપદ્રવે ક્વાપિ વર્મ નારાયણાત્મકમ્ ।

જપ્યં ચ હનુમન્મન્ત્રો જપ્યો ન ક્ષુદ્રદૈવતઃ ॥ ૮૫ ॥

અને જો ક્યારેક ભૂત-પ્રેતાદિકનો ઉપદ્રવ થાય ત્યારે તો ‘નારાયણકવચ’નો જપ કરવો; અથવા હનુમાનના મંત્રનો જપ કરવો, પણ એ વિના બીજા કોઈ ક્ષુદ્રદેવના સ્તોત્ર અને મંત્રનો જપ ન કરવો ૮૫.

શ્રીજીએ, સ. જી. પ્ર. ૨, અ. ૧૬માં ક્ષુદ્રદેવના મંત્રજપનો નિષેધ આ પ્રમાણે કરેલો છે:—

કર્સિમ્શિચદપિ કાર્યેઽત્ર ક્ષુદ્રમંત્રાસ્તુ કર્હિંચિત્^{૬૩} ।

સદ્યઃફલા અપિ જનૈર્ન જપ્તવ્યા મદાશ્રિતૈઃ ॥ ૧ ॥

મદ્યમાંસપ્રિયા દેવા રાજસાસ્તામસાશ્ચ ચે^{૬૪} ।

જપ્યા ન તેષાં મંત્રાશ્ચ મોક્ષાંકુરનિકૃન્તનાઃ ॥ ૨ ॥

યે તાઞ્જપંતિ તે નૂનં ભુક્ત્વૈવ નિરયાન્બહુન્^{૬૫} ।

પ્રાપ્નુવંતિ પિશાચત્વં ડાકિનીત્વં ચ યોષિતઃ ॥ ૩ ॥

મારા ભક્તો તેમણે, ભૂતપ્રેતાદિના ઉપદ્રવને વિશે અથવા બીજા કોઈ પણ પ્રસંગે, ક્ષુદ્રદેવોના મંત્રનો-ભલે તેવા મંત્રો તત્કાળ ફળ આપનારા હોય તો પણ તેનો ક્યારેય જપ કરવો નહિ ૧. મઘ-માંસને વિશે પ્રીતિવાળા એવા તમોગુણી તથા રજોગુણી દેવતાઓ હોય, તેમના મંત્ર જપવાથી મોક્ષનું બીજ પણ બળી જાય છે; માટે તેવા મંત્ર ન જપવા ૨. અને જે પુરુષ કે સ્ત્રી તેવા મંત્ર જપે છે, તે બહુ નરકોને ભોગવ્યા બાદ, પુરુષ હોય તો તે પિશાય ને બ્રહ્મરાક્ષસ થાય છે અને સ્ત્રી હોય તે ડાકિની થાય છે; માટે તેવા મંત્ર જપવા નહિ ૩.

ભૂત પ્રેતાદિક - ઉપદ્રવની નિવૃત્તિનો ઉપાય

‘અપવિત્રપણું’ ઈત્યાદિકને લીધે ક્યારેક ભૂત, પ્રેત, પિશાય, શાકિની, બ્રહ્મરાક્ષસ આદિનો ઉપદ્રવ થાય તો, શ્રીમદ્ભાગવતના છઠ્ઠા સ્કંધમાં કહેલા નારાયણકવચનો જપ કરવો; અથવા ‘હનુમાનજીના મંત્ર’નો એટલે મૂળમંત્રનો, કે માળામંત્રનો જપ કરવો. તે જપ, શાસ્ત્રમાં કહેલા વિધિ પ્રમાણે કરવો; પરંતુ ભગવાન કે ભગવાનના ભક્ત સિવાયના બીજા દેવનો મંત્ર જપવો નહિ. ઉપરોક્ત ઉપદ્રવના નિવારણ માટે જો બીજા ક્ષુદ્ર દેવતાના મંત્રનો જપ કરે તો, અન્યાશ્રયદોષ લાગે-ઉપાસનામાં ફેર પડ્યો કહેવાય. આ પ્રમાણે સામાન્ય સિદ્ધાંત કહ્યો.

હવે મુખ્ય સિદ્ધાંત કહીએ છીએ : ધર્મ-નિયમે યુક્ત અને પ્રકટ શ્રી હરિકૃષ્ણ મહાપ્રભુના દઢ આશ્રયવાળા જે ભક્તજનો છે તેમને, ભૂત, પ્રેત, પિશાય, બ્રહ્મરાક્ષસ આદિ કોઈ, કાંઈ પણ ઉપદ્રવ કરી શકતા નથી; પણ જેને આશ્રયમાં

પોલ હોય તથા શિક્ષાપત્રીના અગિયાર નિયમ પ્રમાણે વર્તવામાં-પાળવામાં શિથિલતા રહેતી હોય, તેવાને ભૂત-બ્રહ્મરાક્ષસાદિ વળગે છે; તેમ જ, શ્રીહરિના ઉપાસક એવા પુરુષો તથા સ્ત્રીઓ, જો ઈંદ્રિયોના આહાર અશુદ્ધ કરતા હોય તો, તેમને પણ ભૂત-પ્રેતાદિકનો ઉપદ્રવ થાય છે. તે ઉપદ્રવની નિવૃત્તિને અર્થે શુદ્ધભાવથી 'નારાયણકવચ'નો પાઠ, કે હનુમાનજીના મંત્રનો જપ કરવો.

શ્રીજીમહારાજે આમાં નારાયણકવચનો પાઠ કરવાનું કહ્યું તે ઘણાં જીવોના સમાસને અર્થે છે ને તે પરોક્ષાર્થ છે. પ્રત્યક્ષાર્થમાં તો શ્રીજીસમકાલીન અગ્રગણ્ય પંડિતવર્ય સદ્. નિત્યાનંદ સ્વામી રચિત અને શ્રી સહજાનંદ સ્વામીનાં સ્વરૂપની અનુસ્મૃતિ કરાવનારું ને નારાયણકવચની શૈલીને અનુસરનારું એવું 'શ્રીહરિકવચ' છે તેમ જ અખંડાનંદવર્ણી-રચિત 'શ્રી પુરુષોત્તમકવચ' છે તેનો પાઠ કરવો.

તેમ જ હનુમત્સ્તોત્ર તથા તેમના મંત્ર પણ ઘણા છે; પરંતુ પ્રકટ શ્રીહરિના આશ્રિતોએ તો, શ્રી હરિકૃષ્ણ મહાપ્રભુના સમાશ્રિત વર્ણી-સંતકૃત જે સ્તોત્ર-મંત્ર છે, તે જ વિશેષપણે ગ્રહણ કરવાં. જેમ કે, સ. જી. પ્ર. ૧, અ. ૧૭માં-બે 'હનુમત્સ્તોત્ર' છે તેનો, અને તે સ્તોત્રથી ઉદ્ધૃત જે મંત્ર... "નમો હનુમતે ભવભજ્જનાય સુખં કુરુ ફટ્ સ્વાહા" તેનો પાઠ તથા જપ કરવો; અથવા સદ્. મુક્તાનંદ સ્વામીપ્રણીત 'મારુતિસ્તોત્ર' છે તથા શતાનંદમુનિનિર્મિત 'શ્રી હનુમત્સ્તોત્ર' છે તેનો પાઠ કરવો.

ભૂતપ્રેતાદિકની નિવૃત્તિ કરનારાં જે આ હનુમત્સ્તોત્ર

કહ્યાં, તેથી પણ વિશેષ દૈવતવાળાં અને પ્રકટ પુરુષોત્તમ શ્રી હરિકૃષ્ણ મહાપ્રભુ જે શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાન —તેમની સ્મૃતિને કરાવનારાં, શ્રીજીસમકાલીન સંતોએ રચેલાં એવાં ‘જનમંગલ’, ‘સર્વમંગલ’, ‘વિશ્વમંગલ’ વગેરે ઘણાં સ્તોત્ર છે તેનો પાઠ કરવો; અથવા તો મહાસંકટના નિવારણાર્થે ખટ્વાંગરાજાએ અભયનૃપતિ પ્રત્યે કહેલું, એવું જે સત્સંગિજીવનના બીજા પ્રકરણના રદ્દમાં અધ્યાયમાં, દશાવતાર-સ્તુતિરૂપ ‘સંકટહર સ્તોત્ર’ છે તેનો પાઠ કરવો.

વળી જે હનુમન્મંત્ર કહ્યો તે થકી પણ ‘સ્વામિનારાયણ’ એ ષડક્ષર મહામંત્ર વધારે બળવાન છે. સ્વામિનારાયણ એ મંત્રનો જપ કરવાથી-એ નામની ધૂન કરવાથી ભૂત, પ્રેત, બ્રહ્મરાક્ષસ, હિંસકપ્રાણી, વ્યાલવિષ, શત્રુ, દૈહિક દુઃખ, વ્યાવહારિક સંકટ તેમ જ ‘દૈવીકોપ’ જે અગ્નિ, જળ, ગૃહપાત વગેરે દુઃખની નિવૃત્તિપૂર્વક સર્વપ્રકારે શાંતિ થાય છે ને સર્વે કષ્ટ નષ્ટ થઈ જાય છે. તે હેતુ માટે, પ્રકટ પ્રભુના સંબંધવાળા મંત્ર, સ્તોત્ર કે કવચના પાઠ કરવા; પરંતુ બીજા દેવના સ્તોત્ર-મંત્ર-કવચના પાઠ ન કરવા. —આ મુખ્ય સિદ્ધાંત છે. ઈતિ શ્લોક ૮૫.

શિ૦ શ્લો૦ ૮૬

રવેરિન્દોશ્ચોપરાગે જાયમાનેઽપરાઃ ક્રિયાઃ ।

હિત્વાશુ શુચિભિઃ સર્વૈઃ કાર્યઃ કૃષ્ણમનોર્જપઃ ॥ ૮૬ ॥

અને સૂર્યનું ને ચંદ્રમાનું ગ્રહણ થયે સતે, અમારા જે સર્વે સત્સંગી તેમણે, બીજી સર્વે ક્રિયાનો તત્કાળ ત્યાગ કરીને પવિત્ર

થઈને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના મંત્રનો જપ કરવો ૮૬.

મંત્રજપ તથા ગ્રહણસંબંધી વિશેષ વિચાર

હવે સૂર્યનું કે ચંદ્રનું 'ઉપરાગ' એટલે ગ્રહણ થયે સતે, અમારા આશ્રિત એવા સર્વે જનોએ બીજી ક્રિયાઓનો તત્કાળ ત્યાગ કરીને, સ્નાન કરી પવિત્ર થઈ... 'કૃષ્ણસ્ય-પ્રત્યક્ષ હરિકૃષ્ણસ્ય મમ, મનોઃ-અષ્ટાક્ષરમંત્રસ્ય ષડક્ષરસ્વામિનારાયણનામમંત્રસ્ય વા ।' 'કૃષ્ણ' એટલે પ્રત્યક્ષ શ્રી હરિકૃષ્ણ એવો હું, તે મારા 'અષ્ટાક્ષર મંત્રનો' કહેતાં 'શ્રીકૃષ્ણ ! ત્વં ગતિર્મમ' એ શરણમંત્રનો; અથવા 'બ્રહ્માહં કૃષ્ણદાસોઽસ્મિ' એ મહામંત્રનો; કે 'સ્વામિનારાયણ' એ નામમંત્રનો જપ કરવો. તે સમયે કોઈએ આપત્કાળ સિવાય સ્નાન કર્યા વિના ન રહેવું, તેમ જ ભગવાનના ભજન સિવાય, વ્યાવહારિક કે બીજું કાંઈ પણ કાર્ય કરવું નહિ.

શ્રીહરિએ સ. જી. પ્ર. ૫, અ. ૧૮ના શ્લો. ૭૧ થી ૮૦ સુધીમાં, સૂર્યગ્રહણ તથા ચંદ્રગ્રહણને રાહુસૂતક કહેલું છે.

સર્વેષામેવ વર્ણાનાં સૂતકં રાહુદર્શને^{૧૧} ।

સ્નાત્વા કર્માણિ કુર્વીત શૃતમન્નં વિવર્જયેત્ ॥ ૧ ॥

આરનાલં પયસ્તક્રં દધિ સ્નેહાદ્યપાચિતમ્^{૧૨} ।

મણિકસ્થોદકં ચૈવ તિલદર્ભૈર્ન દુષ્યતિ ॥ ૨ ॥

બ્રાહ્મણાદિ સર્વે વર્ણને, 'રાહુનું દર્શન' અર્થાત્ સૂર્યગ્રહણ કે ચંદ્રગ્રહણ થતાં, સરખું સૂતક લાગે છે. એ હેતુ માટે ગ્રહણના આરંભકાળમાં શીતજળથી સ્નાન કરીને જપાદિક કરવાં. વળી જે પ્રથમ રાંધેલું અન્ન, ઉપરાગ-ગ્રહણ સમયે રહ્યું હોય, તો તે અપવિત્ર જાણીને તેનો ત્યાગ કરવો ૧. પરંતુ અથાણું, દૂધ,

દહીં, છાશ તથા ‘ધૃત-તૈલાદિકમાં પક્વ કરેલું’ અર્થાત્ જળના સંબંધ વિના કેવળ ઘી-તેલાદિકમાં અગ્નિ વડે પકાવેલ અન્ન; તથા માંણ, કે ગાગરમાં પૂર્ણ ભરેલું જળ, તેનો ત્યાગ ન કરવો; કેમ કે, તે સર્વમાં તલ તથા દર્ભ નાખવાથી, ગ્રહણના સૂતકથી તે તે વસ્તુઓને અપવિત્રપણું પ્રાપ્ત થતું નથી. (આ સ્થળે જળમાં દોષાભાવ કહ્યો તે આપત્કાળ પરત્વે સમજવો) ૨.

સૂર્યગ્રહે તુ નાશનીયાત્પૂર્વં યામચતુષ્ટયમ્^{૭૩} ।

ચન્દ્રગ્રહે ચ યામાંસ્ત્રીન્બાલવૃદ્ધાતુરાન્વિના ॥ ૩ ॥

ગ્રસ્તોદયે ચ સૂર્યસ્ય પૂર્વરાત્રી ન ભોજનમ્^{૭૪} ।

ગ્રસ્તોદયે વિધોઃ પૂર્વં નાહ્નિભોજનમાચરેત્ ॥ ૪ ॥

સૂર્યગ્રહણમાં ગ્રહણપ્રહર પહેલાં ચાર પ્રહરમાં, બાળક, વૃદ્ધ અને રોગી સિવાયના બીજાઓએ જમવું નહિ. ચંદ્રગ્રહણમાં તો ગ્રહણપહોર પહેલાં ત્રણ પહોરમાં જમવું નહિ. સૂર્યગ્રહણમાં તથા ચંદ્રગ્રહણમાં જે પ્રહર વિશે ગ્રહણ થવાનું હોય તે ગ્રહણકાળ, અને તે થકી પ્રથમ અનુક્રમે વર્તતા ચાર તથા ત્રણ પ્રહરાત્મક કાળને વેધકાળ કહ્યો છે. આ બંને કાળમાં ભોજન કરવું નહિ. આનો અભિપ્રાય એવો છે કે, દિવસના પ્રથમ પ્રહરમાં સૂર્યગ્રહણ હોય તો પૂર્વરાત્રીના ચાર પહોરમાં જમવું નહિ. અને દ્વિતીય પ્રહરમાં ગ્રહણ હોય તો રાત્રીનો એક પ્રહર વર્જને બીજા પ્રહરાદિકમાં જમવું નહિ. એ રીતે રાત્રીના પ્રથમ પ્રહરમાં ચંદ્રગ્રહણ હોય તો દિવસનો એક પ્રહર વર્જને દ્વિતીય પ્રહરાદિકમાં જમવું નહિ. રાત્રીના દ્વિતીય પ્રહરાદિકમાં ગ્રહણ હોય તો, દિવસના તૃતીય પ્રહરાદિકમાં જમવું નહિ ૩. જો સૂર્ય ગ્રસ્ત, ઉદય થાય-ઘેરાયેલો ઊગે, તો

ગ્રસ્તોદય દિનની પ્રથમ રાત્રીને વિશે ભોજન કરવું નહિ. તેમ જ જો ચંદ્ર ગ્રસ્ત, ઉદય થાય અર્થાત્, ઘેરાયેલો ઊગે તો પૂર્વના દિવસે ભોજન કરવું નહિ ૪.

ગ્રસ્તાસ્તે સતિ તિગ્માંશોરહોરાત્રમુષણમ્^{૫૫} ।

કુર્યાત્પરેડહ્નિ દૃષ્ટ્વાડર્કં તતઃ કુર્વીત ભોજનમ્ ॥ ૫ ॥

ગ્રસ્તે ચાસ્તં ગતે ત્વિન્દૌ જ્ઞાત્વા મુક્ત્યવધારણમ્^{૫૬} ।

સ્નાનહોમાદિકં કુર્યાદ્ધ્વજીતેન્દૂદયે પુનઃ ॥ ૬ ॥

જો સૂર્ય ગ્રસ્ત, અસ્ત થાય; અર્થાત્ ઘેરાયેલો આથમે તો અહોરાત્ર ઉપવાસ કરવો અને તદનંતર બીજે દિવસે સૂર્યોદય પછી જમવું પ. અને જો ચંદ્ર ગ્રસ્ત, આથમી જાય તો તે દિવસે જમવું નહિ, પરંતુ ફરીથી જ્યારે ચંદ્ર ઊગે ત્યારે દર્શન કરીને જમવું. તેમાં સૂર્ય કે ચંદ્રનું ગ્રહણ મૂકાયાનો સમય પ્રત્યક્ષ દૃષ્ટિથી દેખાય નહિ, માટે જ્યોતિષીને પૂછી, ગ્રહણ મૂકાયાનો સમય નક્કી કરી, સ્નાન-હોમાદિ પુણ્યકર્મ કરવાં ૬.

બાલવૃદ્ધાતુરાણાં ચ રવીન્દોર્ગ્રહણાત્પુરા^{૫૭} ।

યામ એકો વર્જનીયો ભોજનાદાવપિ ધ્રુવમ્ ॥ ૭ ॥

અજ્ઞાનાદ્ગ્રહકાલે યો ભુંક્તે સ તુ નરાધમઃ^{૫૮} ।

પ્રાજાપત્યેન શુદ્ધ્યેદ્વૈ વેધકાલે ત્ર્યહેણ ચ ॥ ૮ ॥

બાળક, વૃદ્ધ ને રોગી તેમણે પણ, સૂર્ય અને ચંદ્રના ગ્રહણ થકી પ્રથમ, ભોજનાદિકને વિશે એક પ્રહર વર્જવો ૭. જે નરાધમ મનુષ્ય, અજ્ઞાનતાથી ગ્રહણ સમયે જમે છે તે પ્રાયશ્ચિત્ત તરીકે પ્રાજાપત્યવ્રત કરે ત્યારે શુદ્ધ થાય છે. અને વેધકાળમાં જે ભોજન કરે છે તે ત્રણ દિવસ ઉપવાસ કરે ત્યારે શુદ્ધ થાય છે ૮.

રવિગ્રહઃ સૂર્યવારે સોમે સોમગ્રહસ્તથા^{૧૧} ।
 ચૂડામણિરિતિ ઋચાતઃ સ યોગઃ પુણ્યવૃદ્ધિકૃત્ ॥ ૧ ॥
 વારેષ્વન્યેષુ યત્પુણ્યં ગ્રહણે ચન્દ્રસૂર્યયોઃ^{૧૨} ।
 તત્પુણ્યં કોટિગુણિતં યોગે ચૂડામણૌ સ્મૃતમ્ ॥ ૧૦ ॥

રવિવારે સૂર્યગ્રહણ હોય ને સોમવારે ચંદ્રગ્રહણ હોય તો તે ચૂડામણિયોગ કહેવાય છે. આ ચૂડામણિયોગ, દાન-હોમાદિ કરનારાઓના સુકૃતની વૃદ્ધિ કરે છે ૯. આ 'ચૂડામણિ' નામનો યોગ, સ્નાન-દાનાદિ સત્કર્મ કરનારાઓને, અન્ય વારોમાં વર્તતા ગ્રહણ સમયે કરાતા સત્કર્મની અપેક્ષાએ કોટીગણું અધિક ફળ આપે છે ૧૦. ઈતિ શ્લો. ૮૬.

શિ. શ્લો. ૮૭

જાતાયામથ તન્મુક્તૌ કૃત્વા સ્નાનં સચેલકમ્ ।
 દેયં દાનં ગૃહિજનૈઃ શક્ત્યાઽન્યૈસ્ત્વર્ચ્યં ઈશ્વરઃ ॥ ૮૭ ॥

અને તે ગ્રહણ મૂકાઈ રહ્યા પછી, વસ્ત્રે સહિત સ્નાન કરીને જે અમારા ગૃહસ્થ સત્સંગી હોય તેમણે, પોતાના સામર્થ્ય પ્રમાણે દાન કરવું. અને જે ત્યાગી હોય તેમણે ભગવાનની પૂજા કરવી ૮૭.

ગ્રહણ સમાપ્ત થયા પછીનો વિધિ

હવે ગ્રહણ મૂકાઈ રહ્યા પછી શું કરવું તે વિશે શ્રીહરિ,
 સ. જી. પ્ર. પ. અ. ૧૮માં કહે છે:—

મુક્તૌ યસ્તુ ન કુર્વીત સ્નાનં ગ્રહણસૂતકે^{૧૩} ।
 સ સૂતકી ભવેત્તાવદ્યાત્સ્યાદપરો ગ્રહઃ ॥ ૧ ॥

શીતામ્બૂષ્ણોદકાત્પુણ્યમપારવ્યં પरोदकात्^{८३} ।
 भूमिस्थमुद्धृतात्पुण्यं ततः प्रस्त्रवणोदकम् ॥ २ ॥
 ततोऽपि सारसं पुण्यं ततः पुण्यं नदीजलम्^{८४} ।
 ततो महानदीतोयं पुण्यं पुण्यस्ततोऽम्बुधिः ॥ ३ ॥

ગ્રહણ થકી, ચંદ્રનો કે સૂર્યનો મોક્ષ થતાં, ગ્રહણસૂતકનું વસ્ત્રે સહિત સ્નાન ન કરે, તે મનુષ્ય ફરીથી બીજું ગ્રહણ આવે ત્યાં સુધી સૂતકી રહે છે; માટે ગ્રહણને અંતે અવશ્ય શુદ્ધિસ્નાન કરવું ૧. તે સ્નાનમાં ઉષ્ણજળની અપેક્ષાએ શીતળ જળ શ્રેષ્ઠ છે. બીજાએ લાવેલા જળની અપેક્ષાએ પોતે આણેલું જળ શ્રેષ્ઠ છે. કૃપાદિકથી કાઢેલા જળની અપેક્ષાએ ‘ભૂમિસ્થ’ કહેતાં તળાવમાં રહેલું જળ શ્રેષ્ઠ છે. તે ભૂમિસ્થ જળની અપેક્ષાએ ગિરિનિર્ઝરણનું જળ શ્રેષ્ઠ છે ૨. તેની અપેક્ષાએ મહાસરોવરમાં રહેલું જળ શ્રેષ્ઠ છે. તેની અપેક્ષાએ સાધારણ નદીનું જળ શ્રેષ્ઠ છે. તેની અપેક્ષાએ મહા નદીમાં રહેલું જળ શ્રેષ્ઠ છે. તે થકી પણ સમુદ્ર જળ શ્રેષ્ઠ છે.

यथासम्भवतः स्नानं कर्तव्यं स्वस्य शुद्धये^{८५} ।
 दानं देयं यथाशक्ति गोभूहेमतिलादि च ॥ ४ ॥
 श्रद्धया प्रतिगृह्णाति श्रद्धया यो ददाति च^{९०} ।
 तावुभौ स्वर्गिणौ स्यातामन्यथा विफलं हि तत् ॥ ५ ॥

(સ. જી. પ્ર. ૫, અ. ૧૯)

તેમાં ‘યથાસંભવ’ એટલે ઉપરોક્ત જળમાંથી જે સમયે જે જળ પ્રાપ્ત થાય, તે સમયે તે જળથી ગ્રહણ નિમિત્તના શૌચની શુદ્ધિ માટે સ્નાન કરવું. અને ગાય, પૃથ્વી, સુવર્ણ, તિલાદિકનું યથાશક્તિ દાન દેવું ૪. જે શ્રદ્ધાથી દાન કરે છે, ને જે શ્રદ્ધાથી દાન ગ્રહણ કરે છે તેઓ બંને સ્વર્ગગામી થાય

છે; કેવળ ભગવાનની પ્રસન્નતાને અર્થે જો કરે તો મોક્ષને પામે છે. ‘અન્યથા’ એટલે, શ્રદ્ધા વિના આપેલું અને ગ્રહણ કરેલું દાન તો નિષ્ફળ થાય છે. ૫

‘અન્યૈઃ = ગૃહસ્થેતરજનૈસ્તુ’ અને ત્યાગી સાધુએ ‘દેય-પદાર્થાસંગ્રહાત્ દાન આપવાનાં પદાર્થનો પોતાથી સંગ્રહ થઈ શકે નહિ માટે તેમણે તો, ‘ઈશ્વર’ એટલે સર્વના નિયંતા, સર્વમાં વ્યાપક, સર્વના કર્તા —એવા પોતાના ઈષ્ટદેવ શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાન; ‘અર્ચ્યઃ’ કહેતાં, મને કરીને કલ્પેલા એવા ઉપચારે કરીને તેમની માનસીપૂજા કરવી, તેમ જ બાહ્ય મૂર્તિપૂજા* પણ કરવી, પરંતુ ગૃહસ્થની પેઠે જે દાન કરવું, તે ત્યાગીનો ધર્મ નથી. ઈતિ શ્લો. ૮૭.

* હવે કોઈને એમ થાય કે, ગ્રહણમાં ભગવત્સ્મરણ ને ગ્રહણાંતે સ્નાન-દાન-પૂજાદિકનો શો હેતુ હશે ? તો પૂર્વે દેવો અને દૈત્યોએ સમુદ્રમંથન કર્યું ત્યારે તેમાંથી જે અમૃત નીકળેલું, તેનું પાન કરવા માટે દેવો તથા દૈત્યો પરસ્પર ખેંચાતાણ કરતા હતા. તે સમયે ભગવાને કહ્યું કે, લાવો હું તમને બંનેને અમૃત વહેંચી આપું. પછી ભગવાન અમૃતપાત્ર સ્વહસ્તમાં લઈ, ઘડીક દેવપંક્તિમાં, તો ઘડીકમાં દાનવપંક્તિમાં ફરવા લાગ્યા; એમ કરતાં-કરતાં દૈત્યોને ભૂલથાપ ખવરાવીને તે અમૃત દેવોની પંક્તિમાં વહેંચી દીધું. પરંતુ તે સમયે ‘રાહુ’ નામક દૈત્ય, દેવપંક્તિમાં બેઠેલા સૂર્ય-ચંદ્રની વચ્ચે દેવના જેવું રૂપ ધારણ કરીને બેસી ગયો; તેથી તેને પણ ભગવાને સૌની સાથે અમૃત આપ્યું, જે તે પાન કરી ગયો. તે વખતે સૂર્ય-ચંદ્રે ભગવાનને સાન કરી કે આ તો દૈત્ય છે. તેથી ભગવાને સુદર્શન ચક્ર વડે તેનું મસ્તક ઉડાવી દીધું; પરંતુ અમૃતપાનથી તે અમર થયેલો હોવાથી મર્યો નહિ; પણ રાહુ અને કેતુ એમ બે સ્વરૂપે થયો. આમ સૂર્ય-ચંદ્રની સાથે વૈર હોવાથી અદ્યાપિ પણ તેઓ બંને, સૂર્ય-ચંદ્રને પીડે છે. તેના દુઃખની નિવૃત્તિને અર્થે શ્રીજીએ ભગવત્સ્મરણ, દાન, પૂજા વગેરેનું વિધાન કરેલું છે, ને ગ્રહણસૂતકનિવૃત્તિને અર્થે સ્નાન કરવાનું પણ કહ્યું છે.

શિ. શ્લો. ૮૮

જન્માશૌચં મૃતાશૌચં સ્વસમ્બન્ધાનુસારતઃ ।

પાલનીયં યથાશાસ્ત્રં ચાતુર્વર્ણ્યજનૈર્મમ ॥ ૮૮ ॥

અને અમારા સત્સંગી એવા જે ચારે વર્ણના મનુષ્ય, તેમણે જન્મનું સૂતક તથા મરણનું સૂતક, તે પોતપોતાના સંબંધને અનુસારે કરીને યથાશાસ્ત્ર પાળવું ૮૮.

જન્મસૂતક

હવે શ્રીહરિ સહજાનંદ સ્વામી મહાપ્રભુ જન્મસૂતકનો નિર્ણય જણાવતાં સ. જી. પ્ર. ૫, અ. ૧૯માં શિવર્ષિ પ્રત્યે આ પ્રમાણે કહે છે:—

દ્વિવિધસ્યાપ્યાશૌચસ્ય શુદ્ધિં વક્ષ્યામિ તે ત્વથ^{૨૪} ।

વર્ણાશ્રમોચિતાં વિપ્ર ! સંક્ષેપાદૃષિસંમતામ્ ॥ ૧ ॥

હે વિપ્ર ! હવે જન્મમાં અને મરણમાં જે સૂતક લાગે છે તે બંને પ્રકારનું સૂતક, તથા તેની વર્ણાશ્રમને ઉચિત ને મહર્ષિસંમત જે વિશુદ્ધિ, તેનું સંક્ષેપથી હું નિરૂપણ કરું છું ૧. તેમાં પ્રથમ જન્મસૂતકની શુદ્ધિ કહે છે:—

જાતે પુત્રે પિતુઃ સ્નાનં સચૈલં તુ વિધીયતે^{૨૫} ।

દશાહં સૂતકં તસ્ય કર્માનર્હત્વલક્ષણમ્ ॥ ૨ ॥

પુત્રસ્ય જનની શુદ્ધ્યેદેકવિંશતિવાસરૈઃ^{૨૬} ।

કન્યાયા જનની શુદ્ધ્યેન્માસેનૈકેન નિશ્ચિતમ્ ॥ ૩ ॥

સપિણ્ડાનાં ચ સર્વેષાં દશાહં સૂતકં મતમ્^{૨૭} ।

ત્રિરાત્રં સોદકાનાં ચ મુનિભિઃ પરિકીર્તિતમ્ ॥ ૪ ॥

(સ. જી. પ્ર. ૫, અ. ૧૯)

પુત્રનો જન્મ થતાં, પિતા વસ્ત્રસહિત સ્નાન કરે. અનંતર તેને દસ અહોરાત્રપર્યંત જન્મસૂતક પ્રાપ્ત થાય; જે સૂતકથી તે પિતા, પોતાના ઈષ્ટદેવ મહાપ્રભુની, મંત્રવિધિથી પૂજા આદિ કર્મમાં અનધિકારી થાય છે ૨. પુત્રનો જન્મ આપનારી માતા, એકવીસ દિવસ પછી શુદ્ધ થાય. (આ ૨૧ દિવસ, તે દસ દિવસ વ્યતીત થયા બાદ જાણવા.) પુત્રીનો જન્મ આપનારી માતા એક માસે કરીને શુદ્ધ થાય (આમાં પણ એક માસ કલ્પો, તે ૧૦ દિવસ વ્યતીત થયા બાદ જાણવો.) ત્યાં સુધી તે સ્પર્શ કરવા યોગ્ય નથી ૩. તેમાં સર્વ સપિંડોને દસ દિવસનું સૂતક માન્યું છે. સોદકોને તો ત્રણ દિવસનું સૂતક મુનિઓએ કહેલું છે. સાતમી પેઢી સુધીનાને સપિંડ સમજવા. આઠમી પેઢીને આરંભીને ચૌદમી પેઢી સુધીના સોદક સમજવા ૪.

સૂતકે સૂતિકાવર્જ સંસ્પર્શો ન નિષિધ્યતે^{૨૮} ।

સંસ્પર્શો સૂતિકાયાસ્તુ સ્નાનમેવ વિધીયતે ॥ ૫ ॥

પ્રથમે દિવસે ષષ્ઠે દશમે દિવસે તથા^{૨૯} ।

ત્રિષ્વેતેષુ પિતુર્નાસ્તિ સૂતકં પુત્રજન્મનિ ॥ ૬ ॥

અતો ન વિદ્યતે દોષઃ કર્તુર્જાતકકર્મણઃ^{૩૦} ।

તસ્માદ્ગોભુહિરણ્યાદિદાનં ચ પ્રતિગૃહ્ણતામ્ ॥ ૭ ॥

(સ. જી. પ્ર. ૫, અ. ૧૯)

જન્મના સૂતકમાં, જન્મ આપનાર સ્ત્રીનો સ્પર્શ થાય નહિ, તે સિવાય બીજાનો સ્પર્શ કરવામાં બાધ નથી; એટલે જન્મસૂતકવાળા પિત્રાદિકોના સ્પર્શમાં બીજાઓને દોષ નથી; પ્રસવસ્ત્રીના સ્પર્શમાં તો સ્નાન કરવાનું કલ્પ્યું છે ૫. તેમાં બાળકના જન્મના પહેલા દિવસે, છઠ્ઠા દિવસે અને

દસમા દિવસે, પિતાને જાતકર્માદિ સંસ્કાર કરવામાં તથા દાન કરવામાં સૂતકનો બાધ નથી. માટે જ પિતા, તે પુત્ર જન્મતાં જાતકર્માદિકને કરે. અને ગાય, ભૂમિ, સુવર્ણાદિકનું દાન કરે; તે સમયે તેના થકી દાન લેનારને પણ દોષ લાગતો નથી ૬-૭.

મરણસૂતક

હવે શ્રીહરિજી મરણશૌચની શુદ્ધિ કહે છે:—

દશાહં શાવમાશૌચં સપિણ્ડેષુ વિધીયતે^{૩૧} ।

સોદકાનાં તુ સર્વેષાં ત્રિરાત્રં તદુદીરિતમ્ ॥ ૮ ॥

દશાહાભ્યન્તરે બાલે પ્રમીતે તસ્ય બાન્ધવૈઃ^{૩૨} ।

શાવાશૌચં ન કર્તવ્યં સૂત્યાશૌચં વિધીયતે ॥ ૯ ॥

(સ. જી. પ્ર. ૫, અ. ૧૮)

મરણમાં સપિંડોને દસ દિવસનું સૂતક પાળવાનું કહ્યું છે; અને સર્વ સોદકોને તો ત્રણ દિવસનું કહ્યું છે ૮. જન્મેલો બાળ, જન્મદિવસ થકી દસ દિવસની અંદર જો મૃત્યુ પામે તો તેના બાંધવોએ મરણનું સૂતક પાળવું નહિ; ત્યારે તો જન્મસૂતક માત્ર જ તેઓએ પાળવું ૯.

આદન્તજનનાત્સ્નાનમાદાહાદહ ઉચ્યતે^{૩૩} ।

ચૌલોત્તરં ત્રિરાત્રં ચ પઞ્ચમાબ્દાત્પરં તથા ॥ ૧૦ ॥

અહસ્ત્વદત્તકન્યાયા દત્તાયાશ્ચ દિનત્રયમ્^{૩૪} ।

આશૌચં ચ વ્રતાદેશાદ્વિજાનાં સ્વસ્વજાતિજમ્ ॥ ૧૧ ॥

(સ. જી. પ્ર. ૫, અ. ૧૮)

નામકરણ સંસ્કાર થકી અનંતર અને દંતોત્પત્તિ પહેલાં, બાળક મૃત્યુ પામે તો સપિંડોને સ્નાનમાત્ર કહ્યું છે; કારણ કે

‘આદન્તજન્મનઃ સઘઃ’ એવી સ્મૃતિ છે. દંતોત્પત્તિ થકી અનંતર ‘આદાહાત્ કહેતાં, ત્રીજું વર્ષ જે દાહકાળપણે કહેવા ઈચ્છ્યું છે તે થકી પહેલાં, બાળક મૃત્યુ પામે તો એક દિવસનું સૂતક પાળવું. અને ‘ચૌલસંસ્કાર’ એટલે, કેશ ઉતરાવ્યા પછી ત્રીજા વર્ષને આરંભીને, પાંચમા વર્ષ સુધીમાં મરણ પામે તો ત્રણ દિવસનું સૂતક જાણવું. પાંચમા વર્ષ પછી, ઉપવીતસંસ્કાર સુધીમાં મરણ પામે તો ત્રણ દિવસ જ સૂતક પાળવું. (ઉપવીત થકી અનંતર તો દસ દિવસનું સૂતક સમજવું) ૧૦. જે કન્યાનું વાગ્દાન ન થયું હોય, તેવી કન્યાના મરણમાં સપિંડોએ એક દિવસનું સૂતક પાળવું. વાગ્દાન થયેલ કન્યાના મરણમાં તો ત્રણ દિવસ સૂતક પાળવું. ‘વ્રતાદેશ’ કહેતાં ઉપનયન કે વિવાહ પછી, પુરુષના કે સ્ત્રીના મરણમાં પોતપોતાના વર્ણને અનુસારે દ્વિજોને સૂતક પાળવાનું કહ્યું છે ૧૧.

તેમાં વિવાહિત સ્ત્રીના મરણથી તેના સસરાના કુળમાં સપિંડોને દસ દિવસનું સૂતક કહેલું છે, અને તેનાં માતા, પિતા અને ભ્રાતાને ત્રણ દિવસનું તથા પિતાના અન્ય સપિંડોને એક દિવસનું સૂતક કહેલું છે. પિતા વા માતાના અવસાનમાં પુત્રીએ ત્રણ દિવસનું સૂતક પાળવું.

સૂતક અંગેની અન્ય માહિતી

શ્રીહરિ, શિવરામ વિપ્ર પ્રત્યે કહે છે:—

સૂતેજ્ઞાને દશાહોર્ધ્વં પુનર્નાસ્ત્યેવ સૂતકમ્^{૪૪} ।

શાવાશૌચે તું વિજ્ઞેયા વ્યવસ્થેત્યં દ્વિજોત્તમ ! ॥ ૧૨ ॥

આત્રિમાસાત્રિરાત્રં સ્યાત્વળમાસાવધિ પક્ષિણી^{૪૫} ।

एकाहं नव मासान्तमूर्ध्वं स्नानेन शुद्ध्यति ॥ १३ ॥

સ્વદેશે પરદેશે વા હ્યર્ધ્વં સંવત્સરાદપિ^{૫૮} ।

मातुः पितुः स्त्रियाः पत्युः पूर्णमाशौचमुच्यते ॥ १४ ॥

(સ. જી. પ્ર. ૫, અ. ૧૯)

જો દસ દિવસ પૂરા થયા પછી, પુત્રાદિનો જન્મ જાણવામાં આવે તો જન્મનું સૂતક પછીથી પાળવું પડે નહિ; પરંતુ મરણસૂતકમાં તો દસ દિન વ્યતીત થયા પછી પણ, ત્રણ માસની અંદર જો મરણના સમાચાર જાણવામાં આવે તો ‘ત્રણ રાત્રી’ એટલે ત્રણ રાત્રી-દિવસ સૂતક પાળવું પડે. ચોથા માસથી આરંભી, છઠ્ઠા માસની સમાપ્તિપર્યંત જો તે સમાચાર જાણવામાં આવે તો દોઢ દિવસ; અને સાતથી નવ માસની સમાપ્તિ સુધીમાં તે સમાચાર જાણવામાં આવે તો અહોરાત્ર સૂતક પાળવું પડે. નવ માસ પછી તો સ્નાનથી જ શુદ્ધિ થાય છે ૧૨-૧૩. તેમાં પણ આટલો વિશેષ છે: સ્વદેશમાં કે પરદેશમાં હોઈએ ને એક વર્ષ પછી, માતા, પિતા, પત્ની અને પતિના મરણના સમાચાર જાણ્યામાં આવે તો પણ, તેના સંબંધી પુત્રાદિકોએ સંપૂર્ણ સૂતક પાળવું; એટલે જે દિવસે મરણ સાંભળે ત્યાંથી આરંભીને દસ દિવસ પર્યંત પાળવું ૧૪.

શ્રીહરિ વળી આ વિષયમાં કહે છે:—

जनने जननं चेत्स्यान्मरणे मरणं तथा^{૫૦} ।

पूर्वशेषेण शुद्धिः स्यादुत्तराशौचवर्जनम् ॥ १५ ॥

दशाहिकं पतेदन्यत्सૂतकं दशमेऽह्नि चेत्^{૫૧} ।

रात्रिशेषे ह्यहाच्छुद्धिर्याમશેષે भवेत्त्र्यहात् ॥ १६ ॥

(સ. જી. પ્ર. ૫, અ. ૧૯)

સૂતકના દસ દિવસ પૂરા થતા પહેલાં, જો જન્મસૂતક મધ્યે બીજું જન્મસૂતક આવે તથા મરણસૂતક મધ્યે બીજું મરણસૂતક આવી પડે તો, પૂર્વસૂતકના બાકી રહેલા દિવસો વડે જ બીજા સૂતકની શુદ્ધિ થઈ જાય છે; એટલે કે, બીજું સૂતક જુદું પાળવું પડે નહિ ૧૫. જો ચાલતા સૂતકને દસમે દિવસે બીજું દસ દિવસનું (સજાતીય) સૂતક આવી પડે ને દસમા દિવસની રાત્રીમાત્ર જો બાકી રહી હોય, તો તે દસમા દિવસ થકી અધિક, બીજા બે દિવસના સૂતકપાલન માત્રથી બીજા સૂતકની શુદ્ધિ થાય છે. જો દસમા દિવસના રાત્રીનો છેલ્લો પ્રહરમાત્ર બાકી રહ્યો હોય તો બીજા ત્રણ દિવસનું સૂતક પાળવાથી શુદ્ધિ થાય છે ૧૬.

શાવાશૌચે સમુત્પન્ને સૂતકં તુ યદા ભવેત્^{૧૨} ।

શાવેન શુદ્ધ્યેત્સૂતિસ્તુ ન સૂતિઃ શાવશૌચિની ॥ ૧૭ ॥

સ્વલ્પાશૌચસ્ય મધ્યે તુ દીર્ઘાશૌચં ભવેદ્યદિ^{૧૩} ।

ન પૂર્વેણ વિશુદ્ધિઃ સ્યાત્સ્વકાલેનૈવ શુદ્ધ્યતિ ॥ ૧૮ ॥

(સ. જી. પ્ર. ૫, અ. ૧૮)

મરણના સૂતકમાં જન્મનું સૂતક આવી પડે તો તે મરણના સૂતકથી જન્મસૂતક ટળી જાય; પરંતુ જન્મસૂતક મધ્યે પ્રાપ્ત થયેલું, મરણસૂતક તો, જન્મસૂતકથી ટળી શકે નહિ; અર્થાત્ ચાલતા દસ દિવસના જન્મના સૂતકમાં, દસ દિવસનું મરણ સૂતક આવી પડે, તો જન્મના સૂતકના બાકી રહેલા દિવસનું સૂતક પાળવાથી, મરણના સૂતકની શુદ્ધિ થાય નહિ; મરણનું સૂતક જે દિવસથી પ્રાપ્ત થયું હોય તે દિવસથી આરંભીને પૂરેપૂરું પાળવું પડે ૧૭.

વળી જો 'ત્રણ રાત્રી' —એ આદિ અલ્પ સૂતકના મધ્યે દસ દિવસનું દીર્ઘ સૂતક આવી પડે, તો અલ્પ સૂતક વડે દીર્ઘ સૂતકની નિવૃત્તિ ન થાય; કિંતુ, દસ દિવસરૂપ પોતાના કાળથી જ દીર્ઘ સૂતકની નિવૃત્તિ થાય ૧૮.

સૂતક ગ્રાહ્યદિન — નિર્ણય

હવે શ્રીહરિ સૂતક પાળવાના દિવસનો સમય કહે છે:—

ત્રિધા વિભજ્ય રજનીમાદ્યભાગદ્વયે મૃતૌ^{૪૧} ।

જન્માદૌ ચ દિનં પૂર્વ ગ્રાહ્યમન્યે તથોત્તરમ્ ॥ ૧૯ ॥

ઙ્ઠ્યં કેચિદ્વિધાઃ પ્રાહુસ્તથા કેચિન્મહર્ષયઃ^{૪૨} ।

નિશીથાત્પ્રાક્ પૂર્વદિનં પ્રાગ્વા સૂર્યોદયાદ્વિદુઃ ॥ ૨૦ ॥

(સ. જી. પ્ર. ૫, અ. ૧૯)

રાત્રીના ત્રણ વિભાગ કરી પૂર્વના બે ભાગમાં જો મરણ થયું હોય કે જન્મ થયો હોય (કે રજોદર્શન થયું હોય) તો પૂર્વ દિન જ ગ્રહણ કરવો. રાત્રીના ત્રીજા ભાગમાં જો મરણ વગેરે થાય, તો બીજો દિવસ જ ઉપરોક્ત વિષયમાં ગ્રહણ કરવો —એમ કેટલાક 'બુધ' અર્થાત્ ધર્મશાસ્ત્રજ્ઞ ડાહ્યા મનુષ્યો કહે છે. જ્યારે કેટલાક મહર્ષિઓનો અભિપ્રાય આ પ્રમાણે છે: અર્ધ રાત્રી પહેલાં જો મરણ, કે જન્મ વગેરે થયું હોય તો પૂર્વ દિવસ ગ્રહણ કરવો અને અર્ધ રાત્રી પછી જો મરણાદિ થાય તો બીજો દિવસ, મરણ વગેરેના દિવસપણે લેવો એમ કહે છે. વળી કેટલાક બીજાઓ તો સૂર્યોદય પહેલાં મરણ-જન્માદિ થાય તો પહેલો દિવસ લેવો અને સૂર્યોદય પછી થાય તો બીજો દિવસ લેવો —એમ પણ કહે છે ૧૯-૨૦.

આપત્કાળ — વિષય

યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિના પ્રાયશ્ચિત્તાધ્યાય ૧માં નીચેના આપત્કાળમાં સૂતક પાળવાનો વિધિ આ પ્રમાણે કહેલો છે:—

દાને વિવાહે યજ્ઞે ચ સંગ્રામે દેશવિપ્લવે^{૨૧} ।

આપદ્યપિ ચ કષ્ટયાં સદ્યઃ શૌચં વિધીયતે ॥ ૨૧ ॥

દાન આપવા સમયે, વિવાહકાર્યનો આરંભ થઈ ગયો હોય તે સમયે, યજ્ઞની દીક્ષા લીધા પછી યજ્ઞનો આરંભ કર્યો હોય તેવા સમયે, યુદ્ધકાળમાં, દેશની અરાજકતાના સમયમાં તથા ‘આપત્કાળમાં’ એટલે કે, અતિ દુઃખના સમયમાં, સૂતકની (સ્નાનમાત્રથી) તરત જ શુદ્ધિ થાય છે ૨૧.

આવી રીતે સંક્ષેપમાં સૂતક નિર્ણય કહ્યો અને આનો વિશેષ વિસ્તાર તો, શિક્ષાપત્રીની ‘અર્થદીપિકા ટીકા’ થકી અથવા સ. જી. પ્ર. પ, અ. ૧૯ વગેરે થકી જાણવો. ઈતિ શ્લો. ૮૮.

શિ. શ્લો. ૮૮, ૯૦

ભાવ્યં શમદમક્ષાન્તિસન્તોષાદિગુણાન્વિતૈઃ ।

બ્રાહ્મણૈઃ શૌર્યધૈર્યાદિગુણોપેતૈશ્ચ બાહુજૈઃ ॥ ૮૯ ॥

વૈશ્યેશ્ચ કૃષિવાણિજ્યકુસીદમુખવૃત્તિભિઃ ।

ભવિતવ્યં તથા શુદ્રૈર્દ્વિજસેવાદિવૃત્તિભિઃ ॥ ૯૦ ॥

અને જે બ્રાહ્મણ વર્ણ હોય તેમણે શમ, દમ, ક્ષમા અને સંતોષ એ આદિક ગુણ તેમણે યુક્ત થવું. અને જે ક્ષત્રિય વર્ણ હોય તેમણે શૂરવીરપણું અને ધીરજ એ આદિક જે ગુણ તેમણે યુક્ત થવું ૮૯.

અને વૈશ્ય વર્ણ હોય તેમણે કૃષિકર્મ* તથા વણજવ્યાપાર** તથા વ્યાજવટો એ આદિક જે વૃત્તિઓ તેમણે કરીને વર્તવું. અને શૂદ્ર વર્ણ હોય તેમણે બ્રાહ્મણાદિક ત્રણ વર્ણની સેવા કરવી એ આદિક જે વૃત્તિઓ તેમણે કરીને વર્તવું ૯૦.

બ્રાહ્મણના ધર્મ

શ્રીહરિ કહે છે: મારા આશ્રિત બ્રાહ્મણોએ શમદમાદિક ગુણે યુક્ત વર્તવું. હવે ‘શમ’ — એટલે શું? તો મનનો નિગ્રહ.

‘દમ’ — કહેતાં ઈંદ્રિયોનો નિગ્રહ; એ વિશે શ્રીહરિએ ગઢડા અંત્ય પ્રકરણના ૮મા વચનામૃતમાં આ પ્રમાણે કહ્યું છે:—

‘ભગવાનની ભક્તિ કરતો હોય તો પણ જ્યારે ઈંદ્રિયો વિષયમાં તણાઈ જાય ત્યારે તે હરિભક્તના હૃદયમાં અતિ દુઃખ થાય છે, માટે પોતાનાં ઈંદ્રિયોને જીતીને વશ કરે તે જ સદા સુખિયો રહે છે. અને જેણે સર્વે ઈંદ્રિયોને જીતીને વશ કર્યા હોય તેને જ વૈરાગ્યવાન ને ધર્મવાળો જાણવો; પણ જેનાં ઈંદ્રિયો વશ ન થયાં હોય તેને વૈરાગ્યવાન ને ધર્મવાળો ન જાણવો. અને જે વૈરાગ્યવાન ને ધર્મવાળો હોય તેને તો સર્વે ઈંદ્રિયો નિયમમાં હોય અને તે સદાય સુખિયો હોય.’

‘ક્ષાંતિ’ — એટલે ‘ક્ષમા’ કહેતાં, પારકાના અપરાધને સહન કરવા તે; આ ગુણથી ભગવાન રાજી થાય છે અને એને સાધુતાનો ગુણ કહેલો છે.

‘સંતોષ’ — એટલે અનાયાસે જે અન્ન તથા વસ્ત્ર મળે તે પૂરતું છે એવી જે અલંબુદ્ધિ, તેને સંતોષ કહે છે. એ આદિ

* ખેતી ** વેપાર.)

ગુણે યુક્ત બ્રાહ્મણોએ થવું.

મહાભારતના શાંતિપર્વમાં મોક્ષધર્મ અ. ૨૪૬માં પણ કહ્યું છે:—

ન ક્રુદ્યેન્ન પ્રહૃષ્યેચ્ચ માનિતોઽમાનિતશ્ચ યઃ^{૧૪} ।

સર્વભૂતેષ્વભયદસ્તં દેવા બ્રાહ્મણં વિદુઃ ॥ ૧ ॥

જેને માન કે અપમાન થવાથી અનુક્રમે હર્ષ કે ક્રોધ થતો નથી અને જે સર્વ ભૂતપ્રાણીમાત્રને અભયને આપનારો છે તેને દેવોએ બ્રાહ્મણ કહેલો છે ૧.

વળી મહાભારતના ઉદ્યોગપર્વ અ. ૪૩માં બાર ગુણ સંપાદન કરવાનું ને બાર દોષ ત્યજી દેવાનું કહેલું છે. હવે તે ગુણો આ પ્રમાણે છે:—

ધર્મશ્ચ સત્યં ચ દમસ્તપશ્ચ અમાત્સર્યં દ્વીસ્તિતિક્ષાઽનસૂયા^{૨૦} ॥
યજ્ઞશ્ચ દાનં ચ ધૃતિઃ શ્રુતં ચ મહાવ્રતા દ્વાદશ બ્રાહ્મણસ્ય ॥ ૨ ॥

ધર્મ^૧, સત્ય^૨, દમ^૩, તપ^૪, મત્સરથી રહિતપણું^૫, લજ્જા^૬, તિતિક્ષા^૭, અનસૂયા^૮, યજ્ઞ^૯, દાન^{૧૦}, ધૃતિ^{૧૧} અને શ્રુતિ^{૧૨} —આ, બ્રાહ્મણોનાં બાર મહાવ્રતો છે ૨.

હવે દોષો કહે છે:—

ક્રોધઃ કામો લોભમોહૌ વિધિત્સાઽકૃપાસૂયે
માનશોકૌ સ્પૃહા ચ^{૧૬} । ઈર્ષ્યા જુગુપ્સા ચ મનુષ્યદોષા
વર્જ્યાઃ સદા દ્વાદશૈતે નરાણામ્ ॥ ૩ ॥

ક્રોધ^૧, કામ^૨, લોભ^૩, મોહ^૪, આસક્તિપૂર્વક કર્મ કરવાની ઈચ્છા^૫, અકૃપા^૬, અસૂયા^૭, માન^૮, શોક^૯, સ્પૃહા^{૧૦}, ઈર્ષ્યા^{૧૧} અને નિંદા^{૧૨} —આ બાર દોષ મનુષ્યોએ ત્યજવા ૩. આવી રીતે બ્રાહ્મણના ધર્મ કહ્યા છે.

ક્ષત્રિયના ધર્મ

હવે ‘બાહુજૈઃ’ એટલે વૈરાટપુરુષના બાહુમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા ક્ષત્રિયોના ધર્મ કહે છે: ક્ષત્રિઓએ શૌર્ય તથા ધૈર્ય આદિ ગુણો યુક્ત થવું જોઈએ. ‘શૌર્ય’ એટલે રણસંગ્રામમાં ઉત્સાહ અને ‘ધૈર્ય’ એટલે સહનશીલતા આદિ ગુણો યુક્ત થવું. ‘આદિ’ શબ્દથી ઉદારતા વગેરે ગુણો સમજવા. તે શ્રી. ભા. સ્કં. ૧૧, અ. ૧૭માં કહ્યું છે:—

તેજો બલં ધૃતિઃ શૌર્યં તિતિક્ષૌદાર્યમુદ્યમઃ^{૧૭} ।

સ્થૈર્યં બ્રહ્મણ્યતૈશ્વર્યં ક્ષત્રપ્રકૃતયસ્ત્વિમાઃ ॥ ૪ ॥

તેજ, બળ, ધૈર્ય, શૌર્ય, ‘તિતિક્ષા’ જે સુખ-દુઃખ સહન કરવાનો સ્વભાવ, ઉદારતા, ઉદ્દમીપણું, સ્થિરતા, ‘બ્રહ્મણ્ય’ એટલે બ્રાહ્મણને વિશે દેવની બુદ્ધિપણું તથા ઐશ્વર્ય —આટલા, ક્ષત્રિયના સહજસ્વાભાવિક ગુણો છે ૪.

વૈશ્યના ધર્મ

‘વૈશ્યો’ એટલે ત્રીજા વર્ણના મનુષ્યોએ; ‘કૃષિ’ કહેતાં ખેતી; અને ‘વાણિજ્ય’ જે વેપાર; અને ‘કુસીદ’ એટલે વ્યાજવટું —એ આદિ વૃત્તિઓવાળા થવું; અર્થાત્ એવા વ્યવસાયથી પોતાનો દેહનિર્વાહ કરવો.

તે શ્રીહરિજીએ સ. જી. પ્ર. ૫, અ. ૨માં કહ્યું છે:—

આસ્તિક્યં ચોદ્યમો નિત્યમદમ્ભો બ્રહ્મસેવનમ્^{૧૮} ।

પોષણં ચ ત્રિવર્ગસ્ય ભક્તિશ્ચ ગુરુદેવયોઃ ॥ ૫ ॥

કૃષિર્ગૌરક્ષણરુચિર્દાનનિષ્ઠા ચ દક્ષતા^{૧૯} ।

સ્વાભાવિકા ગુણા હોતે વૈશ્યસ્ય પરિકીર્તિતાઃ ॥ ૬ ॥

વેદ અને વૈદિક ધર્મમાં આસ્તિકતા^૧, પ્રતિદિન ન્યાયથી

દ્રવ્ય ઉપાર્જન કરવા માટે કરાતો વ્યવસાય^૨, નિષ્કપટતા^૩, (સ્વધર્મનિષ્ઠ ને શ્રીહરિચરણકમળ-સમાશ્રિત એવા) બ્રાહ્મણનું સેવન^૪, ધર્મ, અર્થ ને કામનું પોષણ^૫, ગુરુ તથા દેવમાં ભક્તિ^{૬-૭}, ખેતી કરવી^૮, ગોરક્ષણમાં અભિરુચિ^૯, દાનમાં નિષ્ઠા^{૧૦} અને વેપાર વગેરે ક્રિયામાં ચતુરપણું^{૧૧} —આ અગિયાર, વૈશ્યના સ્વાભાવિક ગુણો કહ્યા છે ૫-૬.

શૂદ્રના ધર્મ

વળી શૂદ્રોએ ‘દ્વિજ’ એટલે બ્રાહ્મણ વગેરે ત્રણ વર્ણની સેવારૂપ વૃત્તિવાળા થવું. અને મૂળશ્લોકમાં ‘આદિ’ શબ્દ છે તેથી શૂદ્રોએ દ્વિજ ઉપરાંત માતાપિતાની પણ સેવા કરવી. તેમ જ ‘ચ’ કાર છે એટલે અહિંસાદિ ધર્મ પણ પાળવો.

શ્રીહરિજી વળી કહે છે:—

શુશ્રૂષણં દ્વિજગવાં દેવાનાં ચાપ્યમાયયા^{૧૨} ।

તત્ર લબ્ધેન સન્તોષઃ શૂદ્રપ્રકૃતયસ્તિવામાઃ ॥ ૭ ॥

(સ. જી. પ્ર. ૫, અ. ૨)

ત્રૈવર્ણીક જનો, ગાયો, તેમ જ દેવની નિષ્કપટભાવથી સેવા કરવી; અને તે સેવા કરવાથી પ્રાપ્ત થયેલા અન્નધનાદિકથી સંતોષ રાખવો —આ શૂદ્રના સ્વાભાવિક ધર્મો કહ્યા છે ૭. તેમ જ બ્રાહ્મણના ચોવીસ અને ક્ષત્રિયના છવ્વીશ સ્વભાવિક ગુણો, સત્સંગિજીવનના આ જ પ્રકરણમાં કહેલા છે તો તે થકી જાણવા.

ચાર વર્ણના સાધારણ ધર્મ

યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિ આચારાધ્યાય ગૃહસ્થધર્મ-પ્રકરણ પાંચમાં પણ કહ્યું છે:—

અહિંસા સત્યમસ્તેયં શૌચમિન્દ્રિયનિગ્રહઃ^{૧૨૨} ।

દાનં દમો દયા ક્ષાન્તિઃ સર્વેષાં ધર્મસાધનમ્ ॥ ૮ ॥

અહિંસા, સત્ય, ચોરી ન કરવી, શૌચ, ઈન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખવી, દાન, દમ, દયા અને ક્ષમા —આ, સર્વે વર્ણો માટે ધર્મનું સાધન છે; માટે ચારે વર્ણોએ અહિંસાદિ ધર્મોનું પાલન કરવું ૮. અને ચારે વર્ણના વિશેષ ધર્મનો વિસ્તાર તો સત્સંગિજીવન આદિ ધર્મશાસ્ત્ર થકી જોઈ લેવો. ઈતિ શ્લો. ૮૮-૯૦.

શિ० શ્લો० ૯૧

સંસ્કારાશ્ચાત્મિકં શ્રાદ્ધં યથાકાલં યથાધનમ્ ।

સ્વસ્વગૃહ્યાનુસારેણ કર્તવ્યં ચ દ્વિજન્મભિઃ ॥ ૧૧ ॥

અને જે દ્વિજ હોય તેમણે ગર્ભાધાનાદિક સંસ્કાર તથા આત્મિક તથા શ્રાદ્ધ, એ ત્રણ જે તે પોતાના ગૃહ્યસૂત્રને અનુસારે કરીને, જેવો જેનો અવસર હોય અને જેવી ધનસંપત્તિ હોય તે પ્રમાણે કરવાં ૯૧.

સોળ સંસ્કારની વિક્તિ

‘દ્વિજન્મભિઃ’ એટલે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યો તેમણે, ‘સંસ્કાર’ જે ગર્ભાધાનાદિ સોળ સંસ્કારો તથા ‘આત્મિક’ જે સ્નાન-સંધ્યાદિ નિત્યકર્મ, તથા ‘શ્રાદ્ધ’ એટલે શ્રદ્ધાપૂર્વક કરાતું પિતૃકર્મ —આ ત્રણ વાનાં પોતપોતાના ગૃહ્યસૂત્રને અનુસારે કરવાં એમ આ શ્લોકમાં કહ્યું, તેમાં પ્રથમ સંસ્કારોની વિક્તિ કહીએ છીએ. શ્રીહરિએ તે વિશે સ. જી. પ્ર. ૫, અ. ૨માં કહ્યું છે:—

ગર્ભાધાનં પુંસવનં સીમન્તો જાતકર્મ ચ^{૨૦} ।
 નામક્રિયા નિષ્ક્રમોઽન્નપ્રાશનં ચૌલકર્મ ચ ॥ ૧ ॥
 કર્ણવેધો વ્રતાદેશો વેદારમ્ભક્રિયાવિધિઃ^{૨૧} ।
 કેશાન્તઃ સ્નાનમુદ્વાહો વિવાહાગ્નિપરિગ્રહઃ ॥ ૨ ॥
 ત્રેતાગ્નિસંગ્રહશ્ચેતિ સંસ્કારાઃ ષોડશ સ્મૃતાઃ^{૨૨} ।
 બ્રાહ્મણક્ષત્રિયવિશાં વેદમંત્રૈરુદીરિતાઃ ॥ ૩ ॥

‘ગર્ભાધાન^૧’, ‘પુંસવન^૨’ અને ‘સીમંત^૩’ —આ ત્રણ ક્ષેત્ર-સંસ્કાર છે અને ‘જાતકર્માદિ^૪’ જન્મેલા બાળકનો સંસ્કાર છે. ‘નામક્રિયા^૫’ એટલે પુત્રનું નામકરણ. ‘નિષ્ક્રમણ^૬’ જે યોથે માસે કરવાનું, કુમારને ગૃહ થકી બહાર કાઢવા નિમિત્તનું કર્મ. ‘અન્નપ્રાશન^૭’ કહેતાં, છઠ્ઠે માસે કરવાનું બાળકને પ્રથમ અન્ન ખવરાવવા નિમિત્તનું કર્મ. ‘ચૌલકર્મ^૮’ એટલે જન્મથી ત્રીજે વર્ષે કે પ્રથમ વર્ષે કરવાનું, બાળકના પ્રથમ કેશ ઉતારવા નિમિત્તનું કર્મ. ‘કર્ણવેધ^૯’-બાળકના પ્રથમ કાન વીંધાવવા નિમિત્તનું કર્મ. ‘વ્રતાદેશ^{૧૦}’ જે ઉપનયન-સંસ્કાર. ‘વેદારંભક્રિયાવિધિ^{૧૧}’ જે સ્વાધ્યાયસંસ્કાર. ‘કેશાંત^{૧૨}’ જે વેદવ્રતની સમાપ્તિના અંગપણે કરવાનું, કેશવાપન નામનું કર્મ. ‘સ્નાન^{૧૩}’ જે વ્રતસમાવર્તન-સંસ્કાર. ‘ઉદ્વાહ^{૧૪}’ જે વિવાહસંસ્કાર. ‘વિવાહાગ્નિપરિગ્રહ^{૧૫}’ એ અગ્ન્યાધાન નામનું કર્મ અને ‘ત્રેતાગ્નિસંગ્રહ^{૧૬}’ એટલે અગ્નિહોત્ર નામનું કર્મ. —આવી રીતે આ સોળ સંસ્કારો કહ્યા છે. તે આ સંસ્કારો બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યોને વૈદિક મંત્રો વડે કરવાના જાણવા ૧-૩.

નવૈતાઃ કર્ણવેધાન્તા મંત્રવર્જ ક્રિયાઃ સ્ત્રિયાઃ^{૨૩} ।

વિવાહો મંત્રતસ્તસ્યાઃ શૂદ્રસ્યામંત્રતો દશ ॥ ૪ ॥

(સ. જી. પ્ર. ૫, અ. ૨)

તેમાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય ને વૈશ્ય-એ ત્રણ વર્ણની સ્ત્રીઓનો એક વિવાહસંસ્કાર, વૈદિકમંત્ર વડે કરવાનો જાણવો. બીજા કર્ણવેધસંસ્કારપર્યંતના ગર્ભાધાનાદિ નવ સંસ્કારો, વેદમંત્રોચ્ચારણે રહિત કરવા; શુદ્રને તો વિવાહ સુધ્યાં દશેય સંસ્કારો, વેદમંત્રોચ્ચારણ રહિત જ કરવા ઠ.

આહ્નિક-કર્મ

હવે 'આહ્નિક' એટલે દરરોજ કરવાનાં જે કર્મ; અર્થાત્ સ્નાન-સંધ્યાદિ નિત્યકર્મ. તે વિશે શ્રીહરિએ સ. જી. પ્ર. ૨, અ. ૭માં કહ્યું છે:—

સ્નાનં સન્ધ્યા જપો હોમઃ સ્વાધ્યાયઃ પિતૃતર્પણમ્^૧ ।

દેવતાપૂજનાદીનિ નિત્યં કાર્યાણિ ચ દ્વિજૈઃ ॥ ૫ ॥

બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય ને વૈશ્યોએ-સ્નાન, સંધ્યા, જપ, હોમ, સ્વાધ્યાય, પિતૃતર્પણ તથા દેવપૂજા, એટલે કે પ્રતિમાસ્વરૂપ ભગવાનની પૂજા —આટલાં વાનાં નિત્યપ્રત્યે કરવાં ૫.

હવે મારા આશ્રિત 'સત્સંગીઓએ' નિત્યપ્રત્યે આ પ્રમાણે નિત્યકર્મ કરવાં, એમ શ્રીહરિ જણાવે છે:—

સ્નાનં ધ્યાનં હરેઃ પૂજા જપશ્ચ ગુણકીર્તનમ્^{૧૦૦} ।

સત્સંગશ્ચેતિ સર્વેષાં ષટ્કર્માણિ દિનેદિને ॥ ૬ ॥

(સ. જી. પ્ર. ૨, અ. ૭)

સ્નાન^૧, ધ્યાન^૨, શ્રીહરિ એવો હું તે મારી મૂર્તિની પૂજા^૩, જપ^૪, મારા ગુણનું કીર્તન^૫, અને સત્સંગ^૬—આ છ કર્મો સર્વે સત્સંગીઓએ યથાધિકાર, પ્રતિદિન કરવાં ૬.

શ્રાદ્ધ — કર્મ

હવે 'શ્રાદ્ધ' એટલે શ્રદ્ધાએ સહિત જે કરવામાં આવે તે; પરંતુ 'શ્રાદ્ધશબ્દ' પિતૃતર્પણમાં રૂઢ થયેલો છે. સ. જી. પ્ર. પ, અ. ૨૦માં, શ્રીહરિજીએ ઇન્નુ પ્રકારનાં શ્રાદ્ધ નીચે પ્રમાણે કરવાનાં કથ્યાં છે:—

આહુઃ ષણ્ણર્વાત શ્રાદ્ધાન્વૃષયઃ પિતૃતૃમયે^{૧૦} ।

દેશકાલાનુકૂલ્યે હિ સત્યાં ચ શ્રાદ્ધસંપદિ ॥ ૭ ॥

અમામનુયુગક્રાન્તિધૃતિપાતમહાલયાઃ^{૧૧} ।

આદ્યન્તતિથિસંયુક્તા અષ્ટકાશ્ચેતિ તાનિ તુ ॥ ૮ ॥

દેશકાળની અનુકૂળતા હોય અને શ્રાદ્ધયોગ્ય સંપત્તિ હોય તો પ્રતિસંવત્સર, પિત્રિઓની તૃપ્તિ માટે ઇન્નુ શ્રાદ્ધ કરવાં —એમ મહર્ષિઓ કહે છે ૭. શ્રાદ્ધના તે ઇન્નુ ભેદો આ પ્રકારે છે: બાર અમાવાસ્યાઓ, ચૌદ મન્વાદિ તિથિઓ, ચાર યુગાદિ તિથિઓ, બાર સૂર્યના મેષાદિ રાશિપ્રવેશ દિવસો, તેર વૈધૃતિ નામના યોગો, તેર વ્યતીપાત નામના યોગો, 'મહાલય' એટલે ભાદરવા માસની પૂર્ણિમા સહિત અપરપક્ષની સોળ તિથિઓ, 'આદ્યન્તતિથિસંયુક્ત' એટલે સપ્તમી તથા નવમી નામની પૂર્વાપર ચાર તિથિઓએ સહિત અષ્ટકાઓ; કહેતાં, હેમંત અને શિશિર ઋતુના અપરપક્ષની ચાર અષ્ટમીઓ મળીને બાર દિવસો —આ પ્રકારે પ્રતિવત્સર-દર વર્ષે શ્રાદ્ધદિવસો ઇન્નુ થાય છે ૮.

હવે તેમાં આટલો વિશેષ છે: જો એકાદશીના ઉપવાસના દિવસે 'નૈમિત્તિક' અર્થાત્ તે તિથિ નિમિત્તનું જ શ્રાદ્ધ આવે તો, તે શ્રાદ્ધ દ્વાદશીના પારણાને દિવસે કરવું. તે

પદ્મપુરાણમાં કહ્યું છે:—

एकादश्यां यदा राम ! श्राद्धं नैमित्तिकं भवेत् ।

तद्दिनं तु परित्यज्य द्वादश्यां श्राद्धमाचरेत् ॥ ૧ ॥

હે રામ !, જો એકાદશીને દિવસે નૈમિત્તિક શ્રાદ્ધ પ્રાપ્ત થાય તો, તે દિવસે શ્રાદ્ધ ન કરતાં દ્વાદશીને દિવસે કરવું; (કારણ કે પિતૃઓ પણ વૈષ્ણવ છે) ૯.

ગૃહ્યસૂત્રને અનુસારે એટલે શું ?

વળી તે શ્રાદ્ધાદિક ‘પોતપોતાના ગૃહ્યસૂત્રને અનુસરીને કરવાં’ એમ મૂળશ્લોકમાં કહ્યું છે એટલે શું ? તો, ‘ગૃહ્યં = કલ્પસૂત્રમ્’ પોતપોતાના કલ્પસૂત્રને અનુસારે. તે કલ્પસૂત્રો ઘણાં છે અને તે આશ્વલાયન, કાત્યાયન, લાટ્યાયન આદિ મુનિઓએ રચેલાં છે. તેમાં પોતાના વેદ-શાખા ઋષિપ્રણિત ગૃહ્યસૂત્ર, તેને અનુસરીને સંસ્કાર, આત્મિક અને શ્રાદ્ધ કરવાં.

અવસર અને ધનસંપત્તિની વિક્તિ

અને તે સંસ્કારાદિક ‘યથાકાલમ્’ કહેતાં, દેવસંબંધી કાર્ય દિવસના પ્રથમ ભાગમાં, મનુષ્યસંબંધી કાર્ય દિવસના મધ્યભાગમાં અને પિતૃસંબંધી કાર્ય અપરાહ્ણકાળે, એમ સમય-સમય પરત્વે કર્મ કરવાનાં હોય છે. અને ‘યથાધનમ્’ એટલે ધનસંપત્તિને અનુસારે કહેતાં, પોતાની પાસે જો ધન હોય, તો ધન ખર્ચવામાં શઠતા ન કરવી એવો અર્થ છે. હવે જો ‘યથાબલમ્’ એવો પાઠ હોય, તો તેનો અર્થ યથાશક્તિ એવો સમજવો; જેમ કે ‘સંસ્કાર’ જુદાજુદા કરવાની શક્તિ ન હોય, તો કેશ ઉતારવાના, કે ઉપનયન આપવાના સમયે તે બધા સંસ્કારો એકતંત્રે ભેગા કરી લેવા. એ જ પ્રમાણે

‘આત્મિક’ જે નિત્યકર્મ તે માટે પણ સમજવું.

તેમ જ એવી રીતે છન્નુ પ્રકારનાં ‘શ્રાદ્ધ’ કરવાની શક્તિ ન હોય તો, પ્રતિવાર્ષિક-દર વર્ષે ‘મહાલય’ તથા ‘સાંવત્સરિક’ —એ બે શ્રાદ્ધો તો કરવાં જ. તેમાં પણ જો શ્રાદ્ધ, સંપૂર્ણપણે કરવાની શક્તિ ન હોય તો માત્ર પિંડદાન કરવું, અર્થાત્, દ્રવ્ય તથા બ્રાહ્મણનો અભાવ હોય તો માત્ર પિંડ આપવો ઇત્યાદિ ધર્મશાસ્ત્રમાં કહેલો અનુકલ્પ ગ્રહણ કરવો. ઇતિ શ્લો. ૯૧.

શિ० શ્લો० ૯૨

અજ્ઞાનાજ્ઞાનતો વાઙ્મિ ગુરુ વા લઘુ પાતકમ્ ।

ક્વાપિ સ્યાત્તર્હિ તત્પ્રાયશ્ચિતં કાર્યં સ્વશક્તિતઃ ॥ ૯૨ ॥

અને ક્યારેક જાણે અથવા અજાણે જો નાનું-મોટું પાપ થઈ જાય તો, પોતાની શક્તિ પ્રમાણે તે પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું ૯૨.

ગુરુ — લઘુ પાપનિરૂપણ

શ્રી સહજાનંદ સ્વામી મહાપ્રભુ, સ. જી. પ્ર. ૫, અ. ૪૩માં શિવરામ વિપ્રને સંબોધીને છ પ્રકારનાં પાપો સમજાવે છે:—

ષડ્વિધાનિ ચ પાપાનિ પ્રોક્તાન્યેવ મહર્ષિભિઃ^૩ ।

પાતકં ચ મહાપાપમુપપાપં પ્રકીર્ણકમ્ ॥ ૧ ॥

અતિપાપં પઞ્ચમં ચ ષષ્ઠમત્યધિપાતકમ્^૪ ।

સ્યુર્દ્વૈધૈતાનિ પ્રત્યેકં કામાકામકૃતત્વતઃ ॥ ૨ ॥

પાતક^૧, મહાપાતક^૨, ઉપપાપ^૩, પ્રકીર્ણપાપ^૪, અતિપાપ^૫, અને અત્યધિકપાપ^૬ —આ રીતે પાપો છ પ્રકારનાં જ મહર્ષિઓએ કહેલાં છે. તે પાપો કામકૃત-બુદ્ધિપૂર્વક અને અકામકૃત-અબુદ્ધિપૂર્વક એવા ભેદથી બે પ્રકારનાં કહ્યાં છે ૧-૨. હવે શ્રીહરિજી તે છ પ્રકારનાં પાપોના ભેદ બતાવે છે:—

મહાપાપૈસ્તુ તુલ્યાનિ કથ્યન્તે પાતકાઘ્યયા^૧ ।

બ્રહ્મહત્યા સુરાપાનં સ્વર્ણસ્તેયં તૃતીયકમ્ ॥ ૩ ॥

ગુરુસ્ત્રીગમનં ચૈતત્પાપકૃત્સંગ એવ ચ^૨ ।

મહાપાપાભિધાનીતિ પંચ પ્રોક્તાનિ સત્તમ ! ॥ ૪ ॥

(સ. જી. પ્ર. ૫, અ. ૪૩)

હે વિપ્ર ! જે મહાપાપોને સમાન હોય તે ‘પાતક’^૧ નામથી કહ્યાં છે. બ્રહ્મહત્યા, સુરાપાન, બ્રાહ્મણના સુવર્ણનું અપહરણ, ગુરુસ્ત્રીગમન અને એ ચારનું સેવન કરનારા એવા મહાપાતકીઓનો સંગ આ પાંચ ‘મહાપાપ’ નામનાં પાપો કહ્યાં છે ૩-૪. વળી તે પછી શ્લો. ૭ તથા ૮માં શ્રીહરિ કહે છે:—

પાતકાઘદ્ભવેન્ન્યૂનં તદુક્તમુપપાતકમ્ ।

મહાપાપાઘદધિકમતિપાપં તદુચ્યતે ॥ ૫ ॥

તસ્માદપ્યધિકં યત્તત્પ્રોક્તમત્યધિપાતકમ્ ।

ઉપપાપાત્તુ યન્ન્યૂનં તત્પ્રકીર્ણમિહોચ્યતે ॥ ૬ ॥

મહાપાતક તુલ્ય જે વેદનિંદા, સુહૃદવધાદિક તે થકી જે ન્યૂન પાપ ને ‘ઉપપાતક’^૩ કહેલું છે. અને મહાપાપ જે બ્રહ્મહત્યાદિ તે થકી પણ અધિક હોય તે ‘અતિપાપ’^૫ કહ્યું છે ૫. તે અતિપાપ થકી પણ અધિક જે હોય તે ‘અત્યધિક’^૬ પાપ

કહ્યું છે. જે પાપ, ઉપપાપની અપેક્ષાએ ન્યૂન હોય તે ‘પ્રકીર્ણ’^૬ નામથી કહેલું છે ૬.

પાપકર્મના ફળભાગીની વિક્તિ

શ્રીહરિ મહાપ્રભુજી, પાપકર્મના ફળભાગીની વિક્તિ આ પ્રમાણે જણાવે છે:—

कर्ता कारयिता तद्वदनुमन्ता सहायकृत्^૭ ।

अनुग्राहक इत्येते कर्मणां फलभागिनः ॥ ૭ ॥

(સ. જી. પ્ર. પ, અ. ૪૩)

સાક્ષાત્ પાપકર્મ કરનારો^૧, બીજા પાસે પાપકર્મ કરાવનારો^૨, અનુમોદન આપનારો^૩, સહાય કરનારો^૪, અને ‘અનુગ્રહ કરનારો;’ કહેતાં પલાયમાન થતા પાપીજનોને અનુસરીને તેમની રક્ષા કરનારો વા કરાવનારો^૫ આ પાંચેય મનુષ્ય પાપકર્મના ફળભાગી થાય છે ૭.

પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાની વિક્તિ

હવે શ્રીહરિ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાની વિક્તિ જણાવતાં કહે છે:—

ऊनैकादशवर्षस्य पंचवर्षात्परस्य च^૮ ।

प्रायश्चित्तं चरेद्भ्राता पिता वाऽन्यः सुहृज्जनः ॥ ૮ ॥

बालस्य नैव षष्ठ्यब्दात्पूर्वं पातकमस्ति हि^૯ ।

न राजदण्डस्तस्यास्ति प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ ૯ ॥

પાંચમા વર્ષથી ઉપરની અને દસમા વર્ષની અંત સુધીની અવસ્થામાં વર્તતા બાળકને, જો પાપપ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય તો તેના પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત, તે બાળકનો પિતા, ભ્રાતા કે બીજો

કોઈ સુહૃદ્જન કરે ૮. અને છઠ્ઠા વર્ષ થકી પૂર્વવયમાં વર્તતા એવા પાંચ વર્ષ સુધીના બાળકને પાપનો જ પ્રસંગ નથી; માટે તેને પ્રાયશ્ચિત્ત કે રાજદંડ છે જ નહિ ૮.

एकादशाब्दतो बालः षोडशाब्दावधि स्वयम्^{૧૪} ।

प्रायश्चित्तार्थं कुर्वीत वृद्धरोगिस्त्रियस्तथा ॥ ૧૦ ॥

बुद्धिपूर्वं न कर्तव्यं पातकं क्वापि केनचित्^{૧૫} ।

अकामतः सकृज्जाते तस्य कुर्वीत निष्कृतिम् ॥ ૧૧ ॥

(સ. જી. પ્ર. ૫, અ. ૪૩)

અગિયાર વર્ષથી સોળ વર્ષ સુધીનો બાળક, પાપ કરે તો, તે વિહિત પ્રાયશ્ચિત્ત થકી અર્ધું પ્રાયશ્ચિત્ત જાતે જ કરે. વૃદ્ધ, રોગી અને સ્ત્રીઓ પણ વિહિત પ્રાયશ્ચિત્તના અર્ધાંશને આચરે ૧૦. પોતાનું હિત ઈચ્છતા સર્વ કોઈએ ક્યારેય પણ જાણીબૂજીને પાપ કરવું નહિ; અબુદ્ધિપૂર્વક એટલે કે, એક વખત અજાણતાં થઈ ગયેલ પાપમાં પ્રાયશ્ચિત્ત કરી નાખવું ૧૧.

પરિષદ – વિષય

શ્રીહરિ આ સંબંધમાં કહે છે:—

वेदशास्त्रविदो विप्रा यद्ब्रूयुः पञ्च सप्त ।

त्रयो वापि स धर्मः स्यादेको वाऽध्यात्मवित्तमः ॥ ૧૨ ॥

(સ. જી. પ્ર. ૫, અ. ૪૩)

વેદ અને ધર્મશાસ્ત્રને જાણનારા પાંચ, સાત વા ત્રણ એવા વિપ્ર, જે પ્રાયશ્ચિત્તને કહે તે ધર્મ કહેવાય છે; અર્થાત્ તે, જે પ્રાયશ્ચિત્તનો નિર્ણય આપે તે પ્રમાણે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાથી પાપની શુદ્ધિ થાય છે. તેમ જ ‘અધ્યાત્મવિત્તમઃ’ કહેતાં, આત્મા તથા ‘પરમાત્મા’ જે શ્રી હરિકૃષ્ણ ભગવાન, તેમના

સ્વરૂપનો અનુભવી ને ધર્મશાસ્ત્રમાં કુશળ એવો એક જ હોય, ને તે જે કહે તે ધર્મ કહેવાય છે. અને તે જે નિર્ણય કરે તે મુજબ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાથી પાપની શુદ્ધિ થાય છે ૧૨.

શ્રીહરિ વળી આ વિષયમાં કહે છે:—

જ્યોતિષં વ્યવહારં ચ પ્રાયશ્ચિત્તં ચિકિત્સિતમ્^{૨૬} ।

અજાનન્યોઽન્યથા બ્રૂયાત્સ મહાપાતકી ભવેત્ ॥ ૧૩ ॥

પર્ષદુક્તક્રિયાચારાત્પાતકી તુ ભવેચ્છુચિઃ^{૨૭} ।

તત્રોક્તો યદ્યધર્મઃ સ્યાત્પર્ષત્તેન તુ લિપ્યતે ॥ ૧૪ ॥

(સ. જી. પ્ર. ૫, અ. ૪૩)

જ્યોતિષ, વ્યવહાર, પ્રાયશ્ચિત્ત તેમ જ રોગની ચિકિત્સા—આ ચારનું જ્ઞાન ન હોય છતાં, જે અન્યથા-વિપરીતપણે તેનો નિર્ણય કરે તે મહાપાતકી થાય છે; માટે પરિષદે તે તે શાસ્ત્રને અનુસારે જ કહેવું ૧૩. પ્રાયશ્ચિત્ત આપનાર પરિષદ, પ્રાયશ્ચિત્તનો જો અન્યથા આદેશ કરે તો, તેમના કહ્યા પ્રમાણે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાથી પાપી તો શુદ્ધ થઈ જાય છે; પરંતુ અન્યથા પ્રાયશ્ચિત્ત કહેનાર તે પાપથી લેપાય છે ૧૪.

(૧) મહાપાતક પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત

શ્રીહરિ, સ. જી. પ્ર. ૫, અ. ૪૪માં પાંચ મહાપાતકના મધ્યે પ્રથમ, ‘બ્રહ્મહત્યા’^{૨૮}નું પ્રાયશ્ચિત્ત જણાવતાં કહે છે:—

બ્રાહ્મણો બ્રાહ્મણં હન્યાદ્યદ્યકામાત્તદા સ્વયમ્^{૨૯} ।

દ્વાદશાબ્દાન્પ્રકુર્વીત વ્રતં પાપાપનુત્તયે ॥ ૧૫ ॥

જો બ્રાહ્મણે બ્રાહ્મણને અજાણથી હણ્યો હોય તો તે હણનાર બ્રાહ્મણે, અજાણથી કરેલા બ્રાહ્મણવધના પાપ-

પરિહાર માટે બાર વર્ષ પર્યંત વ્રત કરવું ૧૫. તે વ્રતનું નિરૂપણ સત્સંગિજીવનના ઉપરોક્ત અધ્યાય થકી જાણી લેવું.

હવે શ્રીહરિ ‘સુરાપાન’^{૨૫}નું પ્રાયશ્ચિત્ત કહે છે:—

બ્રાહ્મણઃ ક્ષત્રિયો વૈશ્યઃ સુરાં પિબતિ ચેત્સકૃત્^{૨૫} ।

અકામતઃ સ તુ પુમાનાર્દ્રવાસા દ્વિજાન્તિકે ॥ ૧૬ ॥

લૌહે પાત્રે વહ્નિવર્ણાં સુરાં કૃત્વા પિબેત્સ્યયમ્^{૨૬} ।

તેનૈવ પાત્રેણ તતો મૃતઃ શુદ્ધિમવાપ્નુયાત્ ॥ ૧૭ ॥

અથવા દ્વાદશૈવાબ્દાન્ પૂર્વવદ્વ્રતમાચરેત્^{૨૭} ।... ॥ ૧૮ ॥

(સ. જી. પ્ર. ૫, અ. ૪૪)

બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય કે વૈશ્ય, અજાણથી એકવાર જો સુરા (દારૂ) પીએ તો તે, વિપ્રોની પરિષદ પાસે ભીના વસ્ત્રે જઈ, લોહમય પાત્રમાં તપાવેલી, અગ્નિ જેવી લાલયોળ સુરાને તે જ પાત્રથી સ્વયં પીએ; તે સુરાપાનથી મરણ પામતાં શુદ્ધિને પામે. આ મરણાંત પ્રાયશ્ચિત્ત કહેલું છે ૧૬-૧૭. અથવા ઉપર, પંદરમા શ્લોકમાં, બ્રાહ્મણવધમાં દ્વાદશ વાર્ષિકવ્રત કહેલું છે, તેને કરે ૧૮.

શ્રીહરિનું હવે ‘સુવર્ણસ્તેન’^{૨૮}નું પ્રાયશ્ચિત્ત કહે છે:—

યદ્યાપદા હરેત્સ્વર્ણ ષડ્બંદં તદ્વ્રતં ચરેત્^{૨૮} ।

તીર્થાનિ વા ભ્રમેદ્વિદ્વાંસ્તતઃ સ્તેયાદ્વિમુચ્યતે ॥ ૧૯ ॥

મનસા યોઽપ્યપહરેત્સુવર્ણં બ્રાહ્મણસ્ય સઃ^{૨૯} ।

દ્વાદશાહાનિ વાતાશી ભવેન્નિયમવાન્વ્રતી ॥ ૨૦ ॥

(સ. જી. પ્ર. ૫, અ. ૪૪)

જો વિદ્વાન વિપ્ર, આપત્તિમાં દેહનિર્વાહને નહિ પામતાં, વૃત્તિદુર્બળતાને લીધે બ્રાહ્મણના સુવર્ણને હરે તો પૂર્વોક્ત વ્રતને

છ વર્ષપર્યંત કરે; અથવા છ વર્ષપર્યંત તીર્થોમાં ભ્રમણ કરે, તદંતર તે સ્તેયપાપથી મુક્ત થાય છે ૧૯. જે મનુષ્ય બ્રાહ્મણના સુવર્ણને મનથી પણ હરે, (બ્રાહ્મણના સુવર્ણની ચોરીનો સંકલ્પમાત્ર કરે) તો તે મનુષ્ય, વ્રત, નિયમ, અહિંસા તથા શૌચાદિક સંપન્ન થઈ, બાર દિવસપર્યંત કેવળ વાયુભક્ષી થાય ૨૦. હવે સોળ માષા પરિમિત, બ્રાહ્મણનું સુવર્ણ જો ત્રૈવર્ણીક જનો, બળાત્કારથી કે છાની રીતે હરે તો, તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત દેહાંત દંડ સમાન કહેલું છે તે કરે; અથવા ઉપર, પંદરમા શ્લોકમાં કહેલ દ્વાદશવાર્ષિક વ્રત કરવાથી તે પાપની શુદ્ધિ થાય છે; સોળ માષાથી અધિક-ન્યૂન સુવર્ણની ચોરી કરી હોય તો, દ્વાદશવાર્ષિક વ્રતાચરણમાં ચોરી પ્રમાણે પ્રાયશ્ચિત્તનું અધિક કે ન્યૂનપણું સમજી લેવું, એમ સત્સંગિજીવનમાં કહેલું છે.

શ્રીહરિજી હવે ‘ગુરુસ્ત્રીગમન’નું પ્રાયશ્ચિત્ત કહે છે:—

ગુરુસ્ત્રીગમનં તુર્યં મહાપાતકમુચ્યતે^{૫૦} ।

મુખ્યો ગુરુઃ પિતા તત્સ્ત્રી સપત્નજનની મતા ॥ ૨૧ ॥

ચાતુર્વર્ણ્યોઽપિ પુરુષઃ સકૃતાં યદિ ગચ્છતિ^{૫૧} ।

તન્મહાપાતકં તસ્ય પ્રાયશ્ચિત્તમિદં ચરેત્ ॥ ૨૨ ॥

(સ. જી. પ્ર. ૫, અ. ૪૪)

ગુરુસ્ત્રીગમન નામનું ચોથું મહાપાતક કહેલું છે. અહીં ‘ગુરુ’ શબ્દથી મુખ્યપણે પિતા કહેવા ઈચ્છ્યો છે; તેની સ્ત્રી જે ‘સપત્નજનની’ એટલે સાવકી માતા તેને ગુરુસ્ત્રી માનેલી છે ૨૧. ચારેય વર્ણમાં જે કોઈ પુરુષ, ઉક્ત ગુરુભાયાંને એકવાર જો પામે; અર્થાત્ તેની સાથે એક વખત પણ વ્યભિચાર કરે

તો, તે 'મહાપાતક'નું પ્રાયશ્ચિત્ત કરે ત્યારે શુદ્ધ થાય રર.

શ્રીહરિએ તે ગુરુસ્ત્રીગમનરૂપ મહાપાતકનું પ્રાયશ્ચિત્ત, બ્રહ્મહત્યાના પ્રાયશ્ચિત્તની માફક બાર વર્ષ પર્યંત કરવાનું કહેલું છે; પરંતુ, શ્રીહરિએ તે પાપના પ્રાયશ્ચિત્તમાં અલ્પ પ્રાયશ્ચિત્ત પણ બતાવ્યું છે:—

અત્રાશક્તસ્ય પુંસસ્તુ પ્રાયશ્ચિત્તં પરાશરઃ^{૫૪} ।

મુનીન્દ્રઃ સ્વલ્પમઘ્યાહ દેશકાલાનુસારતઃ ॥ ૨૩ ॥

સંવત્સરં ચરેત્કૃચ્છ્રં પ્રાજાપત્યમથાપિ વા^{૫૫} ।

ચાન્દ્રાયણં ચરેદ્વાપિ ત્રીન્માસાન્નિયતેન્દ્રિયઃ ॥ ૨૪ ॥

(સ. જી. પ્ર. ૫, અ. ૪૪)

પરાશર મહર્ષિએ દેશકાળને અનુસરીને, તેમ જ જનોની અશક્તિનો વિચાર કરીને, આ ગુરુસ્ત્રીગમન પાપમાં આ પ્રમાણે અલ્પ પ્રાયશ્ચિત્ત કહ્યું છે: કૃચ્છ્ર નામના વ્રતને અથવા પ્રાજાપત્ય નામના વ્રતને એક વર્ષપર્યંત કરે; અથવા જિતેન્દ્રિય થઈ ચાંદ્રાયણવ્રતને ત્રણ માસપર્યંત કરે ૨૩-૨૪.

હવે શ્રીહરિ, પાંચમું જે મહાપાપ તેનું, કહેતાં 'મહાપાતકીઓના સંસર્ગ'^{૫૬}નું પ્રાયશ્ચિત્ત કહે છે:—

મહાપાતકિસંસર્ગો જાયતે યસ્ય વત્સરમ્^{૫૭} ।

ભોજનાસનશય્યાદૈઃ સ મહાપાતકી ભવેત્ ॥ ૨૫ ॥

યત્પાપિનોઽસ્ય સંસર્ગસ્તસ્ય યદ્વ્રતમીરિતમ્^{૫૮} ।

તદ્ દ્વાદશાબ્દં કુર્વીત તતઃ કાલેન શુદ્ધયતિ ॥ ૨૬ ॥

(સ. જી. પ્ર. ૫, અ. ૪૪)

જે મનુષ્ય મહાપાતકી સાથે એક વર્ષપર્યંત જમવું, સૂવું, બેસવું, અડવું, બોલવું ઇત્યાદિરૂપ સંસર્ગ રાખે છે, તે આ

પાંચમો મહાપાતકી કહેવાય છે. બ્રહ્મહત્યાદિ કરનારા પ્રથમ ચાર પ્રકારના મહાપાતકી કહ્યા છે તેમાંથી, જે મહાપાતકીનો સંસર્ગ થાય તેને જે વ્રત કરવાનું કહ્યું છે, તે વ્રત, બાર વર્ષ પર્યંત તેનો સંસર્ગી પણ કરે. (બ્રહ્મઘાતીનો જો સંગ થાય તો બ્રહ્મહત્યાપ્રાયશ્ચિત્ત કરવું, અને સુરાપાન કરનારનો જો સંસર્ગ થાય તો સુરાપાનપ્રાયશ્ચિત્ત કરવું, એવો સર્વત્ર ક્રમ જાણવો.) ઉક્તકાળ પરિપૂર્ણ થતાં, તે મહાપાતકીના સંસર્ગથી પ્રાપ્ત થયેલ મહાપાપ થકી શુદ્ધ થાય છે ૨૫-૨૬.

સંસર્ગદોષઃ સર્વત્ર પાતકેષ્વવગમ્યતામ્^{૬૩} ।

પાપકર્તૃદિતં કુર્યાદપિ તત્સજ્જભાગવ્રતમ્ ॥ ૨૭ ॥

પાપિસંસર્ગિસંસર્ગી પાદોનં તદ્વ્રતં ચરેત્^{૬૪} ।

એતત્ક્રમેણ બોદ્ધવ્યં તારતમ્યં ચ સજ્જિષુ ॥ ૨૮ ॥

(સ. જી. પ્ર. ૫, અ. ૪૪)

હરકોઈ પાપોમાં, સર્વત્ર સંસર્ગદોષ સમજવો. પાપકર્તાને જે પ્રાયશ્ચિત્ત કહ્યું છે, તેવા જ પ્રાયશ્ચિત્તને તેનો સંગી પણ કરે ૨૭. જે મનુષ્ય પાપીનો પ્રત્યક્ષ સંસર્ગી ન હોય કિંતુ, તેના સંસર્ગીનો સંસર્ગી હોય તે વિહિત પ્રાયશ્ચિત્તવ્રતને એકપાદની ન્યૂનતાથી કરે. આ ક્રમથી, પરંપરા સંસર્ગીમાં 'તારતમ્યપણું' એટલે પાપનું તથા વ્રતનું ન્યૂનાધિકપણું સમજવું; અર્થાત્ સાક્ષાત્ પાપીનો સંસર્ગી હોય તો પૂરું પ્રાયશ્ચિત્ત; સંસર્ગીનો સંસર્ગી હોય તો પોણું; તેના સંસર્ગીને અડધું; અને તેના સંસર્ગીને પા ભાગનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનું જાણવું —એમ અનુક્રમ સમજવો ૨૮. આવી રીતે પંચ-મહાપાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કહ્યું છે.

(૨) પાતકપાપ અને તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત

શ્રીહરિ હવે બ્રહ્મહત્યા સમ 'પાતક' નામનાં પાપો ગણાવે છે:—

ગુરુણામધ્યધિક્ષેપો નાસ્તિક્યાદ્વેદનિન્દનમ્^{૨૧} ।
 અસચ્છાસ્ત્રવિનોદાદ્યૈરધીતનિગમત્યજિઃ ॥ ૨૯ ॥
 રાજ્ઞો મૂર્ધાભિષિક્તસ્ય દીક્ષિતસ્ય ચ યો વધઃ^{૨૨} ।
 ગર્ભિણ્યાઃ સવનસ્થાયાશ્ચાત્રેય્યા ઘાતનં તથા ॥ ૩૦ ॥
 ગર્ભઘાતશ્ચૌષધાદ્યૈઃ શરણાગતઘાતનમ્^{૨૩} ।
 પાતકાનીતિ વિદ્ધિ ત્વં બ્રહ્મહત્યાસમાનિ હિ ॥ ૩૧ ॥

(સ. જી. પ્ર. ૫, અ. ૪૪)

પિતા, આચાર્ય અને ગુરુઓનો તિરસ્કાર કે નિંદા કરવી^૧, નાસ્તિકતાના અભિનિવેશથી વેદની નિંદા કરવી^૨, અસચ્છાસ્ત્રના અભ્યાસાદિકને લીધે, અથવા આળસ વગેરેને લીધે, ભણેલા વેદનું વિસ્મરણ થવું^૩, મૂર્ધાભિષિક્ત રાજાનો વધ કરવો^૪, યજ્ઞમાં દીક્ષિત થયેલાનો વધ કરવો^૫, સગર્ભા સ્ત્રીનો ઘાત કરવો^૬, અગ્નિહોત્રીની ભાર્યાનો વધ કરવો^૭, અત્રિગોત્રોત્પન્ન સ્ત્રીજાતિ, અથવા રજસ્વલા સ્ત્રીનો ઘાત કરવો^૮, ઔષધાદિ વડે ગર્ભનો ઘાત કરવો^૯ તથા શરણાગતનો ઘાત કરવો^{૧૦}—આ દસ પાતકો, તમે બ્રહ્મહત્યાસમ જાણજો. ૨૯-૩૧. હવે શ્રીહરિ એ ૪ અધ્યાયમાં તેના પ્રાયશ્ચિત્તને કહે છે:—

મહાપાપેષુ યત્પ્રોક્તં તદર્ધં તું સમે ભવેત્^{૨૪} ।

સુરાપાનસ્ય કથયે પ્રાયશ્ચિત્તમતઃ પરમ્ ॥ ૩૨ ॥

આ પાતકસંજિત પાપમાં, મહાપાપમાં જે પ્રાયશ્ચિત્ત

કરવાનું કહ્યું છે તે થકી અર્ધ પ્રાયશ્ચિત્ત જાણવું ઊર.

(૩) અતિપાપ અને તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત

શ્રીહરિજી હવે ‘અતિપાતક’ નામનાં પાપો તથા તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કહે છે:—

जननीं भगिनीं पुत्रीं स्नुषां गच्छति चेन्नरः^{૬૦} ।

अतिपापमिदं तस्य निष्कृतिर्विद्वेषशनम् ॥ ૩૩ ॥

(સ. જી. પ્ર. ૫, અ. ૪૪)

પોતાની માતા, બહેન, પુત્રી તથા પુત્રવધુને જે પુરુષ પામે છે; અર્થાત્ તેની સાથે વ્યભિચાર કરે છે તે અતિ પાપી કહેવાય છે. આ અતિપાપનું અગ્નિપ્રવેશ થકી બીજું પ્રાયશ્ચિત્ત નથી; આ જ એક પ્રાયશ્ચિત્ત છે ૩૩.

(૪) ઉપપાતક અને તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત

શ્રીહરિ હવે સ. જી. પ્ર. ૫, અ. ૪૫માં પ્રથમ ‘ઉપપાતક’ નામનાં પાપો ગણાવે છે:—

उपपापानि गोहत्या व्रात्यता स्तेनकर्म च^૧ ।... ॥ ૩૪ ॥

...। पारदार्यं स्र्यादिवधो नास्तिक्यमवकीर्णता^૨ ॥ ૩૫ ॥

तडागादेर्विक्रयश्च हीनयोनिनिषेवणम्^૩ ।

ऋणानपाक्रियादीनि सन्ति तन्निष्कृतिं ब्रुवे ॥ ૩૬ ॥

ઉપપાતક ઘણા પ્રકારનાં છે ને તેનાં પ્રાયશ્ચિત્ત પણ શાસ્ત્રકારોએ વિવિધ પ્રકારનાં બતાવ્યાં છે, પરંતુ અહીં તો તેનો કિંચિત્ ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે: ગોહત્યા^૧, ‘વ્રાત્યતા’ એટલે, જનોઈ દેવા માટે ધર્મશાસ્ત્રવિહિત જે મુખ્ય કે ગૌણ કાળ નક્કી થયો હોય, તે કાળ વ્યતીત થઈ જાય છતાં,

ઉપવીત સંસ્કારે રહિત રહેવું તે^૨, ચોરીનું કર્મ^૩, પરદારાગમન^૪, સ્ત્રી આદિકનો વધ^૫, નાસ્તિકપણું^૬, ‘અવકીર્ણિતા’ એટલે વીર્યપાત-વીર્યવિસર્ગરૂપ બ્રહ્મચર્યનો ભંગ^૭, તળાવ આદિનો વિક્રય^૮, ‘હિનયોનિ-નિવેષણ’ કહેતાં ગર્દભી આદિ પશુ સાથે મૈથુન અથવા વેશ્યાગમન કરવું^૯ તથા ‘ઋણાનપાકરણ’ જે કરજ ન ચૂકવવું તે^{૧૦}. —ઈત્યાદિ ઉપપાતકો છે ૩૪-૩૬.

હવે શ્રીહરિજી એ જ અધ્યાયમાં તેના પ્રાયશ્ચિત્તને કહે છે:—

માસં ચાન્દ્રાયણેનૈવ પયઃ પાનેન વા દ્વિજ!^૧ ।

ઉપપાતકશુદ્ધિઃ સ્યાદિતિ સામાન્યનિર્ણયઃ ॥ ૩૭ ॥

ગોહત્યા, સ્તેનકર્મ આદિ ઉપપાતકની શુદ્ધિ, એક માસપર્યંત ચાંદ્રાયણવ્રત કરવું તેણે કરીને; અથવા માસપર્યંત બે પળ પરિમિત, દૂધમાત્રના પાનથી ઉપપાતકની શુદ્ધિ થાય છે.—આવો સામાન્ય નિર્ણય છે ૩૭.

(૫) પ્રકીર્ણ પાપો અને તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત

હવે શ્રી સહજાનંદ સ્વામી મહાપ્રભુ, સ. જી. પ્ર. ૫, અ. ૪૬માં ‘પ્રકીર્ણ’ નામનાં પાપો તથા તેનાં પ્રાયશ્ચિત્તને કહે છે:—

એતન્યૂનાનિ પાપાનિ પ્રકીર્ણાંખ્યાનિ સન્તિ ચ^૧ ।

પ્રાયશ્ચિત્તં વિનાઽમુત્ર પીડયન્તિ હિ તાન્યપિ ॥ ૩૮ ॥

હે વિપ્ર ! આ ‘ઉક્ત’ કહેતાં ગોહત્યા, સ્તેનકર્મ ઈત્યાદિ ઉપપાપમાં કહેલા પાપો થકી ન્યૂન, જે ‘પ્રકીર્ણ’ નામનાં બીજાં

પાપો છે, તેનું જો પ્રાયશ્ચિત્ત ન કર્યું હોય તો, તે પાપ કરનારને પરલોકમાં પીડે છે; માટે, તેનું પણ પ્રાયશ્ચિત્ત, પાદકૃચ્છ્રનામક પ્રતથી તથા ઉપવાસ આદિથી કરવું ૩૮.

હવે શ્રીહરિ એ ૪ અધ્યાયમાં તેની વિક્તિ જણાવે છે:—

અકામતો જાતિદુષ્ટપલાણ્ડુલશુનાદિકે^{૧૨} ।
 અભક્ષ્યે ભક્ષિતે કુર્યાત્તપ્તકૃચ્છ્રવ્રતં દ્વિજઃ ॥ ૩૯ ॥
 અપેયપાનાસ્પ્રષ્ટવ્યસ્પર્શાદીનિ ચ ભૂરિશઃ^{૧૭} ।
 પ્રકીર્ણપાપાનિ વિપ્ર ! સન્ત્યનેકવિધાનિ હિ ॥ ૪૦ ॥
 ગૌરવં લાઘવં તેષાં દૂષ્ટ્વા પૃષ્ટ્વા દ્વિજોત્તમાન્^{૧૮} ।
 પ્રાયશ્ચિત્તં પ્રકુર્વીત સ્વસ્વપાપાનુસારતઃ ॥ ૪૧ ॥

જાતિદુષ્ટ ડૂંગળી-લસણ આદિ અભક્ષ્યનું ભક્ષણ, દ્વિજ અજાણથી કરે તો તપ્તકૃચ્છ્ર વ્રતને કરે ૩૯. હે વિપ્ર ! ‘અપેય’ એટલે પીવા માટે નિષિદ્ધ જે ખર*, કામેલક**, ઘોડી કે ઉષ્ટ્રજાતિ***ના દૂધનું પાન કરે, તથા ‘અસ્પૃશ્ય’ એટલે નાસ્તિક, મલેચ્છ આદિકનો સ્પર્શ કરે, ખર-ઉષ્ટ્ર ઉપર બેસે, નગ્ન સ્નાન કરે —ઈત્યાદિ જે ક્રિયાઓ, તેને અનેક પ્રકારનાં પ્રકીર્ણક પાપો કહેલાં છે ૪૦. તે પાપોનું પ્રાયશ્ચિત્ત, પાપના નાના-મોટાપણાનો વિચાર કરી, ધર્મતત્ત્વજ્ઞ દ્વિજોત્તમોને પૂછીને, તેમની અનુમતિ પ્રમાણે, પોતપોતાના પાપને અનુસારે કરવું ૪૧.

(૬) અત્યધિક પાપો ને તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત

શ્રી નારાયણમૂનિ મહાપ્રભુ આ બાબતની વિક્તિ જણાવતાં કહે છે:—

*ગર્દભી, **ઘેટી, ***ઊંટડી

અથાત્યધિકપાપાનિ કથયામિ સમાસતઃ^{૨૬} ।

પુંસાં સ્ત્રીણાં વૈષ્ણવાનાં દ્રોહો નિન્દા ચ ભર્ત્સનમ્ ॥ ૪૨ ॥

હેરેહરસ્ય વા ગર્હા પ્રતિમાખચ્છન્દનં તયોઃ^{૨૭} ।

શાલગ્રામજ્યોતિર્લિંગાવજ્ઞા વેદસ્ય ચ્છન્દનમ્ ॥ ૪૩ ॥

બુદ્ધિપૂર્વં દેવવિપ્રગોતીર્થક્ષેત્રનિન્દનમ્^{૨૮} ।

અનાથપ્રાણિનાં દ્રોહઃ સતીદ્રોહાદિકાનિ ચ ॥ ૪૪ ॥

(સ. જી. પ્ર. ૫, અ. ૪૬)

હવે ‘અત્યધિક’ પાપો સંક્ષેપથી હું નિરૂપણ કરું છું તે સાંભળો-‘પ્રત્યક્ષ શ્રી હરિકૃષ્ણ મહાપ્રભુ જે હું, તે મારામાં અનન્ય નિષ્ઠાને પામેલા એવાં મારાં ભક્ત સ્ત્રી-પુરુષો, તેમનો દ્રોહ, નિંદા કે તિરસ્કાર કરવો-તે અત્યધિક પાપો જાણવાં. તેમાં ‘દ્રોહ’ એટલે તેમના પ્રાણ, ધન, માનાદિકનું હરવું અથવા ખોટી રીતે ઉપદ્રવ કરવો તે; ‘નિંદા’ એટલે તેમના ગુણોને પણ દોષરૂપે વર્ણવવા અને ‘ભર્ત્સન’ જે નિમિત્ત વિના પણ તેમનો તિરસ્કાર કરવો; નારાયણ અને શંકરની નિંદા કરવી; તેમની પ્રતિમાનું ખંડન કરવું; શાલગ્રામ અને જ્યોતિર્લિંગ તેની અવજ્ઞા કરવી; વેદનું ખંડન કરવું; બુદ્ધિપૂર્વક દેવ, ‘ભૂદેવ’ જે બ્રાહ્મણ, ગાય તેમ જ તીર્થક્ષેત્રની નિંદા કરવી; અનાથ પ્રાણીઓનો દ્રોહ; પતિપ્રતાનો દ્રોહ; ને ‘આદિ’ શબ્દગ્રહણથી પુરાણાદિકનું; અથવા ગોપાળાનંદ સ્વામી કે ગુણાતીતાનંદ સ્વામી આદિ અનાદિમુક્તોએ કરેલી વાતોનું ખંડન કરવું કે ભગવાનને નિરાકાર કહેવા, ઈત્યાદિક અતિ અધિક પાપો છે.’ ૪૨-૪૪.

હવે શ્રીહરિજી આ અત્યધિક પાપોનું પ્રાયશ્ચિત્ત કહે છે:-

એતત્પાતકકર્તૃણાં દર્શને બુદ્ધિપૂર્વકમ્^{૩૯} ।
 સ્પર્શનાદૌ ચ વિજ્ઞેયં પાદકૃચ્છ્રં વ્રતં નૃણામ્ ॥ ૪૫ ॥
 એતેષાં પાતકાનાં તું પ્રાયશ્ચિત્તેન કર્મણા^{૩૦} ।
 સદ્ધિર્મહર્ષિભિર્નોક્તા નિષ્કૃતિઃ ક્વાપિ સત્તમ ! ॥ ૪૬ ॥
 આગઃ કુર્યાદસૌ યેષાં તેષામેવ પ્રસાદનાત્^{૩૧} ।
 શુદ્ધિરસ્ય તું વિજ્ઞેયા નાન્યોપાયેન કેનચિત્ ॥ ૪૭ ॥

(સ. જી. પ્ર. ૫, અ. ૪૬)

આ અત્યધિક પાપોને કરનારાનાં બુદ્ધિપૂર્વક દર્શન, કે
 સ્પર્શાદિક જો કરે તો, તે નરોને પ્રાયશ્ચિત્ત તરીકે પાદકૃચ્છ્રવ્રત
 કરવાનું કહ્યું છે ૪૫. હે સત્તમ ! આ ‘અત્યધિક પાપોનું
 પ્રાયશ્ચિત્ત’ કહેતાં, ભગવાનના જે ભક્ત આદિનો ક્યારેક
 અપરાધ કર્યો હોય તો, તેમને જ પ્રસન્ન કરવા થકી બીજું
 નથી; તેમને રાજી કરે તો અપરાધની શુદ્ધિ થાય છે ૪૬-૪૭.
 શ્રીહરિ વળી કહે છે:—

પ્રાયશ્ચિત્તમિદં પ્રોક્તં સ્વપાપે વિદિતે પરૈઃ^{૩૨} ।

રહસ્યે તુ પ્રકુર્વીત જપં દાનં સ્વશક્તિતઃ ॥ ૪૮ ॥

(સ. જી. પ્ર. ૫, અ. ૪૬)

જે જે પાપમાં પ્રથમ કહ્યું તે તે પ્રાયશ્ચિત્ત, તે તે પાપ
 બીજા જનોના જાણવામાં આવેલ હોય ત્યારે કરવાનું સમજવું;
 જો પોતાનું પાપ ગુપ્ત હોય; અર્થાત્ બીજા જનોના જાણવામાં
 ન આવ્યું હોય, ત્યારે તો, એકાંતમાં કોઈ ન જાણે તેમ
 યથાશક્તિ જપ કરવો અને દાન કરવું ૪૮.

પ્રાયશ્ચિત્ત — જપપ્રકારવિધિ

હવે શ્રીજીમહારાજ પાપનિવર્તક પ્રાયશ્ચિત્તના અનુષ્ઠાન-

રૂપે જપ કરવાનો પ્રકાર અને તેનો વિધિ કહે છે:—

મહાપાપે વર્ષમેકમુપપાપે તદર્ધકમ્^{૩૩} ।

પૌરુષં પ્રજપેત્સૂક્તં મધ્યાહ્નવધિ સોઽન્વહમ્ ॥ ૪૯ ॥

નામમંત્રં ભગવતો વિષ્ણોર્વા પ્રયતોઽન્વહમ્^{૩૫} ।

અયુતાર્ધં જપેન્મૂર્તિ તસ્ય પશ્યન્સ્થિરેક્ષણઃ ॥ ૫૦ ॥

(સ. જી. પ્ર. ૫, અ. ૪૬)

તેમાં બ્રહ્મહત્યાદિ મહાપાપમાં એકવર્ષ, પ્રતિદિન મધ્યાહ્નપર્યંત, ‘સહગ્રણીર્ષા...’ ઈત્યાદિ સોળ મંત્રાત્મક પુરુષસૂક્તને જપે. (અથવા ‘સ્વામિનારાયણ’એ મહામંત્રને જપે, વા શ્રી હરિકૃષ્ણના ‘અષ્ટાક્ષરમંત્ર’ને જપે.) ઉપપાપમાં તો તે થકી ‘અર્ધ’ એટલે છ માસ સુધી તે મંત્રને જપે ૪૯. અથવા પ્રતિદિન યમ-નિયમમાં તત્પર થઈ, પ્રતિમારૂપ શ્રીહરિ ભગવાનની આગળ બેસી, તેમાં સ્થિર દષ્ટિ રાખીને તેમના ‘ૐશ્રી સ્વામિનારાયણાય નમઃ’ ‘શ્રી હરિકૃષ્ણાય નમઃ’-આવા નામમંત્રને પાંચ હજાર વાર જપે ૫૦.

શ્રી સહજાનંદ સ્વામીનો મુખ્ય સિદ્ધાંત

હવે શ્રીહરિજી સ. જી. પ્ર. ૫, અ. ૪૬માં પ્રાયશ્ચિત્ત-વિધિની સમાપ્તિ કરતા થકા પોતાનો મુખ્યસિદ્ધાંત કહે છે:—

યત્ર ત્વગ્નિપ્રવેશો વા કર્માન્યન્મૃત્યુદાયકમ્^{૪૧} ।

પ્રાયશ્ચિત્તં મયા પ્રોક્તં તત્તુ પ્રાચાં મતેન વૈ ॥ ૫૧ ॥

તસ્માત્તાદૃક્સ્થલે જ્ઞેયં યાવજ્જીવં તપોદ્વિજ !^{૪૨} ।

આત્મઘાતસ્ય દોષત્વાદિદમેવ કલૌ હિતમ્ ॥ ૫૨ ॥

જે પાપમાં અગ્નિપ્રવેશરૂપ, કે બીજું પ્રાણવિપત્તિરૂપ પ્રાયશ્ચિત્ત મેં પ્રદર્શાવ્યું છે, તે તો પુરાતન મુનિઓના મતને

અનુસરીને કહેલું છે પ૧. હે દ્વિજ ! પરંતુ વસ્તુતાએ તેવા સ્થળમાં યાવજજીવન, તપરૂપ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું એ મને અભિમત છે; દેહત્યાગથી કશુંય શ્રેય નથી; દેહવિનાશ ન થાય એવા પ્રાયશ્ચિત્તથી પાપની વિશુદ્ધિ કરવી —એ જ કલ્યાણ માટે છે, આત્મઘાત નામનો દોષ તો અતિ પ્રબળ છે, માટે કળિમાં મેં આ તપ જ હિતકારી માન્યું છે પર.

પ્રાયશ્ચિત્તવિધિનો ઉપસંહાર

આવી રીતે છ પ્રકારનાં મહાપાપો અને તેનાં પ્રાયશ્ચિત્તનું નિરૂપણ કર્યું. હવે ભમરો, દેડકું, ઉંદર, ચકલું, વીંછી કે તેના સમાન બીજા જીવો અજાણતાં મરાઈ જવાય તો, ધર્મશાસ્ત્રમાં તેના પ્રાયશ્ચિત્ત તરીકે એકેક ઉપવાસ કરવાનો કહેલો છે. અને તે થકી સૂક્ષ્મ એવા જે માકણ, માંખ, જૂ, પતંગિયું કે તેના સમાન બીજા જંતુનો અજાણતાં પોતાવતે નાશ થઈ જાય તો, તેની શુદ્ધિને અર્થે ભગવન્નામોચ્ચારણ કરવું. આ પ્રાયશ્ચિત્તવિધિનો વિશેષ વિસ્તાર, સ. જી. પ્ર. પમાં પ્રાયશ્ચિત્તનિર્ણય*માં કરેલો છે તો ત્યાં થકી જાણી લેવો. તેમ જ સાધુને કોઈ નિષ્કામ, નિર્માન આદિ પંચ વર્તમાનમાંથી કોઈ નિયમનો લોપ થાય તો, તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત ધર્મામૃત થકી જાણી લેવું; અથવા તો મોટા સંતને પૂછીને તેમના કલ્યા પ્રમાણે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. આવી રીતે ગુરુ-લઘુ પાપ-પ્રાયશ્ચિત્ત પ્રકાર સમાપ્ત થયો. ઈતિ શ્લો. ૯૨.

[શિક્ષાપત્રીનો આ ૯૨મો શ્લોક, તેના વિવેચનમાં ઉપર કહેલા શ્લોક પર છે.]

* સ. જી. પ્ર. પ, અ. ૪૩ થી ૪૮ —એ છ અધ્યાય પ્રાયશ્ચિત્ત નિર્ણયના છે.

શિ૦ શ્લો૦ ૯૩, ૯૪, ૯૫

વેદાશ્ચ વ્યાસસૂત્રાણિ શ્રીમદ્ભાગવતાભિધમ્ ।
 પુરાણં ભારતે તુ શ્રીવિષ્ણોનમિસહસ્રકમ્ ॥ ૧૩ ॥
 તથા શ્રીભગવદ્ગીતા નીતિશ્ચ વિદુરોદિતા ।
 શ્રીવાસુદેવમાહાત્મ્યં સ્કાન્દવૈષ્ણવખણ્ડગમ્ ॥ ૧૪ ॥
 ધર્મશાસ્ત્રાન્તર્ગતા ચ યાજ્ઞવલ્ક્યઋષેઃ સ્મૃતિઃ ।
 એતાન્યષ્ટ મમેષ્ટાણિ સચ્છાસ્ત્રાણિ ભવન્તિ હિ ॥ ૧૫ ॥

અને ચાર વેદ, તથા વ્યાસસૂત્ર, તથા શ્રીમદ્ભાગવત નામે પુરાણ, તથા મહાભારતને વિશે શ્રી વિષ્ણુસહસ્રનામ; ૯૩.

તથા શ્રી ભગવદ્ગીતા, તથા વિદુરજીએ કહેલી જે નીતિ, તથા સ્કંદપુરાણનો જે વિષ્ણુખંડ તેને વિશે રહું એવું જે શ્રી વાસુદેવમાહાત્મ્ય; ૯૪.

અને ધર્મશાસ્ત્રના મધ્યમાં રહી એવી જે યાજ્ઞવલ્ક્યઋષિની સ્મૃતિ એ જે આઠ સચ્છાસ્ત્ર તે અમને ઈષ્ટ છે ૯૫.

આઠ સચ્છાસ્ત્રની વિશેષ માહિતી

વેદા:^૧ — એટલે ઋગ્, સામ્, યજુર્, અને અથર્વ એ ચાર વેદો છે; તે પણ 'વેદ' શબ્દ વડે કરીને એક જ શાસ્ત્ર ગણાય છે. અહીં વેદશબ્દથી, વેદનાં છ અંગ સાથેના વેદ જાણવા. શિ. શ્લો. ૯૬માં તેનો અભ્યાસ કરવો એવું વિધાન કરેલું છે; માટે બ્રાહ્મણોએ છ અંગ સાથે વેદનો નિષ્કારણ* અભ્યાસ કરવો — એવું શ્રુતિમાં કહેલું છે. વેદનાં છ અંગ આ પ્રમાણે છે: શિક્ષા, કલ્પ, વ્યાકરણ, ઇંદ, જ્યોતિષ ને નિરુક્ત.

*નિષ્કામભાવે

વ્યાસસૂત્ર^૩ — વ્યાસે કહેલાં એવા સૂત્રો ‘અથાતો બ્રહ્મ-જિજ્ઞાસા’ એ વગેરે જે શારીરિક નામનાં સૂત્રો છે તે એક શાસ્ત્ર છે. સૂત્રનું લક્ષણ આ પ્રમાણે છે: જેમાં થોડા અક્ષરો હોય, જેનો ભાવ અસંદિગ્ધ* હોય, ટૂંકમાં સારવાળું, સર્વે તરફ જેની ગતિ થાય તેવું સ્થિર, અને કલંક વિનાનું —એવાને સૂત્ર જાણનારાઓ ‘સૂત્ર’ કહે છે.

શ્રીમદ્ભાગવત^૩ — તે નામનું પુરાણ, એ એક શાસ્ત્ર. ‘શ્રીમદ્’ એવું વિશેષણ લગાડવાનું કારણ એ છે કે, ‘ભાગવત’ એ નામનું બીજું ઉપપુરાણ છે, તેની વ્યાવૃત્તિ માટે ‘શ્રીમદ્’ એવું વિશેષણ વાપર્યું છે. ‘શ્રીમદ્ભાગવત’ તે બીજા ભાગવત સાથે એક ન સમજાઈ જાય તે સારુ, બીજા પુરાણમાં તેનું લક્ષણ આ પ્રમાણે કહેલું છે: જેમાં અઢાર હજાર શ્લોક છે, જેના બાર સ્કંધ છે, જેમાં નારાયણકવચ તથા વૃત્રાસુરના વધની કથા છે, ગાયત્રીમંત્રથી જેનો આરંભ છે ને જેની સમાપ્તિ પણ ગાયત્રીમંત્રથી કરેલી છે તેને શ્રીમદ્ભાગવત જાણવું.

શ્રી વિષ્ણુસહસ્રનામ^૪ — મહાભારતમાં આનુશાસનિક પર્વમાં ‘વિષ્ણુસહસ્ર’ નામથી પ્રસિદ્ધ સ્તોત્ર છે તે શાસ્ત્ર.

શ્રી ભગવદ્ગીતા^૫ — મહાભારતના ભીષ્મપર્વમાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને અર્જુનપ્રતિ યુદ્ધ સમયે કહેલી એવી ગીતા, જેમાં અઢાર અધ્યાય છે એ શાસ્ત્ર.

વિદુરનીતિ^૬ — મહાભારતના ઉદ્યોગપર્વમાં ધૃતરાષ્ટ્ર પ્રતિ વિદુરે કહેલી જે નીતિ, જેના નવ અધ્યાય છે તે એક શાસ્ત્ર.

*સંશય વગરનો

શ્રી વાસુદેવમાહાત્મ્ય^૭ — જે સ્કંદપુરાણને વિશે રહેલું છે તે. હવે ‘સ્કંદપુરાણ’ એટલે કાર્તિક સ્વામીએ કહેલું એવું પુરાણ. તે પુરાણના સાત ખંડો છે, તે પૈકી જે વૈષ્ણવખંડ છે તેમાં રહેલું જે ‘વાસુદેવમાહાત્મ્ય;’ એટલે શ્રી નરનારાયણે કહેલું, બત્રીસ અધ્યાયનું શ્રીકૃષ્ણ માહાત્મ્ય-એ નામનું શાસ્ત્ર.

યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિ^૮ — જેથી સ્મરણ થાય તે સ્મૃતિ કહેવાય; એટલે જુદી જુદી શાખાઓમાં પથરાઈ ગયેલ ધર્મનું યોગબળથી સ્મરણ કરીને, દેવરાત નામના બ્રહ્મર્ષિના પુત્ર યાજ્ઞવલ્ક્યે રચેલ, ધર્મશાસ્ત્રના અંતર્ગત એક શાસ્ત્ર. આ પ્રમાણે આઠ સચ્ચાસ્ત્રો છે. ઈશ્વરનું સ્વરૂપ સત્ય છે — એમ પ્રતિપાદન કરવાથી તે શાસ્ત્રો, સચ્ચાસ્ત્ર કહેવાય છે અને જીવોના હિતકારી હોવાથી મને ઈષ્ટ છે, એમ શ્રીહરિએ કહેલું છે. ઈતિ શ્લો. ૯૩, ૯૪, ૯૫.

શિ. શ્લો. ૯૬

સ્વહિતેચ્છુભિરેતાનિ મચ્છિષ્યૈઃ સકલૈરપિ ।

શ્રોતવ્યાન્યથ પાઠ્યાનિ કથનીયાનિ ચ દ્વિજૈઃ ॥ ૯૬ ॥

અને પોતાના હિતને ઈચ્છતા એવા જે અમારા સર્વે શિષ્ય તેમણે, એ આઠ સચ્ચાસ્ત્ર જે તે સાંભળવાં અને અમારા આશ્રિત જે દ્વિજ તેમણે એ સચ્ચાસ્ત્ર જે તે ભણવાં તથા ભણાવવાં, તથા એમની કથા કરવી ૯૬.

સામાન્ય સિદ્ધાંત

ઉપરના ‘ત્રણ શ્લોક;’ કહેતાં, શિ. શ્લો. ૯૩ થી

આરંભી ૮૫ સુધીમાં શ્રીજીમહારાજે, આઠ સચ્છાસ્ત્રો મને ઈષ્ટ છે, એમ કહ્યું. અને હવે આ શ્લોકમાં આજ્ઞા કરે છે કે, પોતાનું હિત ઈચ્છતા એવા મારા સર્વે શિષ્યોએ, આ આઠ શાસ્ત્રો સાંભળવાં. અને ‘દ્વિજ’ કહેતાં, ત્રણ વર્ણના જનો તેમણે, આ સદ્ગ્રંથો ભણવા, ભણાવવા ને તેમની કથા કરવી. —તે આ શ્રીહરિનો ‘સામાન્ય સિદ્ધાંત’ છે; અર્થાત્ શ્રીહરિનું આ સર્વજીવહિતાવહ વચન છે.

મુખ્ય સિદ્ધાંત

શ્રીજીમહારાજે સિદ્ધમુક્ત શતાનંદમુનિ પાસે ‘સત્સંગિજીવન’ નામક ગ્રંથ કરાવ્યો છે તથા શ્રી વાસુદેવાનંદવર્ણી પાસે ‘સત્સંગિભૂષણ’ નામક ગ્રંથ કરાવ્યો છે. વળી હરિલીલાકલ્પતરુ, હરિકૃષ્ણલીલામૃત, હરિદ્વિગ્વિજય આદિ સદ્ગ્રંથો પણ શ્રીજીની આજ્ઞાથી સિદ્ધમુક્તોએ રચેલ છે. તેમ જ મુક્તાનંદ સ્વામી, બ્રહ્માનંદ સ્વામી, નિષ્કુળાનંદ સ્વામી, આધારાનંદ સ્વામી આદિ મુક્તસંતોએ પણ ભક્તચિંતામણિ, શ્રીહરિચરિત્રામૃતસાગર, ધર્માખ્યાન, સુમતિપ્રકાશ, બ્રહ્મવિલાસ આદિ, ભાષાના ઘણા ગ્રંથ શ્રીજીની આજ્ઞાનુસાર તથા તેમની (શ્રીજીની) ઈચ્છાનુસાર કર્યા છે. તે ગ્રંથોને શિક્ષાપત્રીમાં જે વેદાદિ આઠ સચ્છાસ્ત્ર કહ્યાં છે તેથી વિશેષ માનવા; કેમ કે શ્રીજીમહારાજના સંતોએ કરેલા ગ્રંથોમાં શ્રીજીમહારાજને પ્રકટ થવાના હેતુ, તથા તેમના જન્મથી અંતર્ધાનપર્યંતના ચરિત્રનું વર્ણન, તથા તેમનું પ્રકટપણું, દિવ્યપણું અને સર્વોપરીપણું આદિ માહાત્મ્યજ્ઞાનનું વિશેષ વર્ણન હોઈ, મુમુક્ષુને આત્યંતિક

મોક્ષને અર્થે તે ગ્રંથો વિશેષ ઉપયોગી થાય છે. વળી શ્રી સહજાનંદ સ્વામીના આશ્રિત ત્યાગીગૃહી બાઈઓ-ભાઈઓ તેમને, શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાને જે જે આજ્ઞા પાળવાની કહી છે તે તે, શ્રીજીમહારાજે કરાવેલાં શાસ્ત્રમાંથી જ સમજાય છે; પરંતુ શિક્ષાપત્રીમાં જે પરોક્ષ આઠ શાસ્ત્ર કહ્યાં છે તેમાંથી યથાર્થ સમજતાં નથી; કારણ કે તેમાં શ્રીજીમહારાજનાં ચરિત્રનું વર્ણન નથી; તેથી તેમનું પ્રકટપણું વગેરે, તેમાંથી ક્યાંથી સમજાય ? ન જ સમજાય. તે સારુ જ શ્રીહરિએ મુક્તોને પ્રકટનાં શાસ્ત્ર રચવાની આજ્ઞા કરી છે. તે સંતોએ કરેલાં પ્રકટના સંબંધવાળા એ શાસ્ત્ર જ, આત્યંતિક કલ્યાણ ઈચ્છતા મુમુક્ષુઓએ સેવવાં. વળી શ્રીહરિજીએ પોતે જ પોતાનું રહસ્ય, વચનામૃતમાં સમજાવ્યું છે. માટે શ્રીજીમહારાજનાં મુખનાં વચનરૂપ જે વચનામૃત, તેને તો સર્વ શાસ્ત્ર થકી અતિ અધિક માની તેનું સેવન કરવું. આવી રીતે શાસ્ત્રનું અધિક-ન્યૂનપણું સમજવું. આ હેતુથી સંપ્રદાયની પુષ્ટિ માટે, શ્રીજીમહારાજને પ્રતિપાદન કરનારાં શાસ્ત્ર ભણવાં, ભણાવવાં ને તેની કથા કરવી —એ શ્રીહરિનો વિશેષસિદ્ધાંત છે.

વળી શ્રીજીમહારાજના ભક્તને પતિવ્રતાનું તથા દાસપણાનું અંગ રાખવાનું, વચનામૃતાદિ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે; માટે જેમ પતિવ્રતા સ્ત્રીને પોતાના પતિ વિના અન્ય પુરુષનું મુખ વગેરે જોવું ગમે નહિ-પોતાના પતિનો જ સ્વભાવ વગેરે ગમે અને પતિ પાસે જ રહેવું ગમે, તેમ જ શ્રીજીમહારાજના દાસપણાના અંગવાળા તથા પતિવ્રતાના અંગવાળા ભક્તને તો જે શાસ્ત્રમાં શ્રીજીમહારાજની મૂર્તિનું વર્ણન હોય તથા

તેમનાં ચરિત્રનું ને તેમણે કરાવેલા ઉત્સવ-સમૈયાનું જેમાં વર્ણન હોય; અને વળી શ્રીહરિના અનાદિમુક્ત મુક્તાનંદ સ્વામી, બ્રહ્માનંદ સ્વામી, પર્વતભાઈ, ગોરધનભાઈ, દાદાખાયર, જયા, લલિતા, રમા આદિનાં જે ગ્રંથમાં આપ્યાનો હોય; તથા શ્રીજીમહારાજે પોતે મંદિરો કરાવીને પોતાની મૂર્તિઓ પધરાવી છે, તેમ જ ધર્મવંશી આચાર્યશ્રીનું સ્થાપન કર્યું છે, એ આદિનું જે ગ્રંથમાં વર્ણન હોય, —તે જ ગ્રંથ સાંભળવા-વાંચવા, ભણવા-ભણાવવા ને તેની કથાઓ કરવી; અને તેવી કથાઓ જેને પ્રિય લાગે, તે જ પતિવ્રતાના અંગવાળા તથા દાસત્વ ભક્તિના અંગવાળા ભક્ત કહેવાય; તેમ જ સ્વરૂપનિષ્ઠાવાળા એકાંતિક-પરમ એકાંતિક પણ કહેવાય; એવી સ્વરૂપનિષ્ઠા વિનાના હોય તે ચાલોચાલ પ્રાકૃત ભક્ત કહેવાય. ઈતિ શ્લો. ૯૬.

શિ૦ શ્લો૦ ૯૭

તત્રાચારવ્યવહૃતિનિષ્કૃતાનાં ચ નિર્ણયે ।

ગ્રાહ્યા મિતાક્ષરોપેતા યાજ્ઞવલ્ક્યસ્ય તુ સ્મૃતિઃ ॥ ૧૭ ॥

અને તે આઠ સચ્છાસ્ત્રમાંથી આચાર, વ્યવહાર અને પ્રાયશ્ચિત્ત-એ ત્રણનો જે નિર્ણય કરવો તેને વિશે તો, મિતાક્ષરા ટીકાએ યુક્ત એવી જે યાજ્ઞવલ્ક્યઋષિની સ્મૃતિ તેનું ગ્રહણ કરવું ૯૭.

યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિ ગ્રહણપ્રકાર

‘આચાર’ એટલે નિત્યપ્રાપ્ત, તેમ જ અમુક નિમિત્તે પાળવાના સદાચાર. ‘વ્યવહાર’ એટલે ઋણાદાન;

અર્થાત્, આપવું-લેવું એ વગેરે જે વ્યવહાર. અને ‘નિષ્કૃત’ જે જાણે-અજાણે શરીર આદિનાં પાપ થયાં હોય તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું તે. આ ત્રણના ‘નિર્ણય માટે’ કહેતાં, અનેક ઋષિઓના અનેક મતને લીધે જે કાંઈ સંશય થયો હોય, તેનો નાશ કરવામાં યાજ્ઞવલ્ક્યઋષિની સ્મૃતિ જે ધર્મસંહિતા છે, તે ‘મિતાક્ષરાટીકા’ એટલે, વિજ્ઞાનેશ્વર પંડિતે રચેલી ‘મિતાક્ષરા’ નામની ટીકા સાથેની ગ્રહણ કરવી; પરંતુ કેવળ ટીકા વગરની કે બીજી ટીકાવાળી તે સ્મૃતિ હોય તો ન લેવી. તેમાં પણ પોતાના સંપ્રદાયના સિદ્ધાંતથી વિરુદ્ધ ન હોય —એવી જ ગ્રહણ કરવી; અર્થાત્ તે મિતાક્ષરા ટીકામાંથી પણ આચાર, વ્યવહાર અને પ્રાયશ્ચિત્તનો નિર્ણય, પોતાના સંપ્રદાયને અનુસરીને લેવો; પરંતુ સ્વામિનારાયણ ભગવાનના સિદ્ધાંત સાથે મળતો ન આવે એવો નિર્ણય હોય, તો તે ગ્રહણ કરવો નહિ —એમ ‘તુ’ શબ્દનો અભિપ્રાય છે. તે સ. જી. પ્ર. ૨, અ. ૨માં શ્રીહરિએ કહ્યું છે:—

સ્મૃતિસ્તુ યાજ્ઞવલ્ક્યસ્ય વિજ્ઞાનેશ્વરક્લૃપ્તયા^{૩૦} ।

યુક્તા મિતાક્ષરાનામ્ન્યા ટીકયૈવ મતા મયા ॥ ૧ ॥

આચારવ્યવહારાણાં પ્રાયશ્ચિત્તસ્ય ચાઘિનામ્^{૩૧} ।

એતવા નિર્ણયઃ કાર્યઃ સમ્પ્રદાયાનુસારતઃ ॥ ૨ ॥

આચાર, વ્યવહાર અને પ્રાયશ્ચિત્તનો નિર્ણય કરવામાં યાજ્ઞવલ્ક્યઋષિની સ્મૃતિ જે પ્રમાણપણે સ્વીકારી છે, તેનો ભાવાર્થ જાણવામાં તો, વિજ્ઞાનેશ્વર પંડિતે રચેલી મિતાક્ષરા નામની ટીકા તેણે યુક્ત જ મેં માનેલી છે; કારણ કે તે ટીકા શબ્દસંક્ષેપવાળી, અર્થવિસ્તારવાળી અને શ્રવણ કરવામાં

અમૃત સમાન છે; માટે તેને અનુસારે આચાર આદિકનો નિર્ણય, સંપ્રદાયના સિદ્ધાંતને બાધ ન આવે તેવી રીતે કરવો ૧-૨.

મુખ્ય સિદ્ધાંત

આચારાદિકનો નિર્ણય કરવામાં મિતાક્ષરાટીકાએ યુક્ત યાજ્ઞવલ્ક્યની સ્મૃતિ ગ્રહણ કરવાનું કહ્યું; પરંતુ સ. જી. પ્ર. પમાં, તેનો નિર્ણય આ થકી પણ વધારે સ્પષ્ટ કરેલો છે; માટે શ્રીહરિજીના આશ્રિતને તો સત્સંગિજીવન થકી આચાર, વ્યવહાર અને પ્રાયશ્ચિત્તનો નિર્ણય જાણવો. અને એવા જ આશયથી શ્રીહરિએ સત્સંગિજીવનમાં આચારાદિકની સ્પષ્ટતા સરળ રીતે બતાવી છે. ઈતિ શ્લો. ૯૭.

શિ. શ્લો. ૯૮

શ્રીમદ્ભાગવતસ્યૈષુ સ્કન્ધૌ દશમપઞ્ચમૌ ।

સર્વાધિકતયા જ્ઞેયૌ કૃષ્ણમાહાત્મ્યબુદ્ધયે ॥ ૧૮ ॥

અને વળી એ આઠ સચ્છાસ્ત્રને વિશે જે શ્રીમદ્ભાગવત પુરાણ, તેના દશમ ને પંચમ નામે જે બે સ્કંધ, તે જે તે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના માહાત્મ્ય જાણવાને અર્થે સર્વથી અધિકપણે જાણવા ૯૮.

સામાન્ય સિદ્ધાંત

શ્રીજીમહારાજે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનું માહાત્મ્ય જાણવાને અર્થે, શ્રીમદ્ભાગવતના ‘દશમ’ તથા ‘પંચમ’ —એ બે સ્કંધ અધિક કહ્યા. તેમ જ શિ. શ્લો. ૧૧૭માં શ્રીમદ્ભાગવતનો દશમ સ્કંધ નિત્યપ્રત્યે આદર થકી સાંભળવો; અથવા

વર્ષમાં એકવાર સાંભળવો. અને પંડિત હોય તેમણે નિત્યપ્રત્યે વાંચવો; અથવા વર્ષમાં એકવાર વાંચવો, એમ કહ્યું છે. તે આ બે શ્લોકમાં શ્રીજીમહારાજે પોતાનો સામાન્ય સિદ્ધાંત જણાવ્યો છે.

વિશેષ સિદ્ધાંત

શિક્ષાપત્રી શ્લો. ૨૦૮ તથા ૨૦૯માં શ્રીહરિએ કહ્યું છે: ‘મારા આશ્રિતે આ શિક્ષાપત્રીનો નિત્યપ્રત્યે પાઠ કરવો અને જેને ભણતાં આવડતું ન હોય; અર્થાત્ વાંચી શકે તેમ ન હોય તેમણે તો, આદર થકી આ શિક્ષાપત્રીનું શ્રવણ કરવું. અને આ શિક્ષાપત્રીને વાંચી સંભળાવે એવો કોઈ ન હોય ત્યારે તો, નિત્યપ્રત્યે આ શિક્ષાપત્રીની પૂજા કરવી. ને આ જે અમારી વાણી તે અમારું સ્વરૂપ છે —એ રીતે પરમ આદર થકી માનવી.’ શ્રીજીમહારાજનો આ મુખ્ય સિદ્ધાંત છે.

વળી સ. જી. પ્ર. ૧, અ. ૩૬ જે હરિગીતા, તેમાં શ્રીહરિજી પોતાની માતા પ્રત્યે આ પ્રમાણે કહે છે:—

વેદાનાં પઞ્ચરાત્રસ્ય રહસ્યં સાંખ્યયોગયોઃ^{૯૭} ।

ધર્મશાસ્ત્રસ્ય ચાપ્યેતદ્વિસ્પષ્ટમુદિતં મયા ॥ ૧ ॥

તસ્માદેતદ્ભવત્યાપિ શ્રેયસે ધાર્યમાત્મનિ^{૯૮} ।

તેન મુક્તા સર્વકષ્ટાત્પ્રાપ્સ્યસે પરમં સુખમ્ ॥ ૨ ॥

એતદ્રહસ્યં પરમં યઃ શ્રોષ્યતિ પઠિષ્યતિ^{૯૯} ।

ભવિષ્યતિ તયોઃ કૃષ્ણો ભક્તિશ્ચ સુખમીપ્સિતમ્ ॥ ૩ ॥

વેદો અને તેના અર્થના વિચારરૂપ પંચરાત્ર, સાંખ્યશાસ્ત્ર, યોગશાસ્ત્ર અને ધર્મશાસ્ત્રનું આ જ ‘પરમ રહસ્ય’ કહેતાં, ગલિતાર્થ સ્પષ્ટપણે મેં તમોને કહ્યું ૧. માટે

મોક્ષની આકાંક્ષાવાળા તમારે પણ આ મેં કહેલું રહસ્યરૂપ; (કહેતાં, સર્વશાસ્ત્રનો તથા સત્સંગિજીવનનો સાર જે હરિગીતા, તે રૂપ) અધ્યાત્મશાસ્ત્ર ચિત્તમાં સદાય ધારણ કરવું; તેના અવધારણથી સમસ્ત સાંસારિક કષ્ટમાંથી મુક્ત થઈને તમે, નિઃશ્રેયસરૂપ સર્વોત્કૃષ્ટ મારા સુખને પામશો ૨. હે માત! જે મુમુક્ષુ, સર્વ સચ્છાસ્ત્રોના આ સર્વોત્તમ રહસ્યને શ્રદ્ધાથી સાંભળશે; અથવા ભણશે-ભણાવશે તેમને પણ શ્રવણ-પઠનાદિકના પ્રતાપથી હૃદયના દોષ દૂર થતાં; ધર્માદિકમાં અભિરુચિ થવાના અનુક્રમથી, પ્રકટ 'શ્રી હરિકૃષ્ણ' નામક મારામાં ભક્તિ થશે અને તે ભક્ત મારી મૂર્તિનું ઈષ્ટિત સુખ પામશે ૩. આમાં શ્રીજીમહારાજે 'પોતાનું' એટલે પ્રત્યક્ષ શ્રી હરિકૃષ્ણનું માહાત્મ્ય જાણવાને માટે, પોતાનો વિશેષ સિદ્ધાંત પોતાના એકાંતિક ભક્તને અર્થે કહ્યો છે. ઈતિ શ્લો. ૯૮.

શિ૦ શ્લો૦ ૯૯

દશમઃ પઞ્ચમઃ સ્કન્ધો યાજ્ઞવલ્ક્યસ્ય ચ સ્મૃતિઃ ।
ભક્તિશાસ્ત્રં યોગશાસ્ત્રં ધર્મશાસ્ત્રં ક્રમેણ મે ॥ ૯૯ ॥

અને દશમસ્કંધ તથા પંચમસ્કંધ તથા યાજ્ઞવલ્ક્યની સ્મૃતિ એ જે ત્રણ, તે અનુક્રમે કરીને અમારું ભક્તિશાસ્ત્ર, યોગશાસ્ત્ર અને ધર્મશાસ્ત્ર છે; કહેતાં, દશમસ્કંધ તે ભક્તિશાસ્ત્ર છે અને પંચમસ્કંધ તે યોગશાસ્ત્ર છે અને યાજ્ઞવલ્ક્યની સ્મૃતિ તે ધર્મશાસ્ત્ર છે એમ જાણવું ૯૯.

સામાન્ય સિદ્ધાંત

શ્રીજીમહારાજે આમાં દશમસ્કંધ, પંચમસ્કંધ અને યાજ્ઞવલ્ક્યની સ્મૃતિ —એ ત્રણને અનુક્રમે કરીને પોતાનું ભક્તિશાસ્ત્ર, યોગશાસ્ત્ર અને ધર્મશાસ્ત્ર કહ્યું; પરંતુ દશમસ્કંધમાં તો શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને બાળપણમાં જ પ્રથમ, પૂતના, બકાસુર, અઘાસુર આદિનો વધ કર્યો; કુવલયાપીડ હાથી, યાણુર-મુષ્ટિક આદિ મલ્લ તથા કંસનો; તેમ જ જરાસંઘ, કાળયવન આદિ અસુરાંશ રાજા અને તેમના સૈન્યનો સંહાર કર્યો; દ્વારિકામાં આવીને વસ્યા ને રુકિમણી આદિ અષ્ટ પટરાણીઓને તથા સોળ હજાર એકસો સ્ત્રીઓને પરણ્યા; —આવાં આવાં અનેક ચરિત્રો છે; પરંતુ તેમાં ભક્તિનું વિવેચન તો, વૃંદાવનમાં થોડા સમય માટે, ગોપગોપીઓની વૃત્તિઓ પોતાને વિશે આકર્ષણ કરી હતી —એટલું જ છે.

તેવી રીતે પંચમસ્કંધને યોગશાસ્ત્ર કહ્યું. અને યાજ્ઞવલ્ક્યઋષિની સ્મૃતિને ધર્મશાસ્ત્ર કહ્યું, તે પણ શ્રીહરિએ સર્વ મુમુક્ષુ જીવોના હિતને અર્થે પોતાનો સામાન્ય સિદ્ધાંત કહ્યો છે.

મુખ્ય સિદ્ધાંત

શ્રીજીમહારાજે દશમસ્કંધને ભક્તિશાસ્ત્ર કહ્યું; પરંતુ પોતે શ્રીહરિએ જ, સદ્. વર્ણી વાસુદેવાનંદ સ્વામી પાસે ‘સત્સંગિભૂષણ’ નામક ગ્રંથ કરાવ્યો છે; તેમાં શ્રીજીમહારાજે નવ પ્રકારની ભક્તિ તથા દસમી પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ બતાવી છે. વળી તે જ ભક્તિના વિવિધ ભેદ બતાવીને એકાશી પ્રકારની ભક્તિ કહેલી છે અને બાશીમી માહાત્મ્યજ્ઞાને સહિત

એવી પ્રેમલક્ષણા ભક્તિનું સ્વરૂપ પણ, તેમાં નિરૂપણ કરેલું છે; એટલે તે ભક્તિશાસ્ત્ર છે.

તેમ જ શ્રીજીમહારાજની આજ્ઞાથી આદિ આચાર્ય શ્રી રઘુવીરજી મહારાજે, ‘હરિલીલાકલ્પતરુ’ નામક ગ્રંથ રચ્યો છે તે પણ ભક્તિશાસ્ત્ર છે. તેના સપ્તમ સ્કંધમાં શ્રીહરિએ એકાશી પ્રકારની ભક્તિનું વર્ણન કર્યા પછી, માહાત્મ્યજ્ઞાને સહિત બાશીમી પ્રેમલક્ષણા ભક્તિનું સ્વરૂપ નિરૂપણ કર્યું છે.

વળી પંચમસ્કંધને ‘યોગશાસ્ત્ર’ કહ્યું; પરંતુ સત્સંગમાં આ વખતે પ્રકટ પ્રભુને વિશે અતિ પ્રેમવાળા ભક્તો, પોતાના સંબંધી સ્ત્રીપુત્રાદિક તથા ગૃહકુટુંબ-ગામગરાસ સર્વનો ત્યાગ કરી, પ્રકટ પ્રભુ શ્રીહરિ સહજાનંદ સ્વામી મહાપ્રભુના શરણે આવ્યા છે અને સાધુની દીક્ષા લઈ એકાંતિક, પરમ એકાંતિક ને અનાદિમુક્તની સ્થિતિને પામ્યા છે. વળી કેટલાંક બાઈઓ હરિભક્તોએ પણ, પોતાના પતિ-પુત્રાદિક તથા ગૃહકુટુંબાદિક સર્વનો ત્યાગ કરી, શ્રીજીમહારાજને શરણે આવી, સાંખ્યયોગીનાં વર્તમાન ધારણ કરીને શ્રીહરિનું અખંડ ધ્યાન-ભજન કર્યું છે. તેમ જ શ્રીહરિજી પોતાના પ્રેમી ભક્તને લાડ લડાવવા તથા તેમના મનોરથ પૂરા કરવા ગામોગામ વિચર્યા છે. એ બધાં લીલાચરિત્રોનું વર્ણન, શ્રીહરિના આશ્રિત બ્રહ્મચારી તથા સાધુએ રચેલા સદ્ગ્રંથોમાં જ છે. આમ જોતાં પ્રકટ પ્રભુના આશ્રિતો માટે સાચા અર્થમાં ‘ભક્તિશાસ્ત્ર’ અને ‘યોગશાસ્ત્ર’ તો સત્સંગિભૂષણ, હરિલીલાકલ્પતરુ, હરિકૃષ્ણલીલામૃત, હરિલીલામૃત તથા ભક્તચિંતામણિ —એ વગેરે, પ્રકટ શ્રી સ્વામિનારાયણ

ભગવાનના સ્વરૂપને પ્રતિપાદન કરનારા સદ્ગ્રંથો જ છે. અને તે ગ્રંથના અભ્યાસથી જ શ્રીજીમહારાજને વિશે પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ અને ‘યોગ’ જે તેમની મૂર્તિમાં જોડાવું તે સિદ્ધ થાય છે.

અને વળી યાજ્ઞવલ્ક્યઋષિની સ્મૃતિને ‘ધર્મશાસ્ત્ર’ કહ્યું; પરંતુ શ્રીજીમહારાજે પોતે જ કરાવેલ ‘સત્સંગિજીવન’ નામે ગ્રંથ તેનું નામ ધર્મશાસ્ત્ર છે, ને તેમાં વર્ણાશ્રમના ધર્મ, વ્યવહાર તથા પ્રાયશ્ચિત્તવિધિ વગેરે સર્વેનું વિવેચન છે અને તેમાં યોગશાસ્ત્રની પણ વાત છે. વળી શ્રી મુક્તાનંદ સ્વામીએ તે ગ્રંથની શરૂઆતમાં સત્સંગિજીવનનું માહાત્મ્ય, નવ અધ્યાયે કરીને વર્ણવતાં, તે ગ્રંથને સર્વ ગ્રંથો કરતાં સર્વોત્કૃષ્ટપણે કહેલો છે, તેથી તે શાસ્ત્રનો મહિમા સર્વ શાસ્ત્ર થકી અધિક છે.

તે સિદ્ધમુક્ત શતાનંદમુનિએ સ. જી. પ્ર. ૩, અ. ૨૪માં પણ કહ્યું છે:—

યોષાણાં ચ નૃણાં સ્વધર્મમવિતું સચ્છાસ્ત્રવારાંનિધિમ્^{૧૦૬}
 નિર્મથ્યૈવ સમુદ્ભૂતોઽસ્તિ હરિણા સારસ્તદીયો હ્યયમ્ ।
 એતં યેઽનુદિનં પઠન્તિ મનુજાઃ શ્રૃણ્વન્તિ વા ભૂપતે !
 તે ધર્મ પરિરક્ષ્ય ચ સ્વમમલં યાન્ત્યેવ વિષ્ણોઃ પદમ્ ॥ ૧ ॥

હે રાજન્ ! પોતાના આશ્રિત નરનારીઓના સ્વધર્મના રક્ષણ માટે, સચ્છાસ્ત્રરૂપ સમુદ્રનું મંથન કરીને શ્રીહરિ સહજાનંદ સ્વામી મહાપ્રભુએ, આ પૂર્વે કહેલો સચ્છાસ્ત્રનો સાર સમુદ્ધાર કરેલો છે. જે મનુષ્યો આ સારરૂપ ગ્રંથનો પ્રતિદિન પાઠ કરશે કે સાંભળશે, તે મનુષ્યો સ્વધર્મનું રક્ષણ કરી, શુદ્ધ એવા ભગવાનના અક્ષરધામને પામશે તેમાં જરા પણ સંદેહ નથી ૧.

આ હેતુથી શ્રીજીમહારાજના આશ્રિતને તો પ્રકટ શ્રી હરિકૃષ્ણ ભગવાનની ભક્તિ તથા તેમનાં ચરિત્ર અને તેમનું ધ્યાન, તેમ જ તેમણે કહેલા ધર્મને પ્રતિપાદન કરનારાં જે શાસ્ત્ર, તે જ ભક્તિશાસ્ત્ર, યોગશાસ્ત્ર અને ધર્મશાસ્ત્ર જાણવાં. ઈતિ શ્લો. ૯૯.

શિ० શ્લો० ૧૦૦

શારીરકાણાં ભગવદ્ગીતાયાશ્ચાવગમ્યતામ્ ।

રામાનુજાચાર્યકૃતં ભાષ્યમાધ્યાત્મિકં મમ ॥ ૧૦૦ ॥

અને શ્રી રામાનુજાચાર્યે કર્યું, એવું જે વ્યાસસૂત્રનું શ્રીભાષ્ય તથા શ્રી ભગવદ્ગીતાનું ભાષ્ય એ જે બે, તે અમારું અધ્યાત્મશાસ્ત્ર છે એમ જાણવું ૧૦૦.

અધ્યાત્મશાસ્ત્ર પરિચય

આ શ્લોકમાં શ્રીજીમહારાજે ‘સૂત્રભાષ્ય’ તથા ‘ગીતાભાષ્ય’ને પોતાનું અધ્યાત્મશાસ્ત્ર કહ્યું; પરંતુ તે ઘણા જીવોના સમાસને અર્થે, શ્રીહરિએ પરોક્ષશાસ્ત્રનું પ્રતિપાદન કરેલ છે; શ્રીજીમહારાજના અનન્ય આશ્રિતને તો, શ્રીજીમહારાજનાં વચનામૃતરૂપ શાસ્ત્ર —તે જ અધ્યાત્મશાસ્ત્ર જાણવું; કેમ કે ગઢડા પ્રથમ પ્રકરણના ૭મા વચનામૃતમાં કહ્યું છે: ‘શાસ્ત્રમાં જ્યાં જ્યાં અધ્યાત્મવાર્તા આવે છે તે કોઈને સમજાતી નથી ને ભ્રમી જવાય છે, માટે એ અધ્યાત્મવાર્તા જેમ છે તેમ યથાર્થપણે અમે કહીએ છીએ તે સર્વે સાંભળો.’

શ્રીહરિનાં આ વચનથી જણાય છે કે, જીવ, ઈશ્વર,

માયા, બ્રહ્મ ને પરબ્રહ્મ તેમનાં સ્વરૂપનું જ્ઞાન તથા ભગવાનનું અન્વય-વ્યતિરેકપણું, સગુણ-નિર્ગુણપણું, સાકાર-નિરાકારપણું, મનુષ્યભાવ-દિવ્યભાવ, પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષભાવ, પ્રતિમાસ્વરૂપે તથા શાસ્ત્રસ્વરૂપે સદા પ્રકટપણું, વગેરે અધ્યાત્મજ્ઞાન, વચનામૃતમાં શ્રીહરિએ સ્વયં જેવી રીતે સ્પષ્ટપણે સમજાવ્યું છે, તેવું કોઈ શાસ્ત્રમાં સ્પષ્ટ જ્ઞાન જોવામાં આવતું નથી. માટે શ્રીહરિના આશ્રિતોએ તો ‘વચનામૃત જ મુખ્ય અધ્યાત્મશાસ્ત્ર’ છે એમ જાણવું —એ શ્રીજીમહારાજનો મુખ્ય સિદ્ધાંત છે ઇતિ શ્લો. ૧૦૦.

શિ० શ્લો० ૧૦૧, ૧૦૨

एतेषु यानि वाक्यानि श्रीकृष्णस्य वृषस्य च ।

अत्युत्कर्षपराणि स्युस्तथा भक्तिवितरागयोः ॥ १०१ ॥

मन्तव्यानि प्रधानानि तान्येवेतरवाक्यतः ।

धर्मेण सहिता कृष्णभक्तिः कार्येति तद्रहः ॥ १०२ ॥

અને એ સર્વે સચ્ચાસ્ત્રને વિશે જે વચન તે જે તે, શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનું સ્વરૂપ તથા ધર્મ તથા ભક્તિ, તથા વૈરાગ્ય એ ચારના અતિ ઉત્કર્ષપણાને કહેતાં હોય ૧૦૧.

તે વચન જે તે બીજાં વચન કરતાં પ્રધાનપણે માનવાં. અને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની ભક્તિ, તે જે તે, ધર્મે સહિત જ કરવી, એવી રીતે તે સર્વે સચ્ચાસ્ત્રનું રહસ્ય છે ૧૦૨.

ઉત્કર્ષવચન પ્રધાનપણે માનવાની આજ્ઞા

આ શ્લોકના વિવરણમાં સિદ્ધમુક્ત શતાનંદમુનિ આ પ્રમાણે જણાવે છે: આ આઠ સચ્ચાસ્ત્રોમાં પણ શ્રીકૃષ્ણ

ભગવાન ‘ગુણાતીત’ છે, ‘દિવ્યવિગ્રહ છે’ ઈત્યાદિ ભગવદ્-મહિમાત્મક-‘ભગવત્સ્વરૂપ’ પ્રતિપાદન કરનારાં સ્પષ્ટ વચનો હોય, તે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને વિશે ભક્તિ ઉત્પન્ન કરનારાં હોઈ, પ્રધાનપણે માનવાં. તેવી જ રીતે ‘ધર્મનું’ અતિ ઉત્કર્ષપણું પ્રતિપાદન કરનારાં વચન હોય, તથા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને વિશે ‘ભક્તિનું’ ઉત્કર્ષપણું કહેનારાં વચન હોય, તેમ જ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન સિવાયના પ્રાણી-પદાર્થ-માત્રને વિશે ‘વૈરાગ્યના’ અતિ ઉત્કર્ષપણાને કહેનારાં વચનો હોય, તે વચન, ઈતરવચન થકી પ્રધાનપણે માનવાં.

ઈતરવચન તથા ઉત્કર્ષવચન વિક્તિ

હવે ‘इतरवाक्यतः’ એટલે શું ? તો, શાસ્ત્રમાં જે સિદ્ધાંતિક વચનો કહ્યાં હોય, તે સિવાયનાં ‘બીજા વાક્યો’ એટલે કે, કાર્યવશાત્ અસુરોને મોહ પમાડવા માટે કરેલાં મનુષ્ય-ચરિત્રો, જે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન તથા તેમના ભક્ત વગેરેના અપકર્ષના આભાસને જણાવનારાં વાક્યો, એ આઠ સચ્છાસ્ત્રોમાં હોય, તો તે થકી, દિવ્યભાવ પ્રતિપાદન કરનારાં વાક્યો પ્રધાનપણે માનવાં. દષ્ટાંત તરીકે, “કંસ, જરાસંઘ, કાલયવન એ વગેરેના ભયથી પલાયન કરી જાય-ભાગી જાય, પારધીના બાણથી જાણે ઘવાયા ને પ્રાકૃત મનુષ્યની માફક દેહત્યાગ કર્યો.” —ઈત્યાદિ મનુષ્યચરિત્રો, શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના અપકર્ષ જેવાં ભાસતાં હોય. તેમ જ વળી શાસ્ત્રમાં એવાં પણ વચન હોય કે, “શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન તો અજન્મા ને દિવ્યમૂર્તિ, અખંડિતવિજ્ઞાન તથા ઐશ્વર્યવાળા, ને સર્વના નાડીપ્રાણ જેમના હાથમાં છે એવા છે; પરંતુ

મનુષ્યચરિત્ર છે તે તો નટની માયાની માફક હોઈ, ભક્તોને ગાવા માટે છે; પણ એમનો દેહત્યાગ પ્રાકૃત મનુષ્યની માફક નથી.” —આવી રીતે સચ્છાસ્ત્રોમાં મનુષ્યચરિત્ર તથા દિવ્યચરિત્ર —એ બંને પ્રકારનાં વચન કહ્યાં હોય તેમાં, પ્રથમ જણાવ્યાં, એવાં જે અપકર્ષનાં આભાસવાળાં વચનો હોય તે કરતાં, પછીથી જે સિદ્ધાંતિક વચનો કહ્યાં તે મુખ્ય-પ્રધાનપણે માનવાં; અર્થાત્ ‘પરમાત્માના સ્વરૂપનું’ દિવ્યપણું પ્રતિપાદન કરનારાં વચનો મુખ્ય માનવાં.

આ પ્રમાણે ‘ધર્મના નિરૂપણમાં’ પણ સમજવું; જેમ કે, શ્રીમદ્ભાગવતના એકાદશ સ્કંધમાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને ઉદ્ધવજીને કહ્યું કે, ‘હે ઉદ્ધવ ! તમે શ્રુતિ-સ્મૃતિ, વિધિ-નિષેધ, પ્રવૃત્તિવાળું કર્મ, નિવૃત્તિવાળું કર્મ, સાંભળવા યોગ્ય તથા સાંભળેલું —એ સર્વનો ત્યાગ કરી, હું જે સર્વનો આત્મા છું તે મારે શરણે આવ ને સંસારના ભયથી મુક્ત થા.’ આવાં ધર્મના અપકર્ષના આભાસવાળાં વચનનો નિર્ણય, તે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને ઉદ્ધવજી પ્રત્યે આ પછી કહેલો જે પોતાનો ‘સિદ્ધાંતિક ઉપદેશ;’ જેમ કે, ‘વર્ણાશ્રમ ધર્મવાળાઓને તો ધર્મ-એ જ આચારનું લક્ષણ છે.’ ‘મારી ભક્તિએ યુક્ત જે ધર્મ-એ જ કલ્યાણકર છે.’ એવાં વચનોથી કરવો. અર્થાત્, વર્ણાશ્રમનો જે આચારસંપન્ન ધર્મ છે તે ધર્મનો ત્યાગ કરવાનો નહિ; પરંતુ તે ધર્મ, ભક્તિ સાથે જોડી દેવો; એટલે કે ધર્મ સહિત ભક્તિ કરવી; અને તેથી જ આ જીવનું આત્યંતિક કલ્યાણ થાય છે.

આવી રીતે ‘ભક્તિ માટે’ પણ સમજવું; કેમ કે શ્રીમદ્-

ભાગવતના પ્રથમ સ્કંધનો બીજો અધ્યાય, તેના વીસમા શ્લોકમાં-‘ભક્તિને, આત્યંતિક કલ્યાણના હેતુરૂપ જે જ્ઞાન તેના અંગભૂત કહેલ છે.’ પરંતુ, તે વચનનો નિર્ણય, શ્રી. ભા. એકાદશ સ્કંધ, અધ્યાય બારમાં, શ્લો. ૮ તથા ૯ થી કરવો. તેમાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને આ પ્રમાણે કહ્યું છે: ‘મનુષ્ય પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ યોગથી, તત્ત્વવિચારથી, દાનથી, વ્રતથી, તપથી, યજ્ઞથી, વ્યાખ્યાનથી, વેદાધ્યયનથી તથા સંન્યાસ લેવાથી પણ, મને પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી, તેવા મને, ગોપીઓ, ગાયો, વૃક્ષો, નાગો, મૃગો તથા બીજા પણ મૂઢબુદ્ધિવાળા જીવો, સત્સંગથી ઉત્પન્ન થયેલી એક ભક્તિ વડે પરિશ્રમ વગર પ્રાપ્ત થાય છે.’ આ સિદ્ધાંતવચન છે.

એવી રીતે ‘વૈરાગ્ય માટે’ પણ સમજવું; તે કશ્યપે દિતિ પ્રત્યે, શ્રીમદ્ભાગવતના તૃતીય સ્કંધના અ. ૧૪, શ્લો. ૧૯માં કહ્યું છે: કિલ્લાનો પતિ રાજા, જેમ કિલ્લાનો આશ્રય કરીને લૂંટારુ તથા ચોર જેવા શત્રુઓને રમત માત્રમાં જીતે છે, તેમ અમે (ગૃહસ્થાશ્રમીઓ) પણ સ્ત્રીનો આશ્રય કરીને, બીજા બ્રહ્મચર્યાદિ આશ્રમોથી જીતી શકાય નહિ, તેવા ઈંદ્રિયોરૂપ શત્રુઓને રમતમાત્રમાં જીતીએ છીએ. જ્યારે, તે જ સ્કંધના અ. ૩૧, શ્લો. ૩૫માં કહ્યું છે: ‘સ્ત્રીઓના તથા તેઓના સંગીઓના સંગથી, મનુષ્યોને જેવાં મોહ ને બંધન થાય છે, તેવાં બીજાના પ્રસંગથી થતાં નથી.’ માટે વૈરાગ્યના અપકૃષ્ટ દર્શાવનારાં પ્રથમનાં વાક્યોનો નિર્વાહ, વૈરાગ્યનું પ્રતિપાદન કરનારાં પાછળથી જે સિદ્ધાંત વચનો કહ્યાં તેને અનુલક્ષીને કરવો. અને ભક્તિ તો સર્વદા ધર્મે સહિત જ કરવી. આવી રીતે એ સર્વે સચ્છાસ્ત્રનો અભિપ્રાય છે.

ઉપરનો જે આ અર્થ કહ્યો તે સામાન્ય અર્થ છે; પરંતુ પ્રત્યક્ષાર્થ નીચે પ્રમાણે છે.

ઈતરવાક્ય તથા મુખ્ય સિદ્ધાંતની માહિતી

‘इतरवाक्यतः’ એટલે ‘બીજાં વચન થકી’ એમ જે મૂળ-શ્લોકમાં કહ્યું; તેમાં એ સમજવાનું છે કે, સર્વ જીવોના હિતને માટે શ્રીજીમહારાજે, સામાન્ય સિદ્ધાંતના તથા પરોક્ષાર્થનાં વચન કહ્યાં હોય; તે થકી જે વચન ‘પ્રધાનપણે’ માનવાનાં કહ્યાં હોય; અર્થાત્ એકાંતિક ભક્તો માટે કહ્યાં હોય, એ શ્રીહરિનો ‘વિશેષ’ એટલે મુખ્ય સિદ્ધાંત છે, ને એ જ પ્રત્યક્ષાર્થ જાણવો.

પરોક્ષાર્થ — પ્રત્યક્ષાર્થ વચનો

ગઢડા પ્રથમ પ્રકરણના પમા વચનામૃતમાં શ્રીજીમહારાજે કહ્યું છે: ‘રાધિકાએ સહિત એવા જે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન તેનું ધ્યાન કરવું.’ આ વચન પ્રધાન વચનથી ‘ઈતર’ એટલે સામાન્ય ને પરોક્ષ અર્થવાણું કહેવાય.

જ્યારે લોયા વચનામૃત ૧૧માં કહ્યું છે: ‘જેવી ભગવાનની મૂર્તિ પોતાને મળી હોય તેનું જ ધ્યાન કરવું અને પૂર્વે ભગવાનના અવતાર થઈ ગયા હોય, તે મૂર્તિનું ધ્યાન ન કરવું, ને પોતાને ભગવાનની જે મૂર્તિ મળી હોય તેને વિશે જ પતિવ્રતાની પેઠે ટેક રાખવી.’ આ શ્રીજીમહારાજનું પ્રધાન વચન છે ને તે મુખ્ય સિદ્ધાંત છે.

ગ. મ. પ્રકરણના ઉપમા વચનામૃતમાં કહ્યું છે: ‘આ તમે સર્વે છો તે મુને ભગવાન જાણો છો, તે અમે જ્યાં જ્યાં

ઉત્સવ-સમૈયા કર્યા હોય, ને જે જે ઠેકાણે પરમહંસ, બ્રહ્મચારી, હરિભક્ત, સત્સંગી, બાઈ-ભાઈ સર્વે ભેગાં થયાં હોય, ને અમે કીર્તન ગવરાવ્યાં હોય, ને વાર્તા કરી હોય, ને અમારી પૂજા થઈ હોય, એ આદિક જે અમારાં ચરિત્ર-લીલા, તેને કહેવાં ને સાંભળવાં, ને તેનું મનમાં ચિંતવન કરવું. અને જેને એવું ચિંતવન અંતકાળે જો થઈ આવ્યું હોય તો, તેનો જીવ ભગવાનના (અમારા) ધામને જરૂર પામે. માટે એવાં જે અમારાં સર્વે ચરિત્ર, ક્રિયા તથા નામસ્મરણ તે કલ્યાણકારી છે. અને આવી રીતે અમે સ્વરૂપાનંદ સ્વામીને વાર્તા કરી હતી તે વાર્તાને ધારી, ત્યારે દેહમાં જે મંદવાડનું ઘણુંક દુઃખ હતું તે સર્વે નિવૃત્તિ પામી ગયું ને પરમ શાંતિ થઈ; પણ એ ઘણાય આત્માને દેખતા હતા તો પણ તેણે કરીને કાંઈ સિદ્ધિ થઈ નહિ.’ શ્રીજમહારાજનાં આવાં વચન, ઈતર વાક્ય થકી અતિ ઉત્કૃષ્ટપણે કરીને માનવાનાં છે અને શ્રીહરિનો આ મુખ્ય સિદ્ધાંત છે.

વળી શ્રીહરિએ મુખ્ય સિદ્ધાંતથી ‘ઈતરવાક્ય’ જે સામાન્ય સિદ્ધાંત, તે ગ. મ. પ્રકરણના ઉપમા વચનામૃતમાં આ પ્રમાણે કહ્યો છે-‘વળી પરોક્ષ જે શ્રીકૃષ્ણ-રામચંદ્રાદિક ભગવાનના અવતાર તેનાં જે ચરિત્ર, તે જ્યાં-જ્યાં કહ્યાં હોય તેને પણ સાંભળવાં ને ગાવવાં. અને એ ચાર વાનાની દૃઢતા થાય તેને અર્થે અમે શ્રીમદ્ભાગવત આદિક આઠ ગ્રંથનું અતિશય પ્રતિપાદન કર્યું છે.’

શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાને સર્વ જીવોના હિતાર્થે શિક્ષાપત્રીમાં વેદાદિ આઠ શાસ્ત્રનું પ્રમાણ કર્યું છે; પણ એ

શ્રીહરિનો સામાન્ય સિદ્ધાંત છે; જ્યારે ગ. મ. પ્રકરણના પ૮મા વચનામૃતમાં કહ્યું છે:—

‘સંપ્રદાયની પુષ્ટિ તો એમ થાય છે, જે સંપ્રદાયના ઈષ્ટદેવ હોય તેનો જે હેતુ માટે પૃથ્વીને વિશે જન્મ થયો હોય, અને જન્મ ધરીને તેમણે જે જે ચરિત્ર કર્યા હોય, અને જે જે આચરણ કર્યા હોય, તે આચરણને વિશે ધર્મ પણ સહેજે આવી જાય અને તે ઈષ્ટદેવનો મહિમા પણ આવી જાય. માટે પોતાના ઈષ્ટદેવનાં જે જન્મથી કરીને દેહ મૂકવા પર્યંતના ચરિત્ર તેનું જે શાસ્ત્ર, તેણે કરીને સંપ્રદાયની પુષ્ટિ થાય છે. તે શાસ્ત્ર સંસ્કૃત હોય અથવા ભાષા હોય પણ તે જ ગ્રંથ સંપ્રદાયની પુષ્ટિ કરે; પણ તે વિના બીજો ગ્રંથ પોતાના સંપ્રદાયની પુષ્ટિ ન કરે; જેમ રામચંદ્રના ઉપાસક હોય તેને વાલ્મિકી રામાયણે કરીને જ પોતાના સંપ્રદાયની પુષ્ટિ થાય. અને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના જે ઉપાસક હોય તેને દશમસ્કંધ અને એકાદશસ્કંધ, એ બે જે ભાગવતના સ્કંધ તેણે કરીને જ પોતાના સંપ્રદાયની પુષ્ટિ થાય; પણ રામચંદ્રના ઉપાસક તથા શ્રીકૃષ્ણના ઉપાસક —તેને વેદે કરીને પોતાના સંપ્રદાયની પુષ્ટિ ન થાય; માટે પોતાના સંપ્રદાયની રીતનું જે શાસ્ત્ર હોય તે જ પાછલે દહારે પોતાના સંપ્રદાયને પુષ્ટ કરે છે. એમ કહીને શ્રીજીમહારાજે મુક્તાનંદ સ્વામીને કહ્યું જે, તમે પણ પોતાના સંપ્રદાય સંબંધી ને પોતાના ઈષ્ટદેવ સંબંધી જે વાણી તથા શાસ્ત્ર, તે જ દેહપર્યંત કર્યા કરજો; ને તમારો દેહ રહે ત્યાં સુધી તમને એ જ આજ્ઞા છે. પછી એ જે, શ્રીજીમહારાજનું વચન તેને મુક્તાનંદ સ્વામીએ અતિ આદર કરીને માથે

ચડાવ્યું અને શ્રીજીમહારાજને બે હાથ જોડીને નમસ્કાર કર્યા.'
આ શ્રીજીમહારાજનો વિશેષ સિદ્ધાંત છે.

આ વચનામૃતમાં શ્રીજીમહારાજને કહેવાનું એ છે કે, શ્રી સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયપ્રવર્તક અને સંપ્રદાયનો ઈષ્ટદેવ એવો હું, તે મારાં ચરિત્ર જે ગ્રંથમાં પ્રતિપાદન કર્યા હોય એવા સત્સંગિજીવન, સત્સંગિભૂષણ, ભક્તચિંતામણી વગેરે ગ્રંથો છે, તેમ જ મારા ઉપદેશામૃતરૂપી વચનામૃત છે —તે ગ્રંથો મારા સંપ્રદાયની પુષ્ટિ કરે છે માટે, રામાયણ, ભાગવત, વેદ —એ વગેરે ગ્રંથો થકી, પ્રકટ પ્રભુ એવો હું, તે મારા સંબંધવાળા શાસ્ત્રો, તે જ પ્રધાનપણે માનવાં —એમ શ્રીજીએ પોતે જ પોતાનો મુખ્ય સિદ્ધાંત આ વચનામૃતમાં કહ્યો છે; માટે આવાં વચનો બીજાં-ઈતર વચન થકી પ્રધાનપણે માનવાં. ઈતિ શ્લો. ૧૦૧, ૧૦૨.

શ્રી સ્વામિનારાયણ ડિવાઈન મિશન શાને માટે?

શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાનના સર્વજીવહિતાવહ સંદેશ અનુસાર માનવજાતના શ્રેય અને પ્રેય માટે –

- (ક) સેવા-સદાવ્રતના આદર્શો અનુસાર ભેદભાવ વિના આર્થિક મૂંઝવણ અનુભવતાં ભાઈ-બહેનને જરૂરી રાહત પહોંચાડવી;
 - (ખ) આરોગ્યપ્રસારની માર્ગદર્શક વ્યવસ્થા અને રોગોપચારનાં સારવાર કેન્દ્રો-ઔષધાલયો સ્થાપવાં-ચલાવવાં, અગર એવું કાર્ય કરતી સંસ્થાઓને સહાયરૂપ થવું;
 - (ગ) આત્મિક શાંતિ અને માનવતાની ભીનાશ રેલાવતાં મંદિરો, સત્પુરુષોનાં સ્મારકકેન્દ્રો, વગેરેનાં નિર્માણ-નિભાવ-વિકાસ કરવાં;
 - (ઘ) જીવનઘડતરમાં ઉપયોગી સાહિત્ય અને કલાના વિકાસકાર્યને ઉત્તેજન આપવું;
 - (ચ) સમ્યક્ અભ્યાસ માટે પુસ્તકાલય, સંગ્રહાલય, સંશોધન કેન્દ્ર સ્થાપવાં-ચલાવવાં અગર એવા એકમોને મદદરૂપ થવું;
 - (છ) સર્વસમન્વય સધાય એવાં સાંસ્કારિક અને તત્ત્વજ્ઞાનવિષયક પ્રકાશનો પ્રસિદ્ધ કરવાં અને તે વડે જનસમુદાયનો ઊર્ધ્વગામી વિકાસ સાધવામાં મદદરૂપ થવું;
-
-

અને એ રીતે:

- (૧) સમાજજીવનની આધારશિલાસમાં સદાચાર અને નીતિનાં ધોરણો બળવત્તર થાય તેવી પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન કરવું;
- (૨) સમાજમાં સંપ, એકતા અને પરસ્પર સુહૃદભાવ વૃદ્ધિ પામે, વિશ્વબંધુત્વની ભાવના વિકસે અને વિસંવાદિતા દૂર થાય તેવા કાર્યક્રમો આપવા;
- (૩) વિશ્વના ધર્મો અને પક્ષો વચ્ચે સંવાદિતા જળવાઈ રહે એ માટે સર્વધર્મીય પરિષદોનું આયોજન કરતા રહી આધ્યાત્મિક અને સામાજિક ઉત્કર્ષને વેગ આપવો.

આવા સુઆયોજિત કાર્યક્રમો અને પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા પરિપૂર્ણ ભગવત્સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ તરફ માનવસમુદાય સર્વાંગી વિકાસ પામી ગતિમાન થાય એવો મિશનનો શુભ આશય છે.

શતાબ્દી પર્વ

શ્રીજીમહારાજ, અબજીબાપાશ્રી અને સદ્ગુરુઓના લાડીલા સંતમૂર્તિ, શ્રી સ્વામિનારાયણ ડિવાઈન મિશનના આઘ સંસ્થાપક અનાદિ મુક્તરાજ પરમ પૂજ્યશ્રી નારાયણભાઈ ગીગાભાઈ ઠક્કરના પ્રાગટ્યને ઈ. સ. ૨૦૨૨, ૧૬ ફેબ્રુઆરી બુધવાર, સંવત ૨૦૭૮ના મહા સુદ પૂનમના રોજ ૧૦૦ વર્ષ પુરા થાય છે. આ મંગલમય શતાબ્દી વર્ષની ઉજવણી સમગ્ર વર્ષ પર્યંત એટલે કે તા. ૧૬-૦૨-૨૦૨૧ થી તા. ૧૬-૦૨-૨૦૨૨ સુધી વિવિધ રૂપે થતી રહેશે. વર્ષાન્તે તેની પૂર્ણાહુતી નિમિત્તે ભવ્ય તેમ જ દિવ્યાતીદિવ્ય સત્સંગ બ્રહ્મયજ્ઞનું આયોજન કરવામાં આવશે.

શાસ્ત્રોના વચનો આપમેળે સમજાતા નથી તેના માટે અનુભવી માર્ગદર્શક સદ્ગુરુની આવશ્યકતા રહે છે.

- પૂજ્યશ્રી નારાયણભાઈ

Website: www.shriswaminarayandivinemission.org

Email: info@shriswaminarayandivinemission.com